
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman,
dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 21. 11. 2008

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Grafika - M s.p.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

---

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Filip Čuček, Jezikovne "težave" na Spodnjem Štajerskem
v Taaffejevi dobi 7
Language "Problems" in Lower Styria in the Taaffe Period
UDK 323.1(436-89=163.6)"1879/1893"
- Sabina Žnidaršič Žagar, Ob stopetdesetletnici modernih državnih
popisov prebivalstva pri nas 23
*On the One Hundred and Fiftieth Anniversary of Modern National
Population Censuses in our Territory*
UDK 314(436-89)"1857/1910"
- Mateja Ratej, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske
pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni
stranki med svetovnimi vojnama 35
*Shades of Politicisation of the Roman Catholic and Serbian Orthodox
Church in the Slovenian People's Party and the National Radical Party
between the Two World Wars*
UDK 322(497.1)"1918/1941"
- Tomaž Teropšič, Nemško utrjevanje na Spodnjem Štajerskem
proti koncu druge svetovne vojne 53
German Fortification in Lower Styria towards the End of World War II
UDK 355.48(497.4-11)"1944"
- Jernej Križaj, Avtonomistično gibanje Muslimanov v Bosni
in Hercegovini v času druge svetovne vojne in njegova vloga
v načrtih nacistične Nemčije 71
*Muslim Autonomist Movement in Bosnia and Herzegovina during World
War II and Its Role in the Plans of the Nazi Germany*
UDK 341.231(497.15)"1941/1945"
- Martina Grahek Ravančič, V vrsti po štiri skozi Slovenijo 95
Four-by-Four Line Through Slovenia
UDK 323.28(497.1=163.42)"1945"
- Zdenko Čepič, Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju
demokratizacije in osamosvajanja Slovenije 117
*Politicisation of the Yugoslav Army in the Period of Democratisation
and Attainment of Independence of Slovenia*
UDK 355.02:321.011(497.1)"1987/1991"

Aleksander Lorenčič, Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji ..... 149 <i>The First Years of Economic Transition in Slovenia</i> UDK 338.1(497.4)"199"	149
---	-----

ZAPISI - NOTES

Ivan Vogrič, Prispevek k življenjepis Frana Valenčiča (1878-1916) ..... 165 <i>A Contribution to the Biography of Fran Valenčič (1878-1916)</i> UDK 929Valenčič F.	165
---	-----

Pavel Jamnik, Prekrita množična grobišča v Sloveniji. Koliko je arheološkega dela pri izkopih grobišč in ugotavljanju njihovega obstoja? ..... 173 <i>Covered Mass Grave Sites in Slovenia. The Amount of Archaeological Work Involved in Unearthing Grave Sites and Determining their Existence</i> UDK 322.28:902(497.4)"2008"	173
--	-----

IN MEMORIAM

Sonja Reisp (1930-2008) (Anka Vidovič-Miklavčič) 187	187
Miran Pavlin, fotografski kronist in dokumentalist (1920-2008) (Dejan Vončina) 191	191

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

Mednarodni znanstveni sestanek <i>Zgodovina alkohola in tobaka na Slovenskem</i> , Celje 19. junij 2008 (Urška Strle) 199	199
Mednarodno zborovanje <i>Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit</i> , Innsbruck, 3. - 4. julij 2008 (Andrej Studen) 202	202

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Janez Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji (Filip Čuček) 205	205
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Abteilung IV. Das Ministerium Rechberg, Band 2. (6.3. 1860 - 16. 10. 1860) (Franc Rozman) 207	207
Norbert Leser, Der Sturz des Adlers. 120 Jahre österreichische Sozialdemokratie (Avguštin Malle) 208	208

Iskra Iveljič, Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća (Mitja Sunčič)	212
Wolfgang Neugebauer, Der österreichische Widerstand 1938-1945 (Avguštin Malle)	215
Thomas Greif, Frankens braune Wallfahrt. Der Hesselberg im Dritten Reich (Avguštin Malle)	219
Silvija Kavčič, Überleben und Erinnern. Slowenische Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück / Preživele smo in spominjamo se. Slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück (Brigitte Entner)	221
Horst Schreiber, Nationalsozialismus und Faschismus in Tirol und Südtirol. Opfer Täter Gegner (Avguštin Malle)	225
Janko Pleterski, Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem (Branko Marušič)	228
Stefano Lusa, La dissoluzione del potere. Il partito comunista sloveno e la democratizzazione della repubblica (Nevenka Troha)	231

Uredniška navodila avtorjem

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fondi**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta).
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 8. 7. 2008

UDK 323.1(436-89=163.6)"1879/1893"

Filip Čuček*

Jezikovne "težave" na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi

IZVLEČEK

Če je Auersperg-Lasserjeva vlada s pritiski na uradništvo precej pripomogla k dejstvu, da so slovenščino (tudi) na Spodnjem Štajerskem potiskali na skrajni rob javnega življenja, pa je Taaffejeva doba vnesla v jezikovno problematiko večjo dinamiko. Vlada, ki je poudarjala, da ne bo izvajala pritiska na uradnike, je tako sprostila "vzvode", zaradi katerih se je jezikovni problem nenadoma "okrepil" in znašel v ospredju javnega in političnega življenja. Avtor v prispevku analizira jezikovne zahteve spodnještajerskih Slovencev, ki so si po "razglasitvi" Kranjske za slovensko deželo prizadevali pridobiti čim več koncesij od ("razpoložene ali nerazpoložene") vlade. Zaradi drugačnega položaja Spodnje Štajerske, kot ga je uživala Kranjska, pa do tega nikakor ni prišlo po enostavni poti, pač pa so spodnještajerski slogaški "prvaki" morali v skoraj petnajstletni Taaffejevi vladavini napeti vse sile za kak uspeh ali dva.

Ključne besede: avstro-ogrška monarhija, Spodnja Štajerska, politična zgodovina, ustavna doba, deželni zbor, državni zbor, nacionalni boj, jezikovni boj

ABSTRACT

LANGUAGE "PROBLEMS" IN LOWER STYRIA IN THE TAAFFE PERIOD

If Auersperg-Lasser's government with its pressures against the clerical staff contributed significantly to the fact that the Slovenian language was, (also) in Lower Styria, pushed to the very edge of public life, the Taaffe period introduced a greater dynamics into the language issues. The government, stating that it would not exert pressure against public servants, ensured the "facilities" for a sudden "strengthening" of the language issue, which suddenly became the focus of public and political life. In his article the author analyses the language demands of the Lower Styria Slovenians, who attempted to gain as many concessions as possible from the ("sympathetic or unsympathetic") government after the "declaration" of Carniola as a Slovenian province. Due to the fact that Lower Styria had a different position than Carniola, this was by no means an easy goal to achieve; instead, the Lower Styrian unification "leaders" had to invest all of their strength into just a couple of successes in the 15 years of Taaffe's rule.

Key words: Austro-Hungarian Monarchy, Lower Styria, political history, constitutional period, provincial assembly, national assembly, national struggle, language struggle

* Dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: filipc@inz.si

---

Uvod

Padec Auersperg-Lasserjeve vlade (1871-1879), ki je "pometla" s konservativno-federalističnimi "poskusi" dvora konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 19. stoletja ter ubrala "samostojno" centralistično politično smer, je slovanski "del" avstrijske polovice monarhije pozdravil. Še topleje pa je pozdravil prihod novega ministrskega predsednika Eduarda Taaffeja, ko je leta 1879 prevzel krmilo avstrijske polovice dvojne monarhije v "svoje roke". Njegova slovansko-konservativna vlada, ki je predstavljala popoln prelom s poprejšnjo ustavoverno oblastjo, je vnesla v politično življenje avstrijske polovice monarhije nove dimenzije. Stara vladajoča garnitura se je poslovila, namesto nje pa je zavladala prejšnja opozicija, ki si je od svoje nove vloge veliko obetala. Toda razmerje sil v dunajskem državnem zboru ni bilo najbolj "prepričljivo", zaradi česar je moral Taaffe sodelovati tudi z opozicijo. Kljub temu, da se je njegova politika, temelječa na premostitvi nacionalnih nasprotij avstrijskih narodov, že leta 1882 "okrepila" z novimi volivci (državnozborska volilna reforma z zmanjšanjem pogojnega volilnega cenzusa z 10 na 5 goldinarjev direktnih davkov),¹ pa mu politični "manever" konec osemdesetih in na začetku devetdesetih let ni kaj dosti koristil, ko je zaradi "odpadanja" prejšnjih zaveznikov moral računati tudi na podporo nemških liberalcev.

Podporo njegovi vladni "barki" so vseskozi nudili slovenski poslanci, ki so si od njegove (skoraj) petnajstletne "vladavine" precej obetali. V ospredju slovenskih prizadevanj se je ob spremembi političnih razmer konec sedemdesetih let nemudoma znašlo jezikovno vprašanje v javnem življenju, ki je svojo primarno vlogo obdržalo tudi vnaprej. Za razliko od Kranjske, ki je veljala za slovensko deželo, pa je bil položaj v drugih ("dvojezičnih") deželah povsem drugačen. Jezikovni boj se je tam razplamtel z veliko večjo močjo, odvisen pa je bil tudi od zastopanosti v deželnem zboru. Na Štajerskem je vodilno vlogo igrala nemška ustavoverna "stranka", ki nad slovenskimi težnjami nikakor ni bila navdušena, prav tako pa ni "soglašala" z enakopravnostjo obeh jezikov v deželi.

Slovenske jezikovne zahteve v začetku osemdesetih let

Slovenska politika se je ob Taaffejevem nastopu načrtno lotila "osvajanja" majhnih koncesij in za razliko od "bombastičnega" programa Zedinjene Slovenije postavljala manjše zahteve. Med temi je še posebej pomembno vlogo igralo jezikovno vprašanje, ki se je ob koalicijski drži slovenskih poslancev postavljalo na prvo mesto. Že konec avgusta leta 1879 je Slovenski narod priobčil "glavne terjatve slovenskega naroda". Čeprav se parlament še sploh ni sešel, so se na Slovenskem nemudoma začele postavljati zahteve, ki da se pričakujejo od nove vlade. "Vsi avstrijski narodi naj zahtevajo svobodo in enakopravnost," je pozival Slovenski narod in apeliral na vpeljavo slovenščine v ljudske in srednje šole ter javne urade. Ker da "mora vendar le enkrat tudi v deželah, v katerih Slovenci prebivajo, enakopravnost resnica postati", so na Slovenskem uvrstili med prioritete zahteve ena-

---

¹ Več o tem v Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji: dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918). Ljubljana 2006, str. 141-142.

kopravnost slovenskega jezika v šolah in na sodiščih,² čeprav "nam nasprotniki navadno ugovarjajo, da je tisti, ki je zapisnik spisal ali kako pismo napravil, obeh jezikov tako zmožen, da se nanj popolnem moremo zanesti". Ker so bili uradniki na Slovenskem še v veliki meri Nemci in jih precej ni obvladalo slovenskega jezika, se je časnik spraševal, "kakšen obraz bi naredil Nemeč, če bi se od njega terjalo, da naj podpiše zapisnike ali pisma, ki niso v nemškem jeziku napravljeni", in menil, da spada k pravicam "tudi prirojena pravica, v vseh zadevah svojega materinega jezika posluževati se".³

Toda ustavoverni Nemci, ki so s svojo gospodarsko močjo še zmeraj igrali pomembno vlogo, so kljub opozicijski drži hoteli ohraniti svoje položaje iz poprejšnjega obdobja. Zaradi privilegijev, ki so jih imeli pod liberalno vlado, svojih pridobitev nikakor niso hoteli okrniti, niti si niso prizadevali za zastavljeno vladno politiko sporazuma in sprave. Slovenska politika pa je na drugi strani zahtevala koncesije na področju šolstva in sodišč, ker "bi bila to le polovična naredba, /.../ če bi se slovenski jezik vpeljal samo v šole, v uradnije pa ne".

V tem kontekstu je Josip Vošnjak, gonilna sila spodnještajerskih državnozbornih poslancev in prvi polovici osemdesetih let, hitro poostril svojo politiko v dunajskem parlamentu. Februarja leta 1880 je tako v proračunskem odseku državnega zbora "prodril" z dvema interpelacijama glede vpeljave slovenščine kot učnega jezika v srednje šole za slovenske dijake.⁴ Če je njegova poteza slovensko javnost navdušila, pa jo je presenetila odredba predsednika graškega višjega deželnega sodišča Wasserja, ki je prepovedovala slovenske rzsodbe na sodiščih v območju graškega višjega deželnega sodišča. Slovenski narod je znova obžaloval razmere, ki so le potrjevale dejstvo, da je celo predsednik najvišjega pravosodnega telesa za Slovence potrdil, da je "nemški jezik pri sodnijah našega nadsodniškega okroga uradni jezik". Kljub temu, da ukaz ni izrecno prepovedoval uporabe slovenščine na sodiščih, je zakon jasno pokazal, da je pred slovensko in spodnještajersko politiko še dolga doba do uresničitve njenih zahtev. Devetnajsti člen decembrske ustave je še enkrat znova pogorel,⁵ ob tem pa tudi še vedno veljavna odredba bivšega predsednika graškega višjega deželnega sodišča Lattermanna iz leta 1869, ki so ga Slovenci imeli precej v čisljih.⁶ Javnost ni ostala nema, ampak je vestno opozarjala vlado na krivice, ki da se godijo.⁷

Vendar pa slovenski politiki niso vrgli puške v koruzo. Slovenski poslanci so zahtevali vpeljavo slovenščine v vse sodniške urade⁸ in skupaj s češkimi ter nemškimi konservativnimi poslanci marca leta 1881 vložili protest glede slovenske rzsodbe kamniškega okrajnega sodišča iz oktobra leta 1880. Potem ko je neveljavnost slednje potrdilo tudi vrhovno sodišče na Dunaju, slovenski poslanci niso bili niti najmanj navdušeni, ko je graško višje deželno sodišče zahtevalo "hitro in pov-

2 Prim. Hugo Suette: *Der Nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*. München 1936, str. 41.

3 Slovenski narod (dalje SN), 24. 8. 1879.

4 Janez Cvirn: *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914)*. Maribor 1997, str. 94.

5 SN, 13. 1. 1881.

6 Lattermann je odredil za uradnike območja celjskega okrožnega sodišča, "kjer prebivajo večinoma Slovenci", znanje slovenščine. SN, 19. 2. 1881.

7 SN, 31. 3. 1881.

8 SN, 20. 2. 1881.

sod uplivajoče razširjenje" odloka.⁹ Posebej stresno je delovala poteza celjskega okrožnega sodišča in sodišča v Laškem, ki sta hitro po razsodbi zavrgli tri slovenske vloge, ki jih je vložil celjski odvetnik Josip Sernek. Potem ko je dobil odgovor od pravosodnega ministrstva, češ da "po administrativnem potu ono ne more ničesar storiti", se je pritožil na celjsko okrožno sodišče. Odgovor ni navdušil ne njega ne ostale intelektualne javnosti, saj je ponavljal odredbo graškega deželnega sodišča.¹⁰ Slovenski poslanci so pozivali vlado, češ da je dolžnost "visoke vlade, da celo tam varuje in brani, kjer neprizivni odloki sodnij kratijo splošne pravice državljanov".¹¹ Ravno nasprotno. V Gornjem Gradu je bil npr. imenovan za adjunkta vitez Josef Mulley, ki da ni znal popolnoma nič slovensko, podobnih primerov pa je bilo seveda še precej več.¹² Slovenski narod je ugotavljal, da "se nam glede slovenskega uradovanja pod sedanjo vlado hujši godi, kakor pod Auersperg-Lasserjem", vse skupaj pa so podžigali še nemški uradniki, med katerimi je igral pomembnejšo vlogo svetnik celjskega sodišča Schrey, pri katerem da so se sestajali "celjski nemčurji", sam pa da je preverjal "vse agitacije na Spodnjem Štajerskem zoper vlado" in držal "z gotovo roko vajeti" ter da "sika zdaj sem, zdaj tje, kakor se mu ravno potrebno zdi".¹³

Toda kljub temu je na Slovenskem ob nekaterih kritikah vladalo prepričanje, da bosta Vošnjakovi resoluciji le dobili epilog, potem ko je minister Conrad obljubil Čehom v začetku februarja leta 1881 izpolnitev njihovih zahtev glede praške univerze. Vendar pa vlada ni pokazala pretiranega zanimanja za slovenske potrebe, še sploh potem, ko sta graški in ljubljanski deželni šolski svet izrekla nezaupnico slovenskim zahtevam.¹⁴ Tudi pomanjkanje slovenščine večjih profesorjev v spodnještajerskih gimnazijah ni prepričalo ministra.¹⁵ Če je skušal Josef Schmiderer v državnem zboru prikazati, da le dva učitelja na mariborskem učiteljskišču ne obvladata slovensko, medtem ko da ostali obvladajo nemško,¹⁶ mu je Vošnjak oporekal in dokazoval, da je še vedno vse po starem ter da se znanje slovenščine tam sploh ne preverja.¹⁷ Za razliko od Hermanna Gödel-Lannoya, ki je na Dunaju zastopal predvsem interese veleposestva, je Vošnjakova nepopustljiva politika privedla do tega, da so jezikovne zahteve potrjevale svoj osrednji položaj v slovenski politiki, ki jo je nemška stran skušala omejiti tudi z ustanovitvijo Schulvereina in z ustanavljanjem nemških šol v jezikovno mešanih območjih.¹⁸

Nič kaj drugače se ni godilo slovenskemu jeziku na cerkvenem področju, ko je lavantinski knezoškof Maximilian Stepischnegg prepovedal semeniščnikom branje Slovenskega naroda zaradi proslovenskih člankov in po ljubljanskem vzoru

⁹ Slovenski Gospodar (dalje SGp), 17. 3. 1881; prim. Josip Sernek: Spomini. Celje 2003, str. 38.

¹⁰ SN, 12. 5. 1881. Primer sicer ni bil osamljen, sredi julija je bila zavržena še slovenska vloga v Ljutomeru. SN, 20. 7. 1881.

¹¹ SGp, 17. 3. 1881.

¹² Prav tam.

¹³ SN, 23. 3. 1881.

¹⁴ SN, 15. 2. 1881.

¹⁵ SN, 13. 2. 1881.

¹⁶ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 9. Sitzung der IX. Session am 4. Mai 1881, str. 5220.

¹⁷ Prav tam, str. 5226-5227.

¹⁸ Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: Maribor v avstrijski ustavni dobi. Maribor 1989, (dalje Baš, Prispevki) str. 190.

odklonil vpeljavo slovenščine v bogoslovje.¹⁹ Kljub temu je minister Pražák delno zadovoljil slovensko in spodnještajersko javnost, ko je dejal, da se bo trudil po svojih močeh, "da se natanko izpolnjujejo v jezikovnem vprašanji po justičnem ministru izdani in v interpelacijah omenjeni ukazi".²⁰ Toda liberalno nemško časopisje je slovenske zahteve po svoje premlevalo in očitalo Slovincem "sebičnost in nenasitnost". Ker so zahteve bile dejansko le črka na papirju, kaj več pa se ni zgodilo, slovenska javnost nemškega rovarjenja seveda ni upoštevala.²¹ Spodnještajerski ustavoverci, ki so Slovence primerjali s hujskači in razglašali nemščino za jezik uprave, gospodarstva ter trgovine,²² so skušali z vsemi sredstvi preprečiti krepitev slovenskih prizadevanj na Spodnjem Štajerskem in temu namenjali vedno več pozornosti.

Medtem ko je slovensko časopisje agitiralo proti nemškim ustavovercem z besedami "sovražniki uradništva, zatiralci obrtništva, krvosesni odvetniki in sovražniki Slovencev",²³ so Nemci postavljali vse ostrejšje in vse pogostejše izjave, češ da je nemštvo v Avstriji v nevarnosti. Na Spodnjem Štajerskem so "nevarnost" predstavljali Slovenci,²⁴ ki so leta 1882 v mariboru ustanovili Slovensko politično društvo in strnili svoje vrste. Proti njihovim jezikovnim težnjam je nastopil tudi Tagespost in postavljaj nemščino na prvo mesto na spodnještajerskih učnih zavodih.²⁵ Jezikovna neenakopravnost se je tako kljub slovenski državnozborni koalicijski drži nadaljevala v javnem življenju. Potem ko je mariborska Mestna hranilnica leta 1882 zavrnila poskus spodnještajerskih Slovencev, ki so vložili na omenjeni ustanovi prvo slovensko vlogo,²⁶ se je "neznanje" slovenščine na Spodnjem Štajerskem pokazalo v brežiškem okraju sredi leta 1883, kjer se je jezikovna "pregrada" končala s krvavim obračunom. Sicer ni šlo za spor z nacionalnim predznakom, pač pa naj bi smrtnemu izidu botrovalo prav neznanje slovenskega jezika. Ko je brežiško okolico prizadela trtna uš, je bila odposlana posebna komisija, ki je pregledovala vinograde in odstranjevala poškodovano trto ter jo tudi sežigala. Kmetje niso bili nad njihovim početjem prav nič navdušeni in so jih pregnali. Ko je prišel sredi julija okrajni komisar v družbi šestih orožnikov, jih je čakalo tristo kmetov, ki so jih kamenjali. Ker je nekega žandarja zadel kamen, so žandarji streljali, enega kmeta ubili, šest pa jih ranili. Prav gotovo bi se stvari drugače odvijale, če bi okrajni komisar obvladal slovensko in kmetom razložil, čemu da se pregledujejo vinogradi. Ta tako po napadu kmetov ni mogel oziroma ni znal posredovati. Zadeva je tako dobila epilog v deželnem zboru, kjer je poslanec Ignac Žnideršič dejal deželnemu namestniku, "da bi gotovo ne bilo prišlo do krvi prelivanja, ako bi politični uradnik, g. brežiški komisar, slovenski umel in ljudi podučil in pomiril". Dogajanje v brežiškem okraju je sprožilo ponovne zahteve po slovenskih uradnikih. Štajerski namestnik baron Kübeck se je sicer branil, češ da bi sicer rad nastavljal slovenske uradnike, a da jih žal nima.²⁷ Če je Grazer Zeitung vzel

¹⁹ SN, 3. 4. 1881.

²⁰ SGp, 7. 4. 1881.

²¹ SN, 18. 5. 1881.

²² Cillier Zeitung (dalje CZ), 11. 8. 1881.

²³ CZ, 4. 9. 1881.

²⁴ CZ, 11. 9. 1881.

²⁵ Tagespost, 10. 8. 1881.

²⁶ Baš, Prispevki, Posojilnica v Mariboru (Narodni dom), str. 248.

²⁷ SGp, 19. 7. 1883; SN, 19. 7. 1883; SP, 17. 7. 1883.

deželnega namestnika še posebej v bran in zatrjeval, da zna večina uradnikov slovensko, je Lavoslav Gregorec naštel za Slovenj Gradec le tri uradnike, ki so obvladali slovensko, medtem ko za Maribor ni našel nobenega.²⁸

Nemško-slovenski nacionalni odnosi na Spodnjem Štajerskem so bili proti koncu prvega Taaffejevega mandata v vseh porah javnega življenja že močno načeti. Seveda se je nacionalni boj odražal tudi v jezikovnih razmerah. Zaradi neupoštevanja slovenščine na sodiščih v Ljubljani in v Celju je po pritožbi slovenskih poslancev minister Pražák konec maja leta 1883 naročil graškemu višjemu deželnemu sodišču preiskavo. Potem ko je to ugotovilo, da sodišči dejansko odgovarjata na slovenske vloge nemško, je ministrstvo za pravosodje konec junija naročilo tistim uradnikom "pri državnih pravdnistvih, ki še ne znajo popolnem v službi potrebnega slovenskega jezika, da se ga priuče v kolikor možno najkrajšem času".²⁹ Slovenski narod je menil, da je to zopet korak naprej, a se kljub temu spraševal, zakaj da je odlok namenjen le ljubljanskemu in celjskemu sodišču, "saj so vendar povsod razmere in potrebe jednake".³⁰ Kljub preiskavi je predsednik celjskega okrožnega sodišča Heinricher temu oporekal in trdil, da temu ni tako, da se slovenskim strankam prevaja in podobno,³¹ čeprav je *Südsteirische Post* navajal povsem drugače, češ da je jezik sodišča le nemščina.³² Spodnještajersko ustavoverno časopisje je vsako slovensko agitacijo skušalo onemogočiti in nemščino branilo z vsemi sredstvi.³³ Ob tem je "vahterca" razglašala, češ da slovenščine ljudstvo sploh ne razume in da si slovensko časopisje ter Slovenci, med katerimi da je dve tretjini slovenskih fanatikov, le prizadevajo širiti nacionalni nemir.³⁴ Konec oktobra leta 1883 je Ivan Dečko ugotavljal še nepravilnosti pri sestavi porotniških list za celjsko okrožno sodišče. Najbolj mu je šlo v nos dejstvo, da so okrajni glavarji, ki da so bili "v svojih nazorih v nasprotnem taboru, /.../ slovenske težnje so jim nesimpatične, in može, ki zastopajo te težnje, smatrajo za sitneže ali celo za svoje nasprotnike", vnaprej določili tiste, ki so jim bili povšeči. Na podoben način je sestavil glavni imenik Heinricher.³⁵ Kljub zakonu, ki je na Spodnjem Štajerskem predvideval za porotnike tiste, ki obvladajo oba jezika, so se na koncu v imeniku zlahka znašli takšni, ki slovenščine sploh niso obvladali. Razmerje med porotniki iz mest in trgov ter iz podeželja je kazalo, da je Heinricher mlatil prazno slamo, ko je zatrjeval, da je zastopanih dovolj kmečkih porotnikov. Kmečko moško, večinoma slovensko, prebivalstvo je po Dečkovih izračunih štelo dobre tri četrte, mestno in trško, ki je bilo večinoma nemško, pa četrtno prebivalstva. Med porotniki je bila stvar ravno obratna.³⁶

Kljub Pražákovim naredbam, ki so odredile slovensko uradovanje na Spodnjem Štajerskem, stvari niso krenile po željah Slovencev, ker da ne uživajo "posebnega spoštovanja take naredbe pri naših c. kr. uradnikih".³⁷ Medtem ko je tudi Josip

²⁸ SGp, 26. 7. 1883.

²⁹ Prim. SP, 21. 8. 1883.

³⁰ SN, 11. 8. 1883; prim. SN, 28. 8., 31. 8. 1883.

³¹ *Südsteirische Post*, 19. 6. 1883.

³² SP, 12. 6. 1883.

³³ DW, 19. 7. 1883.

³⁴ DW, 2. 8. 1883.

³⁵ SN, 24. 10. 1883.

³⁶ SN, 3. 11. 1883.

³⁷ SN, 30. 10. 1883.

Sernec ugotavljal, da je celjsko okrožno sodišče pristransko, ko mu je bilo pri neki obravnavi "že pred začetkom /.../ jasno", da primera ne more dobiti, "kajti predsedoval je Heinriher" s svojo "zasedbo",³⁸ so spodnještajerski ustavoverci obtoževali slovensko politično vodstvo, češ da želi izriniti nemščino iz ljudskih in drugih šol ter da teži k slovenizaciji nemške mladine,³⁹ svoje ideje pa predstavljali na občinih zborih Schulvereina,⁴⁰ ki je v začetku leta 1884 pokazal izjemno dejavnost.⁴¹ Na drugi strani je Slovensko društvo skušalo v obširnem pismu predstaviti razmere (in potrebe Slovencev) na Spodnjem Štajerskem.⁴² Toda spodnještajerski ustavoverci le-teh niso "videli". Richard Foregger je tako v državnem zboru oporekal slovenskim težnjam in dokazoval, da slovenski dijaki ob prihodu v gimnazijo vendar obvladajo nemški jezik oziroma da naj raje opustijo misel na gimnazijska leta, če nemščine ne znajo, spodnještajerske slovenske politike pa obtoževal kalitve miru v deželi.⁴³ Lavoslav Gregorec, ki je na tem mestu posredoval, je nemškim trditvam seveda oporekal in pojasnjeval, da to nikakor ni res in da se naj "na gimnazijah, realkah poleg slovenščine tudi nemškega jezika naši dijaki popolnem naučijo". Menil je, da je treba nemščino kot učni jezik vpeljati ob pravem času in preudarno, samo nemško govoreči učitelji pa so se mu zdeli nesmisel. "Slovenščina mora biti poučevalni jezik 'Unterrichtssprache' vseskozi, nemščina pa je zadnja leta lahko poučni predmet, a nikoli poučevalni jezik," je prepričeval javnost, potem ko je Schulverein vztrajno agitiral in lovil "nevedne in neopazne slovenske župane, odbornike", da "naj podpišejo prošnje za nemški pouk v šolah".⁴⁴

Prizadevanja za jezikovno enakopravnost v drugi polovici desetletja

Slovenci so v drugi polovici osemdesetih let nadaljevali s svojo "drobtinčarsko" politiko. V ospredje so še zmeraj postavljali "boj" za jezikovno enakost v uradih, na sodiščih in v (predvsem srednjih) šolah. Uspehi (čeprav skromni) so večali "ogroženost" med spodnještajerskim nemštvom in pospeševali (sicer že načeti) nacionalni razdor. Spodnještajersko nemštvo je nasprotovalo slovenskim zahtevam. Na slovensko terjatve po ustanovitvi oddelka namestništva za Spodnjo Štajersko so gledali zelo negativno in menili, da ga Slovenci zahtevajo le kot sredstvo hitrejše vpeljave slovenščine v urade.⁴⁵

Ko je konec septembra leta 1886 minister Pražák izdal novo jezikovno naredbo za praško in brnsko višje deželno sodišče, ki je odrejala odgovarjanje strankam v njihovem jeziku,⁴⁶ je mariborski slovenski časnik vzel pod drobnogled graško višje deželno sodišče, ki je že leta 1882 dobilo podobno naredbo, samo pa dodalo, da se slovensko odgovarjanje stranki le v primeru, če sodna razprava poteka v slovenskem

³⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Gregorec, pismo Josipa Serneca, 28. 3. 1884.

³⁹ SP, 1. 3. 1884; prim. Tp, 26. 2. 1884.

⁴⁰ Npr. DW, 24. 1. 6. 3., 27. 3. 1884.

⁴¹ DW, 17. 4., 20. 4. 1884.

⁴² SP, 26. 3. 1884.

⁴³ DW, 23. 3. 1884.

⁴⁴ SGp, 1. 5. 1884.

⁴⁵ Marburger Zeitung, 17. 6. 1885.

⁴⁶ Prim. Bruce M. Garver: *The Young Czech party 1874-1901 and the emergence of a multi-party system*. New Haven and London 1978, str. 125; Richard Charnatz: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907: II. Der Kampf der Nationen*. Leipzig 1912, str. 42-43.

jeziku. Sodišče, ki se je lahko izgovarjalo na to, da nima neposrednega stika s strankami, je tako kršilo ministrsko odredbo, časnik pa se je spraševal, "weshalb gerade der slowenischen Sprache je Geltung bei dem Oberlandesgerichte Graz vor-enthalten werden sollte, welche den Sprachen aller anderen österreichischen Völker, der italienischen, der serbocroatischen, der polnischen, ruthenischen und böhmischen Sprache bei den bezüglichen Oberlandesgerichten eingeräumt wurde."⁴⁷ Spodnještajersko nemško časopisje je ostro zavrnilo izvajanje Südsteirische Post in ni nikakor soglašalo s slovenskim javnim mnenjem, pač pa trdilo, da si slovenski starši močno želijo, da se njihovi otroci odlično naučijo nemščine, in s tem "dokazovalo", da so slovenske zahteve popolnoma brezpredmetne.⁴⁸

Spodnještajerski ustavoverci so zagnali vik in krik in pisali, da je slovenstvo na Spodnjem Štajerskem v vzponu, da je treba napeti vse sile⁴⁹ in da je skrajni čas za germanizacijo monarhije,⁵⁰ ki so jo Slovani sicer že občutili na svoji koži. Še večjo "težavo" je za spodnještajerske Nemce predstavljala "slovenizacija" zemljiške knjige.⁵¹ Potem ko je Miha Vošnjak v začetku leta 1887 vložil na celjskem okrajnem sodišču prošnjo - to je sestavil Josip Sernek⁵² - "za vknjižbo lastninske pravice pri nekem kupljenem zemljišču" v slovenskem jeziku in naletel na negativen odgovor celjskega urada, se je pritožil na dunajsko pravosodno ministrstvo. Pritožba, ki jo je sestavil Ivan Dečko, je utemeljevala sprejemanje zemljiškoknjižnih prošenj v slovenskem jeziku, medtem ko je bila vknjižba izključno v nemščini. "Zemljiške knjige so javne knjige; v nje sme vsakdo pogledati in se prepričati o zemljiško-knjižnem stanju. Celjski okraj je, ako se ne ozira na mesto Celje, izključno slovenski okraj; razen malega odstotka, so vsi prebivalci Slovenci /.../ in ti so večinoma nemškega jezika nezmožni. Javne knjige, kakor so zemljiške knjige, morajo biti torej v Celjskem okraju take, da bode ta ogromna večina vsaj glede svojih zemljišč lahko razvidela zemljiško-književno stanje. To pa jej je samo takrat mogoče, če je javna knjiga pisana v njenem jeziku, t. j. v slovenskem jeziku."⁵³ Pražák, ki je v začetku junija obljubljal slovensko uradovanje na Spodnjem Štajerskem,⁵⁴ je v skladu z že uveljavljeno prakso na Kranjskem ukazal konec julija višjemu deželnemu sodišču v Gradcu, da odredi za sodišča v svojem delovnem območju vpisovanje v zemljiško knjigo tudi v slovenskem jeziku. V začetku avgusta je odredba "priromala" na Spodnjo Štajersko. Slovensko spodnještajersko časopisje je bilo navdušeno nad novo "drobtinico" in menilo, da je slovenski jezik s to ministrovo potezo zopet pridobil večjo veljavo, in upalo na skorajšnjo enakopravnost na sodnem polju.⁵⁵ Na drugi strani je nemško časopisje protestiralo⁵⁶ in Vošnjaku očitalo, da želi na ta način speljati hipotekarne kreditorejmalce nemškim hranilnicam in denar speljati na

⁴⁷ SP, 10. 11. 1886.

⁴⁸ MZ, 14. 11. 1886.

⁴⁹ Prim. DW, 17. 10. 1886.

⁵⁰ MZ, 1. 12. 1886.

⁵¹ Vknjiževanje v zemljiško knjigo je bilo sicer uvedeno že v gornjegrajskem okraju leta 1882. Ve-
koslav Spindler: Dr. Ivan Dečko in njegova doba. Maribor 1938, str. 11.

⁵² Cvirn, Sernek, str. 126.

⁵³ SN, 18. 8. 1887; prim. SP, 24. 8. 1887.

⁵⁴ SP, 11. 6. 1887.

⁵⁵ SGp, 8. 9. 1887.

⁵⁶ Prim. SP, 27. 8. 1887.

svoj mlin,⁵⁷ poslanec Foregger pa je v državnem zboru spraševal ministra Pražáka, "kako je mogel kaj takega storiti in dati slovenskemu jeziku drobtinico pravice".⁵⁸

Tudi graški deželni zbor je imel velike pomisleke, ko je rovaril "zoper to Slovincem dovoljeno malenkost".⁵⁹ Potem ko je "pricurjlala" med poslance agitacija večine odseka glede zemljiške knjige o "novoslovenskem" in "windisch"-jeziku", s katero so poskušali diskreditirati slovenščino in prikazati Pražákov naredbu kot nezakonito, je poslanec Jožef Jerman trditve demantiral, ko je pojasnjeval, da obstaja na Spodnjem Štajerskem le slovenski jezik.⁶⁰ Josip Ser nec je dokazoval, da je z vlaganjem izključno slovenskih vlog "mnogo dobrega storil 'für die Rechtspflege'" in s tem tudi pokazal, da slovenščina ni tako nerazvita, kot so hoteli mnogi prikazati. Nemškimi ustavovercem je zaprl usta, ker so se predobro zavedali, da ministrove odredbe preprosto ne morejo zavreči, marsikoga pa so presenetile Sernečeve besede, češ da "nas lahko žalite in zavirate v našem napredku, pa zadržali ali zadušili ne boste več našega naroda pa tudi ne njegovega vidnega in neprestanega napredka".⁶¹

Proti Pražákov naredbi pa ni bil le ustavovrni deželni zbor, pač pa se mu je pridružilo tudi graško višje deželno sodišče s predsednikom Wasserjem na čelu, ki nikakor ni bil naklonjen slovenskim jezikovnim prizadevanjem.⁶² Na lokalni ravni so se proti slovenskim vknjižbam v zemljiško knjigo zoperstavile tudi občinske nemške hranilnice. Mariborska je sprejela sklep, da ne bo upoštevala pri posojanju denarja slovensko pisanih listin, sodno overjenih izvršitev in izvlečkov iz zemljiških knjig.⁶³ Vse skupaj je postavil na svoje mesto minister Pražák, ki je v državnem zboru zavrnil vse očitke in interpelacije, češ da veljajo zakoni, ki so "jeziku slovenskemu v sodnijskih okrajih slovenskih odprli uhod do sodišče", tudi za zemljiške knjige.⁶⁴ Toda kljub temu se zadeva zaradi raznih malverzacij ni premaknila povsem po željah Slovincem.

Slovenska javnost pa je z optimizmom spremljala slovenski "napredek", potem ko se je "slovenizirala" zemljiška knjiga na Spodnjem Štajerskem in ko je bilo "slovensko uradovanje torej ne samo že po osnovanih zakonih ampak tudi v posebnih ministerskih odlokah principijelno nam zagotovljeno". Okraj Šmarje pri Jelšah, ki je ob dejstvu, da "šteje mej 18.100 Slovenci samo 40 'Nemcev'", poslal prošnjo na pravosodno ministrstvo, v kateri je prosil "za slovenski napis zunaj na sodnijskem poslopi, nadalje za slovenski pečatnik in za potrebne uradne tiskovine slovenske", je pozval še ostale okraje, da naj storijo podobno, da dobijo "v kratkem naši c. kr. uradi tudi zunanje lice takšno, kakoršno odgovarja prenovljenemu notranjemu".⁶⁵ Toda slovenske zahteve so pogosto ostajale le na papirju. Tudi omejena prošnja še dolgo ni dobila zelene luči.⁶⁶

⁵⁷ DW, 25. 8., 23. 10. 1887; prim. Tp, 23. 8. 1887.

⁵⁸ Prim. Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich*, 4 (1885-1891). Graz 1978, str. 219-221.

⁵⁹ SGp, 24. 11. 1887.

⁶⁰ SN, 6. 2. 1888; SP, 1. 2. 1888.

⁶¹ Prim. SP, 28. 1. 1888; Cvirn, Ser nec, str. 128.

⁶² SN, 25. 4. 1888.

⁶³ SP, 18. 2. 1888.

⁶⁴ SN, 15. 5. 1888; prim. Slovenec, 8. 2. 1888.

⁶⁵ Prav tam; SGp, 28. 3. 1889.

⁶⁶ Prim. SGp, 22. 10. 1891.

Če je nemško časopisje "ugotavljalo", da je moto slovenskih politikov slovenizacija za vsako ceno,⁶⁷ je vpeljava slovenskega jezika v šole in urade dejansko predstavljala enega ključnih problemov na Spodnjem Štajerskem. Medtem ko so na Kranjskem imeli slovensko večino deželni zbor, deželni šolski svet in deželni odbor, so na Štajerskem vladale popolnoma drugačne razmere, ki so prispevale k jezikovni podobi dežele. Toda novi šolski minister Gautsch je predstavljal določeno mero optimizma, ko je slovensko časopisje znova zahtevalo slovenske paralele na vseh treh spodnještajerskih gimnazijah.⁶⁸

Neugodne razmere so se proti koncu desetletja začele nekoliko spreminjati. Gautschev ukaz graškemu deželnemu šolskemu svetu v začetku leta 1888, da mu naj pripravi "učni načrt za slovenske paralele na gimnazijah v Celji in Mariboru",⁶⁹ je slovensko javnost navdušil, na drugi strani pa jo pustil v dvomu ob dejstvu, da so bili proti realizaciji slovenskih paralel tako graški deželni zbor, deželni šolski svet⁷⁰ kot tudi spodnještajerska nemška javnost.⁷¹ Kljub temu je slovensko časopisje optimistično zrla v dolgo pričakovane in dolgo časa postavljane slovenske zahteve,⁷² potem ko je slovenska politika uspela doseči potrebno koncesijo.

Če si je slovenska politika po sprejemu Vošnjakovih resolucij aprila leta 1880 v državnem zboru vseskozi prizadevala za izpolnitev njegovih zahtev (in naletela na gluha ušesa), je vlada proti koncu osemdesetih let le popustila. Taaffe je konec novembra leta 1888 obljubil Hohenwartu, da bo aktiviral slovenske vzporednice na mariborski gimnaziji.⁷³ Ko se je število slovenskih dijakov v dobrih petih letih skoraj podvojilo,⁷⁴ je v začetku leta 1889 stvar postala toliko realna, da je mariborski slovenski časnik mogel ponosno zapisati, da je štajerskim Slovencem po letih prizadevanj uspel naslednji korak pri doseganju nacionalne enakopravnosti v monarhiji. Kljub temu, da je mariborski občinski zastop menil, da je slovenska paralela le rušitev obstoječega nacionalnega miru, in poskušal s številnimi resolucijami zadevo zaustaviti, je slovenski napredek nezadržno prodiral v "nemške" gimnazije.⁷⁵ Na drugi strani so spodnještajerski ustavoverci v svojem časopisju "trobili", češ da gre za slavizacijo Maribora, kar da je potrebno preprečiti,⁷⁶ da so Slovenci na kulturni ravni še daleč za njimi in da so njihove zahteve tako rekoč brezpredmetne,⁷⁷ ponovno pa poudarjali, da predstavlja Taaffejev sistem sporazuma in sprave nevarnost in napad na njihovo "staro" posestno stanje.⁷⁸

Ko je naučno ministrstvo sredi leta 1889 sprejelo in potrdilo slovenske paralele za šolsko leto 1889/90, slovensko časopisje ni skrivalo navdušenja, kljub temu da ni bilo govora o popolnoma slovenski vzporednici.⁷⁹ Toda vodstvo mari-

⁶⁷ DW, 28. 1. 1886.

⁶⁸ SGp, 18. 3. 1886.

⁶⁹ MZ, 16. 3. 1888.

⁷⁰ SN, 30. 5. 1888.

⁷¹ MZ, 16. 3., 6. 5. 1888.

⁷² SN, 30. 5. 1888.

⁷³ Janez Cvirn: Celjsko gimnazijsko vprašanje. V: Celjski zbornik. Celje 1986, str. 229.

⁷⁴ Prim. Gerhild Troger: Der steirische Landtag: sein politisches, kulturelles und soziales Wirken in den Jahren 1890-1900. Graz: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, 1968, str. 30.

⁷⁵ SP, 2. 1. 1889.

⁷⁶ MZ, 3. 1. 1889.

⁷⁷ DW, 7. 3. 1889.

⁷⁸ DW, 21. 3. 1889.

⁷⁹ SGp, 20. 6. 1889.

borske gimnazije je pri razpisu sprejemnih izpitiv sredi julija na Slovence očitno "pozabilo, kajti paralelke v oznanilu niti omenilo ni; zamolčalo je, da se učenci na gimnazijo sprejemajo tudi meseca septembra, ker bi sicer učenci slovenskih starišev, ki obiskujejo doma šole in še nimajo počitnic, ne mogli biti nikdar sprejeti". Poteza mariborske gimnazije je bila očitni dokaz, da je nasprotovala slovenski paralelki in da ni hotela imeti nikakršne zveze z njo,⁸⁰ čeprav ni imela več nobenih sredstev, da bi jo preprečila.

Strah spodnještajerskih Nemcev je postajal pred vse močnejšo "slovenizacijo" nemških jezikovnih otokov vedno večji. Po ustanovitvi mariborskih vzporednic je "marburgerca" zavzela ostro stališče in pozivala k obrambi Celja, kjer se je slovenska stran najbolj krepila, ob vse večjih slovenskih uspehih pa je spodnještajersko nemštvo v želji po nemški prevladi v monarhiji presojalo politična vprašanja skozi prizmo nemških nacionalnih interesov. Ohranitev starega nemškega posestnega stanja na kulturnem in gospodarskem področju je videlo le v solidarnostni podpori celotnega nemštva. "Fällt Cilli, das nächstgste Bollwerk des Deutschtums gegen das Sloventhum /.../, dann ist es mit dem Deutschtum im steirischen Unterlande zu Ende, dann werden die Slovenen, die heute ihre gesammten Kräfte vor der Sannstadt konzentriert haben, vor Marburg, das sie gegenwärtig in einen sanften Schlummer zu lullen suchen, gewiss nicht 'Halt' machen und die nationale Gleichgültigkeit wird ihnen den Siegeszug erleichtern. Darum fort mit allen Halbheiten! Die Gefahr der Entnationalisierung ist kein leeres Phantom mehr, sie ist wirklich vorhanden."⁸¹

Jezikovni "boj" v zadnjih letih Taaffejeve vlade

Razmere glede jezikovne enakopravnosti se na Spodnjem Štajerskem po državnoborskih volitvah leta 1891 niso bistveno spremenile. Že sklep graškega deželnega šolskega sveta iz septembra leta 1890, da se more slovenščina poučevati le v prvih dveh razredih ljudskih šol (v tretjem razredu je bila predvidena nemščina), je slovensko javnost močno razburil.⁸² Če je na drugi strani slovensko časopisje pohvalilo slovenske odvetnike v Celju, "ki delajo za slovenske stranke izključno slovensko", pa je hkrati ugotavljalo, da so razmere drugod mnogo slabše. "Velika nebržnost pa vlada še drugodi po južnem Štajerskem; mi mislimo Maribor, Ptuj in Brežice. Tam so nekteri odvetniki iz same malenkostne bojazni slovenski jezik pozabili." Obenem je časopisje zahtevalo od notarjev, "da nam delajo pogodbe vedno v našem jeziku".⁸³

---

⁸⁰ SGp, 18. 7. 1889.

⁸¹ Janez Cvirn: Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark: zwischen Kooperation und Konfrontation. V: Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: neue Forschungen zu einem komplexen Thema (herausgegeben von Harald Heppner). München 2002, str. 120; Janez Cvirn: Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879-1893). V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2002, št. 1, str. 11; Janez Cvirn: Celje - izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem. V: Od Maribora do Trsta 1850-1914: zbornik referatov. Maribor 1998, str. 62; Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 152-154; prim. MZ, 17. 10. 1889.

⁸² SGp, 27. 8. 1891.

⁸³ Domovina, 6. 2. 1892.

Slovensko časopisje je v začetku leta 1892 po otvoritvi železniške proge Celje-Velenje upravičeno bentilo čez štajerskega deželnega glavarja. "Kakor znano, bila je dne 27. decembra otvoritev deželne hranilnice v Vojniku in deželne železnice po Savinjski dolini. G. deželni glavar je storil oboje, toda oboje, da-si na slovenskih tleh, samo v nemškem jeziku ter se ni kar v ničem spomenil slovenskega ljudstva. Še celo, ko ga je slovensko dekle v belem (!) oblačilu nagovorilo slovensko, g. deželni glavar ni imel slovenske besede za deklo in nje tovarišice." Še bolj je časopisje motilo dejstvo, da sta bili obe ustanovi "nemški na slovenski zemlji" in da ni "na celi progi nove železnice niti enega slovenskega napisa, razven opominja: 'Pazite na vlak!' Nemška so imena postaj, nemški se kliče vse, samo plačuje se neki še lahko tudi slovenski. To je preziranje slovenskega ljudstva in to ne brez vedenja deželnega glavarja. Odgovornost zadene tedaj njega in tudi naši poslanci znajo, kaj je v tem oziru njih dolžnost. Med tem pa bode treba tudi dotičnim občinam, da se ganejo ter zahtevajo v sklepah svojih od vodstva južne železnice, ki ima tudi novo železnico na skrbi, naj ona čem brž odpravi očitno krivico, ki se dela v tem slovenskemu ljudstvu."⁸⁴ Nepravilnosti z javnimi napisi je v deželnem zboru pretresel tudi Ivan Dečko, ko je ocenjeval, da je nespoštovanje slovenskih napisov groba kršitev slovenskih nacionalnih pravic.⁸⁵

Na drugi strani je Pražákov odlok, ki je uzakonil slovenščino kot zunanji občevalni jezik celjskega mestnega urada,⁸⁶ sredi leta 1892 močno razburil celjske mestne očete. Še sploh potem, ko je celjska okoliška občina dobila pozitivno rešitev svoje pritožbe na ministrstvo glede slovenskega uradovanja, ko celjski okrajni glavar ni spoštoval sklepa občine in pošiljal dopise v nemščini.⁸⁷ Nemško časopisje je pisalo o novi koncesiji spodnještajerskim Slovencem,⁸⁸ slovensko časopisje pa ni skrivalo navdušenja. Odlok, katerega povod je bila sokolska slavnost izpred slabih dveh let, je nemški "trdnjavi" ob Savinji zadal močan udarec. Celjski Slovenci so po ekscesnih dogodkih v mestu in po izjavah celjskih Nemcev, češ da naj sami skrbijo za osebno varnost, zaprosili celjski mestni urad za dovoljenje, "da smejo nositi revolverje". Med prosilci je bil tudi tajnik celjske posojilnice Franc Lončar, kateremu je urad prošnjo po orožnem listu zavrnil v nemščini že sredi leta 1891. Poteza mestnega urada je Lončarja pripeljala do pritožbe na graško namestništvo, ki pa pritožbe ni resno jemalo. Lončar je prek Ivana Dečka vložil rekurz na notranje ministrstvo, ki mu je konec leta "ugodilo glede orožnega lista, ter naročilo namestništvu, da razišči pritožbo glede jezika, v katerem je mestnemu uradu izdati rešitev na slovensko prošnjo". Toda namestništvo ni upoštevalo navodil in menilo, da celjski mestni urad ni dolžan "slovenskih prošenj slovensko reševati". Lončar se je še enkrat pritožil na ministrstvo, ki je "sodilo po zakonu ter v zmislu podane pritožbe odločilo, da mora vsako oblastvo prošnje, katere so pisane v jeziku navadnem v deželi, reševati v tem istem jeziku".⁸⁹ Celjski Nemci so se bučno odzvali

⁸⁴ SGp, 14. 1. 1892; prim. Suette: Der nationale Kampf, str. 99.

⁸⁵ SP, 6. 4. 1892.

⁸⁶ Cvirn, Celje, str. 61.

⁸⁷ D, 4. 6. 1892.

⁸⁸ Prim. SP, 30. 4. 1892.

⁸⁹ Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), fond Mestna občina Celje, a. š. 19, a. e. 59; prim. Janko Orožen: Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1971, str. 228; Janez Cvirn: Boj za Celje: politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907. Ljubljana 1988, str. 38-40.

ter dokazovali, da ni v Celju slovenščina nikakor "navaden jezik", rovarili, češ da slovenščine itak nihče ne razume, da bo dvojezično uradovanje povzročilo samo "razpor v mestu" in da je le na škodo prebivalstva, v kolikor bo mesto moralo "namestiti uradnika, zmožnega slovenskega jezika". Slovensko časopisje se za nemške pritožbe seveda ni zmenilo. Pozdravilo je nov korak slovenskega napredka, češ da so si znova "priborili nekaj, kar se jim je doslej kratilo", in pozivalo, "da bi se tudi drugod vzdramili rojaki naši in se za svojo pravico tako odločno in energično potegnili, kakor Celjski Slovenci".⁹⁰ Toda celjski odvetnik Juro Hrašovec je kljub temu ugotavljal, da se Pražákove naredbe izpred dobrega desetletja še vedno niso v celoti upoštevale. "Še vedno dobivamo kot rešilo kazenske ovadbe zaradi prestopkov vabilo k dotični obravnavi v nemškem jeziku; vsaj jedno tako sodišče mi je znano. Dalje dobivamo še vedno rešila /.../ v kazenskih rečeh /.../ v nemškem jeziku. To naj bodo le nekatere primere, ki nam dokazujejo, da se še vedno vse slovenske vloge ne rešujejo v slovenskem jeziku."⁹¹

Nemško časopisje je sicer "spremljalo" slovenska prizadevanja, po svoje tolmačilo slovenske aspiracije in jih slikalo kot slovenizacijo Spodnje Štajerske,⁹² obenem pa "pozabljal", da je velik del spodnještajerskega prebivalstva govoril slovensko. Tudi pred gradnjo železniške proge Grobelno-Rogatec je nemško časopisje ostro reagiralo, ko je (slovenski) celjski okrajni zastop namenil finančna sredstva za dvojezične napise na postajah, in menilo, da Slovenci nimajo pravice zahtevati slovenskih napisov, deželni odbor pa se z zadevo sploh ni želel ukvarjati, pač pa jo je prepustil ministrstvu.⁹³

Ob vedno večjih slovenskih uspehih (predvsem v Celju) so Nemci skoncitrirali svoje sile in sredi leta 1893 priredili "nemški dan" v Celju. Nekoliko samosvoja politika spodnještajerskega nemštva, usmerjena k "preseganju 'nemških razprtij' in enotnemu nastopanju na nacionalni podlagi", je julija leta 1893 privedla do nemškega "Parteitag", katerega so se udeležili skoraj vsi vodilni spodnještajerski ustavoverci. Na shodu so sprejeli svoje politične zahteve, ki so bile objavljene v posebnih resolucijah. Med drugim so se zavzeli za varovanje in pospeševanje nemštva, dalje za nemščino kot "uradni, službeni in državni jezik", deželnemu zboru in odboru so "naložili" varovanje nemške uprave "po celi deželi" in zahtevali pospešeno ustanavljanje nemških šol "po vseh mestih in trgih na Spodnjem Štajerskem".⁹⁴

Slovenske zahteve so na drugi strani prišle na dan na zborovanju Slovenskega društva v začetku septembra leta 1893 v Mariboru. V posebni resoluciji je občni zbor potrdil interpelacijo, "katero so stavili slovenski in hrvatski poslanci v 229. seji državnega zbora dne 22. sušca 1893" glede enakopravnosti jezikov,⁹⁵ da razume "edino le nemške napise in uradne pečate pri ces. in kralj. uradih na slovenski zemlji kot krivične in nezakonite, kot razžaljenje svojega narodnega čustva in narodnih pravic ter izreka nado, oziroma prošnjjo, da se hitreje, ko mogoče,

⁹⁰ SN, 2. 5. 1892; prim. DW, 1. 5. 1892.

⁹¹ SN, 18. 11. 1892.

⁹² Prim. MZ, 3. 11. 1892.

⁹³ SP, 16. 11. 1892; prim. DW, 13. 10. 1892.

⁹⁴ Več o tem Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 164-167; prim. SGp, 20. 7. 1893; SN, 14. 7. 1893; SP, 12. 7. 1893; D, 15. 7. 1893; MZ, 13. 7. 1893; DW, 13. 7. 1893.

⁹⁵ Prim. SN, 29. 3. 1893; SP, 1. 4. 1893; D, 5. 4. 1893.

dosledno in povsodi odpomore tem nedostatom, zlasti pa, da se uvedejo pri vseh cesarskih uradih na Slovenskem brez izjeme dvojezični napisi".⁹⁶ Slovensko društvo je sklenilo zahtevati od vlade, da izda ministrsko naredbo "v smislu člena XIX državnih osnovnih zakonov, /.../ s katero se zaukaže določna raba narodnega jezika pri ustmenem in pismenem občevanju z narodom v vseh uradih ter da kontroluje izvrševanje te naredbe". Občni zbor je sprejel tudi zahtevo, da se izda "naredba, s katero se zahteva kot dokaz za jezikovno zmožnost položitev potrebnega praktičnega izpita v slovenskem jeziku", ob tem pa še ustanovitev katedre "za potrebne praktične discipline v slovenskem jeziku" na graški in dunajski univerzi, "oziroma da se ustanovi pravna akademija v Ljubljani". Slovenski shod je v nadaljevanju zavzel negativno stališče do nemščine kot državnega ali poslovnega jezika, vlado pa še pozval k ustanovitvi obrtno-strokovne šole "za Spodnji Štajer s sedežem v Celju ali Mariboru s slovenskim učnim jezikom" in da se ustanovijo "po deželi v obilem številu obrtno nadaljevalne šole s slovenskim učnim jezikom".⁹⁷

V začetku devetdesetih let 19. stoletja se je jezikovna problematika na Spodnjem Štajerskem le še stopnjevala. Če je Taaffejevo obdobje predstavljalo večjo mero optimizma kot poprej, Slovenci pa so "postali" narod, ki je sicer izoblikoval tudi jezik in strokovno terminologijo, a ostajal brez docela slovenskih šol in univerze,⁹⁸ so bili na koncu predsedovanja ministrskega predsednika z najdaljšim stažem v avstrijski parlamentarni zgodovini še zmeraj zunaj "dometa" 19. člena decembrske ustave. Slovenski jezikovni boj se je pod naslednjimi vladnimi kabineti "razvijal" naprej in doživljal "spremenljivo" usodo.

Toda to je že druga zgodba.

Filip Čuček

LANGUAGE "PROBLEMS" IN LOWER STYRIA IN THE TAAFFE PERIOD

S u m m a r y

The fall of the Auersperg-Lasser's government (1871-1879), which has "done away" with the conservative-federalist "attempts" of the Court in the end of 1860s and the beginning of 1870s and went into its "independent" centralist political direction, was welcomed by the Slavic "part" of the Austrian half of the Monarchy. The arrival of the new Prime Minister Eduard Taaffe was welcomed even more warmly as he "took over" the Austrian half of the double monarchy in 1879. His Slavic-conservative government, which represented a total breakaway from the previous authorities, loyal to the constitution, introduced new dimensions into the political life of the Austrian half of the Monarchy. The Slovenian Assembly Members kept supporting his government and expected much from his (almost) fifteen-year long "rule".

As Taaffe rose to power, the Slovenian politics started intentionally "ensuring" small concessions and making smaller demands, unlike the "bombastic" programme of the Unified Slovenia. The language question had an important role in their work, since that was the most pressing issue besides the coalition attitude of the Slovenian Assembly Members. In this context Josip Vošnjak, the driving force behind the Lower Styrian national assembly members in the first half of the 1880s, quickly intensified the severity of his policy in the Vienna parliament. Thus in February 1880 he "came through" in the budgetary division of the national assembly with two interpellations in regard to the introduction of Slovenian as the teaching language in the secondary schools for Slovenian students. However, Minister Conrad was reluctant to give concessions, claiming that there is a lack of pedagogic materials and that

---

⁹⁶ Prim. govor Jura Hrašovca v SN, 16. 9. 1893.

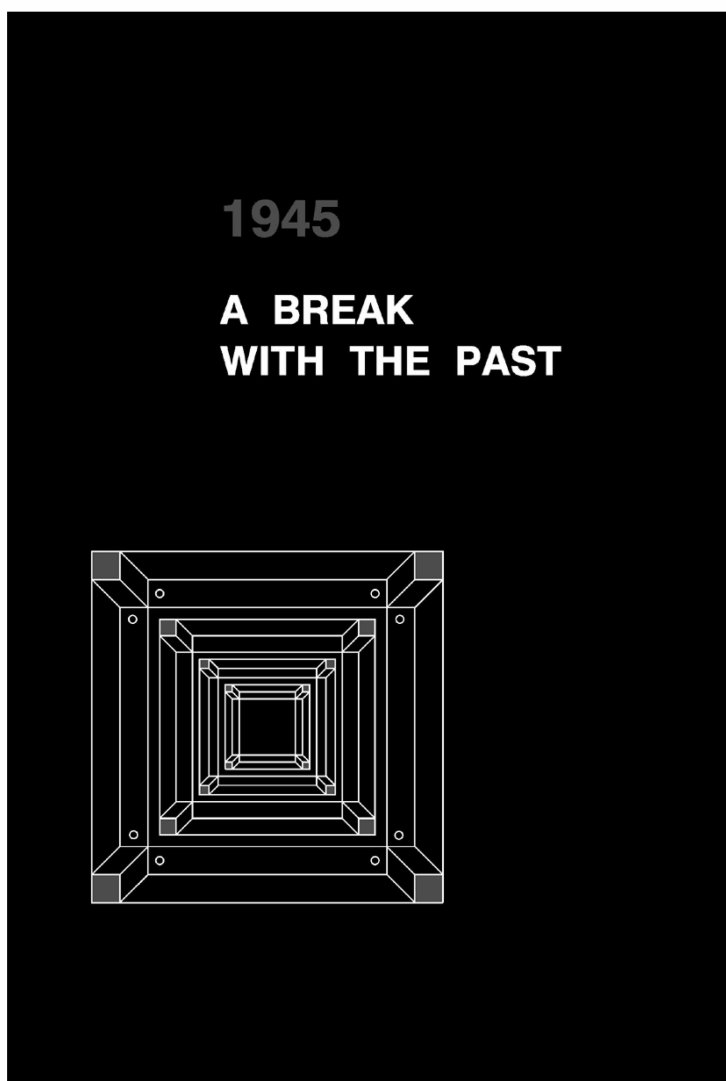
⁹⁷ SGp, 14. 9. 1893; prim. SP, 13. 9. 1893; D, 15. 9. 1893.

⁹⁸ Vasilij Melik: Slovenci 1848-1918: razprave in članki. Maribor 2002, str. 525.

therefore Slovenian can not yet be introduced as a subject of instruction. Slovenian language in the ecclesiastical field was in a similar position, as the Lavantine Prince-Bishop Maximilian Stepischnegg forbade the seminarists to read the Slovenski narod [Slovenian Nation] newspaper because of the pro-Slovenian articles published in it, and he also refused to introduce Slovenian into theology according to the Ljubljana example.

Despite the Slovenian coalition attitude in the national assembly, inequality of languages continued in the public life. The relations between Germans and Slovenians in Lower Styria were already very tense towards the end of Taaffe's first term of office, which was evident in all aspects of public life. Despite Pražák's decrees, prescribing the officiating in Lower Styria in the Slovenian language, things did not go according to the wishes of the Slovenians. Despite that they kept pursuing their policy of "breadcrumbs" in the second half of the 1880s. They kept focusing on "fighting" for equality of languages in the offices, courts and (especially secondary) schools. Any successes (though modest) caused the Lower Styria Germans to feel more and more "threatened", and increased the (already prominent) national discord.

The circumstances in regard to language equality in Lower Styria did not change significantly after the 1891 national assembly elections. Already the decision of the provincial school board in Graz of September 1890 - that Slovenian could only be taught in the first two years of public schools (in the third year German language was envisioned) - had upset the Slovenian public quite a lot. On the other hand the Pražák's decree, which introduced Slovenian as an external language of communication at the Celje city office, agitated the Celje municipal council members in the middle of 1892. The German press may have "followed" the Slovenian efforts. However, it explained Slovenian aspirations in its own way, depicting these aspirations as Slovenisation of Lower Styria. In the light of increasing Slovenian successes (especially in Celje), the Germans concentrated their forces and in the middle of 1893 they organised the "German Day" in Celje, emphasising German as the official language. On the other hand, the Slovenian demands for the equality of languages surfaced at the meeting of the Slovenian Society in the beginning of September 1893 in Maribor.

Zbornik z znanstvene konference *1945 - prelom med starim in novim: konec 2. svetovne vojne v zgodovini srednjeevropskih držav*, ki jo je ob 60-letnici konca 2. svetovne vojne organiziral Inštitut za novejšo zgodovino. V angleščini so objavljeni referati zgodovinarjev iz devetih držav srednje Evrope, v katerih predstavljajo problematiko, ki je bila ob koncu vojne v njihovih državah med najbolj izpostavljenimi.

Knjiga je na voljo v knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana.

1.01
Prejeto 8. 9. 2008

UDK 314(436-89)"1857/1910"

Sabina Žnidaršič Žagar*

Ob stopetdeseti obletnici modernih državnih popisov prebivalstva pri nas

---

IZVLEČEK

Konec oktobra 2007 je preteklo sto petdeset let od izvedbe prvega popisa v okvirih avstrijske monarhije, ki ustreza bistvenim kriterijem sodobnih popisov. S tem se je avstrijska monarhija postavila na čelo evropskih držav. Rešitve, ki jih je izoblikovala avstrijska statistika v nekaterih svojih delih, so izrazito unikatne. To še prav posebej velja za njeno poklicno statistiko, Berufsstatistik, ki nam ponuja vrsto možnosti ne samo za statistično, ampak, predvsem zaradi svoje specifičnosti, tudi za interpretativno analizo.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Jugoslavija, Slovenija, Dravska banovina, Socialistična republika Slovenija, Republika Slovenija, Kranjska, statistika

ON THE ONE HUNDRED AND FIFTIETH ANNIVERSARY OF MODERN NATIONAL POPULATION CENSUSES IN OUR TERRITORY

In the end of October 2007, a hundred and fifty years passed since the first census, corresponding to the basic criteria of modern censuses, has been carried out in the Austrian monarchy. In this sense the Austrian monarchy became the leading European country. The solutions that the Austrian statistics came up with in some of its parts are definitely unique. That is especially true of its occupational statistics, the so-called Berufsstatistik. Austrian occupational statistics offers us a range of possibilities not only for statistic but, due to its specifics, also for interpretative analysis.

Key words: Austro-Hungary, Yugoslavia, Drava Banate, Socialist Republic of Slovenia, Republic of Slovenia, Carniola, statistics

---

* Dr., doc., Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, SI-6000 Koper, Titov trg 5; e-mail: sabina.znidarsic@guest.arnes.si

Jeseni leta 2007 smo na našem prostoru obeležili stopetdeseto obletnico izvajanja rednih popisov prebivalstva; 31. oktobra 1857 je na prostoru avstrijske monarhije potekal prvi od šestih popisov (1857, 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910), ki jih zaradi upoštevanja štirih osnovnih meril modernih popisov prebivalstva - individualnost, sočasnost, celovitost in periodičnost - štejemo za sodobne. S tem se je monarhija postavila na čelo evropskih držav. V desetletjih izvajanja popisov prebivalstva je doživljala avstrijska državna statistika mnoge notranje spremembe, ki so kazale nenehna prizadevanja, da bi se izpopolnila. V nekaterih svojih izvirnih rešitvah je avstrijska statistika bistveno prekosila svoje sodobnice in prve vzornice. S tem je sicer postala primer vzorne, ne pa tudi, zanimivo, vzorčne državne evropske statistike. Z mnogimi svojimi rešitvami pa je preživela državo, v kateri je bila oblikovana, in postala neposredna podlaga državnim statistikam, ki so jih oblikovale države naslednice avstrijske monarhije. S svojimi unikatnimi rešitvami predstavlja mnogim raziskovalcem prvovrsten vir za vstop v razumevanje preteklih načinov življenja. Njena uporabnost, na primer na področju razumevanja dela in načinov preživljanja v obdobju avstrijske monarhije, je malodane neizčrpana. S svojimi posebnimi rešitvami ponuja vrsto možnosti predvsem ob uporabi interpretativne metode in ob soočanju z viri nestatistične narave.

Leta 1899 je izšla pionirska študija komaj devetindvajsetletnega Američana Adna Ferrina Webra, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*, ki še danes velja za temeljno delo urbanizma. In v njej je avtor zapisal: "Avstrijski popis iz 1890 je vzorno delo /.../ predstavlja statistični dokument, ki daleč presega vse druge popise."¹ Ob tej laskavi opazki pa, zanimivo, avstrijska državna statistika ni postala tudi vzorčni model drugim evropskim statistikam. Razvoj avstrijske državne statistike ima sicer zahodne korenine, saj je bil prvi moderni popis v monarhiji, izpeljan po vzoru popisa v Belgiji leta 1846,² vendar je bil njen nadaljnji razvoj izrazito poseben. Podatki, ki jih prinaša avstrijska statistika, so nedvomno bogati, vendar imamo kot raziskovalci nemalo težav; te izhajajo tako iz njene nenehno spreminjajoče in dopolnjujoče se strukture, kar v določenih primerih omejuje ustrezne in nedvoumne primerjave podatkov med posameznimi popisi, kot iz njene specifičnosti, zaradi katere so nekateri njeni raziskovalno pomembni deli skorajda neprimerljivi ali vsaj težko primerljivi s podatki sočasnih statistik drugih evropskih držav. Ob tem je treba poudariti, da neprimerljivosti podatkov nekaterih delov avstrijske statistike s sočasnimi evropskimi državnimi statistikami nikaikor ne moremo pripisati pomanjkljivostim prve; prav nasprotno: avstrijska državna statistika v nekaterih svojih delih močno prekaša slednje. Tako imamo opraviti z zanimivim paradoksom: čim bolj je statistika dodelana, tem manj je primerljiva, bolj, ko odpira prostor za notranje interpretacije, bolj ga oži za zunanje primerjave.

¹ Adna Ferrin Weber: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century, A Study in Statistics*. New York 1965, str. 94.

² Za utemeljitelja moderne statistike velja Belgijec L. A. J. Quetelet (1796-1874), "ki je utemeljeval svoj predlog za izvedbo prvega, na znanstveni polagi zasnovanega ljudskega štetja (ki se je vršilo v Belgiji l. 1846) s sledečimi besedami: Natančno poznavanje prebivalstva je osnova, s katero se izvajajo rešitve vseh važnejših političnih vprašanj." Lojze Pipp: *O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva*. V: *Kronika*, 1934, str. 195.

Poklicna statistika, t. i. Berufsstatistik, kot poseben del avstrijske državne statistike predstavlja pravo posebnost med sočasnimi statistikami dela evropskih držav. Prav ob njej se zelo jasno pokažejo zgoraj omenjeni problemi. Statistiko, ki naj bi ugotavljala in spremljala, s čim se ob popisu zajeto prebivalstvo preživlja, so začeli oblikovati že ob prvem modernem splošnem popisu v avstrijski monarhiji, leta 1857. Tedaj so popisance v obrazcu Beilage C spraševali o poklicu, zaslužku ali po viru vzdrževanja in jih razvrščali v osemnajst rubrik.³ Ta prvi pregled prebivalstva po 'poklicnosti' je zametek kasnejših in ima kot tak vrsto slabosti, vsekakor pa lahko s pomočjo retrogradnih primerjav strukture poklicne statistike najdemo v njem tudi nastavke bodoče sistematizacije. Iz popisa leta 1857, denimo, ni moč razbrati, ali gre za glavni ali postranski zaslužek, v katerem socialnem statusu se konkretna popisana oseba nahaja oziroma v katerem poklicu zaseda predviden socialni status (pomožni delavec v poljedelstvu, v obrti, v trgovini ali kje drugje, dninar), prav tako pa nikakor ni mogoče jasno razbrati spolne strukture popisanih oseb. Že ob tem prvem popisu pa se jasno zarisujeta dvojnost vprašanja, zastavljenega popisancu, in kasneje izoblikovana dvojna struktura poklicne statistike, ki je popisano prebivalstvo razvrščala v poklicno statistiko tako glede pripadnosti poklicu kot aktualnemu socialnemu statusu. Poklici in socialni statusi so tu še združeni in le grobo začrtani.

Že ob naslednjem popisu, leta 1869, so skušali korenito popraviti pomanjkljivosti in iskanja najprimernejše oblike so se intenzivno nadaljevala vse do popisa leta 1890, ko je avstrijska statistična služba dokončno izoblikovala tudi poklicno statistiko. Razvoj je bil tako korenit, da je danes skorajda nemogoče primerjati podrobnejše podatke poklicne statistike prvih treh (1857, 1869 in 1880) in zadnjih treh popisov (1890, 1900 in 1910). O kakovosti in predvsem o zadostnosti podatkov, ki jih je avstrijska moderna statistika prinašala najrazličnejšim uporabnikom, govori sam zase tudi podatek, da je ostal popis iz leta 1869 kot podlaga vsem nadaljnjim štetjem v veljavi tudi še v kasnejši Republiki Avstriji vse do velike reforme in oblikovanja nove različice leta 1950, "z majhno spremembo leta 1930".⁴ Podobno velja za naš prostor po oblikovanju južnoslovanske/-ih državne/-ih skupnosti; glede poklicnega dela te statistike pa lahko ponovimo za dr. Jasno Fischer, da "poklicna shema zadnjega avstrijskega popisa leta 1910 ... ni bistveno drugačna od poklicne sheme, ki jo uporabljajo statistiki danes".⁵

Struktura avstrijske poklicne statistike

Znotraj poklicne statistike so že od vsega začetka skušali prebivalstvo razvrščati v posamezne kategorije poklicne statistike po dveh kriterijih: po poklicni in po socialni pripadnosti. Prvi je ustrezala posameznikova pripadnost poklicni veji ali po-

³ Duhovščina, uradništvo, vojaštvo, pisatelji in umetniki, odvetniki in notarji, zdravstveno osebje, zemljiški posestniki (veliki in mali), hišni posestniki in rentniki, tovarnarji in obrtniki (tiste dejavnosti, ki ne sodijo v katero drugo rubriko), trgovci, ladjarji in ribiči, pomožni delavci v zemljiški posesti, pomožni delavci v obrti, pomožni delavci v trgovini, druga služničad, dninarji in drugi: moški nad 14 let, ženske in otroci.

⁴ Birgit Bolognese-Leuchtenmüller: Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgenwesen in Österreich 1750-1918. Wien 1978, str. 39.

⁵ Jasna Fischer: O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, str. 33.

klicu, s katerim se je preživljal ali v katerem je bil preživljan, drugo pa je označeval posameznikov socialni status, ki ga je dosegal v hierarhično urejeni družbi merljivega dela. Dvojna narava poklicne statistike nam daje tako podatke o poklicih, s katerimi so se prebivalci, preživljali oziroma v katerih so bili preživljani, hkrati pa lahko iz statistike razberemo tudi njihove vsakokratne socialne statuse. Zаметke te delitve najdemo že v prvih popisih, od leta 1857⁶ dalje, kjer nastopata kriterija najprej vzporedno, kasneje, od popisa leta 1880, pa se oba delitvena kriterija (poklic in status) 'osamosvojita' in oblikujeta neke vrsto koordinatno mrežo, ki jasno zariše posameznikov položaj v svetu merljivega dela.⁷ Osnovna delitvena načina sta v statistiki določala dve skupini prebivalstva, med katerima so bile pomembne vsebinske razlike: na eni strani je bilo pridobitno prebivalstvo, torej tisti, ki so imeli poklic oziroma 'poklic', s katerim so se preživljali (Berufstätigen), na drugi strani pa so bili nepridobitni oz. tisti, ki so jih prvi preživljali kot vzdrževane družinske člane in hišne posle. Pridobitno prebivalstvo se je uvrščalo v posamezne poklicne razrede, poklicne veje in poklice neposredno, nepridobitno pa posredno, prek svojih vzdrževalcev. Delitev na pridobitno in nepridobitno prebivalstvo je pomenila tudi osnovna socialna statusa avstrijske poklicne statistike. Nadaljnja členitev prebivalstva glede na bolj določne socialne statuse je namreč zadevala le pridobitne ali le nepridobitne osebe.

Razpredelnica 1: Dvojna struktura poklicne statistike

A) poklicna pripadnost
glede na:

- poklicni razred
- poklicno skupino
- poklic

B) socialna pripadnost

I. Pridobitni status:

-
- samostojni
  - najemniki in koloni
  - nameščenci
  - delavci
  - vajenci
  - dninarji
  - pomagajoči družinski člani

II. Nepridobitni/vzdrževani status:

-
- vzdrževani družinski člani
  - hišna služinčad

Poklicna statistika pozna 4 poklicne razrede: razred A, zemljiško in gozdno gospodarstvo; razred B, industrija, obrt; razred C, trgovina in promet; razred D, javne in vojaške službe, svobodni poklici, brez navedbe poklica. Eksplícitna raz-

⁶ Prvih enajst rubrik (od duhovščine do ladjarjev in ribičev) predstavlja zametek poklicnega dela, nadaljnjih pet (od pomožni delavce v zemljiški posesti do dninarjev) pa socialnega dela.

⁷ Jasna Fischer, uvršča socialne statuse kot "podskupine" neposredno v strukturo poklicne statistike za poklicnimi razredi in poklicnimi skupinami, kar je bilo oblikovno tudi res, vendar samo v času prvih popisov. V: Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov o leta 1889. Ljubljana 1984, str. 33.

delitev poklicne statistike na poklicne razrede je značilna za zadnje tri popise - 1890, 1900 in 1910; prvi trije popisi - 1857, 1869, 1880 tovrstne razdelitve še niso poznali. Poklicni razredi so se od popisa leta 1890 dalje delili na poklicne skupine, katerih število je skozi desetletja naraščalo: leta 1890 se poklicni razredi delijo na 29 poklicnih skupin, leta 1900 na 30 in leta 1910 na 31. Poklicne skupine poklicnih razredov sestavljajo posamezni poklici oziroma vrste poklicev, katerih število prav tako narašča iz popisa v popis: leta 1890 pozna poklicna statistika 175 poklicev, leta 1900 182 in leta 1910 196 poklicev oziroma vrst poklicev.

Pridobitni statusi, ki jih dosegajo pridobitne osebe v poklicni statistiki in s katerimi se uvrščajo v poklicni del statistike neposredno, imajo tako kot kategorije poklicnega dela statistike svoj razvoj. Leta 1880 je statistika poznala le dva pridobitna statusa: samostojne in preostale, ki so se preživljali kot nadzorniki, upravitelji ali kot delavci, iz katerih pa so (predvsem iz statusa delavca) kasneje nastajali novi, vedno bolj določni pridobitni statusi. Ob popisu 1890 so se tako pridobitne osebe razvrščale v štiri statuse: samostojne, nameščence, delavce in dninarje. Med samostojne so od tega leta vpisovali vse osebe, ki so bile lastniki obratovalnih sredstev, pa tudi vse, "welche ihre Arbeitskraft verwerten, ohne in einem derartigen Arbeits- oder Dienstverhältnisse zu stehen".⁸ Tako bomo našli med samostojnimi tudi rentnike, prejemnike pokojnin, razne podpirance kot tudi oskrbovance različnih izobraževalnih, zdravstvenih, prevzgojnih in kazenskih ustanov. Samostojni so bili tudi vsi, ki so se preživljali z najrazličnejšimi služnostno-servisnimi deli, na primer perice, čistilke, hišne pomočnice ipd., in vsi tisti, ki so živeli v svojih, samostojnih gospodinjstvih. In na koncu so bili kot samostojni vpisani tudi vsi tisti, ki sicer niso mogli navesti svojega poklica oziroma vira preživljanja, niso pa imeli osebe, ki bi jih neposredno preživljala. Pridobitni status nameščencev je vključeval tako privatne kot državne uradnike in uslužbence, pa tudi aktivne vojake. Od uvedbe statusa leta 1890 so vanj vpisovali tudi vse učitelje/učiteljice državnih in javnih šol ter medicinske sestre, ki so bili do tedaj vpisani kot samostojni. Pridobitni status delavcev je bil v poklicni statistiki najmanj določen in se je od prejšnjih, po statusu višjih, razlikoval predvsem po pretežno ročnem delu, od nižjih statusov pa se je ločil po načinu plačevanja. Iz statusa delavcev so se sčasoma izoblikovali drugi, bolj določni pridobitni statusi: leta 1890 dninarji, ki so imeli v nasprotju z delavci t. i. Zählpapier, leta 1900 pomagajoči družinski člani, status, za katerega je bilo sicer značilno pridobitno delo, vendar pa zanj vanj vpisane osebe niso prejemale plačila in ki bi mu lahko, zaradi prevlade žensk v njem, rekli kar ženski pridobitni status, in leta 1910 še vajenci. Leta 1910 je bila iz pridobitnega statusa samostojnih izključena še posebna skupina najemnikov in kolonov.

Poklicni del Berufsstatistik se je skozi desetletja vseskozi dopolnjeval in s tem nedvomno odraža za drugo polovico 19. stoletja značilen proces industrializacije in z njo povezano gospodarsko tranzicijo. Prestrukturiranje državnega gospodarstva v smeri neagrarnih gospodarskih panog, ki je potekalo neenakomerno med deželami, lahko spremljamo tudi skozi nenehno dopolnjujoče se sheme neagrarnih poklicnih razredov B, C in D. Največje dopolnitve in spremembe so bile tako značilne za poklicni razred B, industrija, obrt, ki je v popisnem letu 1869 poznal se-

⁸ Berufsstatistik, Vorbemerkung, 1890.

dem poklicnih skupin,⁹ leta 1880 le dve (rudarstvo in plavžarstvo, druge industrijske in obrtne panoge), leta 1890 in 1900¹⁰ pa že petnajst ter leta 1910¹¹ štirinajst, potem ko so prestavili gostinske dejavnosti v poklicni razred C, trgovina in obrt. Državna statistična pisarna je ta prehod znotraj poklicne statistike dokončno zaznala v izdelavi statističnih publikacij za popis leta 1890.

Razvoj socialne, statusne strukture prebivalstva je temu razvoju sledil in dosegel polno obliko ob zadnjem popisu leta 1910. Že za obdobje avstrijske poklicne statistike, še mnogo bolj pa to velja za časovno daljše primerjave, ki segajo globoko v 20. stoletje tudi na našem prostoru, iz 'socialnega' dela jasno odsevajo ne le temeljne spremembe v načinih življenja in preživljanja, ampak tudi posledice vedno bolj diferenciranega trga dela za samopodobo posameznika. Skozi desetletja postaja vedno bolj pomembna posameznikova individualna sposobnost služenja denarja na trgu plačanega in merljivega dela, njegova siceršnja večja ali manjša sposobnost participacije pri pridobivanju sredstev za lastno preživljanje pa se umika, prav tako kot se postopoma iz statistike dela umikajo medsebojna družinska razmerja - razvoj statistik nedvomno označuje tudi vedno večjo polarizacijo profesionalnega/poklicnega/pridobitnega in zasebnega/potrošnega/nepridobitnega sveta posameznika. Prehod iz pretežno tradicionalnih oblik pridobivanja k novim, kapitalističnim, pretežno plačanim načinom, ki ga zaznamuje pri nas prav obdobje avstrijskih popisov in statističnih publikacij, je prinesel tudi ključno spremembo v samoznavi vsakega posameznika: nič več ni bila oziroma vedno manj je bila pomembna njegova pridobitna in participativna sposobnost, pomembna postaja njegova finančna in statusna uspešnost na trgu merljivega, vrednotenega, hierarhiziranega in plačanega dela.

Raziskovalni izzivi in problemi

Prvi problem, ki ga imamo ob uporabi statističnih podatkov avstrijske poklicne statistike, je torej formalen: kako uspešno uskladiti razvijajoče se poklicne sheme in s tem smiselno primerjati zbrane podatke. Na tem mestu moramo ponoviti, da je za podrobnejše raziskave mogoče smiselno primerjati samo podatke zadnjih treh popisov v monarhiji - 1890, 1900 in 1910 - in samo pogojno še podatke popisa leta 1880. Podatki prvih dveh popisov, leta 1857 in 1869, z naslednjimi nikakor niso primerljivi, saj ponujajo prej ko ne le sumarne, v nekaterih primerjavah (npr. spolna struktura) pa povsem pomanjkljive podatke.

---

⁹ Poklicne skupine: 12, rudarstvo, plavžarstvo; 13, gradbeništvo; 14, industrija kamna, zemlje in kovinska industrija, obrt in strojna industrija, obrt in lesna industrija, obrt; 15, kemična industrija in prehrabena industrija, obrt; 16, tekstilna industrija, obrt; 17, papirna in usnjarska industrija, obrt in oblačilna industrija; 18, ostale industrije, obrti.

¹⁰ Poklicne skupine: 4, rudarstvo, plavžarstvo; 5, industrija kamna, zemlje; 6, 7, kovinska industrija, obrt; 8, strojna industrija, obrt; 9, kemična industrija; 10, gradbeništvo; 11, poligrafična obrt; 12, tekstilna industrija, obrt; 13, papirna in usnjarska industrija, obrt; 14, lesna industrija, obrt; 15, 16, prehrabena industrija, obrt; 17, oblačilna industrija; 18, ostale industrije, obrti.

¹¹ Poklicne skupine: 4, rudarstvo in plavžarstvo; 5, industrija kamna, zemlje; 6, kovinska industrija, obrt; 7, 9, strojna industrija, obrt; 8, 9, kemična industrija; 10, gradbeništvo; 11, poligrafična obrt; 12, tekstilna industrija, obrt; 13, papirna in usnjarska industrija, obrt; 14, lesna industrija, obrt; 9, 15, prehrabena industrija, obrt; 16, oblačilna industrija; 17, ostale industrije, obrti.

Drugi problem, na katerega naletimo pri uporabi avstrijske poklicne statistike, pa je vsebinske narave - in zato nedvomno mesto resnega razmisleka in polje interpretacije. Primerjalna izvirnost avstrijske poklicne statistike je predvsem v tem, da kljub imenu *Berufsstatistik* ni merila toliko na poklicnost popisanega prebivalstva, ampak je bila njena osrednja vsebinska ločnica pridobitnost (*Erwerbsfähigkeit*) oziroma pridobitna sposobnost popisanega prebivalstva v državi. Osnovni delitveni način je v statistiki določal dve skupini prebivalstva, med katerima so bile pomembne vsebinske razlike: na eni strani je bilo pridobitno prebivalstvo, torej tisti, ki so imeli poklic ('poklic'), s katerim so se preživljali sami (*Berufstättingen*), na drugi strani pa so bili nepridobitni oziroma tisti, ki so jih prvi preživljali (vzdrževani družinski člani in hišna služinčad). Prebivalstvo je bilo pridobitno ali pa ni bilo, je ali pa ni imelo dejavnosti, s katerimi se je preživljalo, je imelo lastna sredstva za preživljanje ali pa ne, je ali ni bilo v položaju, da lahko preživi brez neposredne pomoči druge fizične osebe. Na to, ali se je posameznik vpisoval kot pridobitna ali kot nepridobitna oseba, je bolj kot samo delo vplival njegov vsakokratni položaj v socialni, hierarhično organizirani strukturi tako družinske, gospodinjske skupnosti, ki ji je pripadal, kot družbe v celoti. Hierarhija, ki je razvidna med različnimi pridobitnimi in nepridobitnimi statusi, se je vzpostavljala po načelu večje ali manjše samostojnosti oziroma podrejenosti pridobitne in nepridobitne osebe v procesu pridobivanja sredstev za preživljanje. Pomemben, čeprav ne tudi ključen, sestavni del hierarhije, ki se je vzpostavljala le med pridobitnimi statusi, je bil tudi način plačila za opravljeno delo.

Prav vsebina statusov nepridobitnih oseb bistveno pojasnjuje trditev, da ključni kriterij, po katerem bi se razvrščalo prebivalstvo v pridobitne ali nepridobitne statuse, ni bilo *delo*; med vzdrževane družinske člane so vpisovali tako vse otroke do starosti štirinajst let kakor tudi vse poročene ženske, ki niso mogle navesti posebnega poklica razen gospodinjstva. Čeprav nam je otroško delo, celo tisto pridobitno, dobro znano iz drugih virov, že zaradi zakonske prepovedi otroškega dela ni sodilo v državno statistiko dela, prav tako pa vanjo, zaradi svoje zasebne narave, ni sodilo žensko gospodinjstvo delo, in to kljub temu, da je žensko gospodinjstvo delo še globoko v 20. stoletje pri nas vključevalo tudi vrsto dejavnosti, ki so bile nedvomno pridobitne in ne le potrošnje narave, kar je sicer glavna značilnost današnjega, sodobnega gospodinjstva.¹² Socialni položaj hišne služinčadi, ki so jo, za razliko od avstrijske v večini zahodnoevropskih statistik dela vpisovali med aktivno prebivalstvo, pa se je od ostalih vzdrževanih družinskih članov razlikoval samo po tem, da s pridobitno osebo v družini res niso bili v sorodstvenem razmerju, so pa z njo živeli v skupnem gospodinjstvu in bili od nje osebno odvisni. Razumevanje hišne služinčadi kot sestavnega dela hišnega gospodinjstva nedvomno kaže na močan ostanek starih patriarhalnih razmerij, ki so značilna za tradicionalna gospodarstva in ki so bila ohranjena še znotraj avstrijske statistike dela. Oboje, družinske člane brez 'poklica' in hišno služinčad, je torej kot vzdrževane določal njihov podrejen položaj v odnosu do hišnega gospodarja, ki se je vpisoval kot nosilec poklicne, pridobitne dejavnosti, in ne morebiti njihovo nedelo.

¹² Glej v Ann Oakley: *Gospodinja*. Ljubljana 2000; o oblikovanju sodobnega gospodinjstva na Slovenskem glej v Sabina Žnidaršič Žagar: *Gospodinjstvo - ker so tudi zanj ženske (kot) ustvarjene*. V: *Šolsko polje*, 2004, št. 3/4, str. 99-125.

Ravno tako kot posameznikovo delo tudi *plačilo* za opravljeno delo ni bilo ključno merilo pridobitnosti ali nepridobitnosti; med pridobitnimi osebami bomo našli tako take, ki so za svoje delo prejemale kakršno koli plačilo, kot tudi take, ki ga niso, ali pa take, ki so prejemale najrazličnejše podpore, preužitke, rente, pokojnine ali pa so bile nastanjene v različnih zavodih (bolnišnice, hiralnice, zapori ipd.). Po drugi strani pa je hišna služinčad sicer prejemala neke vrste plačilo, v denarju ali najpogosteje v naravi, pa zato še ni sodila med pridobitne prebivalce. Pa ne le to; za žensko delo nasploh, posebno pa na Kranjskem, kjer beleži avstrijska statistika nadpovprečne deleže žensk med pridobitnim prebivalstvom, je bil značilen zanimiv anahronizem: ženske so pri nas na Kranjskem pogosteje, kot je bilo to običajno drugje, opravljale pridobitno dejavnost, vendar so to počele brez plačila.

Tabela 1: *Deleži aktivnega prebivalstva na Kranjskem po spolu (%)*¹³

Delež/Leto	Moški	Ženske	Skupaj
1880	57	43	100
1890	50,4	49,6	100
1900	50,6	49,4	100
1910	50,8	49,2	100 ¹⁴
1931	60,4	39,6	100 ¹⁵
1961	59,1	40,9	100
1981	53,9	46,1	100
1998	53,7	46,3	100
2007	54,6	46,3	100

Iz podatkov tabeli 1 vidimo, da je prišlo do bistvenega povečanja deleža žensk med pridobitnimi dežele Kranjske v času med popisoma 1880 in 1890, kar je bila posledica vsebinske spremembe v statusu vzdrževanih družinskih članov; v popisnem letu 1880 so namreč vpisovali med vzdrževane osebe vse sorodnike in druge v gospodinjstvu živeče osebe, ki niso imeli posebnega, lastnega zasluga, v poznejših popisih, vse od leta 1890 dalje, pa so opredeljevali kot vzdrževane vse tiste družinske člane oziroma člane gospodinjstva, ki so bili brez glavnega poklica.¹⁶ Odstotek žensk med pridobitnimi v deželi se je tako povečal s 43 odstotkov na 49,6 odstotka prav zato, ker se je tisti del članov družine oz. gospodinjstva, ki so tudi sicer (najverjetneje) v popisnem letu 1880 opravljali neko pridobitno dejav-

¹³ Za obdobje Avstrijske monarhije: Berufsstatistik za leta 1880 (I Band/ 3 Heft), 1890 (XXXIII), 1900 (LXVI), 1910 (3), Dunaj; za obdobje Kraljevine Jugoslavije: Popisi prebivalstva za leto 1931; Opšta državna statistika, Državna štampa, Sarajevo; za obdobje SFRJ: Statistični godišnjak za leto 1961, 1981, Državni statistični urad, Beograd; za obdobje Republike Slovenije: Statistično poročilo za leto 1998 in 2007, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana in http://www.stat.si/letopisi/indeks_letopisi.asp.

¹⁴ Avstrijska državna povprečja so nižja: leta 1890 je bilo od vseh pridobitnih v državi 42,9% žensk, leta 1910 42,3%.

¹⁵ Jugoslovanska povprečja so nižja: leta 1931 je bilo med aktivnim prebivalstvom v državi 33,5% žensk.

¹⁶ "Familienglieder und andere im Haushalte lebende Personen ohne eigenen Erwerb", Ö. S., Berufsstatistik, 1880 I/3; Tabelle Anwesende Bevölkerung nach Beruf; Erwerb und Beschäftigung. "Angehörige ohne eigenen Hauptberuf", Ö. S., Berufsstatistik, 1890 XXXIII/5, Tabelle I.

nost in s svojim delom participirali pri pridobivanju sredstev za svoje preživljanje, vendar za to svoje delo niso prejeli plačila, pri popisu leta 1890 prenesel med pridobitne in ne več vzdrževane osebe. In v večini primerov so bile to prav ženske, ki so pomagale doma.

Druga težava vsebinske narave, ki je izhaja iz avstrijske statistike dela, pa zadeva 'subjektivni dejavnik'; ne glede na to, da so si od vključno popisa leta 1869 dalje eksplicitno prizadevali, da bi za celotno državo veljali objektivni kriteriji pri vpisovanju tako v poklice kot v predvidene poklicne statuse, je ostalo to načelo prejkone ohlapno. Tako so ob analizi podatkov za popis 1869, na primer, raziskovalci ugotavljali,¹⁷ da so posamezniki, kadar je to le bilo mogoče, vpisovali kot glavni poklic tistega, ki je imel znotraj njihovega okolja višji status (tako so se, na primer, radi vpisovali kot lastniki nepremičnin, uradniki), in to ne glede na to, da je šlo pri tem pogosto le za dodaten, postranski zaslužek iz te dejavnosti. Še toliko bolj je ostala ta navada v veljavi tudi kasneje, ko se je vpeljalo eksplicitno izrekanje o pridobitnem statusu popisane osebe. Kakor so, na primer, popisna navodila sicer predvidevala, da se vse poročene ženske, ki nimajo posebnega, od gospodinjstva ločenega poklica, vpisujejo kot vzdrževane osebe, pa je kljub temu mogoče iz podatkov sklepati, da temu še zdaleč ni bilo vedno in povsod tako. Bolj ali manj dosledna praksa vpisovanja poročenih žensk med vzdrževane družinske člane je bila odvisna predvsem od kraja prebivanja, ki ga je v mnogočem zaznamovala prevladujoča gospodarska panoga, in od poklicnega razreda, v katerem so se popisani - pridobitni in nepridobitni - vpisovali v poklicno statistiko; na podeželju, kjer je bilo preživetje tesno povezano s pridobivanjem znotraj kmetijstva in kjer so še dolgo ostali vitalni tradicionalni načini preživljanja, so se tudi poročene ženske najpogosteje izrekale za pridobitne osebe, s statusom pomagajočih doma. Če nam je tovrstna praksa znotraj kmetijstva še danes blizu in razumljiva (in jo pozna tudi sodobna statistika aktivnosti prebivalstva), pa nas (morda) bolj preseneča v nekmetijskih dejavnostih. Kot primer lahko navedemo razmere v edinem mestnem političnem okraju dežele: veliko število žensk, ki so se tedaj v Ljubljani-mestu preživljale kot šivilje in izdelovalke perila, je nedvomno močno presegalo takratne potrebe mesta; leta 1890, ko je Ljubljana-mesto štela 30.000 prebivalcev, je imela, na primer, kar 700 šivilj, kar bi pomenilo, da je na približno 40 Ljubljančanov prišla ena. Samo za primerjavo povejmo, da je imel tedaj politični okraj Črnomelj 32.000 prebivalcev in manj kot 70 šivilj, torej, eno na skoraj 500 prebivalcev. Veliko število šivilj je imela Ljubljana-mesto tudi pri popisih leta 1900 - več kot 600, leta 1910 pa se je njihovo število povzpelo na kar 900 šivilj. V političnem okraju Črnomelj pa je ostalo skorajda nespremenjeno. Visoke številke šivilj v Ljubljani-mestu nas ne smejo zavesti, kajti preprosto ne pomenijo, da je imela Ljubljana resnično toliko samostojnih obrtnic in/ali pri njih zaposlenih žensk, ampak gre kratko malo za ženske, ki so za domače (predvsem ženske in otroške) potrebe šivale oblačila. Še daleč v 20. stoletje so namreč ženska in otroška oblačila (drugače od moških) in osebno perilo za vse člane družine izdelovali/e doma. Tako dejavnost, ki sicer ni prinašala neposrednega zaslužka, je pa prispevala k preživljanju družine, pa so razumevali/le kot pridobitno dejavnost. Vztrajnost subjektivnega kriterija je nedvomno moteč element za statistično točnost in primerljivost podatkov, vendar je kot izraz samozavedanja posameznikov/popis-

¹⁷ Bolognese-Leuchtenmüller, 1978, str. 102-103.

sancev dragocen podatek, ki raziskovalcu omogoča vpogled tako v vrednost spolno deljenega dela, ki je tedaj (še) veljala v povprečni kranjski družini in gospodinjstvu, kot tudi v mentaliteto časa.

"Zavedati se moramo seveda, da poklicna razčlenitev, kakor jo daje obdelava poklicne statistike, ni identična z objektivnimi oblikami, kot jih pozna družbeni razvoj, marveč kaže te samo v toliko, če odsevajo v poklicni in socialno slojni zavesti vsakega posameznika. Kar stopi na dan, ni objektivna slika o pestrosti oblik družbene delitve dela, in družbene diferenciacije, marveč zgolj njihova subjektivna stran, to je tista stopnja poklicne in socialne razčlenjenosti, ki je prišla v zavest in govorico prebivalstva. Slika, ki nam jo podaja poklicna statistika o gospodarski in socialni razčlenjenosti, zato vedno zaostaja za njeno pravo podobo, ker traja vselej nekoliko časa, da preide slednja v zavest in jezikovno rabo ... Tako je poklicna statistika na eni strani sicer zgolj subjektivni izraz razčlenjenosti gospodarskega in družbenega dogajanja in kot taka ne povsem točna reprodukcija njene resnične podobe," je zapisal Adolf Vogeltnik.¹⁸

Od pridobitnosti k aktivnosti

Avstrijsko kategorijo pridobitnost lahko (in moramo, če želimo opraviti raziskave daljšega časovnega loka ali podatke primerjati z drugimi sočasnimi evropskimi statistikami) pogojno primerjamo s kategorijo aktivnosti, ki je bila na tem prostoru vpeljana kasneje. V obdobju Kraljevine Jugoslavije so prebivalstvo že delili na aktivno in vzdrževano; aktivno prebivalstvo je bilo tisto, ki s svojim delom služi svoj dohodek, oziroma tisto, ki mu dohodek neposredno pripada. Prvi kriterij je bila starost; vsi, starejši od 14. leta, ki niso izrecno navedli, da so vzdrževani, pa tudi mlajši, če so bili zaposleni v poklicnem razredu kmetijstvo zunaj domačega gospodinjstva ali če so bili vajenci, so sodili med aktivno prebivalstvo. Drugi kriterij pa je bil zakonski ali profesionalni stan osebe; samo v primeru kmečkega gospodinjstva, kjer je bilo več žensk, starejših od 14. leta, so vse, razen gospodinje, ki je bila avtomatično vpisana med vzdrževane osebe, sodile med aktivno prebivalstvo s statusom pomagajočih družinskih članov. Med aktivno prebivalstvo so vpisovali tudi vse vojake na služenju vojaškega roka, pa tudi osebe, ki so se nahajale v času popisa v različnih zavodih (bolnišnice, zapori ipd.) ali so prejemale različne osebne dohodke (pokojnine, rente, podpore ipd.). Vidimo, da je starojugoslovanska statistika sledila staroavstrijski predvsem v poudarjanju samostojnosti osebe glede pridobivanja sredstev za lastno preživljanje in v neločevanju med delom in dohodkom/virom. Po drugi strani pa se je v času med svetovnim vojnama začel tradicionalni patriarhalni družinski odnos med gospodarjem in poslom izgubljati,¹⁹ vsa služinčad je sedaj sodila med aktivno prebivalstvo. S tem se je starojugoslovanska statistika približala tako sočasnim evropskim statistikam dela kot sodobnemu razumevanju dela kot načina za pridobivanje, predvsem denarnih, sredstev za preživljanje.

---

¹⁸ Adolf Vogeltnik: Gradivo k poklicni statistiki slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890 do 1931. V: *Gospodarstvo in tehnika*, 1940, št. 1-2, str. 35.

¹⁹ K temu je prispeval tudi razvoj t. i. poselske zakonodaje, ki je posebej določal tudi pravice poslov in obveznosti njihovih delodajalcev.

Statistika aktivnosti prebivalstva, ki jo je vpeljala socialistična Jugoslavija po drugi svetovni vojni, ločuje prebivalstvo v dve skupini: aktivno (tisti, ki "redno opravljajo neko delo z namenom, da si z njim pridobijo sredstva za življenje")²⁰ in neaktivno prebivalstvo, ki se nadalje deli na osebe z osebnimi dohodki (nastanjenici v različnih ustanovah, "osebni upokojenci, družinski upokojenci, študenti, rentniki, uživalci invalidnine, socialne pomoči in sl.")²¹ ter na vzdrževano prebivalstvo ("zlasti gospodinje, otroci, dijaki, študenti, osebe, nesposobne za delo, še nezaposlene osebe in pod.")²² Spodnja starostna meja za aktivno osebo je bilo dopolnjeno 14. leto, "le izjemoma, v kmetijstvu, se štejejo med aktivne /.../ tudi otroci od 10 do 14 let, če ne pohajajo šolo, ampak opravljajo odnosno pomagajo opravljati neka kmetijska dela (na pr. čuvajo živino)".²³ Glede žensk v kmečkem gospodinjstvu je veljalo, da so bile vpisane kot aktivne, če so večji del delovnega časa porabile za delo v kmetijstvu; izjema je bil le prvi popis leta 1948, ko "ni bila dana definicija kmetijca po poklicu in je bilo skoraj celokupno žensko prebivalstvo, starejše od 14 let, ki je živelo v kmetijskih gospodinjstvih, popisano kot "kmetško prebivalstvo" in zato tudi priključeno med aktivno prebivalstvo".²⁴ Kot pomagajočega družinskega člana je statistika socialistične Jugoslavije razumela tistega, "ki dela na posestvu ali v delavnici nekega od članov gospodinjstva, za kar pa ne dobiva osebnega dohodka niti nadomestila v naravi".²⁵ Gospodinje so sodile med neaktivno prebivalstvo. "Glavni razlog je ta, da gre v tem primeru za dejavnost v lastnem potrošnem sektorju, da ta dejavnost ni neposredno pomembna za proizvodnjo in ne vpliva neposredno na trg, da se s to dejavnostjo po pravilu prepletajo še posebni izven ekonomski elementi (vzgoja otrok) in da vir vzdrževanja žene-gospodinje ni neposredno njeno delo v gospodarstvu, ampak njen družinski odnos napram vzdrževalcu (zakonska žena, hči). Vsekakor je položaj žene z vidika "aktivnosti" svojevrsten," je zapisal Adolf Vogel.²⁶

Sodobna statistika dela Republike Slovenije deli prebivalstvo v tri skupine: aktivne osebe, osebe z lastnimi dohodki in vzdrževane osebe. Aktivna je tista oseba, ki opravlja svoj poklic in prejema za svoje delo dohodek v denarju ali v naravi, samo kmečka gospodinja, ki večinoma opravlja kmečka dela in samo oseba v kmečkem gospodinjstvu, ki opravlja svoje delo kot pomagajoči družinski član, torej brez neposrednega zaslужka. Sem sodijo tudi iskalci zaposlitve in osebe, ki so v priporu ali prestajajo zaporno kazen. Oseba z lastnimi dohodki pa je tista, ki ni aktivna, je pa ekonomsko samostojna: živi od svoj prejšnje zaposlitve (upokojenci, delovni invalidi), prejšnje zaposlitve katerega od ožjih članov družine (družinski upokojenci) ali se preživlja s socialno podporo, štipendijo, rento. Vzdrževana pa je tista oseba, ki nima lastnih sredstev za preživljanje in jo zato vzdržujejo starši, sorodniki ali drugi.²⁷

²⁰ Adolf Vogel: Uvod v socialnoekonomsko statistiko. Ljubljana 1979, str. 111.

²¹ Prav tam, str. 117.

²² Prav tam, str. 118.

²³ Prav tam, str. 114.

²⁴ Prav tam, str. 115.

²⁵ Prav tam, str. 116.

²⁶ Prav tam, str. 115-116.

²⁷ Statistični letopis Republike Slovenije 1999. Ljubljana 1999, str. 74-75.

Sklep

Projekt Avstrijska državna statistika je nedvomno produkt oblikovanja sodobne države, ki si želi zagotoviti in oblikovati zanesljivejše vire informacij spremljanja, nadzorovanja in učinkovitejšega izrabljanja vseh razpoložljivih virov v državi. Je produkt osamosvajanja sodobne države in obenem produkt njene samozavesti, da more in mora voditi učinkovito politiko. Eden od prvih pogojev za to pa je nedvomno kar najboljši pregled - popis aktualnega stanja. Ko raziskovalci in raziskovalke danes (pri nas resda redko) posegajo po avstrijski državni statistiki, morajo to nedvomno brati kot vir dvojne vrste; po eni strani so sami numerični podatki vir konkretnih raziskav, po drugi strani pa so prav poseben vir spreminjajoča se struktura statistike in vsebina njenih, primerjalno pogosto izrazito specifičnih pojmov. Avstrijsko državno statistiko lahko beremo kot palimpsest, kot zapis pod zapisom, ki nam na interpretativni ravni ponuja nekaj več, presežek ali celo ključ za razumevanje branja nadpisanih numeričnih zapisov. To je še toliko pomembnejše tedaj, ko potrebujemo primerjave daljšega časovnega loka ali ko primerjamo sočasne, a po svojem duhu različne statistike. Ko in če o državni statistiki razmišljamo tudi na tak način, so zanimiva pota, kamor nas lahko vodi razmislek o tem, da sodobna slovenska država razmišlja celo o prekinitvi rednih, desetletnih, vsedržavnih popisov prebivalstva. Ali to pomeni, da ji je že vse znano, ali da ima druge in drugačne vire pridobivanja informacij o svojih državljanih, ali ...?

Sabina Žnidaršič Žagar

ON THE ONE HUNDRED AND FIFTIETH ANNIVERSARY OF MODERN NATIONAL
POPULATION CENSUSES IN OUR TERRITORY

S u m m a r y

Austrian statistics, based on regular population censuses in 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 and 1910, represented a unique example among concurrent European statistics. That is especially true of the part of it which provides information about the gainful work of the population included in the censuses, the so-called *Berufsstatistik*. The main particularity of "*Berufsstatistik*" is that it did not categorise the population according to the principle of paid work with the intention of supporting oneself, which was otherwise the case for the majority of concurrent and also modern statistics of the population's activities. The basic category of Austrian occupational statistics was gainfulness, on the basis of which all the people included in the census were also divided into two basic social statuses: gainful and ungainful persons. Gainful persons were all those who were not personally dependent on others and their gainfulness, while the status of ungainful persons was significantly characterised by the personal dependence on others in the process of making a living. Therefore, among gainful persons we also find those who did not receive any payment for their gainful work (those helping at home), while among ungainful persons we also find those who undoubtedly worked for a living and even received payment for their work (work around the house); therefore neither work nor payment for this work were the key criteria for the gainfulness or ungainfulness of individuals. This special outlook on gainfulness of work is why the Austrian occupational statistics offers many possibilities for the interpretation of data.

1.01
Prejeto 20. 11. 2008

UDK 322(497.1)"1918/1941"

Mateja Ratej*

Odtenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnjima vojnama**

IZVLEČEK

Autorica v prispevku osvetljuje različne načine politizacije Rimskokatoliške in Pravoslavne cerkve, ki sta jih v svoji politični praksi uporabljali SLS in NRS. Ugotavlja, da sta Cerkev v jugoslovanski državi med svetovnjima vojnama vstopali v konfliktno odnose neodvisno od razmerij med največjo srbsko in največjo slovensko politično stranko, ki sta sicer učinkovito črpali mobilizacijski potencial obeh Cerkev, vendar sta naklonjenost cerkvenim interesom podrejali lastnim strankarskim interesom. To je bilo zlasti vidno v času t. i. konkordatske krize (1935-1937), ko se je med drugim izkristaliziralo, da gre v političnem antagonizmu med Katoliško in Pravoslavno cerkvijo v okviru jugoslovanskega političnega prostora za antagonizem med hrvaškimi in srbskimi deli države.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, politika, Slovenska ljudska stranka, Narodna radikalna stranka, Rimskokatoliška cerkev, pravoslavna cerkev, klerikalizem, slovensko-srbski politični odnosi

ABSTRACT

SHADES OF POLITICISATION OF THE ROMAN CATHOLIC AND SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND THE NATIONAL RADICAL PARTY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The author of the contribution sheds light on various aspects of politicisation of the Roman Catholic and Orthodox Church, used in their political practice by the Slovenian People's Party and the National Radical Party. She discovers that the Churches in the Yugoslav State between both World Wars entered conflicting relations regardless of the relations between the biggest Serbian and the Slovenian political parties, which were otherwise effective in drawing from the mobilisation potential of both Churches; however, they subordinated the inclination towards the Church interests to the interests of their own parties. That was especially obvious in the time of the so-called Concordat Crisis (1935-1937), when, among other things, it became apparent that the political antagonism between the Catholic and Orthodox Churches in the context of the Yugoslav political space translated into antagonism between the Croatian and Serbian parts of the state.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, politics, Slovenian People's Party, National Radical Party, Orthodox Church, Roman Catholic Church, clericalism, Slovenian-Serbian political relations

* Dr., asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje v humanistiki, SI-1000, Novi trg 2, Ljubljana, e-mail: mratej@zrc-sazu.si

** Projekt je nastal v okviru podoktorskega projekta z naslovom Slovensko-srbski politični odnosi v letih 1918-1941. Projekt št. Z6-7038 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. Z6-7038).

Tisti, ki mu je bilo v skladu z Zakonom o državljanstvu z 21. septembra 1928 z naturalizacijo podeljeno državljanstvo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je moral pred upravnimi organi priseči tako, da je izgovarjal naslednje besedilo: "Jaz (sledilo je ime osebe, ki je prisegala, op. M. R.), vstopajoč v državljanstvo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, prisezam na vsemogočnega Boga, da bom vladajočemu kralju vedno zvest, da se bom vestno držal ustave in ostalih zakonov, da bom točno izpolnjeval vse državljanske dolžnosti in zvesto služil koristim države in naroda kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Tako mi Bog pomagaj!"¹ Vprašanje pa je, na katerega boga se je v multikonfesionalni državi s 46,6% prebivalcev pravoslavne vere, 39,4% katoliške in 11,2% muslimanske (popis prebivalstva iz leta 1921²), se je na novo inavguriran državljan Kraljevine SHS skliceval. S tem - če pustimo ob strani vprašanje islama - trčimo na eno od osrednjih referenčnih točk, ki so sestavljale politične odnose med (pravoslavni) Srbi in (katoliškimi) Slovenci, na vprašanje vloge, ki sta jo imeli pri oblikovanju teh odnosov Pravoslavna in Katoliška cerkev, med katerima je vladala tekmovalnost za recipročno izboljšanje institucionalnega položaja do države.

"Knezoškofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču se v znak hvaležnosti za njegovo delovanje za Jugoslavijo pokloni en avto iz demobilizacijske zaloge,"³ lahko med drugim beremo v Zapisniku Deželne vlade za Slovenijo avgusta 1919, slabo leto po oblikovanju prve jugoslovanske države. Razmerja med veroizpovedmi so v multikonfesionalni državi nujno postala eden osrednjih stebrov politizacije vseh jugoslovanskih političnih strank in ne le Slovenske ljudske stranke (SLS) kot največje slovenske politične stranke med obema svetovnima vojnama in že iz časa Avstro-Ogrske politične predstavnice Katoliške cerkve. V razpravi me zato zanima politizacija Rimskokatoliške cerkve pri SLS, v tem kontekstu pa njen odnos do največje srbske in najvplivnejše stranke v državi Narodne radikalne stranke (NRS) ter odnos SLS do politizacije Srbske pravoslavne cerkve pri NRS. Osrednje pri tem je čas sprejemanja konkordata s Svetom sedežem v letih 1935-1937, ki je pomenil vrhunec v politizaciji Rimskokatoliške cerkve v času prve jugoslovanske države. (Bivša) NRS in (bivša) SLS sta bili tedaj kot del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (dalje JRZ) v najtesnejši politični povezavi med obema svetovnima vojnama.

Po pri statistiki o veroizpovedi po popisu prebivalstva Kraljevine Jugoslavije iz leta 1931, je bilo v Celju 4,4% pravoslavcev in 91,6% katoličanov. V Ptujju je bilo 2,5% pravoslavcev in 94,4% katoličanov, v Mariboru 3,6% pravoslavcev in 93% katoličanov, v Ljubljani pa 3,5% pravoslavcev in 95% katoličanov. V Zagrebu je bilo 7,1% pravoslavcev in 85% katoličanov, Beogradu 74,2% pravoslavcev in 18,6% katoličanov, v Novem Sadu pa 39% pravoslavcev in 42,7% katoličanov.⁴ Vidimo, da je bilo v slovenskem glavnem mestu statistično razmerje med pripadniki Pravoslavne in Katoliške cerkve bolj ugodno kot v srbski (in državni) pre-

¹ Otmar Pirkmajer: Zakon o državljanstvu - z razlago. Maribor 1929, str. 62.

² Miloš Mišović: Srpska crkva i konkordatska kriza. Beograd 1983, (dalje Mišović, Srpska crkva) str. 9.

³ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 2. del. Ljubljana 1998-2002, str. 341; Zapisnik seje Deželne vlade za Slovenijo, 27. 8. 1919.

⁴ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond Anton Korošec, AŠ 2, Gradovi Kraljevine Jugoslavije po maternem jeziku i veroispovesti prema popisu od 31. marta 1931. godine.

stolnici. Želim postaviti tezo, da je bil argument o zapostavljenosti Katoliške cerkve politični konstrukt in eden najuspešnejših elementov politizacije SLS,⁵ ki je bil hkrati uradno stališče Rimskokatoliške cerkve v Kraljevini.⁶ To potrjuje tudi pripoved enega najvidnejših hrvaških politikov Anteja Trumbića, ko med drugim pravi: "*Iako su ti Slovenci (SLS, op. M. R.) kao katolički klerikali antipodi sa Srbijskim pravoslavnim ekskluzivistima (NRS, op. M. R.) vjerski, kulturno i socialno ipak su se u tom momentu (po atentatu na Stjepana Radića poleti 1928, op. M. R.) našli na zajedničkoj točki na račun Hrvata.*"⁷

Ker versko mešano področje, ki je po letu 1918 zajemalo jugoslovansko državo, v zgodovini ni poznalo verskih bojev, primerljivih, denimo, s tistimi v Franciji, Angliji ali Nemčiji,⁸ postavljam tezo, da je bil konflikt med Pravoslavno in Katoliško cerkvijo, čeprav je bil tudi posledica različnih pravnih pogojev delovanja pred prvo svetovno vojno, imanentno političen in s tem tesno navezan na nacionalizem kot osrednje diskurzivno polje politike jugoslovanske države na ravni hrvaško-srbskih političnih odnosov (sic!).⁹ Kot bomo videli, je bila drža Katoliške cerkve v prevladujočem jugoslovanskem političnem diskurzu problematizirana kot protijugoslovanska¹⁰ ne na ravni slovensko-srbskih političnih odnosov, temveč je bila vzpostavljena na ravni hrvaško-srbskega spora; v njegovem okviru je bil politiziran antagonizem med Katoliško in Pravoslavno cerkvijo.¹¹

Na skupnem hrvaško-srbskem ozemlju je vera edini razločevalni dejavnik med Hrvati in Srbi, pretvarjanje verskih meja v politične pa je v preteklosti na tem območju praviloma porajalo obdobja politične nestabilnosti.¹² Na hrvaškem prostoru je bil prvi prodor pravoslavja zabeležen v 13. stoletju, v drugi polovici 19. stoletja pa sta se začela srbizacija nesrbskih pravoslavcev in ustvarjanje močne versko-nacionalne zavesti pri velikem delu pravoslavnega prebivalstva na Hrvaš-

⁵ Slovenec, 20. 11. 1921, 1, Za versko svobodo katoliške cerkve - poslansko vprašanje Antona Korošca; Slovenec, 23. 12. 1921, 1, Medverski odnošaji v naši državi; Slovenec, 13. 3. 1921, 1, Agitacija za pravoslavje; Slovenec, 6. 1. 1922, 1, Katoliško in pravoslavno pojmovanje o medverskih odnošajih; Slovenec, 24. 2. 1922, 1, Cerkevna ravnopravnost s socialnega stališča; Slovenec, 5. 5. 1922, 1, Spomenica jugoslovanskih škofov; Slovenec, 21. 2. 1926, 1, Položaj katoliške cerkve v naši državi; Slovenec, 6. 5. 1927, 1, Protiverska obznana; Slovenec, 12. 5. 1927, 1, Antikatoliška mentaliteta; Slovenec, 1. 1. 1931, 2, Cerkev v letu 1930; Slovenec, 14. 2. 1933, 1, Neverni nemir; Slovenec, 17. 3. 1933, 2, Vladna izjava o jugoslovanstvu in verski svobodi; Slovenec, 18. 7. 1935, 1, Ogroženi verski mir; Slovenec, 14. 12. 1937, 2, Borbe srbske Cerkve.

⁶ Slovenec, 5. 5. 1922, 1, Spomenica jugoslovanskih škofov; Slovenec, 17. 3. 1933, 2, Vladna izjava o jugoslovanstvu in verski svobodi; Slovenec, 29. 10. 1937, 1, Beseda jugoslovanskih škofov.

⁷ Ante Trumbić: Izabrani politički spisi. Zagreb 1998, str. 272.

⁸ Hrvaški politik Ante Trumbić je na eni od sej na Krfu leta 1917 med razpravo o verskem vprašanju v prihodnji jugoslovanski državi med drugim dejal: "*Jugoslovenci su jedini narod na svetu koji se nikad nije klao radi vere.*" (Đorđe Radenković: Pašić i Jugoslavija. Beograd 1999, (dalje Radenković, Pašić i Jugoslavija) str. 423). Srbski zgodovinar Milorad Ekmečić je medtem utemeljeval, da je bila prva balkanska vojna verska vojna, odprtje fronte 1914 pa pravi verski spopad. (Perko Vojinović: Istine i zablude o srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu. Beograd 1999, str. 143).

⁹ O tem glej tudi dela sodobnih avtorjev oz. političnih akterjev, npr.: Branko Miljuš: Sporazum 1939 godine. Windsor, Ontario, str. 22.

¹⁰ Katoliška cerkev je bila zaradi avtonomistične politike SLS često prikazana kot glavna politična podpornica avtonomističnega gibanja. Lujo Vujnović: Konkordat sa sv. Stolicom i naše nacionalno pitanje. Zagreb 1923, (dalje Vujnović, Konkordat) str. 43.

¹¹ O konfliktu med katoliški in pravoslavno cerkvijo na ravni hrvaško-srbskih odnosov Đorđe Stanković: Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje. Beograd 1985, str. 79; Vojinović: n.d. Beograd 1999, str. 139-140.

¹² Milorad Ekmečić: Srbi na istorijskom raskršću. Beograd 1999, str. 346-347.

kem. V tem času je postala beseda Srb sinonim za pravoslavca.¹³ Jezik je bil med Srbi in Hrvati od konca 19. stoletja opredeljen kot srbo-hrvaški, zato je razumljivo, da je teža (nacionalne) identitete padla na religiozno opredelitev. Z drugimi besedami, nacionalna identiteta se je pri Srbih zlila s pravoslavjem, pri Hrvatih pa s katolicizmom.¹⁴ Politizacija razlikovanja med religijama je bila z oblikovanjem jugoslovanske države po prvi svetovni vojni samo logično nadaljevanje te zgodbe.

Tudi sodobni nemški zgodovinar Gilbert In der Muer je v svoji trilogiji o jugoslovanski politiki med obema svetovnima vojnama izrazilo izpostavljenost vprašanje vere kot prvino političnega odločanja v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, pri čemer je ugotavljal neprimerno večjo politično izpostavljenost katoliške vere v razmerju med Hrvati in Srbi.¹⁵ Menim, da je bil politični odnos med Pravoslavno in Katoliško cerkvijo v Kraljevini SHS vzpostavljen (institucionaliziran) za potrebe prevladujočega političnega diskurza (hrvaškega nacionalnega vprašanja)¹⁶ - zlasti zaradi nejasne jezikovne meje med srbskim in hrvaškim jezikom, ki je bil eden ključnih kriterijev za oblikovanje nacionalnih držav po prvi svetovni vojni.¹⁷ Medtem je dobilo vprašanje verske zapostavljenosti osrednje mesto v politični argumentaciji med SLS in NRS le, kadar sta bili stranki v opozicijskem razmerju, in sicer za potrebe politične uveljavitve SLS, katere bistveni element strankarske identitete je bil klerikalizem. Srbski zgodovinski učbeniki pred prvo svetovno vojno so, denimo, v razlagi zgodovine krščanstva odgovornost za razcep Rima in Carigrada leta 1054 pripisovali Rimu. Poveličevali so Srbsko pravoslavno cerkev, ki je ohranila srbski narod, in izpostavljali pregone Srbov s strani katoličanov v 18. stoletju. Analogno odločni v obrambi katoliške vere za obstoj hrvaškega naroda so bili hrvaški zgodovinski učbeniki v desetletju pred razpadom Avstro-Ogrske, ki so za razkol leta 1054 krivili Carigrad. Medtem so slovenski zgodovinski učbeniki v tem času poudarjali zlasti vlogo Katoliške cerkve pri obrambi Evrope pred Turki oz. islamsko vero.¹⁸

Okrog leta 1920 se je izoblikovala ideja o ekumenskem gibanju, ki je skupno ime za vse, kar različne krščanske skupine organizirano počnejo s ciljem vzpostavitve čim bolj avtentične enotnosti krščanstva, ki je razdeljeno in medsebojno sprto. Ekumenizem je prizadevanje za enotnost vsega krščanstva in ne partikularno združevanje posameznih skupin znotraj njega. V Kraljevini SHS se je ideja o enotnosti krščanstva prepletala z idejo o kulturni in politični enotnosti jugoslovanskega naroda.¹⁹ Ne glede na povedano se velja vprašati, ali sta Pravoslavna in Katoliška

¹³ Petar Požar: Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti. Zagreb 1996, str. 68.

¹⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (dalje NUK), Rokopisni oddelek, Leopold Lenard, Jugoslavija pre i posle sa gledišta beogradskog posmatrača, 27/68, fasc. 1; George W. White: Nationalism and Territory; Constructing Group Identity in Southeastern Europe. Oxford 2000, str. 179-180.

¹⁵ Gilbert In der Maur: Der Weg zur Nation; Jugoslawiens Innenpolitik 1918-1938. Stojadinovic als Vollstrecker, Berlin - Wien - Zürich 1938, (dalje Der Weg zur Nation) str. 96, 100, 140, 190, 283, 476, 575-576.

¹⁶ Glej Vladimir Čorović: Rasa in vera v srbski prošlosti. Ljubljana 1921, str. 26-27; Rudolf Bičanić: Ekonomska podlaga hrvatskog pitanja. Zagreb 1938, str. 92-93; Charles Jelavich: Južnoslavenski nacionalizmi; jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Zagreb 1992, (dalje Jelacich, Južnoslavenski nacionalizmi) str. 263.

¹⁷ Ernest Gellner: Nationalism. London 1997, str. 78.

¹⁸ Jelavich, Južnoslavenski nacionalizmi, str. 263-265.

¹⁹ Tomislav Šagi - Bunić: Katolička crkva i ekumenizam. V: Vjerske zajednice u Jugoslaviji. Zagreb 1970, str. 104, 108.

cerkev (čeprav sta obe deklarativno podpirali državni unitarizem)²⁰ vplivali deintegrativno na idejo o unitarnem jugoslovanskem narodu.²¹ Kaže namreč, da sta obe obravnavani Cerkvi delovali kot samostojna politična subjekta v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, zato njenega delovanja ne moremo avtomatično povezovati s političnim delovanjem NRS oz. SLS, niti govoriti o skladnem političnem sodelovanju Katoliške cerkve in SLS. Z drugimi besedami, kaže, da je bil klerikalizem kot eno najpogostejših sredstev politične diskvalifikacije delovanja SLS le način (preizkušen vzorec) strankinega vstopanja v aktualni politični diskurz.²² Ne nazadnje lahko vprašanje tudi obrnemo: ali je morda nezadostna integrativna moč unitarne ideje povečevala moč religije in Cerkve, ki je dobivala vpliv na nacionalne ideologije, in s tem na politiko? Slednje potrjujejo prizadevanja nekaterih sočasnih mislecev na čelu s kraljem Aleksandrom, ki ni zavračal komunikacijskih kanalov Cerkva za uveljavitev unitarne ideje.²³

Srbska Pravoslavna cerkev ni skušala prikrivati, da želi biti aktiven in neobhoden dejavnik državne oblasti. Veliko laže in hitreje od Katoliške cerkve se je prilagajala (in se še zmeraj) kulturnim, gospodarskim in (geo)političnim spremembam. Liturgija kot najširši izraz pravoslavne cerkvene dogme je (bila) občutljiva na regionalne posebnosti posameznih zaključenih versko-nacionalnih območij. Razkol med Cerkvama v 11. stoletju je simboliziral obstoj dveh temeljnih vrednotnih sistemov, svetovnonazorskih usmeritev in različnih ekonomskih ter socialnih pogledov na ureditev sveta. Medtem ko je za institucijo Katoliške cerkve v organizacijskem smislu značilna strogo centralizirana ureditev (Vatikan - papež), je Pravoslavna od razkola dalje organizirana avtokefalno v nacionalnih cerkvah; nacionalni vidik je tako njen imanentni del, ločitev Cerkve od države pa je s strani pravoslavnih teoloških teoretikov razumljena kot ogrožanje nacionalnih interesov; v tem smislu je bila zastavljena dikcija tudi v strankarskem glasilu NRS *Samouprava*.²⁴

²⁰ Jugoslovanski episkopat je že konec novembra 1918 pozdravil oblikovanje Kraljevine SHS (Ferdo Šišić: Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914-1919. Beograd 1920, str. 104).

²¹ Takšnega mnenja je Vojinovič, n.d., str. 146-147.

²² Samouprava, 10. 8. 1921, 2, Prvi napadi slovenačkih klerikalaca; Samouprava, 7. 5. 1925, 2, Defetizam klerikalaca; Slovenec, 16. 9. 1925, 1, Klerikalizem in katolicizem; Slovenec, 8. 10. 1925, 1, Slovenska duhovščina z narodom; Samouprava, 11. 11. 1925, 2, Klerikalske težnje; Samouprava, 15. 11. 1925, 1, Kad klerikalci agituju; Samouprava, 3. 1. 1926, 2, Klerikalizam; Samouprava, 7.-9. 1. 1926, 2, Klerikalizam i naši klerikalci; Samouprava, 30. 1. 1926, 1, Vera i politika; Samouprava, 5. 3. 1926, 1, Naši klerikalci; Samouprava, 23. 5. 1926, 2, Klerikalska teza; Samouprava, 3. 6. 1926, 1, Klerikalizam i Ivan Cankar; Samouprava, 18. 11. 1926, 2, Ideje dr. Korošeca; Slovenec, 19. 5. 1927, 1, Verska stranka; Jutro, 8. 1. 1928, 2, Beograjski nadškof proti slovenskim klerikalcem; Slovenski narod, 24. 12. 1928, 2, Če je treba zatreti svobodno misel, se navdušujejo klerikalci tudi za pravoslavje; Slovenec, 4. 6. 1929, 1, V obče dobro; Slovenec, 9. 2. 1930, 1, Naš katolicizem; Slovenec, 29. 9. 1931, 1, Naše najtrdnije prepričanje; Slovenec, 30. 12. 1933, 1, Vera in politika; Slovenec, 10. 6. 1934, 2, Cerkev je nad strankami in mnenji; Slovenec, 9. 11. 1935, 1, Političen katolicizem; Samouprava, 20. 7. 1937, 1, Poslanici - sveštenici; Slovenec, 26. 4. 1938, 1, Politični katolicizem; Slovenec, 7. 5. 1939, 1, Vera v politiki.

²³ Vujnovič, Konkordat, str. 49; Dragan Pantič: Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1941 s obzirom na pravni položaj, političku ulogu i međuvjerske odnose : doktorska disertacija. Beograd 1987 (dalje Pantič, Srpska pravoslavna crkva), str. 128, 132.

²⁴ Samouprava, 23. 3. 1921, 1, Država i crkva; Samouprava, 20. 12. 1921, 1, Katolička crkva i država; Aziz Hadžihasanović: Crkva i politika. Sarajevo 1987, str. 142, 149, 154, 156-157, 171, 174.

Tudi katoliška politična misel na Slovenskem je od Mahničeve ločitve duhov konec 19. stoletja dalje neločljivo prepletla pojma slovenstva in katolicizma,²⁵ vendar temelji katolicizem v doktrinarnem smislu na ideji o svetovnem vesoljnem občestvu.²⁶ Pomemben razlog za to, da so odnosi med najvplivnejšima verskima organizacijama v Kraljevini SHS/Jugoslaviji tako močno vplivali na sfero politike, je bila nepopolna ločenost Cerkve od države. Uredba o začasnih organizaciji Ministrstva za vere z 31. julija 1919 je ministru omogočala nadzorno funkcijo v vseh versko-političnih vprašanjih, saj temeljni cilj verske politike ni bilo le sožitje religij, temveč tudi njihovo sodelovanje z državo. To je še zlasti veljalo za čas po razglasitvi šestojanuarske diktature. Ne glede na to tudi verska politika šestojanuarskega režima ni izpolnila ustreznih pravnih in političnih pogojev za verski mir v prihodnosti.²⁷

Čeprav je bil prvi predlog zakona o medkonfesionalnih razmerjih pripravljen že leta 1921, ni prišlo do njegovega sprejetja vse do druge svetovne vojne, za kar sta bili v veliki meri odgovorni Katoliška in Pravoslavna cerkev, ki sta v želji po zagotovitvi lastnega ugodnega položaja v razmerju do države zavirali sprejetje. Medtem ko je Katoliška cerkev v Sloveniji sprejemala ustavno ločitev Cerkve in države, je Pravoslavna temu pred sprejetjem ustave odločno nasprotovala. V takšnih razmerah so versko-politična vprašanja o prestopanju v drugo veroizpoved, vprašanje mešanih zakonskih skupnosti, o veroizpovedi otrok ipd. nepretrgano vzdrževala nivo napetosti med veroizpovedmi.²⁸ Pri tem je zanimivo stališče slovenskega teologa Angelika Tominca, ki je leta 1920 zapisal: "*Po mojem mnenju v dejanskih razmerah katoličani ločitve (Cerkve od države, op. M. R.) ne moremo ne želeli ne odobravati. [...] Vsekakor mora slejkoprej na našem katoliškem praporu biti zapisano neomajno načelo: Ločitve ne!*" Nadalje je tudi Tominec sklenil, da razmere za Katoliško cerkev v Kraljevini SHS niso alarmantne, rekoč: "*Moramo imeti vedno pred očmi, da smo v demokratični državi, kjer si po svojih zastopnikih ljudstvo samo daje postave.*"²⁹

SLS je bila ločitvi Cerkve od države naklonjena na programski ravni in na ravni politične izreke, ne pa tudi v dejanjih. Tako je na primer prišlo avgusta 1919 v Sloveniji do občutnega poslabšanja odnosov med SLS in Jugoslovansko demokrasko stranko zaradi zakonskega osnutka prosvetnega ministra Pavla Marinkoviča (JDS) o preoblikovanju šolstva na način, ki bi zagotavljal ločitev šole od Katoliške cerkve.³⁰ Po drugi strani je Korošec v prispevku o SLS za revijo Nova Evropa pred skupščinskimi volitvami leta 1923 potrdil, da se stranka zavzema za oblikovanje uprave in zakonodaje po nacionalnem ključu in na krščanskih temeljih, vendar tudi za svoboden razvoj vseh veroizpovedi in za ločitev Cerkve od države: "*Prema tome, u našoj partiji nema mesta ni za kakav klerikalizam, ultramontanizam,*

²⁵ Jožko Pirc: *Cerkveni in duhovni tokovi*. V: *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana 1997, str. 119.

²⁶ Z doktrinarno-zgodovinskega vidika je katolicizem v bistveno drugačnem položaju od pravoslavja tudi zato, ker priznava RKC sklepe z več kot 20 koncilov, medtem je imela Pravoslavna samo sedem skupnih saborov, in sicer v Nikeji leta 325 in 787, v Carigradu leta 381, 553 in 680 ter v Efosu leta 431. Aziz Hadžihasanović: *Crkva i politika*. Sarajevo 1987, str. 148, 152.

²⁷ Pantič, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 66-67, 77, 81, 125-127.

²⁸ Prav tam, str. 52-53, 126.

²⁹ Angelik Tominec: *Ločitev Cerkve od države*. V: *Čas*, Ljubljana 1920, str. 57.

³⁰ Ervin Dolenc: *Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*. Ljubljana 1996, str. 363.

*konfesionalizam itd., te je svaki prigovor u tome pravcu posve neosnovan.*³¹

Ustavno opredeljena enakost veroizpovedi je izviralala iz določil Krfske deklaracije (1917), kjer so o verskem vprašanju razpravljali kar na štirih sejah in se je večina udeležencev posvetovanja strinjala z nujnostjo opredelitve verske svobode in enakopravnosti za vse religije v prihodnji jugoslovanski državi. Kljub temu je bil vodja NRS Nikola Pašič naklonjen ideji, da bi prihodnja jugoslovanska ustava po zgledu srbske vsebovala ustavno določilo o pravoslavni veroizpovedi monarha. Na Krfu so odprli tudi vprašanje vloge Katoliške cerkve in Vatikana ter nevarnosti prozelitstva v novi državi, pri čemer je veliko mero nezaupanja do političnih interesov Vatikana pokazal Stojan Protič, kasnejši politični zaveznik vodstva SLS v prvih letih po oblikovanju Kraljevine SHS.³² Krfska deklaracija je predvidela sodoben koncept civilne religije, ki naj bi zagotavljal stabilne medverske odnose. Čeprav je bila v jugoslovanski državi želja po sožitju med Cerkvami v vsem obravnavanem času ujeta v krilatici: "*Brat je mio, koje vere bio!*" - niti pravoslavna kraljeva družina Karađorđević namreč ni gojila iluzij o razširjenju pravoslavnega modela narodne cerkve na Hrvate in Slovence -, takšno sožitje zaradi posledic različnega zgodovinskega razvoja ni bilo uresničeno.³³

***

Pravoslavna cerkev v Srbiji se je veliko manj od Katoliške na Slovenskem ukvarjala z znamenito določbo 12. člena vidovdanske ustave (t. i. *kancelparagraf*), ki je duhovnikom prepovedovala strankarsko-politično delovanje v bogoslužju in v besedilih verskega značaja.³⁴ Deloma je bilo tako zaradi slabše doktrinarne utemeljenosti in organizacijske usposobljenosti Pravoslavne cerkve, ob tem pa se je vodstvo SLS jasno zavedalo vpliva, ki so ga imeli duhovniki na večinsko kmečko volilno telo v Sloveniji.³⁵ Marca 1921 je stranka pod geslom: boj za svobodo cerkve in proti kancelparagrafu organizirala veliko manifestacijsko zborovanje v Ljubljani, ki je skupaj z učinki avtonomistične izjave utrdilo avtonomistično idejo (zahtevo po uveljavitvi zakonodajne avtonomije na Slovenskem) v njenem programu.³⁶ Kljub brezpogojnemu nasprotovanju SLS uvrstitvi omenjenega člena v ustavo je bila določba na pritisk predstavnikov takratne vladne Jugoslovanske demokratske stranke sprejeta.³⁷ Zaradi domnevnega kršenja omenjenega 12. člena vidovdanske ustave med volilno kampanjo je, denimo, takratni minister za prosveto in prvak Samostojne demokratske stranke Svetozar Pribičević konec junija

³¹ Anton Korošec: Slovenačka pučka (ljudska) stranka. V: Nova Evropa, 1923, št. 7, str. 217-218.

³² Radenkovič, Pašič i Jugoslavija, str. 423-424.

³³ Slovenec, 14. 3. 1919, 1, Katoliški in pravoslavni katoličani; Slovenec, 10. 5. 1925, 1, "Raspis"; Bogumil Vošnjak: Jugoslav Nationalism. London 1916, str. 44; Pantič, Srpska pravoslavna crkva, str. 48-50, 80, 126; Mišović, Srpska crkva, str. 10-13.

³⁴ Slovenec, 12. 6. 1920, 1, Kancelparagraf; Slovenec, 18. 6. 1920, 1, Kancelparagraf v narodnem predstavnštvu; Slovenec, 23. 2. 1921, 1, Boj za svobodo Cerkve; Slovenec, 4. 3. 1921, 1, Kancelparagraf in pravoslavna cerkev; Slovenec, 7. 4. 1921, 1, Kancelparagraf in njegove posledice; Slovenec, 5. 5. 1927, 1, Kancelparagraf; Srpska pravoslavna crkva, str. 52.

³⁵ Marko Cemovič: Konkordat između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije. Beograd 1936, str. 12.

³⁶ Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 363.

³⁷ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1925, str. 7; Jurij Perovšek: Kancelparagraf. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Ljubljana 1997, str. 263.

1925 na odgovornost v Beograd poklical ljubljanskega škofa Antona Bonaventuro Jegliča.³⁸

Regent Aleksander je 6. januarja 1919 razglasil sistem priznanih veroizpovedi v državi, s čimer je Pravoslavna cerkev izgubila položaj državne cerkve, ki ga je imela po cerkveni ustavi od leta 1890.³⁹ Junija 1920 je prišlo do administrativne združitve pet prej avtonomnih cerkvenih pravoslavnih oblasti v avtokefalno Srbsko pravoslavno cerkev; regent Aleksander je na slovesni razglasitvi srbske patriarhije poudaril njeno nacionalno vlogo kot simbola narodne enotnosti. Prvi srbski patriarh Dimitrij je bil imenovan novembra istega leta.⁴⁰ Srbska pravoslavna cerkev je sprejela monarhično in centralistično urejeno Kraljevino SHS/Jugoslavijo kot garant posebne vloge srbstva v njej, kar je bilo v skladu s svetosavsko idejo, ki je zlasti od začetka tridesetih let 20. stoletja bistveno opredeljevala odnos Pravoslavne cerkve do države;⁴¹ hkrati je bilo takšno stališče Pravoslavne cerkve skladno z idejnimi usmeritvami NRS, pomembnimi za razumevanje slovensko-srbskih odnosov v obravnavanem obdobju.⁴²

V času šestojanuarske diktature je postala Pravoslavna cerkev predmet zanimanja razpuščenih političnih (nacionalističnih) skupin, a je njeno delovanje tudi po oktroiranju ustave 1931 ostajalo v okvirih monarhizma in državnega centralizma. Aprila 1930 je postal srbski patriarh Varnava, ki ni bil pripravljen slediti konceptu državi podrejene Cerkve, temveč je skušal uveljaviti svetosavsko vizijo o izgradnji Pravoslavne cerkve kot najmočnejše institucije srbskega naroda. Posebno pozornost je posvečal javnemu delovanju Katoliške cerkve, ki jo je razumeval kot agresivno mednarodno organizacijo. Že leta 1931 je obtožil Katoliško cerkev, da želi dobiti izključni vpliv ne le na versko, temveč na vse javno in zasebno življenje. Varnava je v duhu protikatoliške ideje Ruske pravoslavne cerkve iz 19. stoletja podpiral konvertitsko gibanje - posvetil je prvo pravoslavno cerkev v Sloveniji, cerkev sv. Save v Celju.⁴³

***

Ker zagovarjam idejo, da pove največ resnice o zgodovini govor akterjev, in sicer takrat, ko o zgodovini sploh ne želi govoriti, si oglejmo naslednje utrinke medvojnne sodobnosti. Leta 1918 je Apostolstvo sv. Cirila in Metoda v Ljubljani izdalo brošuro Pravoslavje teologa Franca Grivca, ki je odraz nezaupanja (katoliškega) človeka na Slovenskem ob srečanju s pravoslavjem po oblikovanju Kraljevine SHS. Avtor je v knjigi dokazoval, da si Pravoslavna cerkev ne more prisvajati pravovernosti v primerjavi z drugimi veroizpovedmi in še zlasti ne obsojati Katoliške cerkve kot krivoverske in razkolniške. Med drugim je zapisal, da je "pravo-

³⁸ Nadškofijski arhiv Ljubljana (dalje NAL), A. B. Jeglič, Dnevnik, 12. 2. 1925; 27. 6. 1925.

³⁹ Pantič, Srpska pravoslavna crkva, str. 52; Franc Grivec: Pravoslavje. Ljubljana 1918, str. 92.

⁴⁰ Rado Kušej: Cerkevno pravo katoliške in pravoslavne cerkve s posebnim ozirom na razmere v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1923, str. 207-209; Pantič, Srpska pravoslavna crkva, str. 62.

⁴¹ Slovenec, 4. 10. 1931, 1, Toleranca; Slovenec, 13. 4. 1932, 1, Nova smer srbske cerkve; Slovenec, 18. 1. 1932, 1, Iz srbske cerkve; Samouprava, 27. 1. 1938, 1, Značaj Svetoga Save; Samouprava, 23. 2. 1938, 1, Ustoličenje novog poglavara Srpske pravoslavne crkve; Samouprava, 12. 1. 1938, 1, Deklaracija svetog arhijerejskog sabora; Samouprava, 27. 1. 1940, 1, Sveti Sava.

⁴² Pantič, Srpska pravoslavna crkva, str. 51, 166.

⁴³ Prav tam, str. 92, 94, 120-124.

slavje po svoji konservativnosti in formalizmu v nasprotju z modernim duhom organskega razvoja, napredka in svobode" ter s tem nezmožno za boj proti "modernemu brezverstvu, proti socialni bedi in anarhiji". Ugotavljal je upadanje in propadanje verskega življenja v Srbiji in zaključil v duhu cirilmetodijske ideje o združitvi obeh religij pod skupno katoliško znamko.⁴⁴

Na drugi strani je srbski zgodovinar Vladimir Ćorović leta 1921 kot brošuro izdal svoje nastopno predavanje na beograjski univerzi in v njem dokazoval, da ni bilo pravoslavje tisto, ki je ohranilo Srbe kot narod, temveč so Srbi ohranili pravoslavje s tem, ko so ob politični težili tudi k verski samostojnosti ter pri tem katolicizem prepoznali kot preveč dogmatsko, centralistično in uniformno usmerjeno religijo. Svoje izvajanje je sklenil z besedami: "*Vera je postala danes zadeva prepričanja in njen politični značaj spada v prošlost.*"⁴⁵ Ćorovićevo predavanje je izzvalo poglobljeno kritiko urednika slovenske katoliške znanstvene revije Čas Josipa Srebrnič. "*Srbska vera' je avtorjeva iznajdba,*" je zapisal; Ćoroviču je očital racionalizem zaradi njegovega zavračanja pomena vere v sodobnosti, pa tudi neznanstven (empirično neutemeljen, tj. političen) pristop k obravnavi problema.⁴⁶

Kot prispevek k razumevanju odnosa Katoliške cerkve do slovenske nacionalne substance med obema svetovnima vojnoma so gotovo pomembne naslednje Srebrnićeve besede: "*Razvoj nacionalnega življenja samega pa je bistveno odvisen od drugih činiteljev, ki so v zvezi z narodovo individualnostjo, ne od vere. Vera sodeluje le toliko, da ohranja narod čvrst in moralno zdrav, da mu čestokrat odmerja celo smeri za idealno javno dejstvovanje, [...] več ne; geografske lege, ki je tako odločilna za nacionalno življenje, mu ona ne da, prav tako ne premoga in železnih in drugih rud ter industrije, [...] velike mase individuov. [...] Res pa je, da tvori moralno zdravje v narodu naravnost temelj, na katerem se mora njegovo nacionalno življenje uspešno razvijati, in da se raditega iz moralnega zdravja v narodu lahko sklepa na kakovost vere ter indirektno, koliko ima nacionalno življenje od vere.*"⁴⁷

Ćorović je bil vodilni interpret zgodovine Srbov v okviru unitarnega političnega diskurza, revija Čas pa osrednja slovenska katoliška znanstvena revija, kar pomeni, da je bila ključna idejna usmerjevalka slovenske katoliške politične misli. Kljub temu moramo biti pri določanju razmerja SLS in NRS do Katoliške oz. Pravoslavne cerkve (tj. prevladujočih veroizpovedi njunih volilnih baz) pazljivi. SLS je deklarirano predstavljala interese Katoliške cerkve v jugoslovanski državi, a ne izključno njih, saj se je, denimo, zavzemala za državno priključitev pravoslavne Bolgarije jugoslovanski državi,⁴⁸ pa tudi ne zmeraj njih, zlasti kadar so bili interesi Katoliške cerkve skladni z interesi italijanske zunanje politike.⁴⁹ Omenili smo že, da je vodstvo stranke prepoznavalo klerikalizem kot identifikacijsko točko stranke. Tesni sodelavec Antona Korošca Stanko Majcen je, denimo, v svojih spominih na načelnika stranke zapisal, da je imel politik prijatelje v vseh delih države tako med

⁴⁴ Franc Grivec: Pravoslavje. Ljubljana 1918, str. 17, 39, 93, 95, 111.

⁴⁵ Vladimir Ćorović: Rasa in vera v srbski prošlosti. Ljubljana 1921, str. 6-17, 29.

⁴⁶ Josip Srebrnič: K problemu o rasi in veri v srbski prošlosti. V: Čas, 1922, str. 130-134, 138.

⁴⁷ Prav tam, str. 131.

⁴⁸ Der Weg zur Nation, str. 548.

⁴⁹ O politiki Italije in Vatikana v Kraljevini SHS/Jugoslaviji glej Ani Lakroa Riz [Annie Lacroix — Riz]: Vatikan, Evropa i rajh; od prvog svetskog rata do hladnog rata. Beograd 2006, (dalje Lakroa Riz, Vatikan, Evropa i rajh) str. 125-137.

Židi kot med beograjsko pravoslavno hierarhijo.⁵⁰ Medtem NRS kot predstavnica državne in nacionalne unitaristične ideologije ni želela izpostavljati verskih posebnosti posameznih delov države, čeprav je Pravoslavni cerkvi priznavala zasluge za razvoj srbskega naroda. Zaradi dejanske srbske politične prevlade v državi tudi ni imela političnega interesa po politični mobilizaciji pravoslavja.⁵¹ Kljub temu so bili pravoslavni duhovniki večinsko privrženi NRS in so v organih stranke zasedali pomembne funkcije.⁵²

Politizacija konkordata v letih 1935-1937

Ponovimo tezo, da sta Katoliška in Pravoslavna cerkev v jugoslovanski državi med svetovnjima vojnama vstopali v konfliktno in tekmovalno odnose neodvisno od razmerij med največjo srbsko in največjo slovensko politično stranko, ki sta sicer učinkovito črpali mobilizacijski kapital obeh Cerkev, vendar sta naklonjenost cerkvenim interesom podrejali lastnim strankarskim interesom.⁵³ To je bilo vidno zlasti v času t. i. konkordatske krize sredi tridesetih let, ko se je med drugim izkristaliziralo, da gre v političnem antagonizmu med Katoliško in Pravoslavno cerkvijo v okviru jugoslovanskega političnega prostora za antagonizem med hrvaškimi in srbskimi deli države. Hrvaški politik Ante Pavelić je bil mnenja, da je vlada, ko je po neuspehu sprejetja konkordata priznala prvenstveno vlogo Pravoslavne cerkve, hkrati pokazala, da je malo možnosti za rešitev hrvaškega vprašanja; po njegovem mnenju je bil s tem Jugoslaviji kot državni skupnosti zadan smrtni udarec.⁵⁴

V času po sprejetju konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Vatikanom 25. julija 1935 oz. s poskusi njegovega ratificiranja v Narodni skupščini leta 1937 je prišlo do ostrega spora med Pravoslavno in Katoliško cerkvijo, ki je kot takšen dobil vidno mesto v osrednjem jugoslovanskem političnem diskurzu. Sprejeti konkordat je pomenil končni konsenz treh prejšnjih načrtov iz leta 1923, 1925 in 1931, razlogi za njihov neuspeh pa so ostali jugoslovanski javnosti nepoznani.⁵⁵ Oblast si je s konkordatom želela zagotoviti politično zavezništvo Katoliške cerkve in tako premostiti nasprotja v hrvaško-srbskih odnosih.⁵⁶ Konkordat je hkrati imel zunanjepolitični pomen na ravni ureditve jugoslovanskih odnosov z Italijo in Vatikanom, zato je bilo to vprašanje večletni politični problem na notranje- in zunanjepolitičnem nivoju.⁵⁷ Ljubljanski škof Jeglič je že sredi leta 1920 v Beogradu s Korošcem in regentom Aleksandrom govoril o vprašanju konkordata Kraljevine SHS z Vatikanom; vlada si je v tistem času prizadevala, da bi se po načelu sukcesije, ki velja za mednarodne pravne pogodbe, konkordat med Kraljevino Srbijo

⁵⁰ NUK, Rokopisni oddelek, Stanko Majcen, 10/71, Spomini na dr. Korošca, str. 18.

⁵¹ Franc Grivec: Srbski cerkveni problemi. V: Čas, 1920, str. 88; Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 54.

⁵² Perko Vojinović: Istine i zablude o srpstvu, jugoslovenstvu i slovenstvu. Beograd 1999, str. 146.

⁵³ Podobnega mnenja je bil tudi sodobni nemški zgodovinar Gilbert In der Maur v Der Weg zur Nation, str. 367.

⁵⁴ Ante Smith Pavelić, Dr. Ante Trumbić: Problemi hrvatsko-srpskih odnosa. München 1959, str. 306-307.

⁵⁵ Mišović, Srpska crkva, str. 97.

⁵⁶ Dragoslav Smiljanić: Sećanja na jednu diktaturu. Beograd 1955, str. 126; Mišović, Srpska crkva, str. 37; Mihailo Stanišić: Ekspanzionizam Hrvata i rastrojstvo Srba. Beograd 1999, str. 48.

⁵⁷ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 128-132.

in Vatikanom iz leta 1914 razširil na druge dele države;⁵⁸ temu je bil po pričevanju ljubljanskega škofa Jegliča ob njegovem obisku v Rimu poleti 1919 naklonjen tudi papež.⁵⁹

Kraljevina Srbija je sklenila konkordat z Vatikanom 24. junija 1914; v imenu srbske vlade ga je podpisal Milenko Vesnič, vendar ga Vatikan ni ratificiral in je bil 21. novembra 1921 na konzistoriju ukinjen.⁶⁰ Sklenjen je bil v sovražnem ozračju Vatikana do jugoslovanskega nacionalnega gibanja in v nezaupanju rimskokatoliške hierarhije do srbske politike, kar je bila posledica vatikanske politike do Avstro-Ogrske monarhije. Vatikan je priznal Kraljevino SHS novembra 1919, marca 1920 pa je v Beograd pripotoval prvi nuncij. Naletel je na nezaupanje (srbskih) oblasti - ne neutemeljeno, saj je nuncij Kerubini aktivno deloval proti interesom jugoslovanske države, natančneje za njeno razbitje. Leta 1922 je bil za nuncija imenovan Hermenegildo Pellegrinetti, ki si je kmalu zagotovil čvrsto podporo hrvaške cerkvene hierarhije.⁶¹

Srbski demokratski politik Ivan Ribar je v svojih političnih spominih zaključil, da se je srbska javnost uprla konkordatu v prepričanju, da bo z njim vzpostavljen politični kanal za prodor fašizma v Kraljevino Jugoslavijo.⁶² Anton Korošec se kot član vlade srbskega radikalca Milana Stojadinoviča (1935-1938) ni izrekel niti za konkordat niti proti njemu, po Ribarjevih besedah se je obnašal, kot da ga zadeva ne zanima, čeprav je dejansko zanj lobiral pri kraljevem namestniku po Aleksandrovi smrti (1934) knezu Pavlu.⁶³ Mnenja sodobnikov o Koroščevi vlogi pri sprejemanju konkordata so deljena.⁶⁴ To le potrjuje, kako dobro se je pretkani politični vodja, ki so ga neprestano spremljale spekulacije političnih nasprotnikov o njegovih povezavah z Vatikanom,⁶⁵ zavedal eksplozivnega potenciala konkordata za notranjo politiko države in politične škode, ki bi jo utegnil utrpeti ob svojem prevnetem angažmaju za konkordat.⁶⁶

Politična preračunljivost vodstva (bivše) SLS v zvezi s sprejemanjem konkordata je izvrstno vidna tudi iz pisma ministra Stojadinovičeve vlade Mihe Kreka predsedniku vlade, v katerem ga je v Koroščevem imenu⁶⁷ pozival, naj ne sprejme ponudbe slovenskih opozicijskih poslancev, ki so bili v zameno za politične koncesije

⁵⁸ Dragoljub Živojinović: Vatikan, Srbija i stvarjanje jugoslovenske države 1914-1920. Beograd 1995, (Živojinović, Vatikan, Srbija) str. 255.

⁵⁹ Slovenec, 30. 8. 1919, 1, Anton Bonaventura Jeglič, V Rimu.

⁶⁰ Đorđe Stanković: Nikola Pašič, saveznici i stvaranje Jugoslavije. Beograd 1984, str. 88; Živojinović, Vatikan, Srbija, str. 13-34.

⁶¹ Lakroa Riz, Vatikan, Evropa i rajh, str. 23-24, 121, 129.

⁶² Strah pred prodorom fašizma v državo s sklenitvijo konkordata je opisal tudi pristaš ene od radikalnih frakcij Dragoljub Smiljanič. O klerikalno-fašističnem nastopu so v zvezi s konkordatom pisali tudi predstavniki Udružene opozicije. Dragoslav Smiljanič: Sečanja na jednu diktaturu. Beograd 1955, str. 126; Dragan Tešić: Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939. Beograd 1997, str. 380.

⁶³ Ivan Ribar: Politički zapisi. Beograd 1948, str. 190-191.

⁶⁴ Vladimir Čorović: Istorija Srba, 3. del. Beograd 1989, str. 250; Dragoslav Smiljanič: Sečanja na jednu diktaturu. Beograd 1955, str. 126.

⁶⁵ Samouprava, 28. 10. 1925, 1, G. Korošec i Vatikan; Jutro, 16. 2. 1926, 1, Klerikalci kot sluge Vatikana.

⁶⁶ Avgusta 1937 je slovenski politik Albert Kramer prejel pismo informatorja iz Ljubljane, v katerem je ta opisal svoj pogovor z nekim "*najodličnejšim klerikalcem*", ki je povedal, da je konkordatska kriza povzročala v vrstah (bivše) SLS veliko zaskrbljenost, saj je prevladovalo mnenje, da bo Katoliška cerkev za konkordat plačala previsoko ceno. NUK, Rokopisni oddelek, Zapuščina Alberta Kramerja, 26/66, Pismo Andreja Verbiča Albertu Kramerju, Ljubljana 19. 8. 1937.

⁶⁷ Korošec je bil v tem času v Dravski banovini. Samouprava, 25. 8. 1937, 1, Ministar g. dr. Korošec na svečanostima u Brezju.

v Dravski banovini na račun (bivše) SLS pripravljeni podpreti konkordat. Krek je premieru odločno odsvetoval tovrstno politično kupčijo in med drugim zapisal: "*Razumem Vaše državniško nastojanje, da za konkordat dobimo što impozantniju večinu, a smatram za svojo dužnost, da Vam - gospodine predsedniče - na sve ovo skrenem pažnju, da se ne bi poremetila sloga u našem zajedničkom radu.*"⁶⁸ Stojadinović je podal v začetku julija v Narodni skupščini ekspozice, v katerem je govoril zlasti o konkordatu in državnih interesih, ki nalagajo njegovo ratifikacijo.⁶⁹ Urednik Tiskarne sv. Cirila v Mariboru Januš Golec je pisal, da Korošec po demonstracijah v Beogradu proti konkordatu celo razmišljal o odstopu z mesta ministra za notranje zadeve. Od tega ga je, kot trdi Golec, odvrnil mariborski novinar Franc Hrastelj z anekdoto iz Beograda, kjer mu je taksist pripovedoval o nekem konkordatu iz Rima, ki hoče dobiti v roke vlado in pokatoličaniti vse pravoslavce.⁷⁰

SLS je bila aktivni člen zgodbe o konkordatu vse od vzpostavitve političnega problema v začetku dvajsetih let 20. stoletja.⁷¹ V času sprejemanja ustave se je v Ustavnem odboru zavzemala za uvrstitev vprašanja sklenitve konkordata v ustavo, Korošec pa, ki je sicer ni pogosto nastopal v poslanski funkciji, je leta 1923 v interpelaciji zahteval pospešitev dela glede sprejemanja konkordata.⁷² Pri pripravi konkordata je sodeloval Engelbert Besednjak,⁷³ ki je bil zveza med Korošcem in Aleksandrom.⁷⁴ Ne glede na to pa SLS ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi omogočila sprejetje konkordata, pri čemer je igrala pomembno vlogo zlasti protikonkordatska naravnost Hrvatske seljačke stranke.⁷⁵ Ne glede na to je Korošec kot minister za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije v času konkordatske krize gotovo posvečal pazljivo pozornost srbski Pravoslavni cerkvi. V arhivski zapuščini Alberta Kramerja je med drugim shranjeno pismo pravoslavnega škofa Nikolaja ministru za notranje zadeve z 18. avgusta 1937, v katerem je škof očital Korošču nadzor nad pravoslavnimi duhovniki, procesijami in slavnostmi. Nikolaj je označil konkordat kot nevaren za integriteto srbske Pravoslavne cerkve. "*Pustite nje (vernike srbske Pravoslavne cerkve, op. M. R.) v miru. Udarite po nas pravoslavnih škofih, ako smatrate, da smo krivi. [...] Proseč Vas, da prenehate s preganjanjem pravoslavnih revežev, istočasno molim k Bogu za Vašo dušo, ker čutim, da ste s sedanjim svojim postopanjem razžalili Boga in dovedli svojo dušo do roba pekla.*"⁷⁶

⁶⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje ASCG), fond Milan Stojadinović, 37-47-305, Pismo Mihe Kreka Stojadinoviću. Beograd, 17. 7. 1937.

⁶⁹ Narodna politika, 8. 7. 1937, 3, Ekspozice predsednika vlade o konkordatu; Samouprava, 9. 7. 1937, 1-2, Ekspozice predsednika g. dr. Stojadinovića o konkordatu; Slovenec, 9. 7. 1937, 2, Dr. Stojadinović o konkordatu.

⁷⁰ Januš Golec: Spomini. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1971-1972, Buenos Aires, str. 286.

⁷¹ Slovenec, 17. 7. 1919, 1, Konkordati; Slovenec, 3. 11. 1922, 1, Konkordat; Slovenec, 25. 5. 1929, 1, Konkordatska pogajanja v jeseni; Slovenec, 23. 7. 1935, 1, Konkordat; Slovenec, 24. 7. 1935, 1, O konkordatu; Slovenec, 28. 7. 1935, 1, Konkordat - delo miru in zaupanja.

⁷² Mišović, Srpska crkva, str. 20, 37.

⁷³ Engelbert Besednjak (1894-1968), pravnik, politik in publicist, vodilni politik in ideolog krščansko-socialnega tabora na Primorskem pod fašizmom, poslanec v rimskem parlamentu, svetovalec in sodelavec Korošca in kralja Aleksandra.

⁷⁴ Egon Pelikan: Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918-1945. V: Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947, Ljubljana 1997, str. 21.

⁷⁵ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 130.

⁷⁶ NUK, Rokopisni oddelek, Zapuščina Alberta Kramerja, 26/66, Prepis pisma škofa Nikolaja Antonu Korošču, 18. 8. 1937.

Srbska pravoslavna cerkev je konkordat interpretirala kot korak k izboljšanju položaja Katoliške cerkve v razmerju do države in ga je zato zavračala. Vlada si je prizadevala prikazati takšen vtis kot neupravičen, hkrati pa je konec novembra 1936 predsednik vlade Milan Stojadinović delegaciji iz Vatikana zagotovil, da bo konkordat kmalu predložen v ratifikacijo Narodni skupščini.⁷⁷ Pri tem katoliška hierarhija na Slovenskem ni kategorično odklanjala omenjenega srbskega konkordata kot slabega; kasnejši ljubljanski škof Gregorij Rožman je, denimo, leta 1920 o njem med drugim zapisal, da v osnovi ustreza sodobnim potrebam, prilagoditve oz. nadgraditve pa je potreben predvsem v vprašanjih, s katerimi se stari konkordat zaradi prevladujoče pravoslavne vere ni ukvarjal - mislil je zlasti na izenačitev različnih cerkveno-političnih področij.⁷⁸

Svetovalci vlade so premierja Stojadinoviča pred poskusom ratifikacije konkordata opozarjali na možen slab odziv srbske javnosti nanj.⁷⁹ Skupščinska razprava o konkordatu je bila 19. julija 1937 končno na dnevnem redu,⁸⁰ med njo pa je policija, ker je bilo zbiranje na javnih mestih do začetka avgusta prepovedano, nasilno razgnala udeležence *litije* pri Saborni cerkvi v Beogradu in hudo ranila vladiko Simeona Stankoviča.⁸¹ Skupščinska seja je bila prekinjena, vendar se je bil konkordat po njenem nadaljevanju nekaj dni kasneje potrjen.⁸² V *Slovencu* so dejanje označili kot zmago jugoslovanskega patriotizma,⁸³ vendar se je Stojadinović odločil, da konkordata ne bo posredoval v potrditev senatu.⁸⁴ *Krvava litija* je pomenila zaostritev političnih razmer v Kraljevini Jugoslaviji do skrajne možne mere. Stanje je dodatno poslabšala brošura Krvava pravoslavna litija, ki je izšla brez oznake tiskarne pod psevdonimom Nebojša; v uvodu je bilo zapisano: "*Vlada Milana Stojadinoviča, Antona Korošca i kompanije obeležena je na dan 19. jula 1937 godine nečuvenim atakom katoličkog popa Korošca [...] izvršila je toga dana napad na beograjsku katedralu - Sabornu crkvu.*" Kmalu za tem se je pojavila še druga brošura Krvava litija; istina o događajima kod Saborne crkve pod psevdonimom S. M., ki prav tako ni nosila oznake tiskarne. Bila je uradni pogled oblasti na dogodek - odgovornost za zaostritev političnih razmer je prenesla na komuniste in opozicijske stranke.⁸⁵

Patriarh Varnava je konkordat zavrnil že ob njegovem sprejetju leta 1935 s pozivom vladi o preklicu dokumenta. S tem je postal osrednja osebnost protikonkordatske kampanje v srbskem političnem prostoru, ki so jo vodila srbska nacionalna združenja, srbski intelektualci in srbske opozicijske stranke. Zaradi spravljive države, ki je želela konkordat s čim manj političnimi pretresi legalizirati z ratifikacijo v Narodni skupščini, Pravoslavna cerkev ni sprožila mobilizacije javnosti proti konkordatu vse do konca leta 1936, ko je Varnava predsedniku vlade Stojadinoviču sporočil, da Pravoslavna cerkev ne bo spoštovala konkordata, četudi

⁷⁷ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 128, 131, 144; Mišović, Srpska crkva, str. 55.

⁷⁸ Gregorij Rožman: Srbski konkordat iz leta 1914. V: Čas, 1920, str. 28.

⁷⁹ Dragan Tešić: Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939. Beograd 1997, str. 374.

⁸⁰ Samouprava, 25. 7. 1937, 3, Narodna skupština izglasala konkordat.

⁸¹ Samouprava, 29. 7. 1937, 1, Slučaj episkopa g. Simeona.

⁸² Slovenec, 20. 7. 1937, 1, Konkordat pred skupščino; Slovenec, 24. 7. 1937, 1, Konkordat v skupščini sprejet; Slovenec, 24. 7. 1937, 2, Konkordat s katoliško cerkvijo sprejet.

⁸³ Slovenec, 25. 7. 1937, 1, Po sprejetju konkordata.

⁸⁴ Samouprava, 25. 7. 1937, 2, Konkordat neće biti odmah podnet senatu; Samouprava, 12. 10. 1937, 1, Konkordat se neće izneti pred senat.

⁸⁵ Mišović, Srpska crkva, str. 89-92, 94, 122, 126, 129.

bo ratificiran, odklonil pa je tudi sprejem ministra Korošca, češ da ni potrebe za pogovore.⁸⁶ Radikalizirano politično stališče Srbske pravoslavne cerkve med svetovnjima vojnama je bilo reificirano v brošuri Primjedbe i prigovori na projekt konkordata avtorja episkopa Platona s konca leta 1936.⁸⁷

Po mnenju drugega odločnega srbskega kritika konkordata, upokojenega državnega sekretarja Marka Cemoviča, je bil konkordat v vlogi legitimiziranja Aleksandrove diktature v mednarodni skupnosti, o čemer je po njegovih informacijah Anton Korošec junija 1936 pisal zagrebškemu nadškofu Antonu Bauerju.⁸⁸ V Cemovičevo stanovanje je julija 1937 vdrla policija in njegovega lastnika na podlagi najdenih ilegalnih letakov aretirala z obtožbo delovanja proti državi ter ogrožanja javnega reda in miru. Razlog za aretacijo je bila vsebina enega od Cemovičevih protikonkordatskih tekstov, v katerem je na ministra za notranje zadeve Korošca naslovil naslednje besede: "*Gospodine doktore, u čije ime Vi ovako 'srečno' upravljate ovom zemljom? /.../ Apsurd Vašeg položaja u vladi nečuven je i neviden u istoriji ustavnosti. Vi ste - cela je Jugoslavija svedok - unapred na naj-svečaniji i najenergičniji način izjavili svoje i svoje stranke nepoverjenje sadašnjem sastavu Narodne skupštine. Pre petomajskih izbora (parlamentarne volitve leta 1935, op. M. R.), sasvim razložno i opravdano, Vi, kao i cela zemlja, znali ste da će vlada Jevtič-Stojadinović-Popović (Bogoljub Jevtič, Milan Stojadinović, Velja Popović, op. M. R.) izvršiti izbornu nasilje i izborne falsifikate i pozvali ste Slovence da ne idu na birališta, da apstiniraju. A sad mrcvarite slobodu jugoslovenskog naroda na osnovu 'poverenja' tako i na taj način izabranih poslanika!*"⁸⁹

Sodobni profesor cerkvenega prava v Ljubljani Rado Kušej je o Cemovičevem pisanju sodil, da je politično enostransko obarvano in "*zgrajeno većinom na tako nestvarni interpretaciji konkordata, da se objektivni strokovnjak s pravnega stališča z njim ne more prerekati, ker bi to škodovalo njegovemu ugledu*". Kljub temu je v nadaljevanju to storil, pravno razlago posameznih členov konkordata pa sklenil z besedami: "*Zaključujem z ugotovitvijo, da so vsi očitki o protiustavnosti, o kršenju suverenitete in načela verske ravnopravnosti (ki jih je sprožala Srbska pravoslavna cerkev, op. M. R.) neosnovani*".⁹⁰ Da je bila srbska javnost seznanjena tudi z možnimi pozitivnimi učinki konkordata, dokazuje brošura založbe iz Niša Katolička crkve u Srbiji (1930), v kateri je profesor teologije in filozofije Bruno Lovrič pričakovani konkordat interpretiral kot akt socialne pravičnosti, katerega sklenitev bo prispevala h konsolidaciji Kraljevine Jugoslavije.⁹¹

Politične skupine, ki so v Srbiji nasprotovale konkordatu, so bile po svoji ideološki usmeritvi zelo heterogene (demokratska opozicija, komunisti, masoni, nacionalisti) in morda je bil prav to eden od razlogov, da se napet politični položaj ni končal s še z nasilnejšimi rešitvami. Po koncu konkordatske krize se je Pravoslavna cerkev naglo umaknila iz aktualne notranje politike, k čemur je bistveno pripomogla smrt patriarha Varnave, ki je sovpadala z razpravo o konkordatu v

⁸⁶ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 138-139, 142; Mišović, Srpska crkva, str. 53.

⁸⁷ Mišović, Srpska crkva, str. 53.

⁸⁸ Tomislav Šagi - Bunić: Katolička crkva i ekumenizam. V: Vjerske zajednice u Jugoslaviji, Zagreb 1970, str. 108; Mišović, Srpska crkva, str. 49.

⁸⁹ Mišović, Srpska crkva, str. 50.

⁹⁰ Rado Kušej: Konkordat; ustava in verska ravnopravnost. Ljubljana 1937, str. 6, 73.

⁹¹ Bruno Lovrić: Katolička crkva u Srbiji pod zaštitom A. U. Monarhije. Niš 1930, str. 3.

skupščini.⁹² Korošec in Stojadinović sta brez uspeha skušala obnoviti odnose s Pravoslavno cerkvijo,⁹³ zagotavljala sta, da je vprašanje konkordata "definitivno" odstranjeno z dnevnega reda vladne agende, vendar je arhierijski sabor januarja in februarja 1938 ponovno pozval vlado, naj odstopi od konkordata. Vlada se je v začetku februarja 1938 v posebni izjavi znova obvezala, da bo spoštovala zakonjono enakopravnost v državi priznanih veroizpovedi in ne bo uzakonila sprejetega konkordata, s čimer je bila Srbska pravoslavna cerkev pomirjena, vendar je epilog konkordatske krize sprožil nove versko-politične napetosti, negativno pa je vplival tudi na obstoječe nacionalne probleme.⁹⁴

Stojadinović je v spominih zapisal, da sta bila v srbski javnosti nenaklonjenosti zaradi konkordata v veliki meri deležna kraljevi namestnik knez Pavle in Korošec; sam je, nasprotno, držo slednjega v času glasovanja o konkordatu ocenil kot korektno: "*On se u to pitanje nije više mešao nego što sam ja to od njega očekivao.*"⁹⁵ Korošec je, denimo, po smrti patriarha Varnave posredoval pri zagrebškem nadškofu Bauerju, ker ta za razliko od predstavnikov drugih veroizpovedi ni poslal sožalnice srbski pravoslavni hierarhiji; po besedah Stanka Majcna je Korošec komentiral: "*Naj vendar dr. Bauer izvali tisti svoj telegram, da ne bomo imeli težav v vladi.*"⁹⁶

Korošec na državnih dolžnostih ni nosil duhovniškega oblačila, vendar je kot politik in načelnik SLS na ravni politične izreke jasno sporočal, da razume slovenski narod v neločljivi povezavi s katoliško vero.⁹⁷ "*Največe kulturne sile u svakom narodu su vera, znanost i umetnost,*" je zapisal v prispevku o odnosu med Katoliško cerkvijo in državo leta 1923, ki je zaradi Koroščeve zadržanosti, h kateri ga je v času sprejemanja konkordata silil ministrski položaj, še posebej dragocen. V njem je med drugim utemeljeval, da Katoliška cerkev v Kraljevini SHS ne uživa popolne svobode in naklonjenosti državnih oblasti, saj katoliške ustanove v primerjavi s pravoslavnimi prejemajo nižje državne subvencije. Kritiziral je načrt konkordata, češ da bo omogočil vmešavanje države v notranje zadeve Cerkve. Vlada ne deluje v smeri zblíževanja Pravoslavne in Katoliške cerkve (ekumenizem), je pisal, temveč ju celo razdvaja, kar je vidno iz predloga konkordata. Vlada skratka prikrito nasprotuje Katoliški cerkvi, s čimer želi zagotoviti prestop katoličanov v pravoslavje. Korošec je izrazil prepričanje, da ne bo prišlo do odprtega kulturnega boja med Cerkvama, saj mu pravoslavje v Sloveniji ne bi bilo kos, vendar je prognoziral nadaljnje zapostavljanje Katoliške cerkve v državi. Poudaril je, da se institucija Katoliške cerkve na Slovenskem premalo zaveda, v kako nezavidljivem položaju je: "*Prema njoj (Katoliški cerkvi, op. M. R.) se postupa drugo jačnije nego prema brojno jačoj pravoslavnoj crkvi.*"⁹⁸

Za obdobje med obema svetovnjima vojnama je bilo značilno, da so z izkušnjo

⁹² Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 148, 159; Mišović, Srpska crkva, str. 117.

⁹³ Stojadinović je konec oktobra 1937 dal zavezo o umiku konkordata iz zakonodajnega postopka zastopniku predsednika arhierijskega sabora, Korošec pa je mesec dni kasneje podobno storil v dopisu vsem banom. Mišović, Srpska crkva, str. 143-144.

⁹⁴ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 161-163.

⁹⁵ Milan M. Stojadinović: Ni rat ni pakt : Jugoslavija između dva rata. Rijeka 1970, str. 487-489.

⁹⁶ NUK, Rokopisni oddelek, Stanko Majcen, 10/71, Spomini na dr. Korošca, 27.

⁹⁷ Ivo Banac: The National Question in Yugoslavia : Origins, History, Politics. London 1984, str. 342.

⁹⁸ Anton Korošec: Odnos između Katoličke crkve i države. V: Nova Evropa. Zagreb, 1923, št. 1, str. 21-23.

svetovne vojne vzgojeno mladino privlačila radikalna množična (zlasti verska) gibanja s karizmatičnimi voditelji.⁹⁹ Komunistično usmerjeni študenti beograjske univerze¹⁰⁰ so sredi leta 1937 izdali razglas pod naslovom Dve godine vlade Stojadinoviča z značilno radikalizirano argumentacijo; med drugim je bilo v razglasu zapisano, da sta bili to leti krvavega poslovanja vladnih organov, v katerih je policija *popa Korošca* pobila več ljudi kot vse prejšnje skupaj.¹⁰¹ Izjemno pomembno za razumevanje vloge SLS v zvezi s sprejemanjem konkordata v letih 1935-1937 je tako tudi razumevanje strankinega odnosa do komunističnega gibanja; Korošec je, denimo, po nemirih v Srbiji ob poskusu ratifikacije konkordata zanje krivil zlasti komuniste.¹⁰²

Kot predsednik vlade (1928) je Korošec močno poostril nadzor nad komunističnim gibanjem, v okviru katerega so po vsej državi potekale policijske racije. Dan pred odstopom svoje vlade decembra 1928 je v dopisu velikim županom le-te opozoril na okrepitev komunističnega gibanja, ki je pridobilo pod svoj vpliv nasprotnike jugoslovanske ustavne ureditve in zaskrbljujoče število kmečkega prebivalstva na Hrvaškem, v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, Črni gori in Vojvodini - Koroščeva ocena se je bistveno razlikovala od uradnih vladnih ocen o razvoju komunističnega gibanja. V zaključku dopisa velikim županom je med drugim odredil: "*Da odmah otpočnete sa vrbovanjem ljudi, pomoču kojih čete kontrolisati cjelokupan rad svih komunista iz Vašeg područja.*" Prepričan je bil, da je ekonomska kriza, ki je prodirala na podeželje, s seboj prinašala tudi komunistično ideologijo. Ne glede na to je vladna politika in izrazita protikomunistična propaganda verskih, političnih ter drugih organizacij pred vpeljavo diktature uspešno redčila komunistične vrste.¹⁰³

Tudi kot minister za notranje zadeve v letih 1935-1938 je Korošec najglasneje od voditeljev Jugoslovanske radikalne zajednice (vsedrjavne politične tvorbe NRS, SLS in Jugoslovanske muslimanske organizacije) opozarjal na nevarnost komunizma.¹⁰⁴ V preganjanju komunističnega gibanja na Slovenskem so imeli konec tridesetih let 20. stoletja posebno vlogo *stražarji* kot posebna skupina iz vrst Slovenske dijaške zveze, ki so sledili pozivu Antona Korošca k odkrivanju komunistične dejavnosti; o tesnem sodelovanju Korošca in stražarjev je med drugim pisal Fran Saleški Finžgar.¹⁰⁵ Tudi druga politično desno organizirana katoliška mladina je pozdravila vladne ukrepe, denimo, "*prisilna bivališča proti rušilcem miru*" (konfinacije, koncentracijska taborišča) zoper živahno komunistično dejavnost v državi. Kot taka je imela organizirana mladina v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja velik vpliv na radikalno polarizacijo slovenske družbe.¹⁰⁶

⁹⁹ John Lampe, Mark Mazower: Ideologies and National Identities : The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe. Budapest, New York 2004, str. 10.

¹⁰⁰ Več o dobro organiziranem komunističnem gibanju na beograjski univerzi v Memorandum Setona - Watsona, 21. 9. 1939. V: R. W. Seton - Watson and Yugoslavs, Correspondence 1906-1941, London - Zagreb 1976, str. 360; Komunizam na beogradskom univerzitetu 1929-1940. Beograd 1940.

¹⁰¹ Mišovič, Srpska crkva, str. 34.

¹⁰² Dragoslav Smiljanič: Sečanja na jednu diktaturu. Beograd 1955, str. 130.

¹⁰³ Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarskog režima. Sarajevo 1975, str. 172-173, 206.

¹⁰⁴ Jovo Bakič: Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918-1941. Zrenjanin 2004, str. 351.

¹⁰⁵ Fran Saleški Finžgar: Pismo Izidorju Cankarju z dne 18. 9. 1937: V: Zbrana dela, 14. knjiga : Pisma. Ljubljana 1996, str. 301.

¹⁰⁶ Anka Vidovič - Miklavčič: Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929-1941. V: Slovenska trideseta leta, Ljubljana 1997, str. 106-107.

Korošček zaupnik in urednik pri časniku Slovenec Ivan Ahčin je v brošuri Komunizem, največja nevarnost naše dobe (1939), ki je postala referenčno delo strankine idejne usmeritve v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja, le-tega opredelil kot največjo nevarnost dobe.¹⁰⁷ Glede na to, da je SLS kot predstavnica katoliške politične misli namenjala v svoji politični dejavnosti prednost strankarskim interesom pred interesi Katoliške cerkve,¹⁰⁸ velja postaviti za zaključek v odprti razmislek vprašanje, v kolikšni meri so na protikomunistično delovanje SLS vplivali (sicer izvrstno utemeljeni) idejni razlogi (zlasti papeške enciklike *Rerum novarum*, *Divini Redemptoris* in *Quadragesimo Anno*¹⁰⁹), koliko pa je ostro nasprotovanje komunističnemu gibanju temeljilo na dejstvu o njegovi rastoči mobilizacijski (in s tem politični) moči v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja.¹¹⁰ Zanimivo je, na primer, da je bila med temeljnima papeškima nagovoroma katoličanom v tem času enciklika *Quadragesimo Anno* (O obnovi družabnega reda) iz leta 1931 v slovenščino prevedena šele leta 1940, četudi so posledice svetovne gospodarske krize bistveno ogrožale existenco slovenskega človeka, medtem ko je bila enciklika *Divini Redemptoris* (O brezbožnem komunizmu) iz leta 1937, ki je obsodila komunizem, v slovenščino prevedena še istega leta.¹¹¹

Kot katoliška je tudi Srbska pravoslavna cerkev v obravnavanem času zavračala ideologije liberalizma, fašizma in komunizma kot produkt evropskega materia-

¹⁰⁷ Ivan Ahčin: *Komunizem : največja nevarnost naše dobe*. Ljubljana 1939, str. 3.

¹⁰⁸ Mateja Ratej: *Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929 : doktorska disertacija*. Maribor 2004, str. 50-51.

¹⁰⁹ Papež Leon XIII. je v okrožnici *Rerum Novarum* (1891) obsodil liberalizem v idejnem smislu, hkrati pa tudi ekonomske modele, ki jih je ponujal, namesto njega pa v duhu obnove družbe na krščanski podlagi razvil katoliški socialni model s sistemom združnega gospodarstva; po Leonovih smernicah se je ob koncu 19. stoletja politično organizirala tudi SLS. Ob štiridesetletnici *Rerum novarum* je papež Pij XI. Leonovo okrožnico nadgradil v smislu prilagoditve novim družbenim razmeram v *Quadragesimo anno* (1931). Ponovno je spregovoril o obnovi družbenega življenja na temelju naravnih zakonov in v njej skupaj s socializmom obsodil krščanski socializem z argumentom, da "*socializem ne more biti krščanski*". To je bilo velikega pomena za slovenski katoliški politični tabor, ki se je v tridesetih letih dokončno razcepil. Vodstvo (bivše) SLS je socialne določbe enciklike izpostavljalo kot svoj politični program - stranka je bila v obravnavanem času najizrazitejša zagovornica socialnih reform med jugoslovanskimi parlamentarnimi strankami -, Korošček pa je bil v francoski izdaji *Quadragesimo anno* leta 1936 skupaj z kolegom z avstrijskim Seiplom, z madžarskim Vassom, z nemškima Braunsom in Kaasom ter z belgijskim Rüttenom uvrščen med najvidnejše slednike Pijeveih usmeritev med državniki. Enciklika je utemeljila stanovsko organizacijo družbe, ki je postala v tridesetih letih 20. stoletja politični imperativ SLS. Enciklika *Divini redemptoris* (1937) je obsodila "*brezbožni*" komunizem. *Slovenec*, 4. 9. 1932, 1, *Obnova države*; *Slovenec*, 15. 2. 1939, 1, *Stanovska misel*; Aleš Ušeničnik: *Okrožnica Pija XI. Quadragesimo Anno - O obnovi družabnega reda*. Prevod in razlaga. Ljubljana 1940, (dalje Ušeničnik, *Quadragesimo Anno*) str. 7-10, 13, 20, 30, 38, 53, 74, 151-162; Branislav Gligorijević: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*. Beograd 1979, str. 76.

¹¹⁰ Glej številne refleksije v *Slovencu v zvezi z omenjenimi enciklikami*: *Slovenec*, 28. 3. 1931, 1, *Po štiridesetih letih*; *Slovenec*, 5. 5. 1931, 1, *Krščanski socializem in socialno krščanstvo*; *Slovenec*, 12. 5. 1931, 1, *Delavska okrožnica in socializem*; *Slovenec*, 16. 5. 1931, 1, *Quadragesimo anno*; *Slovenec*, 17. 5. 1931, 1, *Ob 40-letnici socialne okrožnice*; *Slovenec*, 19. 5. 1931, 1, *Glavne misli okrožnice*; *Slovenec*, 24. 6. 1931, 1, *Katolicizem in socializem*; *Slovenec*, 15. 5. 1936, 1, *Pet let Quadragesimo anno*; *Slovenec*, 24. 3. 1937, 1, *Vsem, ki so dobre volje*. Glej tudi različne načine politizacije komunizma v (bivši) SLS, ki so bili utemeljeni v enciklikah: *Slovenec*, 19. 7. 1936, 1, *Katolicizem v bojno vrsto*; *Slovenec*, 9. 10. 1936, 2, *Katolicizem stopa v fronto*; *Slovenec*, 21. 3. 1937, 1, *Papeževa okrožnica proti komunističnemu brezbožstvu*; *Slovenec*, 13. 8. 1937, 2, *Ateisti in komunisti se bore za pravoslavje*; *Slovenec*, 22. 9. 1937, 2, *Slovenskemu katoliškemu ljudstvu so JNS-arji in komunisti podtaknili ogabno okrožnico*.

¹¹¹ Aleš Ušeničnik: *Okrožnica Pija XI. Divini Redemptoris - O brezbožnem komunizmu*. Prevod, pripombe in pojasnila. Ljubljana 1937 (dalje Ušeničnik, *Okrožnica Pija XI.*); isti, *Quadragesimo Anno*.

lizma.¹¹² A vendar: čeprav je bilo upoštevanje določil enciklik za katoličane obvezno, le-te niso spadale med odloke Katoliške cerkve, ki so bili po svojem značaju nezmotljivi.¹¹³ Tudi to dejstvo je širilo manevrski prostor politike SLS, katere vodstvo je vsebino okrožnic (politično legitimno) prilagajalo aktualnemu političnemu diskurzu, hkrati pa je lahko polno izkoriščalo mobilizacijski in integrativni potencial, ki so ga imele okrožnice na slovensko volilno telo.

Mateja Ratej

SHADES OF POLITICISATION OF THE ROMAN CATHOLIC AND SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND THE NATIONAL RADICAL PARTY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

S u m m a r y

The relations between creeds in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) as a multi-confessional state necessarily became one of the central focuses of the politicisation of all Yugoslav political parties, especially Slovenian People's Party (SLS), which had already been the political representative of the Catholic Church in the Austro-Hungarian Monarchy. Therefore the argument about the discrimination of the Catholic Church should be understood in this sense - as a political construct and as one of the most successful elements of the politicisation of SLS. The conflict between the Orthodox and the Catholic Church was immanently political, thus in close connection with nationalism as the central area of discourse for the politics in the Yugoslav state at the level of political relations between Croats and Serbs. Meanwhile, the question of discrimination of religion was only occasionally in the spotlight of the political argumentation between SLS and the National Radical Party (NRS). It looks that the aforementioned Churches operated as individual political subjects in the Kingdom, and that their activities cannot be automatically linked to the political activities of either NRS or SLS. The so-called clericalism of SLS as one of the most frequent means of political disqualification of the party's activities was only a way (a tested pattern) of its entering into the actual political discourse. SLS may have openly represented the interests of the Catholic Church in the Yugoslav state, but it did not only represent those, since, for example, it argued for the annexation of the Orthodox Bulgaria to the Yugoslav State; and it did not always agree with the interests of the Catholic Church, especially not when these interests were in line with the interests of the Italian foreign policy. Meanwhile NRS as a representative of the state and national Unitarian ideology did not want to emphasise the religious particularities of the individual parts of the state, even though it recognised that the Orthodox Church had merits for the development of the Serbian nation. Due to the actual Serbian political domination in the state, NRS did not have any political interests in the political mobilisation of the Orthodox creed. In the time after the adoption of the Concordat between the Kingdom of Yugoslavia and Vatican on the 25 July 1935 and with the attempts of its ratification in the National Assembly in 1937, a serious conflict arose between the Orthodox and Catholic Church, gaining a prominent place in the central Yugoslav political discourse. Anton Korošec as a member of the government of the Serbian radical Milan Stojadinović (1935-1938) has not declared himself either for or against the Concordat, because he was well aware of the explosive potential of the Concordat for the domestic policy of the state and the political damage he could suffer if he argued for the Concordat too passionately. SLS just did not have enough political weight to enable the ratification of the Concordat. The event called *Krvava litija* (*Bloody Liturgy*) after the Concordat had been passed in the National Assembly in July 1937 meant a critical strain on the political situation in the Kingdom of Yugoslavia. Korošec and Stojadinović attempted, to no avail, to restore the relations with the Orthodox Church, which opposed the Concordat resolutely. In a special declaration in the beginning of February 1938, the government undertook that it would respect the enacted equality of state-acknowledged creeds and that it would not ratify the accepted Concordat, which calmed down the Orthodox Church. However, the epilogue of the Concordat Crisis resulted in new religious and political tensions, while also having a detrimental effect on the existing national problems.

---

¹¹² Slovenec, 17. 3. 1931, 1, Kapitalizem in krščanstvo, Slovenec, 4. 3. 1931, 1; Boljševizem - katolicizem, Katolicizem in socializem, Slovenec, 24. 6. 1931, 1; Naš ideal, Slovenec, 8. 12. 1932, 1; Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 197.

¹¹³ Ušeničnik, Okrožnica Pija XI., str. 6, 225.

1.01
Prejeto 6. 5. 2008

UDK 355.48(497.4-11)"1944"

Tomaž Teropšič*

Nemško utrjevanje na Spodnjem Štajerskem proti koncu druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Avtor na podlagi literature ter arhivskih virov v Arhivu Republike Slovenije in več muzejev obravnava nemško utrjevanje na Spodnjem Štajerskem proti koncu 2. svetovne vojne. V obravnavo je vključil izsledke obsežnega terenskega dela in spominsko gradivo. Nemci na Spodnjem Štajerskem so že v drugem letu vojne živeli v strahu pred partizani. Strah pred njimi je bil večji v tistih delih pokrajine, kjer je bilo osvobodilno gibanje razvito močnejše. Začeli so utrjevati svoje postojanke. Nemške oblasti so jeseni 1944 pred prodirajočo jugoslovansko vojsko ob jugovzhodni meji nemškega rajha začele graditi utrjeno obrambno črto. V zaledju utrjene obrambne črte so opravljali utrjevalna dela lokalnega pomena za zavarovanje železniških prog in pomembnih postojank. Utrjevalna dela na Spodnjem Štajerskem je vodila Štajerska domovinska zveza. Fizična dela so opravljali prebivalci Spodnje Štajerske, nekaj so jih pripeljali iz Avstrije in celo iz Sovjetske zveze; precej je bilo tujih vojnih ujetnikov. Kljub velikim vložkom zgrajene utrdbe nemški vojski na koncu niso nič koristile, ker se ni branila na omenjeni utrjeni obrambni črti, ampak se je umikala proti Avstriji.

Ključne besede: Slovenija, Štajerska, druga svetovna vojna, okupacija, nemški okupator, obramba, utrjevanje, umik nemške vojske

ABSTRACT

GERMAN FORTIFICATION IN LOWER STYRIA TOWARDS THE END OF WORLD WAR II

On the basis of literature and archive sources from the Archive of the Republic of Slovenia and several museums, the author looks at German fortification in the Lower Styria region towards the end of World War II. The article includes the findings based on extensive work in the field and on memory material. As soon as in the second year of the war, the Germans in Lower Styria lived in fear of the partisans. This fear was greater in those parts of the territory where the liberation movement was stronger. The Germans started fortifying their strongholds. In the autumn of 1944, the German authorities started building a fortified defence line at the south-eastern border of the German Reich in order to defend themselves from the advancing Yugoslav army. In the rear of the fortified defence line they also carried out fortification works of local importance in order to protect railways and important strongholds. The fortification activities in Lower Styria were managed by the Steiericher Heimatbund (Styrian Patriotic Alliance). The manual labour was carried out by the population of Lower Styria, some workers were brought from Austria and some even from

* Dr., muzejski svetovalec, Posavski muzej Brežice, SI-8250 Brežice, Cesta prvih borcev 1; e-mail: tomaz.teropsic@guest.arnes.si

the Soviet Union; many of them were foreign prisoners of war. Despite significant investment the fortifications were not of any use to the German Army, because it did not defend itself at this fortified defence line, but during their retreat towards Austria.

Key words: Slovenia, Styria, World War II, German occupiers, defence, fortification, retreat of the German Army

---

Utrjevanje postojank

Nemci na Spodnjem Štajerskem so v drugem vojnem letu živeli v strahu pred partizani. Strah pred njimi je bil večji v tistih delih pokrajine, kjer je bilo narodnoosvobodilno gibanje razvito močnejše. Na šaleškem območju so Nemci ves čas živeli v strahu od konca leta 1942. O tem zgovorno priča zaupno poročilo deželnega svetnika Antona Dorfmeistra z dne 26. decembra 1942, ki ga je poslal poveljniku redarstvene policije v Maribor. Iz tega poročila izvemo, da je Dorfmeister 25. decembra 1942 obiskal Šoštanj, Velenje in Dobrno ter se v teh krajih posvetoval z župani, funkcionarji Štajerske domovinske zveze in poveljniki orožniških postaj. Na sestanku v Dobrni so bili navzoči tudi tisti krajevni funkcionarji Štajerske domovinske zveze, ki so jih pred tem obiskali partizani in jim ukazali, da morajo prenehati delati za okupatorja. Dorfmeister je v svojem poročilu omenil, da partizani pritiskajo predvsem na krajevne funkcionarje Štajerske domovinske zveze in da so ga nekateri od teh prosili, naj jih razreši dolžnosti. V nadaljevanju poročila je predlagal, naj bi se en vod policijske čete, ki je bila nastanjena v Šoštanju, nastanil v Velenju, en vod pa v Dobrni. Tako bi se lahko policija po njegovem mnenju uspešneje odzvala ob prihodu partizanov, ker ne bi izgubljala časa s prevozom iz Šoštanja. Deželni svetnik Dorfmeister je kmalu dobil odgovor, da se bo vod policije premestil v Dobrno, v Velenje pa za zdaj še ni mogoče namestiti policije.¹

Zaradi partizanskih napadov na funkcionarje Štajerske domovinske zveze in župane v okrožju Celje je okrožni vodja Štajerske domovinske zveze in deželni svetnik okrožja Celje Dorfmeister izdal 9. novembra 1944 posebno okrožnico o varnostnih ukrepih. Naslovil jo je na vse krajevne skupinske vodje Štajerske domovinske zveze in župane okrožja Celje. V njej je ukazal, da morajo vsi krajevni skupinski vodje, župani in ogroženi uslužbenci zaradi lastne varnosti takoj izvesti naslednje ukrepe: ne smejo obiskovati gostiln zunaj sklenjene naselbine; službena soba kot tudi stanovanjski prostor naj se, če je le mogoče, prestavi v prvo ali višje nadstropje; pred sobo naj se uredi veža, v kateri naj bodo zanesljivi in oboroženi možje; osebno oborožitev naj imajo stalno pri sebi, poskrbeti pa morajo tudi za zavarovanje stanovanja. Spremenijo naj navade glede prihajanja v službo in odhajanja v stanovanje.²

¹ Milan Ževart in Stane Terčak: Od vstaje do zmage. Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini in Šmartnem ob Paki. Maribor 1966, (dalje Ževart, Terčak, Od vstaje do zmage) str. 97-98.

² Stane Terčak: Iz tajnih okupatorjevih arhivov. V: Celjski zbornik 1961. Celje 1961, str. 133-134.

Pogreb visokega nacističnega funkcionarja Antona Dormeistra v Celju februarja 1945. (Fototeka MNZS)

V okrožju Brežice se nemški naseljenci niso počutili več varne po napadu Cankarjeve brigade na letališče Cerklje julija 1943. Po napadu so naseljenci vsako noč odšli v središče vasi Cerklje in tam prenočili, zjutraj so se spet vrnil v hiše, kjer so stanovali.³ Leta 1944 se Nemci v Šaleški dolini niti v svojih postojankah niso počutili varne. Okupator je dejansko obvladoval le območje utrjenih postojank, a tudi vanje je segal vpliv OF in tudi prebivalstvo v okviru teh postojank je vedno bolj sodelovalo z osvobodilnim gibanjem. Predstavniki okupatorjevega aparata in sodelavci okupatorja si v utrjenih središčih niso upali prenočevati doma, ampak so si organizirali skupna prenočišča.⁴ Strah Nemcev pred partizani se še posebej vidi iz pisma nemškega vojaka, ki je bil leta 1944 v šoštanski postojanki. Šaleško območje je v pismu označeno tako: "V teh hribih ni nobenega človeka, so samo banditi. /.../ Upajmo, da bo kmalu konec vojne, da bomo lahko zapustili to hudičevo območje."⁵

Strah Nemcev pred partizani se je še povečal s prihodom 14. divizije na Štajersko. To je razvidno iz daljšega poročila komandanta policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko z dne 3. marca 1944 izpostavi varnostne službe Brežice. "Problem bande še nadalje vzbuja pri vsem prebivalstvu največjo pozornost. Čeprav se je v zadnjih dneh razširila novica, da so policija, vermanšaft in vojska razbili odnosno razpršili glavnino - govori se o 2000 do 3000 mož - grupe, ki je vdrla

³ Alenka Simikič: Bili so izkoriščeni : življenjske zgodbe iz obdobja med letoma 1941-1945. V: Etnolog, 2001, št. 11, (dalje Simikič, Bili so izkoriščeni) str. 247.

⁴ Ževart, Terčak, Od vstaje do zmage, str. 165.

⁵ Milan Ževart: Oris zgodovine Velenja in njegovega območja od začetka 1. do konca 2. svetovne vojne v Evropi. V: Velenje : Razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje 1999, str. 352.

s Hrvaškega, vendar je ta dogodek zapustil močan vtis in še vedno se opaža strah pred podobnimi vdori na ozemlju Reicha. Govori se, da je močnejšim grupam iz te banditske formacije uspelo, da se prebijejo na Pohorje, da so s tem pohorski banditi dobili precejšnje okrepitev.⁶ Sredi marca 1944 je višji vodja SS in policije Rösener izdal povelje o obveznem nošenju strelnega orožja in gibanju po skupinah za Gorenjsko, Štajersko in Ljubljansko pokrajino ter zahteval, da se njegovo povelje izvaja najdoslednejše. Z njim je izrecno prepovedal vsem pripadnikom njemu podrejenih enot, da zapuščajo mesto prebivanja brez strelnega orožja (kdor nima samokresa, naj nosi s seboj karabinko). "Vsakdo, ki ga bom srečal izven mesta prebivanja brez strelnega orožja, bo kaznovan. Klical bom na odgovornost tudi poveljnika enote, ki je odgovoren za striktno izvajanje mojega povelja. Nadalje ukazujem, da morata biti zunaj naselja skupaj vedno najmanj po dva moža."⁷

Še posebej velik strah Nemcev pred partizani je bil na Kozjanskem. Poročilo komandanta 4. bataljona vermanskega polka Spodnja Štajerska z dne 3. septembra 1944 nam daje vpogled v resnično stanje. "Zanesljivo moštvo se upira oditi na te položaje in izjavlja, da radi vršijo svojo dolžnost, ne žele pa biti kandidati smrti," je izjava, ki je za moralo nemških vojakov resnično porazna. "Drugo vprašanje je Kozje, kjer se nahaja 2. alarmna četa Brežice. To četo sestavlja 70% Spodnještajercev, ki jih je prebivalstvo Kozjega tako demoraliziralo, da je nujno, da se jih zamenja. Iz te čete vsak dan dezertirajo Spodnještajerci k banditom. Zanesljivi možje se boje, da jih bodo v slučaju napada drugi pustili na cedilu ali pa jih izdali. Ker so ukinjene mnoge orožniške postaje na območju okraja in so orožniške sile proste, bi lahko močnejša orožniška postaja 70-80 mož obvladovala kraj. Oporišče je bilo tako dobro zgrajeno, da bi se mu lahko približalo le z artilerijo, če bodo v njem ljudje, ki bi se branili. Poskušal sem že, da četo zamenjam z drugo vermansko četo. Ko pa je moštvo slišalo, da naj bi odšlo v Kozje, so izjavili, če morajo tja, gredo raje v vojsko. Da ne bi zopet izgubil najboljših mož, sem moral odstopiti od zamenjave čet. Že ko je 2. alarmna četa odhajala v Kozje, je dezertiralo 26 mož, med njimi vsi komandirji deset in se prostovoljno javili v vojsko, kjer so bili takoj sprejeti."⁸

Disciplina je popuščala tudi v SS, zato je višji vodja SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju Erwin Rösener, 1. oktobra 1944, izdal povelje za povečano odgovornost oficirjev. V posebnem povelju je ugotovil, da čeprav so že šesto leto v vojni, podrejeni SS-vodje in policijski oficirji niso pripravljeni za boj in akcijo. Nikakor ni mogel razumeti, da vodje in oficirji izrabijo vsako priložnost, da z nekakšnimi izgovori obiskujejo nadrejene komande in ustanove v večjih krajih in mestih. Ukazal je, da noben SS-vodja in policijski oficir ne sme neuradno zapustiti svojega garnizona, če nima ukaza oziroma dovoljenja predpostavljene starešine. "Nadalje želim, da moji vodje in oficirji za svoja stanovanja in komandna mesta ne koristijo najbolj urejene hiše, medtem ko so enote na prostem ali le pod zasilno streho. SS-vodje in oficirji pripadajo v vseh prilikah svojemu moštvu in morajo z njim deliti dobro in zlo. Prav tako prepovedujem, da se ločeno pripravlja hrana za oficirje in moštvo."⁹

⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 12, (dalje Zbornik VI/12) dok. 131.

⁷ Zbornik VI/12, dok. 138. Gre le za ponovitev povelja, ki ga je izdal že 11. julija 1942.

⁸ Zbornik VI/16, dok. 127.

⁹ Zbornik VI/16, dok. 143.

Postojanke nemškega okupatorja na Gorenjskem in Štajerskem, ki do leta 1944 še niso bile utrjene, je začel postopoma utrjevati. Proces utrjevanja postojank se je pospešil s prihodom 14. divizije NOV in POJ. V postojanki Mozirje je sovražnik nastanil precej številno posadko vermanov, ki je bila kot center obrambne črte, podprt z drugimi manjšimi postojankami okoli njega. Ves sistem se je pri tem opiral na postojanko Celje, od koder bi ob potrebi prišla pomoč. V Mozirju se je sovražnik nahajal v postojankah v prosvetnem domu, šoli, župnišču in cerkvi. Postojanke v šoli, župnišču in cerkvi so bile obdane z ovirami iz tesnega lesa, višine 2-3 metre, in z žično oviro, širine približno 30-40 metrov. Med postojankami, žično oviro in lesenimi ovirami so bili minska polja in strelski jarki. V teh utrjenih postojankah je bilo približno 150 vermanov na čelu s komandantom bataljona. Drugi del posadke se je nahajal v prosvetnem domu in bunkerjih, ki so bili narejeni okoli trga, iz njih so imeli vojaki dober pregled nad dostopi trgu.¹⁰

Nemški okupator je po 1. maju 1944 čedalje bolj utrjeval Šoštanj. V njem je bila do srede leta ena najpomembnejših obrambnih postojank pri farni cerkvi v Družmirju. Septembra so začeli utrjevati predvsem središče mesta. Vojaštvo je zgradilo številne bunkerje, izkopalo strelske jarke in postavilo žične ovire. Sodišče v Šoštanju so ukinili in njegovo poslopje spremenili v postojanko. Utrdili so še druga poslopja - zaradi utrjevalnih del so porušili tri stavbe in iz Šoštanja preselili v okolico triintrideset družin.¹¹

Ohranile so se smernice za izgradnjo oporišč. Izdal jih je pooblaščenec višjega vodje SS in policije v XVIII. vojaškem okrožju za boj proti bandam na Spodnjem Štajerskem 27. septembra 1944. Dokument nosi oznako zaupno in je sestavljen iz treh točk. V prvi točki pooblaščenec priznava, da se morajo nemške posadke zaradi vse pogostejših partizanskih napadov bolje organizirati in izpopolniti obrambni sistem. V nadaljevanju določi, da v krajih z mešanimi enotami (vojska, policija, letalstvo, orožništvo, vermanšaft, carinska, poštna in železniška zaščita) oporišče vodi po činu najvišji poveljnik, čigar naloga je pospešeno utrjevati taborišče ali kraj in s koncentriranjem sil doseči njegovo največjo obrambno sposobnost ter jo tudi obdržati. Druga točka nosi naslov Taktična in prostorna koncentracija sil. V njej je zapisal, da se mora težiti za tem, da so vse nemške družine zajete v oporišču in da sodelujejo pri obrambi oporišča.

Bistvo smernic je združenih v tretji točki z naslovom Izgradnja oporišča. Točka je razdeljena na štiri dele: Izbira oporišča, Izgraditev oporišča, Vodenje boja in Oskrba s strelivom. V prvem delu je pooblaščenec zapisal, da je pri izbiri dela naselja in velikosti oporišča odločilna taktična ocena zemljišča in lastnih sil, v drugem delu pa, da je treba oporišče zgraditi po načelih krožne obrambe. "Načelno se obrambni boj mora voditi zunaj hiš in ločeno od objektov. Bojne položaje graditi v takšnem številu, da se obvlada celotno predbranišče." V nadaljevanju je zapisal: "Posebno težke odseke zemljišča je treba minirati. Zaradi ureditve predbranišča se morajo odstraniti vse ovire, kot so hiše, drevesa, žive meje, plotovi, zrasle poljščine in grmovje. Za pospešeno izgradnjo lahko komandant oporišča

¹⁰ Zbornik VI/16, dok. 42.

¹¹ Milan Ževart: Akcije 14. divizije od 26. aprila do 1. maja 1944 in povečanje okupatorjevih sil v Šaleški dolini. V: Styriaca, izbrana dela. Velenje 2005, str. 386; Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977, str. 537.

uporabi vse enote in ustanove in pri tem upošteva njihove druge naloge. Za izgradnjo položajev izdatno uporabljati prebivalstvo. Opozarjam, da se morajo graditi samo nepokriti položaji. Za zaščito od minometalnega ognja se morajo razen tega graditi t. i. lahka zaklonišča. Vsi bojni položaji se morajo s hrbta zavarovati proti drobcem izstrelkov. Pri izgradnji položajev in rogov se mora upoštevati, da so položaji zgrajeni tako, da je ob spremembi letnega časa in visokega snega zgornji rob rogov in položajev iznad snežne odeje. Pri končani izgradnji mora biti krožna obramba vseskozi v sistemu obrambnih položajev. Hiše v ozadju, razen kot bojni položaj, se morajo izbrati in izgraditi tudi za dominantno uporabo orožja."

V delu točke z naslovom Vodenje boja je zapisano, da mora komandant oporišča za izvedbo obrambnega boja pripraviti načrt za preplah, načrt boja in načrt ognja. "V vsakem primeru mora komandant oporišča pripraviti rezervo, s katero bo lahko okrepil ogrožene položaje, zaježil mesta vpadov in uničil ali pa s protinapadom odbil nasprotnika, ki je prodr. Boj, ki se bo vodil deloma na cestah ali v hišah, zahteva čvrsto vodenje enot. Razen bojnih enot se morajo od civilnega prebivalstva formirati skupine gasilcev, ki bodo lahko takoj zadušile vsak požar. Uspešno vodenje boja bo mogoče le, če bodo enote dobro izurjene za zasedanje položajev in za obrambni boj že v teku alarmnih vaj."

V zadnjem delu točke so zapisani elementi glede oskrbe s strelivom. Avtor dokumenta je specificiral količino streliva in odredil za mitraljez 4500 nabojev, za puškomitraljez 2500 nabojev, za avtomatske puške po 240 nabojev, za puške po 150 nabojev in za pištole po 64 nabojev. Predvidel je še štiri ročne bombe na vsakega člana posadke oporišča, 60 min za srednji minomet in 60 min za lahkega. Na koncu točke in dokumenta je zapisal, da ta količina streliva omogoča vsaki posadki oporišča, da odbije vsak napad oz. ji omogoča, da odbrani oporišče do njegove deblokiranja.¹² Ohranil se je še en pomemben okupatorjev dokument. Gre za obrambni načrt za službeno mesto varnostne policije - službeni oddelek Celje in magistrat v Celju. Napisal ga je Heitzler, revirski stotnik Varnostne policije kot vodja Varnostne policije - službeni oddelek, 30. avgusta 1944. Dokument je nastal iz strahu pred partizanskim napadom na mesto Celje. Obrambni načrt za mesto naj bi naredil komandant postojanke Oberstleutnant Lang iz oddelka oklepnih grenadirjev 48. Po obrambnem načrtu so imeli na voljo za obrambo magistrata 25 mož mestne uprave, 60 gasilcev, 30 mož Tehnične pomoči in 10 pripadnikov nemškega Rdečega križa. Vodja vseh obrambnih sil je bil revirski poročnik, ki je imel ob sebi namestnika. Varovati so morali magistrat in celotno mestno upravo, vključno z mestnim gradbenim uradom, policijski revir, kriminalistično policijo, letalsko obveščevalno službo, gasilsko skladišče, trgovine v stavbi magistrata in hiše, ki so obkrožale magistrat. Predvideli so zunanji in notranji obroč obrambe. Ob napadu partizanov so odredili: "1) Straže se postavijo v gornja nadstropja z dobro vidnostjo na vse strani. 2) Straže ovirajo prodiranje sovražnika ali demonstrantov k magistratu. Straže se po stiku, ki so ga dobile s sovražnikom, borijo samostojno in brezobzirno. 3) Potrebo po novem strelivu je treba javiti na mesto komande, enako tudi ranjene in mrtve stražarje. Prijave naj se dostavljajo prek dvorišč ali skozi zidne predore v kleti. 4) Brez povelja se stražarsko mesto ne sme zapustiti. 5) Strahopetstvo pred sovražnikom bo strogo kaznovano." Načrt je pred-

¹² Zbornik VI/16, dok. 140.

videval tudi formacije udarnih skupin v moči šestih mož, po možnosti naj bi bili to mlajši ljudje iz rezerve na magistratu.¹³

Gradnja utrjene obrambne črte ob Sotli in Savi

Od jeseni 1944 je Slovenija vedno bolj dobivala podobo frontnega zaledja, in to ne samo ene, temveč treh front: madžarske, jugoslovanske in italijanske, ki so bile od nje sicer različno oddaljene, vendar so bili okupatorjevi ukrepi za vsemi enaki. Med najpomembnejšimi ukrepi sta bila gradnja utrjene obrambne črte in širokopotezne očiščevalne operacije proti narodnoosvobodilni vojski na vsem slovenskem ozemlju. Na podlagi ukazov Adolfa Hitlerja z dne 26. julija in 19. septembra 1944 so od poznega poletja in zgodnje jeseni ob jugovzhodni meji nemškega rajha gradili utrjeno obrambno črto "Südostwall"¹⁴ ali "Reichsschutzstellung".¹⁵ Glavna obrambna črta se je raztezala na severu ob slovensko-hrvaški meji, nato pa vzdolž Sotle in Save do Trbovelj, mimo Ljubljane do Vrhnike, čez Hrušico, ob vznožju Trnovske planote in ob Soči do Tolmina. Nekoliko pozneje so načrtovali tudi pomožne črte ob Krki¹⁶ čez Novo mesto do Loške doline, med Reko in Snežnikom oziroma vzdolž Čičarije in dalje čez Kras, kjer so se dela naslanjala na ostanke utrjenih obrambnih črt iz prve svetovne vojne.¹⁷

¹³ Arhiv Muzeja novejšo zgodovino Celje (AMNZC), fasc. 22, Obrambni načrt, 30. 8. 1944.

¹⁴ Jugovzhodni branik.

¹⁵ Črta za zaščito rajha. Mimo črte je nemški okupator utrjeval tudi posamezna mesta, npr. Maribor, Celje, Ljubljano itd., v katerih naj bi se upiral prodirajočim vojakom protifašistične koalicije. Po Hitlerjevem povelju, št. 11, z dne 8. marca 1944 o poveljstvih "trdnih prostorov" (fester Platz) in "krajevnih postojankah" (Ortsstützpunkte) so vojaška poveljstva naslednje mesece imenovala njihove poveljnike. To naj bi bile dobro utrjene postojanke, ki bi se v trdovratni obrambi dale tudi obkoliti, vezati nase močne sovražnikove sile in tako omogočiti protiofenzivo lastne vojske. Kolikor vemo, na slovenskem niso vzpostavili "trdnih prostorov", temveč le "krajevne postojanke" s t. i. bojnimi komandanti, npr. v Ljubljani, Trstu, Mariboru in še kje. Za Ljubljano npr. vemo, da so jo nameravali "braniti" z dvema divizijama vojske. Tone Ferenc: Priprave na konec vojne. V: Slovenija v letu 1945. Ljubljana 1996, str. 10.

¹⁶ Jožef Teropšič je bil leta 1944 star 16 let in je pomagal na domači kmetiji v Herinji vasi. V drugi polovici leta 1944 je okupator začel graditi utrdbe na odseku Lešnica-Dolenje Kronovo. V ta namen je nemška oblast mobilizirala prebivalstvo Otočca in bližnjih vasi, pa tudi Rome. Tu so delali še prebivalci Šentjerneja, ki so jedli in spali v Prosvetnem domu v Otočcu. Mobilizirali so samo mlade obeh spolov, in to letnike 1926-1929. Vpoklicani so bili z Občine Otočec. Prebivalstvo je delalo od 7. do 14. ure, večasih tudi dlje. Za opravljeno delo niso dobili prehrane in ne plačila, dobili pa so dve cigareti na dan. Občasni nadzor prisotnosti na utrjevalnih delih so po vaseh izvajali domobranci. Nadzor na delovišču so opravljali nemški vojaki starejših letnikov in vojaški invalidi. Bili so uniformirani in oboroženi s puškami. Vsak vojak je nadzoroval delo nekaj delavcev in jim delo tudi odrejal. Delali so bunkerje in mitralješka gnezda iz lesa. Bunkerji so bili vkopani v zemljo in pokriti z dvema oz. tremi plastmi smrek in zemlje. Smreke so bile debele in so jih polagali navzkriž. Tanjše smreke so uporabljali za oblaganje notranjosti bunkerjev. Bunkerji so bili globoki približno pet metrov in postavljeni na vsakih 50 metrov, kar je bilo odvisno od terena. Povezani so bili s strelskimi jarki. Vhodi v bunkerje so bili izdelani v lomljeni črti. En bunker je gradilo osem ljudi. Delali so vse do maja 1945, tudi pozimi. Na kamnitem delu odseka so uporabljali razstrelivo. Po potrebi so delavce na delo na razne odseke vozili tudi s tovornjaki. Strelski jarki so bili ob koncu vojne zgrajeni, bunkerji pa ne. Delavci na utrjevalnih delih so delali malo, ni bilo prave delovne vneme. Tudi sabotirali so in to tako, da so lomili delovno orodje. Nemški vojaki jih niso priganjali k delu. Godrnjali so in se pritoževali nad slabo hrano (Jožef Teropšič, ustni vir, 16. 10. 2004).

¹⁷ Tone Ferenc: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 113; isti, Dnevnik nacističnega funkcionarja na Štajerskem iz poslednjih mesecev vojne. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1982, št. 2, (dalje Ferenc, Dnevnik nacističnega funkcionarja) str. 53; Zdravko Klanjšček: Pregled narodnoosvobodilne vojne 1941-1945 na Slovenskem. Ljubljana 1989, (dalje Klanjšček, Pregled NOV) str. 273.

Vsa utrjevalna dela na Spodnjem Štajerskem so izvajali na štirih odsekih, ki so geografsko zajemali območja štirih okrožij: 1. Trbovlje, 2. Brežice, 3. Celje, 4. Ptuj. Za utrjevalna dela je bil odgovoren pokrajinski vodja dr. Sigfried Uiberreither, njegov namestnik je bil Franz Steindl, v posameznih okrožjih so bili t. i. gradbeni odseki oziroma Bauabschnitte, ki so jih vodili okrožni vodje Štajerske domovinske zveze. V okrožju Brežice je bil to Adolf Swoboda, sedež je imel v Narodnem domu v Brežicah, v okrožju Celje pa Anton Dorfmeister s sedežem v Ljubljanskem domu v Rogaški Slatini. Po njegovi smrti je 5. februarja 1945 njegovo dolžnost prevzel Heinz Mayerhofer. Gradbeni odseki so imeli še pododseke, ki so jih vodili vodje krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze.¹⁸

Poleg stranke je pri utrjevalnih delih sodelovala tudi vojska. Na obravnavano območje so poslali 6 posebnih enot - gradbeni pionirskih bataljonov.¹⁹ Od tega so bili na Kozjansko razporejeni kar štirje bataljoni. Gradbeno pionirski bataljon 17 je imel štab v Vidmu pri Krškem, njegova 1. četa v Sv. Petru pod Svetimi gorami, 2. v Rajhenburgu, 3. v Vidmu in 4. na Senovem. Bataljon 27 je imel svoj štab v Rogatcu. Bataljon 103 je imel štab v Radečah pri Zidanem Mostu, 1. četa je bila v Zidanem Mostu, 2. v Loki pri Zidanem Mostu, 3. v Radečah in 4. v Razborju. Bataljon 84 so poslali v Sv. Peter pod Svetimi gorami. Njegovo prvo četo so razporedili v Podčetrtek, 2. v Sv. Peter pod Svetimi gorami, 3. na Bizeljsko in 4. v Staro vas.²⁰

Narokavni trak organizacije TODT. Muzejski predmet hrani Posavski muzej Brežice.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (AS 1851), fasc. 52/II, poročilo obveščevalnega oddelka GŠ NOV in POS, 6. 12. 1944; ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (AS 1931), a. š., 401, mapa Sigfried Uiberreither; Ferenc, Dnevnik nacističnega funkcionarja str. 43-97; Tone Ferenc: Nemška okupacija. Med Bočem in Bohorjem. Šentjur pri Celju - Šmarje pri Jelšah 1984, (dalje Ferenc, Nemška okupacija) str. 277.

¹⁹ Bau Pionierbataillon - gradbeni pionirski bataljon, izurjen zlasti za postavljanje ovir in opravljanje utrjevalnih del.

²⁰ ARS, AS 1851, fasc. 52/III, poročilo obveščevalnega oddelka GŠ NOV in POS, 20. 2. 1945.

Pri utrjevalnih delih je sodelovala še organizacija TODT.²¹ Na voljo je dala orodje, gradbeni material in strokovnjake. Fizična dela so opravljali prebivalci Spodnje Štajerske, nekaj so jih pripeljali iz Avstrije in celo iz Sovjetske zveze. Precej je bilo tudi vojnih ujetnikov: Grkov, Italijanov in Rusov. Po podatkih obveščevalnega centra 4. operativne cone NOV in POS je v oktobru 1944 na odseku Rogaška Slatina delalo že 3000 ljudi, v Sv. Petru pod Svetimi gorami 1000 in na odseku Brežice-Krško prav tako 3000 ljudi. Civilno prebivalstvo so v delo vključevali prek Arbeitsamta.²² V arhivu Posavskega muzeja Brežice hranijo velik rdeč plakat - s takimi plakati je pokrajinski vodja dr. Uiberreither sredi septembra 1944 pozval Spodnještajerce na delo pri utrjevanju meja. V njem je zapisal, da so za delo obvezni vsi moški od 14. do 60. leta in vse ženske od 16. do 50. leta. Na delo naj bi pozivali poimensko prek strankinih organizacij. Na koncu poziva je zapisano geslo: "Vstanite, Štajerci, na delo! Samo če bomo zvesti Führerju in sebi, bomo zmagali."²³ Ob plakatih so izdali tudi letake z naslovom Opozorilo za zasilne obveznike pri izgradnji postojanke Štajerska. V uvodu so zapisali: "Führer je za ukazal kot skrbnostni ukrep izgraditev obmejne postojanke na jugu in vzhodu Štajerske vključno Spodnje Štajerske. Ta ukrep je izvršiti s sredstvi narodne mobilizacije. V svrhu izpolnitve Führerjevega naloga ste bili pozvani s pomočjo kratkoročne zasilne delovne obveze. Neizpolnjevanje Führerjevega naloga se bo kot izdajstvo domovine in boreče se fronte najtežje kaznovalo." Temu sledijo navodila za delavce. Obljubili so jim plačilo²⁴ dveh mark na dan oziroma šest mark, če se bodo sami oskrbovali. S sabo naj vzamejo vremenu primerno oblačilo, čevlje ali škornje, rezervno perilo, dve odeji, dežni plašč ali šotorsko platno, pribor za umivanje, čiščenje in šivanje, posodo za kuhanje (porcijo), jedilni pribor, čutarico oziroma termosteklenico, kozarec in topla oblačila. Prinesti so morali tudi orodje: lopate, krampe, žage in sekire.²⁵

Popoldne, 27. septembra 1944, so imeli v Mariboru sestanek vsi nemški župani. Na njem so obravnavali problematiko graditve utrjenih obrambnih črt. Zvedeli so, da bodo v ta namen na območju celotne Štajerske morali mobilizirati 100.000 ljudi. Postopek mobilizacije naj bi bil naslednji. Župani bi morali narediti sezname ljudi v svojih občinah. Na vsakih 10 ljudi bi po en kurir moral obvestiti

²¹ Organizacija v službi nemških oboroženih sil, imela je nalogo izvajati velika, strateško pomembna dela. Organizacija je dobila ime po nemškem inženirju, nacistu Fritzu Todtu.

²² Delovni urad oz. borza dela. Tomaž Teropšič: Kozjanski odred, 1. knjiga. Maribor 1993, (dalje Teropšič, Kozjanski odred 1) str. 188-189.

²³ Arhiv Posavskega muzeja Brežice, fasc. Okupatorjevi in kolaboracionistični plakati. Aufruf Gauleiterja Dr. Sigfrieda Uiberreitherja, Graz am 18. September 1944.

²⁴ Več informatorjev na terenu oz. nekdanjih mobilizirancev pri gradnji utrjenih obrambnih črt je izjavilo, da za svoje delo niso dobili plačila ali so jim dali cigarete, nakaznice za hrano ali obleko. Zanimiva je izjava Poljaka Česlava Bednarka. Bil je vojni ujetnik, nato odpuščen iz taborišča pod pogojem, da ostane v Nemčiji in dela na posestvu na Brandenburškem. Sredi septembra 1944 je vsaka občina na Brandenburškem dobila nalog, da mora za vojaške potrebe oddati voz z dvema konjema in voznikom. Sredi oktobra je bil že v Sv. Petru pod Sv. gorami, kjer je prevažal les za utrjevanje bunkerjev. Tu so delali Avstrijci, Poljaki, Rusi in Francozi. Delali so tri tedne po 9 ur na dan. Če so jedli v menzi, so dobili 2 RM plačila, če so se sami prehranjevali, so dobili 6 RM plačila. "Rusom in Poljakom po končanem delu ni bilo dovoljeno slobodno kretanje, temveč so se morali zadrževati v svojih barakah, katere so bile zastražene s 25 težkimi mitraljezi." (ARS, AS 1851, fasc. 63/IV, zaslišanje Česlava Bednarka).

²⁵ Arhiv MNZC, fasc. 22, letak Opozorilo za zasilne obveznike pri izgradnji postojanke Štajerska, nedat.

naslednjih deset ljudi in tako naprej. Županom so na sestanku zabičali, da morajo vse zadeve v zvezi z utrjevalnimi deli potekati v največji tajnosti.²⁶ Na sestanku so zvedeli, da bodo za utrjevalna dela mobilizirali tudi ženske iz mest Celja, Ptuja in Ljutomera. Iz raznih dokumentov in ustnih izjav izvemo, da so pri teh delih sodelovale tudi druge ženske s Spodnje Štajerske, med njimi kočevske Nemke in ženske iz Ukrajine.²⁷

Delavci so stanovali v stavbah, ki so bile v bližini krajev, kjer so delali. Če teh ni bilo dovolj, so zanje postavljali lesene barake. Stanovanjske razmere in prehrana so bile slabe. Delavci so delali počasi, kradli so orodje in tudi tako sabotirali dela. Med letalskimi napadi so se razbežali, precej jih je takrat tudi pobegnilo. Morala delavcev je bila v glavnem nizka. Prav taka je bila pri nekaterih vojaških enotah. Konec marca 1945 je neka nemška patrolja naletela na partizanskega obveščevalca v trenutku, ko si je ta ogledoval protitankovske jare. Prijazno ga je ogovorila in pustila, da je odšel. Nemške oblasti so za "delomrzneže" v Rogaški Slatini uredile kazensko taborišče. Vodil ga je Kornberger. Jetnikov iz Slovenije v letu 1945 ni bilo več mogoče pošiljati v koncentracijska taborišča, zato so jih nacisti začeli pošiljati v kazensko delovno taborišče v Rogaški Slatini. Zaposlili so jih pri utrjevalnih delih.²⁸ Z izgradnjo utrjenih bojnih črt so nadaljevali vse konca vojne. Okrožni vodja Swoboda je v začetku marca 1945 sklical svoje podrejene na zborovanje v Brežicah, kjer jim je izdal nova navodila in nasvete glede utrjevalnih del. Zvezni vodja Franz Steindl pa je pozval prebivalstvo Spodnje Štajerske, naj tudi v prihodnje z marljivostjo in predanostjo gradi utrdbe za zaščito domovine.²⁹

Utrjevalnih del pod Donačko goro se dobro spominja Frančiška Metličar. Med vojno je stanovala v Slivnici pri Celju. Leta 1944 je bila stara 27 let. Jeseni istega leta je ona in mnogi drugi dobila poziv v nemškem jeziku od župana občine. Določena dne se je na železniški postaji zbralo približno 50 moških in žensk iz njenega kraja. Moški so bili v glavnem sami starejši letniki oz. tisti, ki niso bili sposobni za vojaško službo. Pod vodstvom župana občine so se z vlakom peljali v Rogaško Slatino. Nastanili so jih v nekem praznem stanovanju, kjer je bila na tleh slama. Spali so oblečeni. Župan je spal v posebni sobi, ki je bila skromno opremljena. Delali so tri tedne, nato je prišla zamenjava. Vstajali so ob 6. uri zjutraj, sledil je zajtrk in nato dve uri peš hoje do delovišča. Delo so končali ob 17. uri. Po dveh urah hoje je sledila večerja. Ob 20. uri so imeli že policijsko uro. Zajtrk so

²⁶ ARS, AS 1851, fasc. 63/III, poročilo obveščevalnega centra 14. divizije NOV in POJ obveščevalnemu oddelku GŠ NOV in POS, 1. 10. 1944.

²⁷ Prav tam; Simikič, Bili so izkoriščeni, str. 247; ARS, AS 1851, fasc. 64/I, poročilo obveščevalnega centra Kozjanskega odreda, 28. 11. 1944. Nemški okupator je v Gornjem Gradu 8. januarja 1945 pobral dekleta v starosti 17-21 let in jih odpeljal v Celje ter naprej v Rogaško Slatino na kopanje strelskih jarkov. "Tu je bilo eno samo taborišče: bili so ruski ujetniki, Poljaki in Čehi ter veliko naših ljudi na prisilnem delu. Nas dekleta je nadzorovala nemška voditeljica in nismo imele izhoda. Vsak dan smo morale v snegu in mrazu na delo v bornih capah, ki smo jih v naglici vzele doma, kar je sploh bilo še v hiši. To je trajalo več kot tri mesece." (Helena Rifel: Spomini na vojno 1941-1945. V: Zbornik Gornji Grad med 2. svetovno vojno. Celje 2000, str. 103, 170).

²⁸ Teropšič, Kozjanski odred 1, str. 189.

²⁹ Štajerski gospodar, 17. 3. 1945, str. 6. "V svrhu zaščite naše domovine pred ogrožanjem vzhoda gradimo že več mesecev na Führerjevo povelje postojanke in izpreminjamo mesta in vasi v trdnjave, gore pa v gradove. Pod pridnimi rokami naših mož, žena, fantov in deklet iz vseh delov Gaua so nastali kljub vsem vremenskim, prehranjevalnim in stanovanjskim težavam oklopniški jarki, bojni jarki, strojniška gnezda, žične ovire itd." (Franz Steindl: Gradnja postojank za zaščito domovine. Štajerski gospodar, 3. 3. 1945, str. 3).

imeli ob skupnem kotlu, dobili so črno kavo in kruh, kar je moralo zadostovati za cel dan. Čez dan niso dobili niti vode. Večerja je bila spet ob skupnem kotlu. Dobili so fižol na župi, včasih so bile notri goveje kosti in kruh. Umili so se lahko le zjutraj in zvečer. Ena vodovodna pipa je prišla na deset ljudi in več. Ker so bili higijenski pogoji zelo slabi, so dobili uši. Delali so v svojih oblekah. Vsa dela so opravljali ročno z lopatami in krampi. Po približno dveh tednih so jih preselili v šolo. Tam so bili pogradi "na štuk", na njih pa slama. Njen brat je bil skrivač, saj se je skrival tako pred nemškimi oblastmi kot pred partizani. Zaradi njega oziroma namesto njega je morala delati dodatne tri tedne. Ob prvem snegu so šli domov. Namesto plačila je dobila dve nakaznici za čevlje. V letu 1945 jih niso več klicali.

Delovni dan je potekal vedno enako. Po zajtrku je bil zbor. Sledil je pozdrav Hitlerju, nato so razdelili orodje. Zvečer je bil vrstni red obrnjen. Političnih govorov ni bilo. Za njeno skupino je bil zadolžen njihov župan. Pod njegovim vodstvom so hodili delat pod Donačko goro. Župan ni delal, temveč je le nadzoroval. Njena skupina je delala cesto za "kanone", ki je morala biti v črti cikcak proti vrhu gore. Pravzaprav so le čistili zemljišče. Spominja se še protitankovskega jarka, širokega približno štiri metre. Povezoval je en hrib z drugim. Skopali so ga vojni ujetniki. Na njenem odseku so delali italijanski vojni ujetniki, zraven spodnještajerskega prebivalstva pa še Avstrijci. Bili so sami starejši moški, žensk ni bilo. Spominja se še mladine s Češke in Madžarske. Bili so civilisti in niso delali pod stražo.³⁰

V novembru 1944 je dobil Kozjanski odred posebno nalogo, da naj nenehno vznemirja delavce, ki so bili zaposleni pri graditvi obrambnih črt. Delavce so mobilizirali v NOV, tudi jetnike drugih narodnosti. Precej so mobilizirali Grkov, ki se nato niso najbolje vedli. Hrane iz kotlov so pojedli dvakrat več kot borci, tu in tam pa so izmaknili kakšno stvar iz hiš. Civilno prebivalstvo je to kmalu spoznalo in je bilo nanje posebej pozorno. Precej delavcev s Kozjanskega se je izgovarjalo, da ne morejo hoditi na delo, ker jim to preprečujejo partizani. Borci Kozjanskega odreda so napadali manjše sovražnikove patrulje. Osmega novembra so napadli skupino nemških geometrov, ki so pregledovali in merili teren za utrjevalna dela. V spopadu so ubili tri okupatorjeve vojake. Utrjevalna dela so ovirali tudi letalski bombni napadi. 3. in 4. novembra so letala bombardirala železniško progo Dobova-Krško. V teh napadih je življenje izgubilo tudi nekaj delavcev pri kopanju jarkov.³¹

Štab Kozjanskega odreda je konec leta 1944 prepoznal v gradnji utrjenih obrambnih črt neposredno nevarnost za osvobojeno ozemlje in narodnoosvobodilno gibanje na Kozjanskem. Pravilno so predvidevali, da bo sovražnik hotel imeti zaledje utrjenih obrambnih črt očiščeno partizanskih enot, če že ne kar celotnega narodnoosvobodilnega gibanja. Svoje nadrejene so prosili za odgovor glede tega. Zraven so navedli možnost razdelitve odreda na majhne skupine partizanov. Delali naj bi diverzantsko-sabotažne akcije. Odredni in bataljonski kader bi porazdelili med skupine. V dopisu so celo omenjali možnost preместitve oz. odhoda odreda s Kozjanskega.³²

³⁰ Frančiška Metličar, ustni vir, 27. 4. 2005.

³¹ Teropšič, Kozjanski odred 1, str. 189-190.

³² Prav tako, str. 190.

Po podatkih, ki so jih dobili partizanski obveščevalci, je nameraval okupator zgraditi obrambno črto iz kakovostnih materialov. Ker mu je teh primanjkovalo, se je odločil za navadno poljsko utrjevanje. Na pomembnejših odsekih so topovske položaje gradili iz železobetona, drugod so kot gradbeni material uporabljali v glavnem samo les, kamenje in zemljo. V zaledju utrjene obrambne črte so opravljali utrjevalna dela lokalnega pomena za zavarovanje železniških prog in pomembnih postojank. Posamezna križišča so utrjevali kot odporne točke, ki niso bile povezane s sistemom utrjene obrambne črte. Preprečevale naj bi hitre premike oz. prodiranja sovražnikovih enot in s tem nudile svoji vojski več časa za ustrezno obrambo.³³

Utrjena obrambna črta je na Kozjanskem potekala skozi naslednje kraje: Pleš nad Zidanem Mostom, Čelovnik, Radež, Loka pri Zidanem Mostu, nad Bregom, Razbor, Križ, Ledina, nad Sevnico, nad Blanco, Rožno, grajska pristava samostana v Rajhenburgu, Sv. Mohor nad Rajhenburgom, Sremič, nad Vidmom, Libna, Stari Grad, nad Spodnjo Pohanco, nad Artičami, nad Globokim,³⁴ nad Župelevcem, Sv. Andrej, Spodnja Sušica,³⁵ Bukovje, Bizeljska vas, Bizeljski grad, Sv. Peter pod Svetimi gorami, med cesto in Sotlo do Podčetrtra,³⁶ Sv. Ema, Sv. Vid, Nimno, Prišlin, Hum na Sutli, Rogatec, Tržišče, Žahenberc in naprej proti Ptujju.³⁷ Utrjena ob-

³³ ARS, AS 1851, fasc. 52/III, poročilo obveščevalnega oddelka GŠ NOV in POS, 27. 2. 1945 in fasc. 63/III, poročilo o utrjevanju na Spodnjem Štajerskem, 21. 10. 1944; Zbornik VI/17, dok. 80.

³⁴ Zofija Kolman je bila leta 1944 stara 19 let. Stanovala je v Pišecah. Omenjenega leta je dobila pisni poziv z občine Pišce, da se mora javiti v gradu Brežice. Tam se je zbralo veliko vaščanov in vaščank. Moški so bili sami mlajši in starejši letniki. Pojasnili so jim, da bodo kopali strelske jarke. Zadržali so delati v Globokem. Zofija se je na delovišče vozila s kolesom ali pa hodila peš. Z nekaj odmori so od ponedeljka do petka delali cel dan. Ob sobotah so delali le dopoldne, ob nedeljah pa ne. Delali so tudi po dežju, če le ni preveč deževalo. Voda za pitje je bila preskrbljena, za hrano so morali poskrbeti sami. Prinašali so jo od doma. Ves čas dela so jih nadzorovali oboroženi stražarji. Uporabljali so lopate, krampe, motike in grablje. Orodje so imeli shranjeno v neki hiši. Zjutraj so ga iz nje vzeli in zvečer vrnili. Spominja se, da so jih pri delu fotografirali. Ko je začel padati sneg, niso hoteli več delati. Šli so domov in se niso več vrnili. Vaščani Pišec so delali strelske jarke tudi ob Sotli, na meji z NDH. Občasno so jih tam zapeljali s tovornjaki. Z njimi so delali italijanski vojni ujetniki, ki so bili iz taborišča pri železniški postaji v Brežicah (Zofija Kordiš, ustni vir, 4. 7. 2005).

³⁵ Bizeljsko. Nekje v širšem rajonu Bizeljskega je utrjevalna dela vodil Franc Roštohar, gradbeni delovodja iz Krškega. Izgradnjo utrdbenih linij je sabotiral. Med drugim je namesto železnih traverz vgrajeval lesene. To je ugotovila nemška inšpekcija in ga oktobra 1944 aretirala. Najprej so ga zaprli na gestapu v Brežicah, nato v zapore v Mariboru, kjer je maja 1945 dočkal osvoboditev (Martina Silvestra Teropšič, ustni vir, 16. 10. 2004).

³⁶ Ivan Dražnik se je rodil leta 1929 v Št. Ilju pri Velenju, kjer je med vojno tudi stanoval. Konec leta 1944 je dobil pisni poziv v nemškem jeziku od župana. Za tri mesece bi moral iti kopat strelske jarke v Podčetrtek. Iz njegove vasi so šli trije. Pred tem so se posvetovali s partizani. Dejali so jim naj le gredo, v nasprotnem primeru jim bo nemška oblast ukinila nakaznice za hrano, a naj delo sabotirajo. Na pot so odšli sami, stanovali so v gradu Podčetrtek. Spali so v veliki sobi, kjer je bilo veliko postelj "na štuke." Soba je bila polna moških, bili so samo mladi in stari. Po njegovem mnenju so bili prvi premladi, drugi pa prestari za vojsko. Tudi druge grajske sobane so bile polne moških. Pri vходу v grad je bila oborožena straža. Zjutraj so vstali, imeli zajtrk, ki je bil bolj slab kot dober. Nato so odšli na delo do reke Sotle na meji z NDH. Tam so kopali strelske jarke po cel dan tri mesece. Delo so opravljali ročno, uporabljali so krampe in lopate. Oblečeni so bili v svoje obleke. Delali so slabo in še sabotirali so. "Orodja so se nenehno lomila." Čez dan so dobili kosilo in tudi vodo za pitje so imeli na razpolago. Ker je bil Ivan med mlajšimi, je hodil h kmetom po vino. Zvečer so se vrnili v grad na večerjo in spanje. Za higieno je bilo slabo poskrbljeno. V omenjenih treh mesecih so ponoči partizani nekajkrat streljali na grad, da so vznemirjali nemško stražo in delavce. Pri delu so jih nadzirali oboroženi stražarji. Spominja se, da so na tem odseku delali tudi vojni ujetniki. Vsi skupaj so delali malo in slabo, zato je bilo delo le na pol opravljeno. Razen kart za hrano plačila niso dobili. Skupaj z njim sta delala sovaščana Franc Hrustelj in Kristel Kuhar (Ivan Dražnik, ustni vir, 5. 5. 2005).

³⁷ ARS, fond Četrta operativna cona narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (AS 1869), fasc. 333/I, poročilo obveščevalnega centra Kozjanskega odreda, 30. 11. 1944.

rambna črta je bila sestavljena iz več delov: iz protitankovskih, strelskih, zveznih in plaznih jarkov, mitraljeških gnezd, položajev za topove in minomete, oporišč, dohodnih jarkov, stanovanjskih bunkerjev, položajev za protiletalske topove in pasov bodeče žice.³⁸

Protitankovski jarki so imeli obliko trapeza. Globoki so bili 3 m, spodaj 3-3,5 m in zgoraj 4 m široki. Strelski jarki so bili skoraj vedno na pobočjih, narejeni v črti cikcak. Tudi ti so bili trapezaste oblike, na strelni strani so imeli polico 20 x 20 cm. V globino so merili 160 cm, v širino zgoraj 80 cm in spodaj 40 cm. Na vsakih 8-12 m je bila narejena na strelni strani jarka vdolbina za strelca. Med strelskimi jarki in stanovanjskimi bunkerji, med dvema črtama strelskih jarkov ali med strelskimi jarki in mitralješkimi gnezdami so bili zvezni jarki. Če so bili dolgi do 10 metrov, so bili izdelani v ravni črti, drugače v lomljeni. Plazne jarke so delali v trapezasti ali kvadratni obliki 60 x 60 cm. Povezovali so mitralješka gnezda s strelskimi jarki. Strelski in zvezni jarki so bili včasih narejeni kot plazni jarki. Mitralješka gnezda so gradili v dveh oblikah. Prvi tip je imel obliko kroga, gnezdo je bilo globoko 60 cm, zgoraj široko 120 cm in spodaj 100 do 110 cm. Drugi tip je imel obliko polovice elipse. Posamezne hribe so preuredili v oporišča. Osrednji prostor je bil namenjen topovom in minometom, strelski jarki so bili zgrajeni v enojnih ali dvojnih obročih. Dohodne jarke so uporabljali za prehode iz zaščitenih krajev v črte strelskih jarkov. Bili so različnih oblik in mer. Stanovanjski bunkerji so bili od 20 do 50 m oddaljeni od strelskih jarkov. Bili so kvadrataste ali pravokotne oblike, merili so 2 x 2 do 3 x 8 metrov. Stene so bile obložene z 20-centimetrskimi debli, tla nepokrita, stropi pa prekriti z dvojno navzkrižno plastjo hlo-dov in zemlje. Najmanjša debelina stropa je bila 60 cm. Bodečo žico so napeljevali 20-50 m od prve črte strelskih jarkov.³⁹

Po poročilih obveščevalnega centra Kozjanskega odreda okupator vse do konca vojne ni uspel zgraditi utrjene obrambne črte na Kozjanskem. Skoraj v celoti je zgradil le strelske jarke. Druge sestavne dele utrjene obrambne črte je uspel zgraditi različno; na nekaterih odsekih več, na drugih manj.⁴⁰

Zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl je v propagandnem glasilu o utrjeni obrambni črti zapisal: "V teh zaprekah bodo nekoč, ako bi napočila ura zadnje preizkušnje, odredi vojske in Volkssturma predstavljali nepremagljiv branik pred vrati domovine."⁴¹ Ko je nastopila "ura zadnje preizkušnje," se nemška vojska ni branila na utrjeni bojni črti, ampak se je pred prodirajočo zmagovito jugoslovansko vojsko umikala proti Avstriji.

Ob umiku z Balkana si je nemški okupator želel zagotoviti varno zaledje in še posebej varne komunikacije. Obveščevalni center 14. divizije je 1. oktobra 1944 poročal, da je sovražnik na vseh večjih železniških postajah (Slovenska Bistrica, Pragersko) gradil enonadstropne bunkerje, stene so bile debeline dveh opek, strelne line betonirane, pokriti pa so bili z železniškimi pragi. Na manjših železniških postajah (Poljčane) so čakalnice preuredili v bunkerje.⁴² Podobno so ugotavljali

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Več o tem v poročilih partizanskih obveščevalcev v ARS, AS 1851, fasc. 52/V in 54/VIII.

⁴¹ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, fond Štajerske domovinske zveze, propagandno glasilo Spodnještajerci, nedat.

⁴² ARS, AS 1851, fasc. 63/III, poročilo OC 14. divizije NOV in POJ obveščevalnem oddelku GŠ NOV in POS, 1. 10. 1944.

tudi drugi partizanski obveščevalci na Štajerskem. V poročila so zapisali, da se utrjujejo tudi gospodarska središča oziroma mesta, kjer se kopičijo večje količine orožja, streliva, razstreliva in prehrabnih izdelkov. Vse te odporne točke bi se branile z lastnimi silami, so pa to tudi kraji, kjer se za dan ali dva ustavijo razne enote, se odpočijejo in po potrebi preuredijo.⁴³

Partizanski obveščevalci so poročali o umiku nemških enot čez nemško okrožje Brežice od začetka decembra 1944 naprej. Premikajo se po cesti iz smeri Zagreba, Samobora prek Krške vasi po državni cesti do Celja, od koder nadaljujejo svoj umik po železnici. Kadar je železniška povezava Zagreb-Dobova-Zidani Most-Celje vzpostavljena, uporabljajo tudi njo. Po cesti se premikajo podnevi, največkrat pa ponoči. Za prenočevanje in prehrano se zaustavljajo nekje v Brežicah, Krškem in tudi Sevnici. Obveščevalci poročajo o umiku nemških pehotnih divizij in mornarice. Obveščevalec Tone je v začetku decembra 1944 poročal, da so Brežice polne vojaštva. V zadnjem tednu naj bi jih prišlo čez 1500. Nastanili so se v gradu Brežice in po barakah v bližini železniške postaje. Tam je približno tristo avtomobilov raznih vrst, ki čakajo na nakladanje. Opazil je tudi 24 tankov. V toplicah v Čatežu so bile enote SS in še nove enote so prihajale. Konec decembra so se mornariške enote (mornariška pehota) začasno ustavile v Laškem. Bilo naj bi jih približno 6000 in bili so močno oboroženi. V začetku januarja 1945 se je začasno zaustavilo v Laškem približno 4000 mornarjev. Med njimi so prepoznali vojake s Krete.⁴⁴

Mesta in večje kraje na jugu Spodnje Štajerske je začel nemški okupator utrjevati v začetku decembra 1944. V središču Krško je začel bunkerje graditi kar pred hišami, enako tudi v Radečah, Zidanem Mostu in Sevnici.⁴⁵ Še posebej so utrjevali mesto Brežice, ki je bilo sedež okrožja. Posebno mesto v obrambi mesta je imel grad Brežice. V vsak stolp so namestili po en težki in dva lahka mitraljeza. V grad so začeli dovažati večje količine orožja in streliva. V pritličju levega grajskega trakta je bilo skladišče streliva za puške, mitraljeze, ročne bombe in mine, v viteški dvorani pa je bilo skladiščenih približno 1000 italijanskih pušk, 16 težkih avstrijskih mitraljezov in 9 minometov.⁴⁶ V gradu je bila nastanjena četa policije, ki je stražila mostove čez Savo in Krko v Brežicah. Mostovi so bili minirani, mine so bile položene v minske jaške na koncu mostu. Zvečer je dostop v grad onemogočila s španskimi jezdecimi. Tudi dostop v mesto po cesti skozi južna vrata pri gradu je bil oviran in nadzorovan. Na cesti sta bili oviri v obliki manjših betonskih blokov, v cesti pa več pokritih lukenj⁴⁷ v betonskih blokih. V hiši⁴⁸ nasproti graj-

⁴³ ARS, AS 1931, a. š. 612, situacijsko poročilo referenta za teren 4. OC NOV in POS šefu obveščevalnega centra 4. OC NOV in POS 10. 10. 1944 in poročilo referenta za teren 4. OC NOV in POS obveščevalnem oddelku GŠ NOV in POS, 5. 1. 1945.

⁴⁴ ARS, AS 1851, fasc. 52/V, poročilo Luke "Utrdbe ob Savi"; poročilo, št. 2, 9. 12. 1944 in V. poročilo, 27. 12. 1944.

⁴⁵ ARS, AS 1851, fasc. 52/V, poročilo Luke "Utrdbe ob Savi"; Ljubomir Motore, ustni vir, 21. 7. 2004.

⁴⁶ Obveščevalec Lado je v poročilu z dne 9. 12. 1944 zapisal, da je v gradu za deset železniških vagonov streliva.

⁴⁷ Ob prenovi starega mestnega jedra Brežic so leta 2007 na cesti pri gradu odstranili asfalt. Tako smo nepričakovano odkrili večje število masivnih betonskih blokov, v njih pa več kot 35 lukenj enakih dimenzij. Betonski bloki v zemlji so bili večji in manjši. Manjši bloki so bili dimenzij 170 x 110 x 100 cm, luknje pa premera 39 cm. Bloki oz. ovire so bile najverjetneje postavljene konec leta 1944 ali v začetku leta 1945. Zaradi prevoznosti ceste so bile luknje pokrite s kovinskimi pokrovi. V primeru napada na mesto, bi pokrove odprli in vanj postavili hrastova debla, ki bi iz ceste gledala en meter. Na

skega stolpa je bila nastanjena nemška straža, ki je nadzorovala dostop v mesto. Spodnje prostore hiše desno so spremenili v bunker. Obe okni so zazidali v obliki strelnih lin. Pred okni hiše so postavili betonski blok, velikosti 7 x 3 x 2,5 metra, ki je pokrival tudi vrata oz. vhod v stavbo. Ponoči je bil dostop do mesta osvetljen. Bunker je bil tudi v strogem mestnem jedru nasproti cerkve.⁴⁹ Veliko orožja in streliva je bilo shranjenega v Narodnem domu, kjer je bil sedež okrožnega vodstva. Večina stavb v mestnem jedru je bila spremenjena v vojaške objekte, glavni odporni točki pa sta bili grad Brežice in Narodni dom. Strelski jarki so bili okoli celotnega mestnega jedra, gledali so tudi proti Vrbini. Na ozemlju med cesto proti Dobovi in cesto proti Bizeljskem mimo bolnice sta bili kar dve vrsti strelskih jarkov, ki so bili okrepljeni še z bunkerji. Protiletalska baterija je bila nameščena za bolnico - v smeri proti stadionu. Po mnenju obveščevalca Toneta je bilo mesto Brežice podobno trdnjavi.⁵⁰

Ostanki nemških betonskih protipehotnih ovir pri gradu Brežice.

Foto: Vlasta Dejak, 2007. Fototeka PMB.

tak način bi protipehotne ovire spravili v funkcijo in bi jih seveda branili z orožjem, po potrebi tudi z minami. Hrastova debela so bila pred uporabo zložena v neposredni bližini ovir. Informatorja se spominjata še nekaj takih ovir v okrožju Brežice (Branimir Vodopivec, ustni vir, 5. 3. 2008 in Adolf De Costa, ustni vir, 11. 4. 2008; Brežice - Južna vrata. Predstavitev rezultatov arheoloških raziskav v letu 2007, Brežice 2008).

⁴⁸ Danes vogalna hiša na Dobovski cesti 1 v Brežicah.

⁴⁹ ARS, AS 1851, fasc. 52/V, poročilo Luke "Utrdbe ob Savi"; Ivan Kos, ustni vir, 19. 8. 2004 in Teodor Oršanič, ustni vir, 12. 7. 2004.

⁵⁰ ARS, AS 1851, fasc 52/V, skica mesta Brežice, ki jo je v začetku decembra 1944 narisal obveščevalec Tone, in poročilo, št. 2, 9. 12. 1944.

Ko govorimo o umiku nemškega okupatorja, je treba omeniti še ovire oziroma način oviranja, ki strokovni javnosti doslej niso bile znane ne iz dokumentov, strokovne literature ne iz spominskih zapisov. To so veliki betonski bloki,⁵¹ ki jih je okupator postavljali tik ob železnici in cestah. Gre za sistem dveh manjših in enega velikega betonskega bloka, s katerim je okupator nameraval ovirati prodirajoče partizanske enote po globini in s tem pridobivati prepotrebni čas ob umiku svojih enot. Vsi ohranjeni betonski bloki⁵² so okrepljeni z železom enakih velikosti in z identičnimi odprtini za vstavljanje eksploziva. Ob umiku zadnje enote se aktivira eksploziv, ki povzroči, da zelo težak večji blok pade na železniško progo oz. cesto in jo začasno zapre. Manjša bloka z obeh strani komunikacije imata nalogo, da onemogočata, da bi lahko motorizirana kolona takšno oviro obšla. Večinoma so bili takšni bloki postavljeni na takem terenu, kjer so ovirali tudi oklepne in ne le tovornjake. Takšno maso armiranega betona so napadalci verjetno najlažje odstranili z eksplozivom. Pri tem so tvegali, da so ob tem še močneje poškodovali železniške tire oz. cesto. Enote, ki so se umikale, so tako pridobile še dodaten čas. Na temelju opravljenega terenskega dela⁵³ menim, da je šlo za načrtno in vnaprej pripravljeno oviranje po globini prostora, kjer se je nemška vojska umikala. Betonske ovire⁵⁴ so postavljali ob železnici, glavnih in določenih stranskih cestnih povezavah.

⁵¹ Ob pogovoru z informatorji sem zabeležil še izraze: betonske ovire, betonski stebri in protitankovske ovire.

⁵² Ohranjeni betonski bloki so skoraj identičnih mer. Odstopanja po širini in globini so le za centimeter ali dva. V višino so odstopanja le pri večjem bloku, kar je seveda odvisno od širine komunikacije. Večji blok ima dimenzije 200 x 200 x 475 cm do 600 cm (merjeno od tal navzgor). Odprtina za eksploziv na večjem bloku je na dnu bloka in je nepravilne oblike, v širino meri 83 cm in višino 50 cm. Manjši bloki so v velikostih 200 x 200 x 135 cm do 150 cm (merjeno od tal navzgor, kar pomeni, da gleda toliko betonskega bloka iz zemlje).

⁵³ Na temelju terenskega dela sem dokumentiral obcestne bloke v Velikih Malencah (Velike Malence 15, Brežice), v Veliki vasi pri Krškem (Velika vas pri Krškem 34), v Zidanem Mostu (pod železniškim mostom, na levi strani ceste v smeri proti železniški postaji), v Hrastniku (pod železniškim mostom, na levi strani ceste pri železniški postaji) in v Štorah (Obrtniška cesta 6). Bloka sta ohranjena le na eni strani ceste. Prebarvana sta v belo barvo in pokrita s kovinskima strešnicama. Nimata več vojaškega značaja, ampak propagandnega, saj večji blok služi kot pano za oglaševanje. Ljubomir Motore iz Sevnice se spominja, da sta leta 1978 obcestna betonska bloka stala na različnih mestih v Vranju v občini Sevnica. Pozneje so ju ob širitvi ceste odstranili (Ljubomir Motore, ustni vir, 20. 7. 2004). V svojem zelo bogatem fotografskem arhivu je našel celo fotografijo enega izmed teh blokov. Dokumentiral sem še dva betonska bloka na železniški progi Dobova-Zidani Most. Prvi je v Dobovi (Selska cesta 15), drugi pa v bližini železniške postaje v Krškem (Poljska pot 6). Blok stoji ob starovaškem potoku, kjer so med 2. svetovno vojno potekali nemški strelski jarki. Jože Blažič iz Rigonc se spominja, da so bili betonski bloki ob železniški progi tudi na hrvaški strani (Jože Blažič, ustni vir, 9. 8. 2004). Pri mojem terenskem delu v zvezi z betonskimi bloki so mi pomagali člani veteranskih organizacij ZVVS, Sever ter ZB in udeležencev NOB. Vsem se iskreno zahvaljujem.

⁵⁴ Betonski bloki so zanimiva dediščina vojaškega značaja ohranjena na tleh Slovenije iz obdobja 2. svetovne vojne. Ohranili so se zato, ker niso bili nikomur v napoto. Po izjavah informatorjev je precej teh blokov izginilo po vojni, nekateri pa tudi v poznejših letih v celoti ali delno ob širjenjih cest.

*Betonski blok ob železnici Zidani Most-Zagreb v bližini železniške postaje Krško.
Foto: Tomaž Teropšič, 2004. Fototeka PMB.*

Tomaž Teropšič

GERMAN FORTIFICATION IN LOWER STYRIA TOWARDS THE END OF WORLD WAR II

S u m m a r y

In the second year of the war, the Germans in Lower Styria lived in fear of the partisans. This fear was greater in those parts of the territory where the national liberation movement was stronger. The German fear of the partisans even increased with the arrival of the 14th National Division of the Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia to Styria in the spring of 1944. An even greater fear of the partisans overcame the Germans in the summer of 1944 in the Kozjansko region. The soldiers of the Lower Styrian Wehrmannschaft regiment refused to take up the positions around the town of Kozje. Discipline also diminished in the SS. They started gradually fortifying the strongholds of the German occupier in the Upper Carniola and Styria regions, which had not yet been fortified until 1944. Many bunkers were built, trenches dug and wire fences put up.

Since the autumn of 1944, Slovenia looked more and more like the rear of a front line; not only of one, but three fronts: the Hungarian, Yugoslav and Italian fronts, which may have been at various distances from it, but the occupier's measures were equal for all of them. The building of the fortified defence line and large-scale cleansing operations against the national liberation army all over the Slovenian territory were among the most important measures. In accordance with Adolf Hitler's orders of 26 July and 19 September 1944, the fortified defence line "Südostwall" or "Reichsschutzstellung" was being built since the late summer and early autumn at the south-eastern border of the German Reich. The main defence line ran next to the Slovenian-Croatian border in the north, then parallel to the rivers Sotla and Sava to the city of Trbovlje, past Ljubljana to Vrhnika, through Hrušica, by the foot of the Trnovska planota plateau and next to the river Soča to the town of Tolmin.

The fortification activities in Lower Styria were managed by the regional leader of the Steiericher Heimatbund (Styrian Patriotic Alliance). Apart from this political party, the army with their engineering battalions also took part in these operations. The Todt Organisation (a Third Reich civil and military engineering group) also participated. It made available its tools, building materials and

experts. Manual labour was carried out by the population of Lower Styria, some workers were brought from Austria and some even from the Soviet Union. Many of them were also prisoners of war: Greeks, Italians and Russians. From various documents and oral statements we find out that women from Lower Styria also took part in these works, and among them also German women from Kočevje (Gottschee) and women from Ukraine. The occupiers had intended to build a defence line with high-quality materials. Due to the lack of those they opted for ordinary field fortifications. In the more important locations they built artillery positions of reinforced concrete, while elsewhere they mostly just used wood, stone and earth. In the rear of the fortified defence line they also carried out fortification works of local importance in order to protect railways and important strongholds. Individual junctions were fortified as strongholds, not connected to the system of fortified defence lines. They were intended for the prevention of swift movement or penetration by the enemy units, thus providing their armies more time for a suitable defence. The fortified defence line was made up of several elements: anti-tank positions and trenches, pillboxes, bunkers for cannons and mortars, strongholds, infantry bunkers, anti-aircraft guns and barbed wire fences.

Up until the end of the war, the German occupiers failed to build a fortified defence line in the Kozjansko region. They only managed to complete the trenches. The other elements of the fortified defence line were at various stages of completion - certain sections contained more completed parts than others. And the result? Tens of thousands of workers were used for the construction of fortifications, which were of no use whatsoever in the end, and vast amounts of building materials were wasted. The German Army did not defend itself at this defence line. It retreated towards Austria from the victorious advancing Yugoslav Army.

1.02
Prejeto 29. 9. 2008

UDK 341.231(497.15)"1941/1945"

Jernej Križaj*

Avtonomistično gibanje Muslimanov v Bosni in Hercegovini v času druge svetovne vojne in njegova vloga v načrtih nacistične Nemčije

IZVLEČEK

V članku avtor na pregleden način obravnava avtonomistično gibanje Muslimanov v Bosni in Hercegovini (BiH), ki se je pojavljalo v različnih zgodovinskih obdobjih. Prvi poskus za doseg avtonomije je potekal v 19. stoletju v času Otomanskega cesarstva, drugi v času avstro-ogrške okupacije BiH, tretji v obdobju Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije in četrti v času druge svetovne vojne. V vseh teh obdobjih je avtonomistično gibanje predstavljalo opozicijo vladajoči strukturi. Med drugo svetovno vojno se je avtonomistično gibanje hotelo prilagoditi novonastalemu položaju pod nemško okupacijo. V Nemčiji so videli moč in urejenost, ki bi v BiH zagotovila ureditev razmer. To gibanje v osnovi ni gojilo pronacističnih teženj; njegov namen je bil zaščititi Muslimane pred četniškim in ustaškim nasiljem.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, druga svetovna vojna, kolaboracija, avtonomistično gibanje, Neodvisna država Hrvaška (NDH), 13. SS-divizija

ABSTRACT

MUSLIM AUTONOMIST MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD WAR II AND ITS ROLE IN THE PLANS OF THE NAZI GERMANY

In the following article the author provides a comprehensive overview of the Muslim Autonomist Movement in Bosnia and Herzegovina (BiH), which took place in different historical periods. The first attempt at achieving autonomy took place in the 19th century in the time of the Ottoman Empire, the second in the time of the Austro-Hungarian occupation of BiH, the third in the period of the Kingdom of Serbs, Croat and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia, while the fourth attempt occurred in the time of World War II. In all these periods the autonomist movement represented the opposition to the ruling structures. During the time of World War II, the autonomist movement wanted to adapt to the new situation under the German occupation. Its adherents saw power and order in Germany, which would ensure the regulation of the situation in BiH. Basically this movement was not pro-Nazi; its intentions were to protect the Muslims from the Chetnik and Ustashe violence.

Key words: Bosnia and Herzegovina, World War II, collaboration, autonomist movement, Independent State of Croatia (NDH), 13th SS Division

* Univ. dipl. zgodovinar, pripravnik, Arhiv Republike Slovenije, SI-1127 Ljubljana, Zvezdarska 1; e-mail: jernej.krizaj@gov.si

---

Štiri faze avtonomističnega gibanja Muslimanov v BiH

V zgodovini Bosne in Hercegovine (BiH) so obstajali štirje poskusi za doseg njene avtonomije. Prva faza za doseg avtonomije je potekala v tridesetih letih 19. stoletja do bosansko-hercegovaške vstaje (1875-1878), ko se je v BiH pojavil odpor proti centralizmu otomanske nadoblasti. To obdobje je zaznamovano z upori muslimanskega plemstva, ki je hotelo ohraniti svoje privilegije. Ti so bili ogroženi z upravnimi in gospodarskimi reformami, ki jih je izvajala centralna oblast v Carigradu.

Druga faza je potekala v času avstro-ogrške okupacije BiH (1878-1908). V spremenjenih političnih razmerah si je avtonomistično gibanje prizadevalo za pravico Muslimanov po samostojnem urejanju verskih zadev, brez vmešavanja avstro-ogrskih oblasti, kar jim je po dolgih pogajanjih tudi uspelo. Leta 1909 je bil uzakonjen statut, ki je predvideval avtonomno upravo islamskih verskih in vakufsko-mearifskih¹ ustanov v BiH.

Čas med obema svetovnjima vojnama štejemo za tretjo fazo muslimanskega avtonomističnega gibanja. BiH je spet prešla v okvir nove državne tvorbe, Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije. Muslimane se je štelo za anacionalni element. Hrvaški in srbski politiki niso priznavali individualnosti BiH in so jo imeli za del svojega ozemlja. Obstojali pa so tudi drugi razlogi za nezadovoljstvo Muslimanov: jugoslovanska agrarna reforma,² majhno število Muslimanov zaposlenih v državni upravi in javnih službah, ki ni bilo sorazmerno z njihovim številom v BiH ter še mnoga druga zapostavljanja.³

Glavna politična stranka Muslimanov v BiH v tem obdobju je bila Jugoslovanska muslimanska organizacija (JMO). Strankin osnovni nacionalnopolitični program je bila avtonomija BiH, katere glavni namen je bil ohranitev njene teritorialno-politične celovitosti. Njena politika je izhajala iz nasprotovanja siljenja v srbsko oziroma hrvaško narodnostno opredelitev in kot reakcija na socialnopolitični program velikosrbskega političnega režima. Muslimani so v novi politični stvarnosti ostali zvesti tradiciji, zato je bila tudi JMO ustanovljena na versko-etnični osnovi. Glavni pomen je JMO dajala ohranitvi agrarnih odnosov, v katerih je bil zakonsko določen minimum zemljiške posesti, zaščita svobodne kmečke posesti in pravna zaščita večjih zemljiških posesti. Velik del stranke je predstavljalo muslimansko duhovništvo, ki je pozivalo k enotnosti Muslimanov, saj naj bi bil "islam v nevarnosti".

S sporazumom Cvetkovič-Maček 26. avgusta 1939, ko je bila oblikovana Banovina Hrvaška, ki je zavzemala tudi velik del BiH, so njegovi tvorcji popolnoma ignorirali Muslimane v BiH kot nacionalno-politični subjekt. JMO se je takrat znova⁴ vrnila k avtonomističnemu programu, okoli katerega so se zbrale vse

---

1 Vakuf-mearif je po šeriatskem pravu dobrodelna ustanova ali posest, ki jo oseba, ki se zaobljubi - vakif, prostovoljno da na razpolago skupnosti za javno dobro.

2 Njen cilj je bil ukinitvev fevdalnih agrarnih odnosov, ki so obstojali v nekaterih delih države (BiH, Makedonija, Dalmacija), in postopna razdelitev veleposestniške zemlje v korist malih kmetov in dninarjev.

3 Rasim Hurem: Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne države Hrvatske. V: Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 1965, br. 16, (dalje Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH) str. 193.

4 JMO je tako kot druge politične stranke v času prve Jugoslavije velikokrat vstopala v vlado ter nato v opozicijo, pri čemer je opuščala in ponovno sprejemala avtonomistični program.

muslimanske politične in kulturne organizacije ter institucije. Njihov cilj je bil, da se s politično enotnostjo uprejo poskusom teritorialno-politične razdelitve BiH.⁵

Štiriletno obdobje od leta 1941 do 1945 predstavlja zadnjo fazo avtonomističnega gibanja.

Po napadu sil Osi na Jugoslavijo in njeni okupaciji je bilo ozemlje BiH priključeno Neodvisni državi Hrvaški (NDH). Kljub temu da sta Hitler in Mussolini priznala NDH, sta njeno ozemlje razdelila na dve okupacijski območji. Tako je Hitler 24. aprila 1941 z odlokom potrdil demarkacijsko črto, ki je skozi BiH potekala prek krajev Bosanski Novi, Prijedor, Banjaluka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo in naprej proti severni meji Črne gore. Severno od demarkacijske črte je bilo nemško, južno pa italijansko okupacijsko področje.⁶

Okupacija in osnove NDH sta pospešila proces drobitve JMO, ki je v času med obema vojnima delovala dokaj uspešno v smislu politične enotnosti Muslimanov v BiH.⁷ Oblikovali sta se dve muslimanski politični skupini, proustaška in pronemška. Proustaška skupina se je delila na dva dela. En del so sestavljali proustaški disidenti⁸ iz JMO, drugi del pa prohrvaška desnica,⁹ izhajajoča iz muslimanske veje Hrvaške kmečke stranke (HKS) v BiH, ki je kasneje prešla v ustaške vrste.¹⁰

Prvi mož pronemške oziroma avtonomistične muslimanske politične skupine je bil Uzeir-aga Hadžihasanovič,¹¹ po dr. Mehmedu Spahu najbolj vplivna oseba v JMO. Avtonomistično idejo je hotel prilagoditi novonastalemu položaju pod nemško okupacijo. Ni se strinjal z ustanovitvijo NDH in njeno nacionalnopolitično predpostavko o hrvaškem poreklu Muslimanov v BiH. Ljudje, zbrani okoli Hadžihasanoviča, pa niso bili edini, ki so se zavzemali za avtonomijo BiH, ampak so obstajale nekatere iniciative tudi zunaj tega kroga (v italijanski okupacijski coni).

Avtonomisti so NDH doživljali kot vojno tvorbo, ki je hotela razdejeti BiH. Zaradi nasprotovanja ustaškemu antisrbskemu nacionalizmu in nezgodovinskem

⁵ Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu*. Sarajevo 1998, (dalje Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu) str. 300.

⁶ Ladislaus Hory, Martin Broszat: *Der kroatische Ustascha- Staat 1941-1945*. Stuttgart 1964, str. 65-66.

⁷ Treba je povedati, da so bile ob ustanovitvi NDH vse stare politične stranke prepovedane; med njimi tudi JMO. Legalna je bila samo ustaška stranka.

⁸ Njihov voditelj je bil dr. Džafer Kulenovič. Po smrti dr. Mehmeda Spaha leta 1939 (od leta 1921 do leta 1939 predsednik JMO) je prevzel vodstvo JMO. Od novembra 1941 do konca vojne je bil podpredsednik vlade NDH.

⁹ Zbrana je bila okoli Hakije Hadžića in Ademage Mesiča, ki sta bila poznana po svojem nasprotovanju JMO. Njun cilj je bil zbrati Muslimane v hrvaškem političnem taboru. V ta namen sta osnovala muslimansko vejo HKS. Zaradi širjenja hrvaške nacionalistične miselnosti med Muslimani ju je Pavelič dobro nagradil. Ademaga Mesič je bil imenovan za doglavnika. S tem mu je bila kot članu Doglavniškega sveta dana možnost vplivati na politično razpoloženje med Muslimani. Hakija Hadžić je bil (skupaj z duhovnikom Božidarjem Bralo) imenovan za pooblaščenca nad celotnim ozemljem BiH brez Vrbske banovine.

¹⁰ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 304.

¹¹ Rodil se je v revni družini. Zahvaljujoč delu in izraziti inteligenci se je povzpел na visok položaj v muslimanski družbi. Kljub temu da je bil nepismen, je postal eden vodilnih ljudi sarajevske čaršije in muslimanske politike. S slednjo se je začel ukvarjati že zelo zgodaj. Pred prvo svetovno vojno je bil v stranki Esada Kuloviča (župan Sarajeva), od leta 1919 pa je bil eden od strankarskih prvakov JMO. Ves čas je bil eden najbližjih sodelavcev Mehmeda Spaha ter po Spahovi smrti njegovega naslednika Džaferja Kulenoviča. Leta 1931 je bil eden od bosanskih zastopnikov na vseislamskem kongresu v Jeruzalemu, leta 1938 pa se je v Kairu kot senator v imenu Kraljevine Jugoslavije udeležil konference o pravicah Palestinev. Poznan je bil kot nasprotnik ustašev in NDH, katerih ravnanja je obsojal. Nasprotoval je nasilju nad Srbi, o čemer je tudi javno govoril. Umril je leta 1943 v Sarajevu.

prisivajanju BiH so se obrnili na Nemce, ki naj bi BiH zagotovili avtonomni status pod nemškim protektoratom. BiH tako ne bi bila več v okviru NDH.

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1941

Aprilska muslimansko-srbska avdienca pri Nemcih

Zaradi majhnega števila ohranjenih dokumentov vemo o aprilski muslimansko-srbski avdienci pri Nemcih zelo malo. Zgodila naj bi se kmalu po prihodu nemških čet v Sarajevo. Prvaki JMO Uzeir Hadžihasanovič, Asim Šeremet in Husein Kadič so skupaj z srbskimi politiki dr. Dušanom Jeftanovičem, dr. Vojom Besarovičem in protom Milanom Božičem na nemške okupacijske oblasti naslovili memorandum, v katerem so prosili za avtonomen status BiH pod nemškim protektoratom.¹² BiH naj bi imela podoben položaj kot za časa Avstro-Ogrske.¹³

Očitno je bilo, da se pobudniki tega memoranduma niso strinjali z vključitvijo BiH v okvir NDH. V enakem sestavu je delegacija konec aprila 1941 obiskala Paveličevega pooblaščenca za BiH Hakijo Hadžiča. Predložili so mu zahtevo, da BiH dobi avtonomno upravo. Obisk se je končal tako, da so bili Srbi Jeftanovič, Besarovič in Božič aretirani ter kmalu zatem umorjeni. Muslimanom Hadžihasanoviču, Šeremetu in Kadiču pa je bilo strogo prepovedano širiti protihrvaške ideje.¹⁴

Hadžičeve grožnje Hadžihasanoviča niso preveč vznemirjale. Takoj po prihodu Nemcev v Sarajevo je z nekaterimi od njih vzpostavil dobre stike.¹⁵ Zahvaljujoč predvojni pronemški opredelitvi si je zagotovil njihovo zaščito.¹⁶

Protiustaške resolucije

Ustaški režim je takoj po ustanovitvi NDH začel s terorjem in množičnimi poboji Srbov, Romov in Judov.¹⁷ Veliko Muslimanov tega nasilja ni odobraval. Muslimanska duhovščina, verska društva, ugledni intelektualci, gospodarstveniki in avtonomisti so menili, da bo takšna politika in praksa ustašev imela za posledico vsesplošno negotovost in s tem seveda poslabšanje položaja Muslimanov.¹⁸ V oce- ni položaja se niso zmotili, saj je srbsko četniško gibanje na to nasilje odgovorilo z enako mero. Predvsem na območju vzhodne Bosne so četniki zagrešili množične poboje Muslimanov in Hrvatov.¹⁹ Pri tem jim ni šlo samo za maščevanje storjenih krivic, ampak je bil v ozadju tudi načrt etnično čiste "Velike Srbije".

Postalo je povsem jasno, da NDH ni država, ki bi Muslimanom lahko zagotovila varnost. Italijansko podpiranje četnikov in nespoštovanje državnih oblasti NDH južno od demarkacijske črte je prav tako ustvarjalo dvome o NDH kot državi in

¹² Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 197-198.

¹³ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 1, Dokumenti nemačkog rajha 1941, Beograd 1973, dok. 279, str. 766.

¹⁴ Enver Redžić: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: Autonomija BiH i Hitlerov Treći rajh. Sarajevo 1987, (dalje Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija) str. 15.

¹⁵ Zlasti z nemškim policijskim atašejem v Sarajevu Rudolfom Treuem in nekaterimi drugimi nemškimi funkcionarji.

¹⁶ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 23.

¹⁷ Med ustaši, ki so zagrešili zločine nad Srbi niso bili samo Hrvati, ampak tudi Muslimani.

¹⁸ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 198.

¹⁹ Salim Ćerić: Muslimani srpskohrvatskog jezika. Sarajevo 1968, str. 217.

dotatno povečevalo občutek negotovosti in nezadovoljstva med Muslimani.²⁰

V takih okoliščinah je bila 12. oktobra 1941 sprejeta protiustaška oziroma t. i. sarajevska resolucija. Njeni avtorji so bili Hadžihasanovič, pomembni muslimanski verski predstavniki in predstavniki sarajevske čaršije. Nastala je na predlog glavnega odbora društva muslimanskih duhovnikov El-Hidaje. Resolucija govori o težkem položaju Muslimanov v BiH, obsoja nasilje nad Srbi in Judi, zanika odgovornost Muslimanov za storjene zločine ter sočasno obsoja tiste Muslimane, ki so v njih sodelovali. Na koncu resolucije so izražene zahteve, med katerimi so najpomembnejše: zagotovitev dostojnega življenja, premoženjska varnost in svoboda veroizpovedi za vse državljane v NDH ter preprečitev kakršnih koli nasilnih akcij proti pripadnikom druge vere oz. narodnosti.²¹ Podobne resolucije so bile izdane tudi v nekaterih drugih mestih BiH (Priedorju, Mostarju, Banjaluki, Bijeljini in Tuzli).²²

Zlasti med sarajevskimi protiustaškimi politikami, med katerimi je bil krog avtonomistov najmočnejši, se je misel, da je edina rešitev, ki bi jim prinesla zaščito oz. preživetje v nastalih razmerah, v povezovanju z Nemci, še utrdila. Ideja avtonomije je dobila dvojni pomen. Po eni strani so se hoteli z njo zaščititi pred željo ustašev, da z nasiljem dosežejo etnično homogenost ozemlja BiH v hrvaškem smislu, sočasno pa onemogočiti ustaško "nacionalizacijo" Muslimanov v duhu teze, da ti predstavljajo "najčistejše" Hrvate. Po drugi strani so z željo po avtonomiji hoteli izraziti nestrinjanje z velikosrbskim četniškim načrtom "Velike Srbije", ki bi vključevala BiH, ter se upreti četniškemu pobijanju Muslimanov.²³

Pogled Nemcev na vojno-politični položaj v NDH in Muslimane v letu 1941

Nemci so na celotno dogajanje v prvi vrsti gledali skozi prizmo različnih interesov, ki so jih imeli v NDH, predvsem pa na območju BiH. Njihovi interesi so bili gospodarski, vojni in politični.²⁴

Demarkacijska črta, ki je delila BiH, je bila potegnjena tako, da je v nemško okupacijsko cono prišel najbogatejši del BiH. Tu so bila največja industrijska, rudarska in poljedelska območja BiH.²⁵ Pod nadzorom nemških zalednih enot so bila najpomembnejša industrijska središča, npr. Vojno-tehnični zavod v Vogošči pri Sarajevu, industrijska središča v Ilijašu in Zenici, nahajališče železove rude v Ljubiji in nahajališče boksita pri Mostarju.²⁶

Izkoriščanje naravnih virov BiH je zahtevalo navzočnost močnih okupacijskih enot, zlasti v začetnem obdobju, ko NDH še ni oblikovala svojih policijskih in vojaških enot.

Nemci so hoteli v BiH učvrstiti ustaški režim, zato da bi lahko na njenem ozemlju zmanjšali število svojih enot in jih poslali na druga bojišča. S podpiranjem

²⁰ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 199.

²¹ Nijaz Duraković: Prekletstvo Muslimanov. Sarajevo 1994, str. 134.

²² Duraković, Prekletstvo Muslimanov, str. 134.

²³ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 310.

²⁴ Vojmir Kljaković: Nemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941-1943. godine. V: Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 1961, br. 2, str. 283-284.

²⁵ Vojmir Kljaković: Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941. V: Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 58.

²⁶ Nikola Živković: Eksploatacija nacionalnog bogastva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Njemačke. V: Zbornik: 1941 u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 66.

ustašev so hoteli doseči tudi to, da bi iz Hrvaške in BiH dobili vojake²⁷ za bojevanje na vzhodni fronti.²⁸

S pojavom odporniškega gibanja, tako partizanskega kot četniškega, pa so se stvari zapletle predvsem na območju BiH, kjer je bila ustaška oblast že v drugi polovici leta 1941 precej omajana in je vse bolj slabela. Vsesplošno odporniško gibanje je bilo odgovor Srbov na pogrome in genocid, ki jih je proti njim izvajala NDH s svojim ustaškim, vojnim in policijskim aparatom. Nemci niso storili ničesar, da bi preprečili ustaške zločine nad Srbi, Judi, Romi in nasprotniki ustaškega terorja iz vrst Hrvatov in Muslimanov.²⁹ Zadovoljili so se z ugotovitvijo, da so vzroki za upor Srbov v ustaškem nasilju. Vzporedno s tem so ugotavljali, da je "ustaški režim že na začetku naredil veliko napako, ker ni upošteval, da je hrvaška država sestavljena iz več narodnosti. Hrvati so predstavljali komaj 50%, Srbi pa 30,5% prebivalstva. To dejstvo niso mogli spremeniti niti poskusi, sicer popolnoma brez osnove, da se Muslimani, ki so predstavljali 12% prebivalstva, razglasijo za Hrvate. Miselnost, da se hrvaška država lahko oblikuje s silo, je bila zabloda. V rajhu bi morali spoznati, da se življenja nemških vojakov lahko žrtvuje le tam, kjer to koristi nemškemu idealom in interesom, in ne za reševanje nekega političnega režima, ki se sam po sebi ne more obdržati."³⁰

Stališče o večnarodnosti sestavi NDH je zagovarjal tudi nemški pooblaščen general v Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau,³¹ ki je ugotovil, da ustaško preganjanje Srbov, ki živijo na posebnih območjih in jih je v NDH več kot dva milijona, predstavlja glavni razlog širitve odporniškega gibanja na hrvaškem ozemlju.³² Nemci in muslimanskimi avtonomisti so se glede tega strinjali, kar pa še ne pomeni, da so imeli enako stališče tudi do NDH.

Nered in destabilizacijo NDH, ki ju je povzročilo ustaško nasilje, sta bila glavna razloga, da bi po von Horstenau "večina hrvaškega in muslimanskega naroda ter celo mnogi pravoslavci, pozdravili nemški protektorat kot rešitev in osvoboditev".³³ Na temelju teh stališč bi bilo napačno ocenjevati, da se je von Horstenau zavzemal za Muslimane oziroma muslimanske avtonomiste. Kritičen je bil predvsem do predstavnika Muslimanov v vladi NDH (Džaferja Kulenoviča)³⁴ kot tudi do samih avtonomistov. Ob aprilski muslimansko-srbski avdienci pri Nemcih je zapisal, da so Muslimani v politiki "oportunistični", po načinu življenja "asocialni" in da so v ravnem pogledu na nižji vrednostni stopnji.³⁵

V muslimansko-hrvaškem sporu se Nemci niso bili pripravljene opredeliti za

²⁷ Hrvaške legionarske divizije.

²⁸ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 109.

²⁹ Prav tam, str. 110.

³⁰ Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 123, str. 329-330.

³¹ Bil je predstavnik nemškega Vrhovnega poveljstva pri Vrhovnem poveljstvu oboroženih sil NDH (Ministrstvo hrvaškega domobranstva) in vojaški ataše pri nemškem poslaništvu v NDH. Kot predstavnik nemškega Vrhovnega poveljstva se je moral angažirati pri oblikovanju in vodstvu oboroženih sil NDH, kot vojaški ataše pa je bil organ Obveščevalne in kontraobveščevalne uprave nemškega vrhovnega poveljstva Abwehra. Urad pooblaščenega generala v Zagrebu in von Horstenau osebno sta bila stičišče mnogih obveščevalnih in informacijskih zvez. Oktobra 1944 je bil na poziv Paveliča iz te funkcije odpoklican. Po koncu vojne (1946) je storil samomor v Nürnbergu, ker se je bal, da bo izročen Jugoslaviji.

³² Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 239, str. 641-642.

³³ Prav tam, dok. 279, str. 775.

³⁴ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 309.

³⁵ Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 1, dok. 279, str. 766.

nobeno od vpletenih strani. V iskanju rešitve iz stanja, ki je vladalo v NDH po začetku vstaje, so med Nemci in Muslimani vladale precejšnje razlike. General von Horstenau je zagovarjal stališče, da bi bilo treba zasesti vso NDH in v njej vzpostaviti vojno upravo. Tako stališče je bilo med nemškimi generali, ki so delovali na območju Jugovzhodne Evrope, od konca leta 1941 vedno pogostejše. Treba je poudariti, da se glede tega v Hitlerjevem glavnem stanu ter Hitler sam niso strinjali in nikoli niso hoteli, da bi se posegalo v suverenost NDH. Obveljalo je Hitlerjevo stališče.³⁶ Muslimanski avtonomisti pa so se zavzemali za izključitev ozemlja BiH iz okvira NDH, da bi se BiH lahko oblikovala kot "avtonomija" pod nemškim protektoratom.³⁷ Pričakovali so, da bodo poleg Nemcev tudi oni dobili del oblasti v avtonomni BiH.

Nemci niso bili naklonjeni državni destabilizaciji NDH, ki bi jo prinesla izključitev BiH iz njenega ozemlja ter nato razglasitev "avtonomije" pod nemškim protektoratom.³⁸ Destabilizacija NDH bi navsezadnje lahko povzročila še večjo nevarnost za gospodarske, vojne in politične interese, ki so jih imeli Nemci na tem območju.

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1942

Organiziranje enot muslimanske milice

Enote muslimanske milice so nastajale na tistih območjih, kjer so Muslimani potrebovali zaščito pred četniki, ter tam, kjer je bilo dovolj za vojsko sposobnih mož in oborožitve. Sestavljali so jo predvsem muslimanski vojaški obvezniki, ki niso hoteli služiti v rednih vojaških enotah NDH.³⁹

Najbolj poznana enota muslimanske milice se je oblikovala na območju Tuzle. To je bila t. i. Prostovoljska legija narodne vstaje, po njenem poveljniku Muhamedu Hadžiefendiču⁴⁰ imenovana tudi Hadžiefendičeva legija. Sestavljalo jo je približno pet do šest tisoč mož. Znotraj legije je bila široko razširjena ideja avtonomije BiH pod nemškim protektoratom. Po oceni policijskih organov ni priznavala nikakršne oblasti NDH.⁴¹

V Hercegovini se je pojavila legiji podobna enota pod poveljstvom bivšega avstrijskega orožniškega narednika Saliha Čatiča, ki je imel stike s predstavniki italijanske vojske v Nevesinju. Od njih je za svojo milico dobival hrano. Pri svojem delovanju je Čatič zaobšel državne organe NDH, vendar se je moral podrediti nadzoru in ukazom italijanskega vojaškega poveljstva.⁴²

Tudi v drugih predelih BiH so bile osnovane enote muslimanske milice. Njihov namen je bil samoobrambni. V vojno-političnem smislu se med seboj niso povezovali. Tako - razen Hadžiefendičeve legije - ni prišlo do nastanka večjih enot mi-

---

³⁶ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 111.

³⁷ Prav tam, str. 309.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 50.

⁴⁰ Trgovec iz Tuzle, major (v hrvaški vojski bojnik) III. bataljona 8. hrvaškega domobranskega polka v Tuzli. Ker se enota, kateri je poveljeval, v boju s četniki ni obnesla, je oblikoval lastno enoto, t. i. Hadžiefendičevo legijo. Sestavljena je bila iz domačih, muslimanskih vojakov. Bil je simpatizer avtonomistov. Sodeloval je pri novačenju za 13. SS-divizijo in nato tudi stopil vanjo. Po partizanskem zavzetju Tuzle 2. 10. 1943 je bil postavljen pred vojaško sodišče in ustreljen.

⁴¹ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 325.

⁴² Prav tam, str. 326.

lice, niti do oblikovanja njihovega vojno-političnega centra. Za vse te enote je značilno, da niso imele enakega odnosa do četnikov in ustašev in da so se občasno bojevale celo s partizani.⁴³

Navsezadnje je treba omeniti, da so kljub četniškim pokolom muslimanskega prebivalstva obstajale posamezne želje po povezovanju Muslimanov in četnikov. Na muslimanski strani je tako miselnost zagovarjal zlasti dr. Ismet Popovac. Bil je nekdanji predsednik občine v Konjicu. Vodil je skupino muslimanskih srbskih nacionalistov, ki so trdili, da so „čisti Srbi“. Obstojali so nekateri skupni muslimansko-srbski načrti, ki so predvidevali oblikovanje muslimansko-četniških enot, ki pa so med Muslimani naleteli le na šibek odziv. Ti so še predobro vedeli, česa so zmožni četniki. Med četniki so očitno obstajale določene težnje po spremembi odnosa do Muslimanov, vendar do tega v praksi ni nikoli prišlo. Poboji Muslimanov so se nadaljevali še naprej.⁴⁴

Odbor Narodne rešitve

Najbolj znani predstavniki sarajevskega javnega življenja so 26. avgusta 1942 v Sarajevu organizirali neprijavljeno konferenco, ki se je je udeležilo okoli tristo Muslimanov, elitnih predstavnikov družbenega življenja. Njihov cilj je bil ustanovitev meddruštvenega odbora Narodne rešitve.⁴⁵ Pobudnik konference je bil predsednik muslimanskega društva "Merhamet" Salihaga Čomara. Samo konferenco so sklicali ugledni meščani Sarajeva: Muhamed Pandža,⁴⁶ Uzeir Hadžihasanovič, profesor Derviš Korkut, eden od strankarskih prvakov JMO dr. Šefkija Behmen, zdravnik dr. Asim Musakadič in še nekateri drugi ugledni Muslimani. Za predsednika konference je bil izbran zastopnik reis-l-uleme⁴⁷ Safet Bašič. Na konferenci so poudarili, da je muslimansko prebivalstvo vzhodne Bosne izpostavljeno nepopisnemu četniškemu nasilju. Obsodili so nesposobnost organov NDH, ker niso zaščitili Muslimanov v Foči,⁴⁸ čeprav so bili na to opozorjeni. Obsojeno je bilo tudi ravnanje predstavnikov oblasti NDH, ker so po nekaterih mestih BiH začeli muslimanske veljake obravnavati in zapirati kot komuniste. Člani konference so izrazili dvom, da je NDH država, ki bi lahko ščitila muslimanske interese. Zavzeli so se za sodelovanje vseh prebivalcev BiH ter za popolno slogo med muslimani, pravoslavci in katoliki. Od oblasti NDH so zahtevali, da jim za zaščito da potrebno orožje. V nasprotnem primeru naj bi se obrnili na Nemce oziroma Italijane.⁴⁹

Na koncu so člani konference izbrali odbor Narodne rešitve, ki je imel eno širše, legalno in eno ožje, ilegalno vodstvo. To ilegalno vodstvo je glede na

⁴³ Mehmedalija Bojič: *Historija Bosne i Bošnjaka: (VI-XX vijek)*. Sarajevo 2001, str. 215-216.

⁴⁴ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 325-326.

⁴⁵ Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo 1998, str. 165.

⁴⁶ Profesor Šeriatske gimnazije, član Ulema-medžlisa (odbor, vrhovni organ Islamske verske skupnosti za vprašanja verskega življenja). V obdobju med obema vojnama se s politiko ni ukvarjal. Nastanek NDH je sprejel z optimizmom, vendar je kmalu spremenil mnenje in se navdušil za avtonomijo BiH. Bil je eden glavnih akterjev sarajevske resolucije in član odbora "Narodne rešitve". Spomladi 1943 se je zavzel za oblikovanje muslimanske SS-divizije. Oktobra istega leta je želel oblikovati muslimansko osvobodilno gibanje, katerega glavna ideja je bila verski mir in sožitje med muslimani, pravoslavci in katoliki. V nepojasnjenih okoliščinah so ga ujeli partizani, ki so ga predali Nemcem, le-ti pa ustašem, ki so ga zaprli.

⁴⁷ Najvišja posvetna in verska avtoriteta Muslimanov v BiH.

⁴⁸ Pobjo Muslimanov se je zgodil 19. 8. 1942 po četniškem zavzetju Foče. Število žrtev ni bilo nikoli natančno ugotovljeno. Bilo naj bi jih nekaj tisoč.

⁴⁹ Filandra, n. d., str. 166.

strukturo članov, obseg in naravo dela predstavljalo resnično politično vodstvo Muslimanov v drugi svetovni vojni, čeprav se kot tako ni nikdar predstavljalo. Sestavljali so ga Mehmed Handžič,⁵⁰ Uzeir Hadžihasanovič, dr. Kasim Turkovič, dr. Jusuf Tanovič, Kasim Dobrača, Hamdija Kreševljakovič⁵¹ in Derviš Korkut. To vodstvo se je ukvarjalo z razumevanjem, usmerjevanjem in reševanjem vprašanja obstanka Muslimanov. Težišče dejavnosti je bilo v zbiranju podatkov o zločinih, storjenih nad Muslimani, in seznanjenje svetovne javnosti z njimi v upanju na pomoč mednarodne skupnosti.⁵²

Zbiranje podatkov o zločinih je potekalo v dveh skupinah. Prva skupina, s Handžičem na čelu, je zbirala podatke o zločinih nad Muslimani ter političnih odzivih nanje. Druga skupina je zbirala izključno zgodovinsko-statistične podatke o teh zločinih. To je bil odbor narodnoosvobodilnega gibanja, na čelu katerega je bil profesor Husein Brkič.⁵³ Deloval je v prostorih uleme-medžlisa, gradivo pa mu je v glavnem dostavljala Pandža.⁵⁴

Handžič si je prizadeval islamski svet opozoriti na zločine, storjene nad Muslimani, ter na politični položaj v BiH. Njegov cilj je bil, da s posredovanjem islamskih držav, posebno Egipta, vzbudi pozornost zahodnih sil na trpljenje Muslimanov in na ta način zaprosi za zaščito svojega naroda. Iz izolirane in okupirane BiH je v svet pošiljal podatke o žrtvah Muslimanov. Pri tem mu je bil v pomoč veliki jeruzalemski mufti Emin el-Huseini, ki je takrat živel v Nemčiji in je bil v dobrih odnosih z režimom tretjega rajha. Povezava med el-Huseinijem in Handžičem je nastala po ustanovitvi odbora Narodne rešitve, neposredno po prvem masovnem zločinu nad Muslimani v Foči. Odbor Narodne rešitve je v muslimanski svet poslal veliko število z dejstvi podkrepjenih dokazov o zločinih nad Muslimani. El-Huseiniju so predali elaborat z dokumentacijo o zločinih kot tudi Handžičeva pisma egiptovskemu kralju Faruku, kralju Saudske Arabije Abdul Asis Saudu, jemenskemu imamu Jahjau in predsedniku egiptovske vlade Nahas-paši. O četniških zločinih nad Muslimani so tako razpravljali tudi v egiptovskem parlamentu. Egiptovska vlada je Muslimanom v BiH dodelila 20.000 egiptovskih funtov pomoči in organizirala zbiranje pomoči v okviru egiptovskega Rdečega polmeseca. S posredovanjem te organizacije je egiptovska vlada prišla do poročila Mednarodnega rdečega križa o težkem položaju beguncev v BiH in zahtevala poseg te organizacije v zvezi s tem vprašanjem. Nahas-paša je poslal protestna pisma vladam Velike Britanije, ZDA, Sovjetske zveze in Kraljevine Jugoslavije z zahtevo po prenehanju pokolov nedolžnega muslimanskega prebivalstva v BiH. Handžič se je pisмено obrnil tudi na predsednika Turčije Ismeta Inenija, naj pri zaveznikih posreduje, da ne bi prišlo do bombardiranja Sarajeva kot najzahodnejšega islamskega

⁵⁰ Eden vodilnih islamskih mislecev prve polovice 20. stoletja. Objavil je več del v bosanskem in arabskem jeziku iz področja islama (tefsira, hadisa), zgodovine in književnosti. Umrli je leta 1944 v nepojasnjenih okoliščinah v bolnišnici v Sarajevu.

⁵¹ Najuglednejši profesor Gazi Husrev-begove medrese v Sarajevu. Objavil je več kot 350 del s področja zgodovine, kulture in kulturne dediščine BiH. Eden od utemeljiteljev sodobnega pristopa k preučevanju zgodovine BiH.

⁵² Filandra, n. d., str. 167, 168.

⁵³ Po poklicu je bil profesor geografije. Pripadal je generaciji izobražencev, ki je zaznamovala kulturno in politično življenje v BiH med obema vojnoma. Po vojni je bil izbran za prvega župana mesta Sarajeva (1945-1947), zatem za profesorja geografije na Filozofski fakulteti in dosmrtnega častnega predsednika Geografskega inštituta BiH.

⁵⁴ Filandra, n. d., str. 168.

mesta v Evropi. Handžič je poslal el-Huseiniju tudi pet zvezkov dokumentov in elaborat o zločinih nad Muslimani, preveden v angleščino.⁵⁵

Tako je el-Huseini postal glavna zveza med muslimanskimi politiki, nezadovoljnimi s položajem Muslimanov v okviru NDH, in Nemci. Ker je vlada v Berlinu omogočila te stike, ki jih je NDH sicer preprečevala, je očitno, da so njeni vojaški in politični krogi imeli interes vsaj deloma podpreti njihove prošnje po izboljšanju položaja Muslimanov v BiH.

Akcijski odbor za avtonomijo BiH

Ustanovitvi muslimanskega meddruštvenega odbora Narodne rešitve v Sarajevu in Akcijskega odbora za avtonomijo BiH v Mostarju sta potekali sočasno. Ustaški organi so obe pobudi označili za protidržavno delovanje Muslimanov.

Na sestanku v Mostarju 29. septembra 1942 so muslimanski politiki sprejeli naslednji sklep: "Hercegovci in Bosanci nismo igrača v rokah drugih in nikomur ne bomo priznali pravice, da nas trpinči. Če bratje v Zagrebu ne bodo pristali na naše zahteve, bomo poiskali zaščito naših interesov pri kateri drugi velesili iz vrst naših zaveznikov, ki bo pokazala razumevanje za naša muslimanska vprašanja v Hercegovini ... Vprašanje bosansko-hercegovske samostojnosti bo za nas odprto toliko časa, dokler naši domovini ne povrnemo časti in miru."⁵⁶ S sestanka Akcijskega odbora so poslali pisma tudi tistim uglednim muslimanskim osebnostim, od katerih so pričakovali soglasje in podporo. V pismih so poudarili potrebo, da se "moramo organizirati kot Bosanci oziroma bosanski avtonomisti in nikakor drugače /.../ moramo se odločno upreti politiki tiste vladajoče klike, ki je povzročila nevarnost za vse Muslimane širom Herceg-Bosne /.../ Za normalnega človeka ni pravično, da ima v lastni hiši manj besede kot vsi ostali."⁵⁷

Do sestanka Akcijskega odbora v Mostarju je znova prišlo 6. oktobra 1942. Na njem je bilo odločeno, da odide delegacija k poveljniku VI. italijanskega armadnega korpusa, generalu Santovitu. Delegacija naj bi izrazila lojalnost Muslimanov Kraljevini Italiji in zahtevala njihovo zaščito, ker NDH ni v stanju, da bi jamčila za njihovo varnost. Italijanske vojaške oblasti naj bi med drugim zaprosila, da dajo orožje Muslimanom, da bi se lahko tudi sami branili pred četniki. General Santovito je delegacijo sprejel naslednji dan in jim dejal, da četnikov zaradi njihovih zaslug ne bo razoroževal. Muslimanom je zapovedal, da lahko nosijo samo tisto orožje, ki ga imajo v lasti. Svetoval jim je, da privolijo v sodelovanje s četniki⁵⁸ ter na ta način pridejo do orožja. Očitno je bilo, da pri Santovitu niso uživali velikega zaupanja. Zato je že naslednji dan (8. oktobra 1942) prišlo do vnovičnega sestanka Akcijskega

⁵⁵ Prav tam, str. 168-169.

⁵⁶ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 329.

⁵⁷ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 63.

⁵⁸ Mnenje nekaterih najvišjih italijanskih vojaških poveljnikov je bilo, da je Italija storila napako, ko je pristala, da se BiH vključi v NDH. Italija si je prizadevala, da bi BiH iztrgala iz sestava NDH. V tem prizadevanju so jo podpirali tudi četniki. Italijansko sodelovanje s četniki je imelo funkcijo utrjevanja in širjenja italijanske oblasti v BiH, v kateri je uporniško gibanje že na začetku ogrozilo vojne in politične pozicije NDH. Značilno je, da jugoslovansko vprašanje ni predstavljalo ovire za italijansko-četniško sodelovanje. Fašistična Italija je bila odločen nasprotnik Jugoslavije, za katere velikosrbsko obliko si je prizadevalo četniško gibanje. Italijani so se opirali na četnike z namenom razširitve svoje dominacije v NDH, četniki pa so sprejemali italijansko vojaško in materialno pomoč, da bi lahko prišli do velikosrbske Jugoslavije.

odbora, na katerem je bilo odločeno, da se vzpostavi politično sodelovanje s skupino okoli dr. Ismeta Popovca. S tem jim je uspelo pridobiti zaupanje Italijanov. Verjetno so se na tem sestanku dogovorili o sestavi delegacije, ki naj bi se v Rimu sestala z jeruzalemskim muftijem el-Huseinijem in italijanskim političnim vrhom.⁵⁹

Žal ne razpolagamo z viri, na temelju katerih bi lahko podrobno opisali namen potovanja članov Akcijskega odbora. Delegacija je odpotovala v Rim 15. oktobra 1942. Sestavljali so jo mufti Omer Đabič, Ibrahim Fejič,⁶⁰ hadži-Ahmed Karabeg in Osman Šehić.⁶¹ Pri oblasteh NDH je prevladovalo mnenje, da je bil namen delegacije povezan z oživljanjem dejavnosti za avtonomijo BiH, kar naj bi sovpadalo z namero Italije, da izvede aneksijo Hercegovine in morda celo Bosne. V Rimu naj bi tako delegacija obiskala el-Huseinija in Mussolinija in tam zahtevala avtonomijo BiH pod protektoratom Italije oziroma aneksijo Hercegovine s strani Italije.⁶²

Za razliko od sarajevske avtonomistične skupine, ki se je že v aprilu 1941 obrnila na Nemce s predlogom, da bi vzpostavili nemški protektorat in ozemlje BiH izločili iz sestava NDH, se je mostarski Akcijski odbor pojavil šele po enoletni italijanski okupaciji Hercegovine. Obe dve pobudi sta se razlikovali po tem, da sta BiH delili na dva različna protektorata, na nemškega in italijanskega. V očeh Muslimanov v BiH je bila vsekakor pomembnejša sarajevska pobuda, tako po ugledu njenih utemeljiteljev kot tudi ugledu in vojaški moči njihovih zaščitnikov - Nemcev. Obstajala je še ena razlika, in sicer v tem, da so bili mostarski avtonomisti prisiljeni navezati stike z dr. Popovcem in tako priznati pozicije četnikov v italijanskem okupacijskem območju. Le na ta način so si zagotovili pomoč Italijanov.

Memorandum Narodnega odbora Adolfu Hitlerju

Sarajevski avtonomistični krog, zbran okoli Uzeira Hažihasanoviča, ni bil zadovoljen z napredkom v muslimansko-nemških odnosih. Muslimanski avtonomisti so vse teže opazovali nemško dvojno politiko. Po eni strani so se Nemci zavzemali za NDH, po drugi strani pa so izražali naklonjenost do Muslimanov.⁶³

Avtonomisti so zato menili, da je prišel trenutek, ko se morajo obrniti naravnost na vodjo nemškega rajha Adolfa Hitlerja. Računali so, da bo ta pokazal razumevanje za njihove politične poglede in zahteve. Tako je 1. novembra 1942 nastal Memorandum Narodnega odbora Njegovi ekšelenci Adolfu Hitlerju, vodji nemškega naroda.

V Memorandumu se odgovornost za slab položaj Muslimanov v BiH pripisuje režimu NDH. Oblikovani so bili konkretni predlogi, ki naj bi rešili njihov položaj. Avtorji Memoranduma so predlagali ustanovitev posebne Bosanske straže. Sestavljali naj bi jo vsi Muslimani, ki so se dotlej borili v Hadžiefendičevi legiji in Muslimani iz ustaških in domobranskih enot. Nadzor nad njo naj bi prevzela nemška vojska. Predlagali so tudi ustanovitev Župe Bosne, politično-administrativne enote

⁵⁹ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 216-217.

⁶⁰ Islamski učenjak, posvečal se je versko-prosvetnemu delu v Mostarju. Pred drugo svetovno vojno je bil izbran za župana Mostarja. Med vojno je bil član "Akcijskega odbora", aktivno pa je sodeloval tudi z narodnoosvobodilnim gibanjem. Leta 1947 je bil imenovan za prvega reis-l-ulemo v novi Jugoslaviji. Na tem položaju je ostal deset let.

⁶¹ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 217.

⁶² Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 64.

⁶³ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 333.

v BiH (s središčem v Sarajevu), kjer naj bi živel večinsko muslimansko prebivalstvo. Po koncu vojne naj bi se Župa Bosna izločila iz državnega ozemlja NDH. Vključila naj bi se med ostale evropske države pod zaščito Nemčije.⁶⁴

Memorandum ne vsebuje podatkov o pošiljatelju. Iz njegove vsebine pa lahko trdno sklepamo, da je nastal v najožjem krogu muslimanskih avtonomistov.⁶⁵ Njegovi avtorji so verjetno hoteli ostati anonimni zaradi številnih spornih trditev, ki so jih v njem navedli. Med njimi najbolj izstopata izjavi o gotskem poreklu Muslimanov v BiH in o starodavni uporabi kljukastega križa med njimi. Vse to so očitno zapisali zato, da bi Memorandum ideološko utemeljili oziroma da bi dobil značaj nacionalsocialističnega manifesta Muslimanov v BiH. Pri tem se niso veliko ozirali na zgodovinska dejstva.

V nekem nemškem poročilu s konca januarja 1943, pod katerim je podpisan nemški konzul v Sarajevu, dr. Hugo Gördes, so kot avtorji Memoranduma navedeni Uzeir Hadžihasanovič, Mustafa Softić⁶⁶ in inženir Suljaga Salihagič. Verodostojnost Gördesovih trditev glede avtorjev Memoranduma ostaja še danes odprto vprašanje, je pa povsem jasno, da so navedene osebnosti spadale v najožji krog muslimanskih avtonomistov. Dokler se točno ne ugotovijo imena avtorjev Memoranduma, ni razloga, da bi podvomili v Gördesova navajanja.⁶⁷

Odmev Memoranduma med Nemci

Memorandum Narodnega odbora je bil različno sprejet v vojnih in političnih vrhovih tretjega rajha; od ignoriranja in zavračanja, do kritične obravnave. V nemških virih se Memorandum prvič omenja v drugi polovici januarja 1943. To je že omenjeno Gördesovo poročilo. V njem se poleg (domnevnih) avtorjev omenja še to, da je bil Memorandum, s posredovanjem nekega nemškega majorja iz političnega oddelka vrhovnega poveljstva, prek Zagreba poslan v Nemčijo.⁶⁸ Možno je, da sta v povezavi z Memorandumom nastala poročila Rudolfa Treua o pogovorih z Hadžihasanovičem in njegovim prijateljem, ki mu je bil zveza z Nemci, Nedžadom Sulejmanpašičem, in njegov komentar, oblikovan na temelju teh dveh pogovorov, v katerem v glavnem govori o položaju in političnih pogledih Muslimanov.⁶⁹ Podatkov, ki bi govorili o tem, da je bil vzrok za pogovora Memorandum, žal ni. Obstaja pa očitna povezava, če imamo v mislih čas pogovorov (26. november 1942) in samo vsebino le-teh.⁷⁰

Prve izčrpnije podatke o Memorandumu je v svojem poročilu o političnem stanju v NDH napisal nemški poslanik pri vladi NDH Siegfried Kasche.⁷¹ V

⁶⁴ Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, str. 205

⁶⁵ Durakovič, Prekletstvo Muslimanov, str. 149.

⁶⁶ Župan Sarajeva v letih 1942-1945. Bil je pristaš JMO. Poročen je bil s hčerko Uzeira Hadžihasanoviča. Od leta 1944 je sodeloval z narodnoosvobodilnim gibanjem. Po vojni ga je vojaško sodišče obsodilo na pet let prisilnega dela in zaplembo celotnega premoženja. V zaporu je preživel dobrih sedem mesecev, nato je bil izpuščen. Preselil se je v Kiseljak, kjer je živel do konca svojega življenja in se ukvarjal z agrikulturo.

⁶⁷ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 75-76.

⁶⁸ Prav tam, str. 75.

⁶⁹ Treueva sogovornika sta v pogovoru z njim izrazila stališča, ki so zelo podobna tistim, zapisanim v Memorandumu (Muslimani naj ne bi bili slovanskega porekla, Muslimani so gospodujoči narod napram Hrvatom in Srbom itd.).

⁷⁰ Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 76.

⁷¹ Pred vojno član SA (SA-Obergruppenführer). Od 17. 4. 1941 do konca vojne maja 1945 je bil

poročilu z dne 12. februarja 1943 Kasche piše, da je nemški pooblaščen general v NDH von Horstenau videl Memorandum, kateremu pa ni pripisoval večjega pomena. Ker je bil anonimen, se po njegovem mnenju niti ni zaslužil, da bi ga pokazali Hitlerju. Kasche v nadaljevanju pravi, da je v Memorandumu povedano veliko točnega, bilo pa naj bi tudi veliko pretiravanja. Poudaril je, da posebna bosanska narodnost, ki se omenja v Memorandumu, ne obstaja. Politične enotnosti med Muslimani po njegovem mnenju ni, saj so razdeljeni na številne skupine. Po Kascheju se "v Bosni in za Bosno" borijo nemške čete in v velikem številu hrvaške oborožene sile, predvsem ustaši. Z generalom von Horstenauem se strinja, da bi se morala Hadžiefendičeva legija ustanoviti kot regularna muslimanska enota, ki bi bila podrejena nemški diviziji v Sarajevu. S tem bi povečali sile v primerjavi s četniki in zmanjšali število prehodov k partizanom. Na koncu Kasche poudarja, da se z Muslimani ni moč pogovarjati o pristojnostih hrvaške države, ne da bi pri tem omajali nemški ugled na tem področju.⁷²

Memorandum muslimanskega Narodnega odbora, Treuejeva pogovora z Hadžihasanovičem in Sulejmanpašičemi ter Horstenau-Kaschevo razmišljanje o Memorandumu kažejo, da so avtonomisti in glavni predstavniki nemškega rajha v NDH iskali izhod iz zapletenega položaja v BiH. Avtonomisti so pričakovali, da bo glavno breme za obvladovanje krize v BiH in izboljšanje njihovega položaja nosila nemška vojska s pomočjo Hadžiefendičeve legije. Nemci so avtonomističnim načrtom nasprotovali s tem, da niso priznavali tez avtonomistov o posebni bosanski narodnosti, niti niso odobraval zahteve po avtonomnem položaju BiH zunaj NDH.

Izkazalo pa se je, da se je nekdo vendar začel zanimati za Muslimane v BiH. To ni bil nihče drug kot šef SS Heinrich Himmler, ki so ga v prvi vrsti zanimali vojaški potenciali Muslimanov in ne toliko njihove prošnje po avtonomiji BiH. Odločil se je, da bo na območju Bosne oblikoval novo SS-divizijo. Himmler je Hitlerju prvič predstavil idejo o osnovanju "bošnjaške" SS-divizije 6. decembra 1942, ko sta razglabljala o problemu pridobivanja novih vojnih obveznikov. Čeprav je bil vojaški položaj v NDH takrat dokaj resen in so morali Nemci v bojih uporabljati vse več svojih čet, je Hitler želel z odločitvijo še nekoliko počakati. Odločitev o ustanovitvi divizije je bila sprejeta februarja 1943.⁷³

Avtonomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1943

Razlogi za nastanek muslimanske SS-divizije

Razlogov za nastanek muslimanske SS-divizije je bilo več. Po eni strani je bil njen nastanek povezan s formiranjem ostalih nenemških SS-divizij, saj je Hitler prišel do spoznanja, da bo Nemčija v vojni zmagala le, če bo izkoristila vse sile, ki

---

nemški poslanik v Zagrebu. Postal je najpomembnejši politični dejavnik nacistične Nemčije v NDH. Nemško poslaništvo v Zagrebu je kmalu postalo središče, ki je imelo najmočnejši vpliv na celotno dogajanje v NDH. Kasche je imel natančen pregled nad vsakim zakonskim načrtom, ki ga je pripravljala ustaški režim. Njegov vpliv je šel celo tako daleč, da je poimensko določal člane nove vlade NDH. V nasprotju s kritiki ustaškega režima, katerih je bilo vedno več v nemških političnih krogih ter v sami Hitlerjevi okolici, je Kasche od začetka do konca zagovarjal Paveliča, ustaško oblast in interese ustaške organizacije v NDH. Nasprotoval je vsaki politični pobudi, ki bi lahko ogrozila ustaški režim. Po vojni so zavezniki Kascheja izročili Jugoslaviji. Obsojen je bil na smrt in usmrčen.

⁷² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 79.

⁷³ George Lepre: Himmler's Bosnian Division, The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945. Atglen 1997, (dalje Lepre, Himmler's Bosnian Division) str. 19.

jih ima na razpolago. Po drugi strani pa je bila njena ustanovitev povezana s povsem individualnimi težnjami Himmlerja in el-Huseinija. Predvsem pa naj bi muslimanska SS-divizija služila tudi čisto vojnim potrebam na ozemlju NDH.

Eden od argumentov za ustanovitev prve muslimanske SS-divizije je bila tudi težnja po okrepitvi vezi med nacistično ideologijo in islamom. Hitler je v pogovoru z vrhovnim poveljnikom nemške vojske za Jugovzhodno Evropo, generalom Alexandrom von Löhrom, dejal, da mu je islam tako všeč, da bi ga "razglasil za religijo SS".⁷⁴ Po Himmlerjevemu mnenju so bili Muslimani iz Bosne "izjemno dober vojaški material". Prav tako je ocenil naravnost Muslimanov: "Odzvali so se pozivu svojih verskih voditeljev iz sovraštva do skupnega judovsko-angleškega-boljševiškega sovražnika in prešli na Hitlerjevo stran iz navdušenja in vdanosti."⁷⁵

Za oblikovanje muslimanske SS-divizije na območju Bosne je tako Himmler podal naslednje razloge:⁷⁶ muslimansko prebivalstvo v celoti goji naklonjenost do nacionalsocializma; pri vseh Muslimanih v NDH je razvita posebna zavest o "bosansko-hercegovski posebnosti"; tradicija bosansko-hercegovskih polkov v avstro-ogrski vojski je še vedno živa v spominih Muslimanov. Načelnik glavne uprave SS Gottlob Berger je v zvezi s tem dejal: "Z oblikovanjem muslimanske SS-divizije se prvič, na odprti in pošteni osnovi vzpostavlja povezava med islamom in nacionalsocializmom. Ta povezava bo v krvnem in rasnem pogledu vodena s severa, v ideološko-duhovnem smislu pa z vzhoda".⁷⁷

Bilo je očitno, da si je SS hotel pridobiti naklonjenost vsega islamskega sveta. Tako nam veliko povedo besede, ki jih je Berger izrekel ob neki drugi priložnosti: "Naš cilj je, da bi z muslimansko SS-divizijo pozitivno vplivali na muslimane po vsem svetu, ki štejejo približno 350 milijonov ljudi. Njihova pomoč bi bila v boju z britanskim imperijem odločilna."⁷⁸ Za ideološko-duhovnega vodjo, ki bi povezoval islam z nacizmom, so Nemci šteli kot najprimernejšega el-Huseinija.⁷⁹

⁷⁴ Vasa Kazimirovič: NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau: 1941-1944. Beograd 1987, str. 200.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam, str. 196.

⁷⁷ Kazimirovič, NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau, str. 196.

⁷⁸ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 17.

⁷⁹ Jeruzalemski mufti (rojen 1893-umrl 1974), veliki mufti Palestine, predsednik vseislamskega kongresa v Meki, ustanovitelj palestinsko-arabskega izvršnega telesa. V politični karieri je uporabljal prepričljivi adut, na katerega so bile muslimanske množice zelo dovzetne: bil je neposredni potomec preroka Mohameda. Svojo politično kariero je gradil na hujskanju Arabcev proti Judom in na zahtevah, naj britanske mandatne oblasti popolnoma prepovejo priseljevanje Judov v Palestino. Da bi od mandatnih oblasti izsilil tako prepoved, je organiziral arabsko-judovske spopade, posledica katerih so bili krvavi neredi v Jeruzalemu in Jafi. Ker je v te spopade večkrat posegla tudi britanska policija, da bi vzpostavila red, in ker so poskušale mandatne oblasti omiliti arabski pritisk na palestinske Jude, je el-Huseini dvignil arabsko vstajo proti britanski vojski v Palestini in se v vsem arabskem svetu zavzel za ustanovitev "Panarabske unije". Vstaja je s prekinitvami skupno trajala kar tri leta (1936-1939). Leta 1937 so ga britanske oblasti hotele aretirati. Iz Jeruzalema je pobegnil v Libanon, Sirijo in nato v Irak. Tu je od leta 1939 do 1941 deloval proti Britancem. Aprila 1941 je pronacistično usmerjeni Rašid Ali Galiani v Iraku izvedel nacistični Nemčiji naklonjeni puč, kateremu se je el-Huseini razumljivo takoj pridružil. Britanske čete v Iraku pa so kmalu opravile z nacističnimi pučisti in el-Huseini je zbežal v Teheran, nato v Istanbul in od tam v Rim. Konec oktobra 1941 sta se prvič srečala z Mussolinijem. Med pogovorom je Mussolini izrazil sovražno stališče do Judov in ideji o nastanku judovske države v Palestini. Mufti je iz Rima odšel v Berlin, kjer je živel od novembra 1941 do konca 1944 in bil gost nemške vlade. Skupna točka, ki je povezovala el-Huseinija in Hitlerja ter je prišla do izraza na njenem prvem srečanju 28. 11. 1941, je bil boj proti skupnim sovražnikom Angležem, Judom in boljševikom. Mufti je Nemcem ponudil pomoč Arabcev, ki naj bi se na njihovi strani borili v t. i. "Arabski legiji". V zameno je mufti od Nemcev pričakoval podporo Arabcem v njihovem prizadevanju po neodvisnosti

Poleg ideološke povezave med islamom in nacizmom naj bi muslimanska SS-divizija služila tudi drugim ciljem. Himmlerjeva skrb v prvi vrsti ni bila zaščita muslimanskega prebivalstva, ampak zaščita nemške manjšine v Sremu. V zvezi s tem je dejal: "Upam, da bo bošnjaška divizija prinesla mir vsaj na ozemljih, ki mejijo na nemško naseljitveno območje v Sremu. Srem je žitnica Hrvaške, zato ga je skupaj z našimi nemškimi naselbinami treba zaščititi."⁸⁰

Muslimanska SS-divizija naj bi tako služila neposrednim taktičnim potrebam na ozemlju NDH, katere vlada ni bila sposobna "pomiriti" pokrajin, za katere je trdila, da so pod njeno suverenostjo. Muslimanska divizija naj bi se po eni strani borila proti partizanom, po drugi pa naj bi med muslimanskim prebivalstvom delovala kot močan psihološki dejavnik. Muslimane, ki so bili v partizanskih vrstah, naj bi zvalila, da bi se vrnili domov ali pa vključili v muslimansko SS-divizijo, ki so jo v propagandi označevali kot zametek širše, izključno muslimanske vojske.⁸¹

Leta 1943 pa je med Nemci obstajala tudi bojazen, da bo prišlo do zavezniške invazije na Balkan, kar je bil razlog več za oblikovanje nove SS-divizije.⁸²

Novačenje in oblikovanje muslimanske SS-divizije

Propagandna kampanja,⁸³ katere namen je bil zbrati čim več ljudi za SS-divizijo, se je začela 20. marca 1943. Vodila sta jo vladni predstavnik NDH dr. Alija Šuljak in SS Standartenführer Karl von Kempler, ki je govoril tudi srbo-hrvaško. V veliko pomoč so jima bili muslimanski verski dostojanstveniki in časopisi z različnimi propagandnimi članki. Kampanja je trajala 18 dni in je šla prek osemnajstih bosanskih okrožij. Da bi pritegnili čim več mož, so v govorih poudarjali, da bo SS-divizija oblikovana po modelu bosanskih avstro-ogrskih regimentov, in ljudi spominjali na junaštvo Bošnjakov med prvo svetovno vojno. Obljubljali so, da divizija ne bo zapustila Bosne, dokler tam ne bo vzpostavljen red.⁸⁴

Že kmalu po začetku kampanje je prišlo do nesoglasij med obema voditeljema. Po poročanju von Kemplerja generalu Phlepsu⁸⁵ se je Šuljak na javnih govorih za

Palestine, Sirije in Iraka in njihovi združitvi v "Unijo panarabskih držav". Sam se je že predstavljal kot vodja te unije. Ta pogovor je bil temelj nadaljnjih odnosov med muftijem in Nemci. Le-ti so na področjih, ki jih je zavzela nemška vojska, začeli pospešeno novačiti Muslimane v svoje vrste. Novačenje so spodbujali nemški oddelki za propagando, ki so delili fotografije, na katerih je bil prikazan mufti v pogovoru s Hitlerjem, in bili pri tem zelo uspešni. V Bosni pa je v novačenju in nastajanju muslimanske SS-divizije mufti sodeloval aktivno, zato jo je s tem namenom (aprila 1943) tudi obiskal. Kaj se je dogajalo z el-Huseinijem ob koncu vojne leta 1945, nam žal ni poznano. Vsekakor pa je trdno dejstvo, da je leta 1946 prišel v Egipt, kjer ga je gostoljubno sprejel kralj Faruk. Že leta 1946, takoj po prihodu v Egipt, je bil spet izvoljen v Visoki arabski komite za Palestino. Ko so mladi oficirji leta 1952 strmoglavili kralja Faruka in je polkovnik Naser postal predsednik egiptovske republike, je el-Huseini v njem našel prav tako prijaznega gostitelja, kot je bil Faruk. Kot član ali kot predsednik se je udeleževal skoraj vseh islamskih konferenc, leta 1955 pa je na konferenci afro-azijskih držav v Bandungu zastopal palestinske Arabce. Od leta 1947 do 1957 je el-Huseini živel v Heliopolisu blizu Kaira, leta 1957 pa se je preselil v Bejrut, kjer je tudi umrl.

⁸⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 18

⁸¹ Prav tam, str. 19.

⁸² Kljakovič, Nemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941-1943. godine, str. 288.

⁸³ Pred začetkom propagandne kampanje in preden se je začelo oblikovanje SS-divizije, so morali Nemci pridobiti soglasje NDH. Sporazum, ki je bil sprejet 5. 3. 1943 je med drugim predpisoval, da se bo vojake za SS-divizijo novačilo med Muslimani in Hrvati. Kljub temu so se predstavniki SS že v začetku novačenja opredelili izključno za Muslimane.

⁸⁴ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 24-25.

⁸⁵ SS-Obergruppenführer, poveljnik 7. SS-divizije Prinz Eugen in V. SS-gorskega korpusa. Njegova divizija, sestavljena iz folksdojčerkov iz Jugoslavije in Romunije, naj bi prispevala oficirski kader za nastajajočo muslimansko SS-divizijo.

novačenje rekrutov pojavljalo oblečen v ustaško uniformo in na njih zagovarjal ustaško ideologijo, kar je bilo med muslimanskim prebivalstvom sprejeto z odporom. General Phleps se je zato pritožil dr. Vjekoslav Vrančiču, namestniku zunanjega ministra NDH. Tudi Vrančič je zagovarjal stališče, da se v Bosni ne sme dovoliti ustanovitev bošnjaške divizije, ki bi imela protiustaška nagnjenja. Sestava divizije bi morala biti večverska, da ne bi krepila muslimanskih nacionalističnih nagnjenj. V zameno za Šuljaka je obljubil dva domobranska oficirja, do česar pa ni nikoli prišlo.⁸⁶ Šuljak je ostro zanimal, da bi kar koli naredil narobe. Po njegovih besedah je bila edina napaka na strani von Kempplerja, ki naj bi na javnih nastopih govoril v izrazitem srbskem besedišču. To naj bi močno razjezilo prisotne Muslimane.⁸⁷ Šuljak se je zgrozil, ko je izvedel, da je von Kemppler iz Berlina dobil navodila, ki so predvidevala novačenje samo Muslimanov. Prav tako je nasprotoval von Kempplerjevi nameri, da bi natisnil plakate, na katerih bi bila zelena zastava preroka Mohameda. S tem naj bi se preveč ciljalo na muslimanske avtonomistične težnje.⁸⁸ Člani propagandne kampanje so kmalu zatem prispeli v Tuzlo, kjer se je von Kemppler (brez Šuljaka) srečal z majorjem Hadžiefendičem, s katerim je 28. marca 1943 odpotoval v Sarajevo. Tu je Hadžiefendič von Kempplerju predstavil vodilne muslimanske avtonomiste, vključno s Pandžo. Le-ti so popolnoma podprli namere Nemcev. Poznano je, da je Pandža kot profesor na šariatski gimnaziji v Sarajevu dijake vsaj enkrat nagovoril z naslednjimi besedami: "Nemci so naši prijatelji. Ves čas poudarjajo legendarno prijateljstvo med Avstro-Ogrsko in Bosno. S skupnimi močmi moramo rešiti, kar se rešiti da (od Bosne)." Predstavniki hrvaške vlade so zaradi nemškega sestanka z avtonomisti zahtevali razrešitev von Kempplerja in vrnitev Hadžiefendiča nazaj k svoji legiji v Tuzlo. Teh zahtev pa Nemci niso upoštevali.⁸⁹

V tem času se je v akcijo zbiranja nabornikov za muslimansko SS-divizijo vključil tudi el-Huseini. Na sestanku v Berlinu 24. marca 1943 se je glede tega pogovarjal z načelnikom Glavne uprave SS Bergerjem ter generalom Phlepsom.⁹⁰ Da je bil dobro poučen o trenutnih razmerah v Bosni, lahko sklepamo iz njegovega govora, ki ga je imel le nekaj dni prej na Islamskem centralnem inštitutu⁹¹ v Berlinu. V njem je med drugim povedal naslednje: "Danes morajo biti misli vseh muslimanov osredotočene na naše islamske brate v Bosni, ki jim usoda ne prizanaša. Preganjajo jih srbski in komunistični banditi, ki sprejemajo pomoč iz Anglije in Sovjetske zveze. Nепrestano se dogajajo poboji muslimanskega prebivalstva, pljenje njihovega premoženja in požigi njihovih vasi. Anglija in njeni zavezniki nosijo veliko zgodovinsko odgovornost zaradi ubojev evropskih muslimanov. Enaka je njihova odgovornost, kar se tiče arabskih in indijskih muslimanov."⁹²

Po posvetovanju z Bergerjem in Phlepsom se je el-Huseini odločil, da bo odpotoval na Hrvaško oziroma v Bosno. Potovanje naj bi bilo "privatnega značaja".

⁸⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 27.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam, str. 28.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Klaus-Michael Mallmann, Martin Cüppers: Halbmond und Hakenkreuz : das Dritte Reich, die Araber und Palästina. Darmstadt 2006 (dalje Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz), str. 225.

⁹¹ El-Huseini ga je odprl 18. 12. 1942.

⁹² Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 31-32.

Štirinajstdnevno potovanje se je začelo 30. marca 1943. V Zagrebu, Banjaluki in Sarajevu se je srečal s predstavniki vlade NDH, s posvetnimi in verskimi dostojanstveniki kot tudi z nemškimi in italijanskimi predstavniki okupacijskih sil.⁹³

Predstavniki NDH so se dobro zavedali, da ni naključje, da muftijev obisk poteka prav v času, ko se je organizirala muslimanska SS-divizija in so nekateri predstavniki SS navezovali stike z muslimanskimi avtonomisti. Stike muftija z nekaterimi predstavniki Muslimanov oziroma avtonomistov so zato hoteli preprečiti. Šele po posredovanju Bergerja pri hrvaškem poslaniku v Berlinu so Hrvati dovolili obiske teh pomembnih Muslimanov.⁹⁴

V času svojega obiska v Sarajevu je sprejemal visoke muslimanske verske predstavnike na nemškem in italijanskem veleposlaništvu. Ti so prihajali celo iz Albanije, da bi govorili z muftijem.⁹⁵ Med njegovimi obiskovalci so bili predstavniki skorajda vseh muslimanskih političnih skupin, ki so nastale po razpadu JMO leta 1941. Pritoževali so se mu, da vlada NDH ne naredi ničesar za njihovo zaščito, in izražali zaskrbljenost, ker so okupacijske oblasti ponekod sodelovale z četniki. Nekateri drugi so izrazili razočaranje nad Nemci, ker so pričakovali, da bo njihov prihod leta 1941 prinesel v deželo mir in blaginjo.⁹⁶ V teh pogovorih je mufti poudarjal, da morajo Muslimani ostati zvesti hrvaški državi in da so interesi vseh muslimanov povezani z zmago sil osi.⁹⁷ Očitno se ni hotel odkrito zavzeti za separatistične težnje Muslimanov, ker bi lahko prišel v spor z uradnimi oblastmi. Kot rešitev iz danega položaja je Muslimanom predlagal, da odločno podprejo Nemce ter naj si od njih izprosijo orožje. Ravno tako ni hotel odkrito omeniti oblikovanja muslimanske SS-divizije. Poudaril pa je potrebo po skupnem boju proti Angležem, boljševikom in Judom.⁹⁸

Po vrnitvi v Berlin je el-Huseini za nemško zunanje ministrstvo naredil poročilo o svojem obisku na Hrvaškem in v Bosni. V poročilu z dne 30. aprila 1943 poudarja razočaranje Muslimanov nad svojim položajem in da je zato moral vložiti veliko truda, da je "zacementiral njihove moralne rane" ter jih spodbudil, da bi se kot prostovoljci vključili v nastajanje SS-divizije.⁹⁹

Oblikovanje muslimanske SS-divizije ni potekalo po načrtih vodilnih krogov SS, kar je bila v prvi vrsti krivda vlade NDH. Vodja muslimanske legije Hadžiefendič je bil odstavljen z mesta poveljnika, pripadnike ustaških enot so zapirali, če so se prijavili v novoustanovljeno divizijo. Komandant Paveličeve telesne garde polkovnik Moškov je razglasil za izdajalce domovine vse tiste pripadnike garde, ki so se prijavili v muslimansko SS-divizijo.¹⁰⁰ SS je sprejemal tudi poročila, da so ponoči, v času policijske ure, pripadniki ustaških enot odstranjevali naborne plakate.¹⁰¹

Poveljstvo SS-a v Berlinu je del krivde pripisovalo tudi nemškemu poslanstvu v Zagrebu. Poslanik Kasche¹⁰² je imelo izrazito kritične poglede na oblikovanje SS-

⁹³ Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz, str. 226.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Redžič, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 97.

⁹⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 33.

⁹⁷ Mallmann, Cüppers, Halbmond und Hakenkreuz, str. 226.

⁹⁸ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 33.

⁹⁹ Redžič, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 100.

¹⁰⁰ Redžič, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 340.

¹⁰¹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 30.

¹⁰² Kasche kot goreč zagovornik NDH si je že od začetka prizadeval, da bi omejil delovanje SS v NDH. Po nekem esesovskem poročilu, naj bi na vse strani govoril, da politika SS ni v skladu z politiko

divizije, saj je menil, da je z vključevanjem ustaških in domobranskih enot v SS-divizijo izrazito padla morala v vojski NDH.¹⁰³

Da bi pridobili čim večje število prostovoljcev, je 5. maja 1943 prišel v Zagreb Himmler. Odločil je, da se v divizijo lahko vključijo pripadniki vseh veroizpovedi. Ob tem pa je postavil pogoj, da razmerje med katoliki in muslimani ne sme preseči razmerja 1 : 10. Na koncu je bilo v divizijo vključenih približno 2800 katolikov, kar je presegalo določeno razmerje.¹⁰⁴ Kljub vsem nemškim naporom se je do srede junija 1943 v SS-divizijo prijavilo od predvidenih 18.000 samo okoli 8000 prostovoljcev, od tega 2000 Albancev.¹⁰⁵

Pod pritiskom Nemcev je zato 11. julija 1943 prišlo do podpisa sporazuma med hrvaško in nemško stranjo. Z njim so bili odpravljeni dotedanji nesporazumi z vlado NDH. Po sporazumu so morale vse hrvaške enote predati muslimanske podoficirje in vojake v "Hrvaško SS-prostovoljsko planinsko divizijo",¹⁰⁶ kot se je najprej imenovala muslimanska SS-divizija. Vanjo so vključili tudi dve tretjini muslimanskih nabornikov letnika 1924 in 1925. Na željo vlade NDH je bila v sporazumu tudi točka, da bo "Hrvaška SS-prostovoljska planinska divizija" delovala samo na Hrvaškem oziroma bo uporabljena samo za neposredno obrambo Hrvaške.¹⁰⁷

Za center, kjer naj bi se divizija izurila, je bil sprva določen Zemun. Zaradi nezadostnih nastanitvenih zmogljivosti pa so se Nemci odločili, da bodo urjenje prestavili v Francijo. Divizija se je od julija do oktobra urila v južni Franciji (regija Le Puy), od oktobra do februarja 1944 pa v Šleziji (Neu-Hammer).¹⁰⁸ Na dan, ko se je začela vračati v NDH (15. februar 1944), je štela 21.018 vojakov, od tega 377 oficirjev in 2078 podoficirjev.¹⁰⁹ Največji del njenih pripadnikov so sestavljali Muslimani iz Bosne (60%) in Nemci (30%), preostali del pa je odpadel na Hrvate in Albance. Oficirji so bili v veliki večini Nemci (90%), pri podoficirjih je bilo njihovo število nekoliko manjše (50%).¹¹⁰

Vsak bataljon v diviziji je imel svojega imama. SS je v sodelovanju z el-Huseinijem zanje organiziral poseben tečaj v Berlinu. Njihova naloga je bila duhovna oskrba vojakov, opravljanje pogrebov in pripravljanje predavanj, v katerih so pozevali islam z nacizmom.¹¹¹

Muslimansko osvobodilno gibanje

S partizanskim zavzetjem Tuzle 2. oktobra 1943 so se temeljito spremenile vojaško-politične razmere v vzhodnem delu Bosne. To je čas, ko lahko govorimo o popolnem razpadu Hadžiefendičeve legije, saj so neposredno po zavzetju Tuzle mnogi njeni pripadniki prestopili k partizanom. Kot vemo, je bila legija že prej

nemškega rajha na tem območju. Kaschejeva zamera do SS je izhajala še iz časov t. i. "Röhmovega puča" 30. 6. 1934, ko ga je Himmler (Kasche je bil takrat SA-Obergruppenführer) nameraval umoriti. To mu je preprečil šele Hitler.

¹⁰³ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 30.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 35.

¹⁰⁵ Damir Jug: Oružane snage NDH : sveukupni ustroj. Zagreb 2004, str. 302.

¹⁰⁶ Muslimanska SS divizija se je do julija 1943 imenovala "Hrvaška SS prostovoljska divizija", od julija do oktobra 1943 "Hrvaška SS prostovoljska planinska divizija", od oktobra 1943 do maja 1944 "13. SS prostovoljska planinska divizija", od takrat naprej pa "13. planinska SS-divizija Handžar".

¹⁰⁷ Jug, n. d., str. 302.

¹⁰⁸ Gordon Williamson: Die Waffen SS: 1933-1945. Wien 2005, str. 79.

¹⁰⁹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 140.

¹¹⁰ Jug, n. d., str. 303.

¹¹¹ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 71-77.

močno oslabljena, saj so bili številni njeni pripadniki vključeni v muslimansko SS-divizijo. Padec Tuzle in razpad Hadžiefendičeve legije sta predstavljala težak udarec za muslimansko avtonomistično gibanje.¹¹²

V zvezi s tem je konec oktobra 1943, ob podpori bogatih sarajevskih meščanov, odšel "u šumu"¹¹³ Muhamed Pandža, ki je nameraval organizirati muslimansko osvobodilno gibanje. Že novembra 1943 se je na muslimansko prebivalstvo obrnil z razglasom "Bratom Muslimanom". V njem je obtožil ustaško oblast, da je kriva za smrt 150.000 Muslimanov in za 250.000 muslimanskih beguncev.¹¹⁴ Muslimane je pozival, "da odpovejo pokorščino ustaškim oblastem v Bosni" in da uresničijo večno željo Bošnjakov - avtonomno Bosno, v kateri bodo imeli vsi njeni prebivalci, ne glede na vero, enake pravice. Njen prihodnji položaj, ki bo po "želji naroda Bosne in Hercegovine", se bo uredil na mirovni konferenci po koncu vojne. Na koncu razglasa je Pandža pozval vse Muslimane, sposobne za orožje, kot tudi tiste, ki so že bili v vrstah hrvaškega domobranstva in v drugih vojaških enotah, naj se združijo v vrstah "Muslimanskega osvobodilnega gibanja" in se "v službi svoje islamske skupnosti in domovine" borijo, dokler se muslimanski begunci ne vrnejo nazaj na svoje domove in zaživijo s svojimi sosedi v miru in varnosti.¹¹⁵

Tako je muslimansko avtonomistično gibanje v NDH dobilo še eno obliko v Pandževem "Muslimanskem osvobodilnem gibanju", ki pa se ni uspelo izoblikovati kot vojaška organizacija, vendar je v določenih muslimanskih krogih, zlasti verskih na območju Sarajeva, naletelo na velik odziv. Pandža je kot ugleden član Uleme medžlisa postal s svojim odhodom v gozdove najbolj aktualna politična osebnost tistega trenutka. Na sceni se je pojavil v trenutku partizanskega zavzetja Tuzle in razpada Hadžiefendičeve muslimanske legije, ko so se Muslimani množično vključevali v partizansko gibanje. Smisel njegove pobude je bil v tem, da zaustavi proces propadanja in zanikanja tiste politične usmeritve, ki jo je kot vojaška organizacija (vendar neuradno) predstavljala Hadžiefendičeva legija. Prav zato se je usmeril na območje vzhodne Bosne in Tuzle, kjer naj bi Muslimansko osvobodilno gibanje zamenjalo nekdanjo Hadžiefendičevo legijo.¹¹⁶

Pandža se od drugih avtonomistov ni razlikoval v idejno-političnem pogledu, ampak v načinu organizacije. Bil je edini, ki je skušal organizirati vojaško-politično gibanje, ki bi se uradno zavzemalo za avtonomijo BiH pod okriljem Islamske verske skupnosti. Obiskal je mnoge kraje v vzhodni Bosni, od Goražda do Tuzle, kjer je po džamijah nagovarjal vernike. Pripadnike muslimanskih milic je nagovarjal k medsebojnemu povezovanju in oblikovanju oborožene formacije "Muslimanskega osvobodilnega gibanja". Izkazalo pa se je, da je bil s svojim političnim delovanjem prepozen, saj se je po padcu Tuzle večina Muslimanov nagibala na stran partizanov. Ti so sledili pozivom in načelom prvega zasedanja AVNOJ-a v Bihaču 27. novembra 1942, ki je med drugim določilo, da se bo po vojni BiH izoblikovala kot "enota /.../ na zadovoljstvo vseh, ne glede na vero in stranko".¹¹⁷

Neutemeljeno bi bilo trditi, da je ideja narodnoosvobodilnega gibanja o enakopravni BiH v okviru Jugoslavije nadomestila koncept avtonomne BiH pod

¹¹² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 139.

¹¹³ Izraz, ki ga je Pandža uporabil v pismu svojemu prijatelju Aliju Trako.

¹¹⁴ Število umrlih in beguncev je pretirano.

¹¹⁵ Filandra, n. d., str. 192.

¹¹⁶ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 140.

¹¹⁷ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 345-346.

protektoratom nemškega rajha. Dejstvo pa je, da so se v tem času Muslimani v večjem številu vključevali v partizanske enote, ki so bile pri zaščiti muslimanskega prebivalstva učinkovitejše kot enote muslimanske milice.¹¹⁸

Za razliko od avtonomistične usmeritve v muslimanski politiki so Muslimani hrvaško-ustaške opredelitve imeli Pandževo delovanje in aktivnosti muslimanskih verskih društev za protagoniste bošnjaštva in povzročitelje razdora med katoliškimi Hrvati in Muslimani. Sočasno pa so se Muslimani ustaške opredelitve težko sprijaznili z dejstvom, da je bil velik del BiH v rokah partizanov. Ustaška politika je imela v vzhodni Bosni vse manj podpore, medtem ko je muslimansko avtonomistično gibanje po osvoboditvi Tuzle še životarilo in ga je Pandža s svojo dejavnostjo, usmerjeno proti NDH, a ne proti Nemcem, želel obnoviti in okrepiti.¹¹⁹

Pandževo delovanje je bilo kratkotrajno, saj do pravega vojaškega formiranja "Muslimanskega osvobodilnega gibanja" sploh ni prišlo. Okoli sebe je zbral le približno 400-500 ljudi. Kmalu so ga v nepojasnjenih okoliščinah zajeli partizani. Kljub temu da jim je ponudil sodelovanje, so se od njega distancirali. V t. i. šesti sovražni ofenzivi (konec decembra 1943) so ga ujeli Nemci in predali ustašem.¹²⁰ Preostanek vojne je preživel v enem izmed zagrebških zaporov.¹²¹

Avtomomistično gibanje Muslimanov v BiH leta 1944

Promemorija sarajevskih Muslimanov

Konec aprila (28.-29. aprila 1944) je v Sarajevu prišlo do hrvaško-muslimanskega sestanka. Vzrok zanj so bila vse večja nasprotja med uradno politiko NDH v BiH in muslimanskimi meščanskimi politiki.¹²² V muslimanski delegaciji so se združili državni funkcionarji v NDH, bivši pomembni predstavniki JMO, intelektualci srbske in hrvaške opredelitve in celo pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja.¹²³

V Promemoriji so Muslimani predsedniku vlade NDH dr. Nikoli Mandiču posredovali številne podatke o ustaškem preganjanju Muslimanov v BiH, zapiranjih v koncentracijska taborišča, zapostavljanju v javnih službah, diskriminaciji pri zaposlovanju, ropanjih premoženja, posilstvih, aretacijah, umorih itd.

V Glavnem ravnateljstvu za javni red in varnost v Sarajevu je nastalo Posebno poročilo, ki je obravnavalo Promemorijo sarajevskih Muslimanov. Tu so Promemorijo ocenjevali za "enega največjih atentatov /.../ vseh Muslimanov na suverenost in enotnost NDH", katerega cilj je bila avtonomija BiH. V Posebnem poročilu so predlagali, da bi se lahko problem avtonomije BiH rešil enkrat za vselej, če bi upoštevali želje muslimanske duhovščine, tako da bi podpisali ustavo Islamske verske skupnosti, s čimer bi vzpostavili versko-prosvetno avtonomijo Muslimanov. Poleg tega so predlagali tudi to, da se čim hitreje imenuje večje število Muslimanov na odgovorne položaje v državni upravi, ki pa bi imeli poleg sebe svetovalce, "politično preverjene" ljudi.¹²⁴

¹¹⁸ Prav tam, str. 346.

¹¹⁹ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 143.

¹²⁰ Bojić, n. d., str. 216.

¹²¹ Filandra, n. d., str. 191.

¹²² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 172.

¹²³ Prav tam, str. 173.

¹²⁴ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 174.

Že maja 1944 so si oblasti NDH s posameznimi imenovanji "politično preverjenih" Muslimanov skušale povrniti zaupanje muslimanskih meščanskih politikov, vendar jim to ni uspelo. Muslimani, ki so bili imenovani na različne položaje v državni upravi, so imeli majhne pristojnosti. Prave odločitve so sprejemali drugi. Posledično je to med Muslimani izzvalo padec ugleda in kredibilnosti novonastavljenih uradnikov.¹²⁵

Vrnitev 13. SS-divizije v Bosno

Sredi februarja 1944 se je 13. SS-divizija z usposabljanja v Franciji in Nemčiji začela vračati v Bosno. Znova je postalo aktualno vprašanje njene stalne nastanitve. Muslimanski avtonomistični voditelji kot tudi sam jeruzalemski mufti so bili zainteresirani, da se divizija nastani na območju BiH oziroma v vzhodni Bosni, odkoder je bilo tudi največ njenih rekrutov. Tako je bila za njeno operativno območje določena severovzhodna Bosna, med rekami Sava, Bosna, Spreča in Drina, kar je bilo tudi v skladu z načrti Nemcev. Ti se niso ozirali na zahteve vlade NDH, naj bo divizija razporejena na širšem območju NDH.

Poveljnik 13. SS-divizije, general SS-Brigadeführer in generalmajor Waffen SS Karel Gustav Sauberzweig je 9. marca 1944 pripravil Smernice za zagotovitev miru v Bosni, v katerih so bile podane naloge njegove divizije. V njih so bili predvideni strogi ukrepi, s katerimi bi preprečili pomanjkanje hrane, vzpostavili red in onemogočili vpliv partizanov na prebivalstvo. Smernice so med drugim predvidevale, da se ustanovijo občine s prebivalstvom iste veroizpovedi. "Če Muslimani predstavljajo večino prebivalstva v eni občini, je pravoslavce treba izseliti v pravoslavna naselja in obratno. Naloga poveljnika divizije je, da tistim, ki jih preselijo, obrazloži potrebo po ustanavljanju čistih etničnih naselij."¹²⁶

Smernice, ki so izražale želje SS-a, niso imele realnih možnosti, da bi se uresničile.¹²⁷ V njih, posebno pa v zaprisegi,¹²⁸ je bil napravljen kompromis med stališči vodilnih instanc SS-a in nemškega poslanika v NDH Kascheja, ki je zagovarjal zahteve ustaškega vrha po hrvaškem značaju divizije. Kljub temu pa je prevladalo stališče Himmlerja, da osnovo divizije sestavljajo Muslimani, katerim je Hitler, v smislu vojaške vrednosti, dajal prednost pred Hrvati.¹²⁹

13. SS-divizija se je na ozemlju vzhodne Bosne, kjer je bila nameščena od srede aprila 1944, obnašala kot popoln gospodar. To ozemlje je bilo tako rekoč izvzeto iz države NDH. Organi Paveličevega režima tu niso imeli skoraj nobenega vpliva. Vsa oblast je bila v rokah poveljnika divizije.

Razpad 13. SS-divizije

Ko se je divizija vračala z usposabljanja v Franciji in Nemčiji, je bila morala med vojaki na zelo visoki ravni. Ker so imeli najsodobnejšo oborožitev in opremo, so verjeli, da bodo v domovini hitro vzpostavili red in mir.¹³⁰ Kmalu po začetku

¹²⁵ Redžić, BiH u 2. svjetskom ratu, str. 360.

¹²⁶ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 170-172.

¹²⁷ Edina točka "Smernic", za katero lahko rečemo, da se je uresničila, je bilo preseljevanje Muslimanov in Srbov iz enega območja na drugega; kar pa se je to zgodilo le v posameznih primerih.

¹²⁸ Zaprisega za 13. SS-divizijo je nastala 23. 6. 1943. V njej se poleg zvestobe Hitlerju poudarja tudi zvestoba Paveliču in hrvaški državi, v katerih interesu naj bi delovali.

¹²⁹ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 167.

¹³⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 142.

prvih bojev pa so vojaki doživeli prva razočaranja. Nemško vodstvo divizije je začelo kršiti dogovor, s katerim so v času formiranja divizije Muslimanom zagotovili možnost rednega opravljanja verskih obredov, spoštovanje njihovih navad in običajev, kot jim jih določa Koran.¹³¹ Pripadnike divizije je begalo tudi spoznanje, da so nemške sile v boju proti partizanom sklepale dogovore s četniki, ki so bili njihovi največji sovražniki. Ti dogovori so privedli do položaja, da muslimansko prebivalstvo ni bilo zaščiteno pred četniškim nasiljem, niti srbsko pred ustaškim.¹³² Paradoks pri tem je tudi to, da sta regularna nemška vojska in 13. SS-divizija, kljub dogovorom s četniki, zagrešili vrsto hudih zločinov nad srbskim prebivalstvom. Viri navajajo, da so se z nasiljem najbolj omadeževali kosovski Albanci.

Z dejanji 13. SS-divizije se večina Muslimanov ni strinjala. Med njimi je krožilo mnenje, da se nemško-muslimansko prijateljstvo ruši. Spoznali so, da jim edino resno alternativo za vzpostavitev miru v BiH ponuja partizansko gibanje.¹³³ Ponekod je prihajalo celo do tega, da so se pred četami 13. SS-divizije umikali ne samo partizani, ampak tudi Muslimani. Morala v diviziji je hitro upadala, kar je razvidno iz naraščajočega števila dezerterjev. Nemci so zaradi tega morali poseči po nasilni mobilizaciji Muslimanov v divizijo.¹³⁴

Na politično razpoloženje in odločitve Muslimanov je vplivalo še nekaj pomembnih dogodkov. Za prvega izmed teh lahko štejemo sporazum Tito-Šubašič, ki je bil podpisan 16. junija 1944 na Visu. Sporazum je močno vplival na vsejugoslovanski in mednarodni ugled narodnoosvobodilnega gibanja. Jugoslovanska begunska vlada je partizane priznala za regularno jugoslovansko vojsko. Sporazum je vseboval poziv vsem Jugoslovanom, naj se pridružijo partizanom. Prehajanje Muslimanov v partizane je tako dobilo nove razsežnosti.¹³⁵

Negativno je na odnos Muslimanov do Nemcev prav gotovo vplivala prekinitev diplomatskih stikov med Turčijo in Nemčijo 2. avgusta 1944. Bosanski Muslimani so bili zgodovinsko namreč močno povezani s Turčijo. Nevtralni položaj Turčije v drugi svetovni vojni ni ogrožal nemškega vpliva na določene muslimanske kroge (avtonomiste), niti ni postavljal pod vprašaj njihovo pronemško razpoloženje. Po prekinitvi odnosov med Turčijo in Nemčijo pa v vodstvu tretjega rajha niso mogli zanikati, da ta dogodek ni negativno vplival na širše politične kroge bosansko-hercegovskih Muslimanov. Med Nemci je vladalo mnenje, da je muslimanska inteligenca razočarana in brez orientacije in da določeni elementi tega sloja iščejo izhod v kakršni koli novi Jugoslaviji, medtem ko se med širšimi muslimanskimi sloji čuti porast simpatij do Ankare. Računali so, da se bo Turčija po koncu vojne aktivno angažirala za ureditev razmer v BiH. Nemci tako niso imeli več moči, da bi vplivali na njihovo politično usmeritev.¹³⁶

¹³¹ Prav tam, str. 181-184.

¹³² Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 167-168.

¹³³ Da je partizansko gibanje mamljiva opcija za prebivalstvo, so priznavali tudi nemški generali. Tako je SS-general Phleps v svojem poročilu iz 10. 7. 1944 napisal, da je na območjih, ki so jih zavzeli partizani, "vzpostavljen red, železniški promet, urejena preskrba s hrano, vzpostavljena stroga uprava, deluje pošta, telefon in telegraf, šole so odprte, začela se je obnova porušenih domov in obdelava zapuščenih polj. Z ideološke strani naj bi bilo veliko narejenega. Delovati so začela gledališča, kinematografi in pevska društva. Kraje in pijančevanje se kaznujejo s smrtjo."

¹³⁴ Kazimirovič, NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau, str. 272-273.

¹³⁵ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 190, 192.

¹³⁶ Bogdan Krizman: Ustaše i Treći Rajh, 2. zvezek. Zagreb 1983, str. 183-184.

Za Muslimane v 13. SS-diviziji je bila pomembna tudi odločitev, ki je bila sprejeta 4. avgusta 1944. Takrat je nemški državni sekretar za zunanje zadeve baron von Steengracht v Berlinu sklical sestanek predstavnikov Glavne uprave SS in Ministrstva za zunanje zadeve. Namen sestanka je bil poenotenje nemške politike v NDH, ki je slabila hrvaško državo. Širše so obravnavali to politično prakso, zlasti za območje BiH, kjer sta si nasprotovali "prohrvaška" usmeritev nemškega poslanika v NDH Kascheja in "muslimanska" usmeritev vplivnih SS-generalov. Eden od sklepov tega sestanka je tako bil, da se mora v 13. SS-diviziji prenehati propaganda za avtonomijo BiH.¹³⁷ S tem so bili dokončno pokopani vsi upi muslimanskih avtonomistov, da bi prek 13. SS-divizije dosegli avtonomijo BiH.

Pojav dezerterstva v 13. SS-diviziji se je močno povečal zlasti po Titovem pozivu hrvaškim oboroženim silam (17. avgusta 1943), naj prekinejo z boji in pristopijo do 15. septembra 1944 k partizanom. V nasprotnem primeru naj bi jih kaznovali kot narodne izdajalce.¹³⁸

Do Muslimanov v diviziji so prihajali tudi glasovi, da se bodo Nemci umaknili z Balkana in da bodo Muslimani predstavljali samo njihovo zaščito, nato pa bodo repuščeni lastni usodi. Iz 13. SS-divizije je tako v času od 1. do 9. septembra 1944 zbežalo kar 2000 Muslimanov. Pravi razpad divizije pa se je začel po 12. oktobru 1944, ko je prišel ukaz, da bo divizija zaradi hitrega prodiranja Rdeče armade prestavljena na območje severne Hrvaške. Večina divizije je tako odšla v zagrebško regijo, manjši del pa je ostal v okolici Brčkega.

Muslimani so začeli iz divizije množično dezertirati, saj so bili razočarani nad Nemci, ker niso držali besede, da bo divizija delovala izključno na ozemlju Bosne. Nemcem ni preostalo nič drugega, kot da večino Muslimanov (vseh ne, saj so imeli nekatere za zanesljive, teh pa je bilo le neznatno število) razorožijo in divizijo razpustijo. Razorožitev se je začela 25. oktobra 1944 in je potekala brez incidentov. Iz večine razoroženih Muslimanov so oblikovali dva delovna bataljona, preostali del pa se je priključil 1. gorski diviziji nemške vojske¹³⁹ kot pomožno osebje (vozniški, kuharji, bolničarji, nosači, kurirji, inženirci).¹⁴⁰

Kljub odhodu kar 70 % Muslimanov iz 13. SS-divizije le-ta ni prenehala delovati. Del divizije je ostal v zagrebški regiji, drugi del, v okolici Brčkega pa so preoblikovali v novo enoto, ki se je po svojem poveljniku SS-Obersturmbannführerju Hansu Hankeju imenovala SS-bojna skupina Hanke.¹⁴¹ Oblikovanje te enote je bilo povezano s hitrim napredovanjem Rdeče armade na območju Srbije, Vojvodine in Madžarske. Enoto so zato 14. novembra 1944 poslali v Baranjo na območje Belega Manastirja.¹⁴²

V trenutku, ko je zadnji muslimanski SS-vojak prečkal Savo in tako zapustil Bosno, je postala ideja o njeni avtonomiji pod nemškim protektoratom samo še preteklost.

¹³⁷ Enver Redžić: Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije. Sarajevo 1989, str. 127.

¹³⁸ Redžić, Bosansko autonomaštvo i 13. SS divizija, str. 198-199.

¹³⁹ Umikala se je iz Srbije, kjer je utrpela hude izgube v bojih z Rdečo armado. Prevezla je tudi večino orožja razoroženih Muslimanov.

¹⁴⁰ Lepre, Himmler's Bosnian Division, str. 268.

¹⁴¹ Prav tam, str. 277.

¹⁴² Prav tam, str. 278.

Jernej Križaj

MUSLIM AUTONOMIST MOVEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING WORLD
WAR II AND ITS ROLE IN THE PLANS OF THE NAZI GERMANY

S u m m a r y

The article focuses on the Muslim autonomist movement in Yugoslavia during World War II. In this period the territory of Bosnia and Herzegovina (BiH) was an integral part of the Independent State of Croatia (NDH). Most Muslims did not see their future in that state, since it did not ensure them the right to express their own nationality, but incessantly argued in favour of the idea about the Croatian origin of Muslims.

The Ustashe perpetrated terrible massacres of the Serbian population, which in turn caused the Serbian uprising and vengeance against Croats and Muslims. Thus BiH was soon thrown into complete chaos. Some Muslims saw power and order in Germany, which would ensure the regulation of the situation in BiH. They strived for an autonomous position of BiH under the protection of the Third Reich. In this way it was to be excluded from the territory of NDH. In most cases the leaders of the autonomists were highly educated Islamic scholars. Their activities were connected to various religious organisations in BiH. In certain political actions the representatives of the autonomists also worked with people of different political convictions (supporters of the national liberation movement and NDH state officials, disappointed in their state). The resources about the autonomist movement claim that the movement only appeared in the area of Bosnia in 1941 (German occupation zone), while in 1942 it also surfaced in Herzegovina (Italian occupation zone). The centres of the Bosnian autonomists were Sarajevo and Tuzla (the Hadžifendić Legion), while in Herzegovina the centre was in Mostar. In Herzegovina, the autonomist movement has not appeared since the end of 1942. 1943 was a very important year for the Muslim autonomist movement. In the leading circles of the autonomists, Himmler's decision to organise a Muslim SS division in BiH was accepted as a support of their idea about the autonomous BiH with a status of an administrative-political unit within the German Reich. It turned out that their expectations were too optimistic, since the Germans had no intention to comply with their requests for autonomy. The tasks of the 13th SS Division (the so-called Handschar Division) were completely military in nature, and the Muslim interests were not observed much. However, this division also had an ideological role, since the Germans and the Grand Mufti of Jerusalem wanted to establish a certain connection between Nazism and Islam or tried to emphasize that the Germans and Muslims all over the world fought for the same cause (the common struggle against the British, Bolsheviks and Jews). The worsening German military situation and the disappointment of the Muslims with some of their decisions caused mass desertion of Muslims from the 13th SS Division. Thus most of the Muslims left the Division. In the end of 1944 and in the beginning of 1945 the voice for the autonomy of BiH was increasingly rare, and in the end, with the German retreat towards the north, it fell completely silent.

The Germans - the Nazis - had no intention of actually heeding the wishes of the autonomists. If they did that, they would dangerously destabilise NDH, which was their main, although weak, ally in this area. On the other hand, the Germans were unwilling to refuse the sympathies of the autonomists and thus the support of a significant part of the Muslim population. Therefore it was characteristic that the Germans wavered between NDH and the Muslims (autonomists). But they always kept in mind their military and political interests in the area of NDH or BiH.

1.02
Prejeto 7. 7. 2008

UDK 323.28(497.1=163.42)"1945"

Martina Grahek Ravančič*

V kolonah po štirje skozi Slovenijo

IZVLEČEK

Na koncu pogajanj v pliberskem gradu Thurn-Valsassina, 15. maja 1945, je bilo odločeno, da vojaške sile NDH položijo orožje in se skupaj s civilisti, ki so se umikali z njimi iz Hrvaške prek Slovenije, predajo enotam Jugoslovanske armade. Kmalu zatem se je množica ujetnikov v kolonah po štirje odpravila na dolgočasno pot vrnitve v domovino. Danes je to dolgo in mučno vračanje znano kot križeva pot ali marš smrti. Po isti poti so šli tudi ujetniki iz zavezniških taborišč iz vse Avstrije, ki so jih kmalu nato izročili Britanci. Prva in najtežja pot je vodila skozi Slovenijo prek Hrvaške in vse do meje z Romunijo. V članku je prikazana usoda predanih, ki so se znašli v ujetniški koloni, in kaj se je dogajalo v številnih taboriščih, skozi katere so šli.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, Hrvaška, Neodvisna država Hrvaška, Pliberk, križev pot, taborišča, žrtve, množična grobišča, prikrita grobišča

ABSTRACT

FOUR-BY-FOUR LINE THROUGH SLOVENIA

After the negotiations in the Thurn-Valsassina manor near Bleiburg on 15 May 1945, it was decided that the armed forces of the Independent State of Croatia should lay down their arms and surrender to the units of the Yugoslav Army together with the civilians who had retreated with these soldiers from Croatia through Slovenia. Soon after that, these masses headed out on a long journey to their homeland in four-by-four lines. Today this long and painful extradition is known as the Way of the Cross or Death Marches. The prisoners, whom the British had soon after turned over to Yugoslavia from the allied camps all over Austria, walked the same path. The first and hardest path ran through Slovenia over Croatia all the way to the Romanian border. This article depicts the fate of the people who found themselves in these processions and the events in numerous camps they passed through.

Key words: World War II, Slovenia, Croatia, Independent State of Croatia, Bleiburg, Way of the Cross, camps, victims, mass grave sites, hidden grave sites

---

* Mag., Hrvatski institut za povijest, HR-10000 Zagreb, Opatička 10; e-mail: martina@isp.hr

Sredi maja 1945 je prišlo v gradu Thurn-Valsassina blizu Pliberka (Bleiburgu) do pogajanja med predstavniki britanske vojske, enot Jugoslovanske armade (JA) ter odposlancev Neodvisne Države Hrvaške (NDH). Po koncu pogajanj in po pogojih predaje je večina vojske NDH ter civilnega prebivalstva, ki so se umikali proti zavezniški coni na Koroškem, položila orožje in se predala. Kmalu zatem so se v kolonah po štirje v vrsti znašli v rokah enot JA. Te so se sočasno zbirale v obmejnem območju Avstrije in delu Italije, da bi po ukazu Generalštaba JA zasedle določeno območje. Hkrati pa naj bi se rešili velikega števila ujetnikov, ki so jih Britanci izročili enotam JA.

Slovensko-avstrijska meja (določena leta 1919 s Saintgermainsko pogodbo) je potekala po vrhovih Karavank; državi pa je povezal kar nekaj cestnih in železniških povezav. Prva z vzhoda je bila Bela (Vellach) - Jezersko - Kranj in Brodi (Loiblital) - Podljubelj - Tržič - Kranj. Velika večina tistih, ki so se predali 15. maja 1945, se je nahajala v okolici Pliberka. Od tam sta vodili dve glavni poti vračanja. Ena je vodila na severovzhod v smeri Lawamünda in mejnega prehoda Labot, druga pa prek prehoda Holmec na Poljano, Prevalje ter Ravne na Koroškem. Obe poti sta se križali v Dravogradu in se tam razdvojili v dve smeri. Prva v smer Dravograd - Slovenj Gradec - Velenje - Celje; od tam je šla ena kolona proti Zagrebu, ena kolona pa proti Krapini. Druga pot, po kateri je krenila kolona ujetnikov, pa je šla iz Dravograda proti Mariboru in Ptuju ter prek Podravine in Slavonije v Srbijo in v Makedonijo. Iz Slavonije se je del kolone usmeril proti Vojvodini in šel vse do romunske meje; ostanek kolone pa je bil poslan proti Bosni.

Del ujetnikov, ki so bili v ujetniškem taborišču pod zavezniškim nadzorom, je bil transportiran po železniški progi iz Celovca proti Jesenicam. Transporte so vkrcavali na železniških postajah Podgorje (Maria Elend), Področca (Rosenbach) ter Pliberk. Od tam so šle kolone po zgornjem toku Save, prek Jesenic in prek Ljubelja in Kranja proti Ljubljani. Križev pot ujetnikov se je z enim delom nadaljeval proti Zagrebu, drugi del pa je šel proti Novemu mestu in Karlovcu, tretji del pa proti Kočevskemu Rogu. Iz Zagreba so kolone nadaljevale pot proti Posavini in Bosni. Na to izhodiščno točko so ujetniki prihajali prek Podravine in Slavonije. Nekateri od kolon so iz Zagreba nadaljevale pot proti Karlovcu, od tam pa proti Gospiču ali Istri, kjer so se jim priključile nove kolone iz Slovenije. Iz Istre so šle ob jadranski obali vse do Črne gore. Bile so tudi druge, manjše kolone, v katerih so ujetnike v glavnem vračali v domače kraje ali v (številna) taborišča.¹ O teh dogodkih nam najboljše pričajo zapisi, ki so nam jih zapustili preživeli ujetniki maršev smrti.

Po končni predaji je veliko udeležencev križevega pota, ki so bili pripadniki različnih rodov oboroženih sil NDH ali pa civilisti, odšlo na dolgotrajno pot proti domu.² Po ukazu 3. armade JA je 12. slavonska udarna divizija prevzela nalogo spremljanja ujetnikov v Maribor,³ pri tem pa je upoštevala "pozornost pred-

¹ Mato Rupiĉ, Zdravko Dizdar: Križni put, logori, gubilišta. V: Spomenica Bleiburg 1945.-1995. Zagreb 1995, (dalje Rupiĉ, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta) str. 149-150; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda. Zagreb 1993, str. 185-186; Zdravko Dizdar: Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice). V: Senjski zbornik, 32, 2005 (dalje Dizdar, Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova), str. 153.

² Mato Šaravanja: Kako su nas desetkovali. V: Bleiburg: uzroci i posljedice. München-Barcelona 1988, Zagreb 1998 (dalje Šaravanja Kako su nas desetkovali) str. 249.

³ Partizanska i komunistička represija i zloĉini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonski Brod 2005, str. 117-118; Partizanska i komunistička represija i zloĉini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja. Slavonski Brod 2006, str. 179-180.

ostrožnosti pri spremljanju ujetnikov.⁴ V poročilu je bilo zapisano, da so isto nalogo dali tudi Osječki in 4. brigadi.⁵ V operacijskem dnevniku 4. brigade 12. divizije piše, da je 15. maja ob 16. uri štab brigade s pomožnimi enotami nadaljeval pot iz Dravograda proti Slovenski Bistrici, kamor je prispel ob 20. uri. Naslednjega dne je bila smer premika iz Slovenske Bistrice v Maribor.⁶ V dokumentih, ki nosijo isti datum, piše, da so samo enote 12. divizije "zajele 93.000 vojakov ter ubile 27 sovražnikovih vojakov".⁷

Partizansko spremstvo na konjih je izjavilo: "Tovariši, vojne je konec, vsi lahko greste domov, mi smo tukaj da organiziramo vašo vrnitev."⁸ Neposredno po predaji so bili poleg kolon tudi predstavniki britanske vojske. Njihova navzočnost je povzročila, da so se pripadniki JA do ujetnikov obnašali primerno.⁹ "Ko se je kolona pomikala od Poljane, zunaj nadzora 'zavezniških' tankov, proti Dravogradu, so se nam kot spremstvo pridružili 'stražarji' partizani."¹⁰ V začetku, po navajanjih, ni bilo organiziranega spremstva, vendar so bile strateške točke ob cesti dobro pokrite s partizanskimi enotami.¹¹ Takoj ko so odšli britanski vojaki, je namreč pritisk partizanskega spremstva postajal močnejši.¹² Po prehojenih nekaj deset kilometrih se je pojavilo partizansko spremstvo in ujetnikom so začeli zavezovati roke s telefonsko žico.¹³ "Ukazali so nam, da moramo gledati v tla in da se ne smemo obračati. Tako smo hodili nekaj časa, oni pa so strogo pazili, da se ne bi kdo obračal, in so v takih primerih takoj streljali in ubijali. Hodimo in se spotikamo, udarjamo drug ob drugega; čeprav gledamo smrti v oči, pa je radovednost močnejša od strahu, zato si občasno skušamo skrivoma ogledati okolico."¹⁴ Kolona je šla ves čas po levem bregu Drave, ki so ga zasedli partizani.¹⁵ Ob dravograjskem mostu se je začel "pravi pekel". Na drugi strani mosta so kolono čakale skupine partizanov.¹⁶ Pri prehodu čez most "smo tekli in se izogibali udarcem, ves most je nihal. /.../. Tam so ljudi trpinčili na

⁴ Mato Rupiĉ, Zdravko Dizdar: Izvješća partizanskih jedinica o završnim borbama s hrvatskim oružanim snagama. V: Spomenica Bleiburg 1945-1995, (dalje Rupiĉ, Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica) str. 129-130

⁵ Partizanska i komunistička represija i zloĉini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 179.

⁶ Rupiĉ, Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 140.

⁷ Partizanska i komunistička represija i zloĉini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 179. Pro poroĉilih 3. armade JA se je število ujetnikov vsak dan veĉalo. Usp. Rupiĉ, Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 131.

⁸ Jure Zovko: Križni put i dvadeset godina robije. Zagreb 1997, str. 29-30.

⁹ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 320, 344, 425; Nikola Mulanović: Nas su ubijali komunisti!. V: Bleiburg: uzroci i posljedice. Zagreb 1998, (dalje Mulanović, Nas su ubijali komunisti!) str. 144; Šaravanja, Kako su nas desetkovali, 249.

¹⁰ Zvonimir Brdariĉ: Moj put u nepoznato - Bleiburg, 1945. V: Našička spomenica 1941.-1945. Našice 1997, (dalje Brdariĉ, Moj put u nepoznato) str. 162-165; The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry London 1990, str. 321; Neĉat Sulejmanpašić: Od Sarajeva do Bleiburga i povratak. Ratni dnevnik. Zagreb 2006, (dalje Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak) str. 103.

¹¹ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 322, 350.

¹² Boris Vlašić, Aleksandar Vojnović: Križni put. Zagreb 1991, str. 326; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 320; Anđelko Mijatović: Partizani navale na nas kao lešinari. V: Vjesnik podlistak. Zagreb 5. 7. 2005, str. 63.

¹³ Zvonimir Dusper: U vrtlogu Bleiburga. Rijeka 1993, 1996, 2001, str. 31.

¹⁴ Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 146.

¹⁵ Prav tam; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 322.

¹⁶ John Ivan Prcela, Dražen Živiĉ: Hrvatski holokaust - dokumenti i svjedoĉanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji. Zagreb 2001, (dalje Prcela, Živiĉ, Hrvatski holokaust) str. 224.

nečloveški način."¹⁷ Fizičnemu obračunavanju na mostu je sledilo odzemanje lastnine.¹⁸ V dokumentih je navedeno, kako "borci in komandirji ujetnikom odvzemajo njihove privatne stvari kot npr. ure, prstane, nalivna peresa in podobno. V tem pogledu je izdan ukaz, v katerem se to prepoveduje, ampak nekateri komandirji so tudi z orožjem ujetnike silili, da so jim predali privatno lastnino. Takšno ravnanje se prepoveduje."¹⁹ Ne glede na ta ukaz se je odzemanje lastnine nadaljevalo; po nekaterih izpovedih so odvezemali vsa boljša oblačila, zato so ujetniki hitro ostali v "krpah in bosih".²⁰ "Preiskujejo, otipavajo vse torbe /.../. Brez sramu slačijo uniforme z ujetnikov ter jih zamenjujejo s svojimi."²¹ Milan Basta se spominja ujetnikov, ki so bili "raztrgani, mnogi bosih in z obutvijo v žalostnem stanju".²² Ali so ujetniki imeli svoje obleke ali pa je slika, ki jo opisuje Basta, posledica tega, da so jim pripadniki JA odvzeli vsa boljša oblačila, je odprto vprašanje. O tem nazorno priča dokument, po katerem so bili med pripadniki JA taki, ki "niso hoteli sleči sovražnih vojakov", vendar se zdi, da je bil ta problem hitro rešen glede na to, da je bila "brigada dobro oblečena in obuta".²³

Po prihodu na drugo stran mostu se je začel *marš smrti*, saj so partizanski stražarji na konjih ujetnikom ukazali: "Tek, bando, tek ... tek ... tek!" Začel se je šestdesetkilometrski tek ujetnikov od Dravogradskega mostu do Maribora.²⁴ V spremstvu kolone je bil "komisar na konju, ki nam ga je odvezel, drugi so šli peš kot tudi mi sužnji."²⁵ Da so laže prenesli napore, so ujetniki odmetavali vse, česar niso potrebovali.²⁶ Občasno so se slišali strelji, ustreljeni pa so ležali na cesti.²⁷ Vso pot ni bilo odmora, samo kratki postanki, čeprav je bil tempo kolone dokaj hiter in so starejši in slabotnejši začeli padati.²⁸ "Podijo nas dan in noč, ne prestando. Tu in tam smo na kratko sedli, se spočili, nato pa zopet 'marš dalje!' Če je kdo padel, ali mu je zmanjkalo moči, ali se je hotel ustaviti, se je takoj zaslišala brzostrelka in so ga na mestu ubili."²⁹ Najbolj pogosto so likvidirali ljudi na čelu

¹⁷ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 357; Zvonimir Zorić: Dravogradski most - srijeda, 16. svibnja 1945. god. u svitanje dana. V: 50 godina Bleiburga. Zagreb 1995 (dalje Zorić, Dravogradski most), str. 285.

¹⁸ Šaravanja, Kako su nas desetkovali, 249; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, 232, 263; Frane Dušević: 1945.-put suza i nade (Križni put Jose Duševića iz Ljupca). V: Zadarska smotra, 1999, št. 1-3, (dalje Dušević, 1945. - put suza i nade) str. 320-326; Mate Šimundić: Hrvatski smrtni put. Split 2001, str. 387; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 103.

¹⁹ Dizdar, Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova, str. 159.

²⁰ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 346, 357-358; Josip Papik: Moji doživljaji one tragične godine. V: Bleiburg: uzroci i posljedice, (dalje Papik, Moji doživljaji one tragične godine) str. 181-183; Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 326; Franc Stojanović: Moj križni put. V: Od Bleiburga do naših dana. Zagreb 1994, (dalje Stojanović, Moj križni put) str. 283; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 316, 427; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 145.

²¹ Miljenko Perić: Svjedočanstvo 1945-1995. Bleiburg. Zagreb 1995, (dalje Perić, Svjedočanstvo) str. 37.

²² Milan Basta: Rat je završen 7 dana kasnije. Zagreb 1976, str. 398.

²³ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 145-146.

²⁴ Zorić, Dravogradski most, str. 286-287; Brdarić, Moj put u nepoznato, str. 164.

²⁵ Oton Knezović: Pokolj hrvatske vojske 1945. Dokumenti o zvjerstvima Srba nad Hrvatima. Chicago 1960, (dalje Knezović, Pokolj hrvatske vojske) str. 11; Dusper, U vrtlogu Bleiburga, str. 31.

²⁶ Branimir Kovačević: Ljudi mog vremena. Suza za Bleiburg 2 Zagreb 2007, (dalje Kovačević, Suza za Bleiburg 2) str. 118-119.

²⁷ Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 147-148.

²⁸ Šaravanja, Kako su nas desetkovali, str. 249.

²⁹ Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 279-280; Nikola Jambrošić: Stotinu dana smrti. V: Start 7. 7. 1990, str. 66-70.

kolone.³⁰ Nekateri ujetniki so sedeli ob cesti, čakajoč na medicinski prevoz do bolnišnice. Sčasoma se je razširila vest, da so vse, ki so se ustavili, pobili.³¹ Ujetnike je morila žeja, ker pa je bilo zraven vsakega vodnjaka nekaj mrličev, se nihče ni ustavljal.³² Kmalu zatem so se začela "prepoznavanja" ter posamezne likvidacije, vendar še niso izvajali skupinskih likvidacij.³³ Po poti so "likvidirali posamezne skupine, po navadi 15 do 20 ljudi, baje da so bili ustaši."³⁴ Ponekod so se "partizani pomešali med našo kolono, s kopiti, koli in bodali so udarjali levo in desno, posameznike so ubili ali pa pomendrali s konji, druge pa so silili, naj skočijo v deročo Dravo".³⁵

Zdi se, da je vtis o intenzivnosti ubijanja zelo osebna stvar. Tako lahko beremo izjavo: "Priča sem bil strašnim prizorom. Niso delali razlik med starejšimi in otroki, moškimi in ženskami."³⁶ Po nekaterih spominih se je že na tem delu poti število ujetnikov v koloni zmanjšalo.³⁷ Naključno izbrane posameznike so za zabavo ločili od kolone in jih usmrtili, ob prihodu na polje pred Dravogradom pa so začeli "ropotati mitraljezi /.../ na koncu so /.../ uporabili še topove."³⁸ Nestalnost samih številki potrjuje izjava, po kateri je vsak dan "izginilo na desetine in stotine ujetnikov, to pa je postal normalen pojav".³⁹

Neposredno pred Dravogradom je sledilo ločevanje častnikov in podčastnikov od vojakov in civilistov.⁴⁰ V operacijskem dnevniku 40. slavonske divizije je navedeno, da je bilo v Dravogradu 16. maja "zelo živahno: tu se zbirajo desetine tisočev ujetih sovražnikovih vojakov ter se usmerjajo po železniški progi ali peš v Maribor. Zajeti so Nemci, domobranci, ustaši in četniki. Tukaj je tudi civilno prebivalstvo /.../. Tu so visoki državni ter verski funkcionarji, ki so jih ustaške oblasti na silo odvedle s seboj, da bi verjetno Angležem pokazali, kako civilisti skupaj z njimi bežijo pred enotami Jugoslovanke armade."⁴¹ Postrojene kolone so se pomikale proti Mariboru ali Slovenj Gradcu in Celju.⁴² Po nekaterih izjavah so bile proti Mariboru napotene kolone častnikov, čeprav teh spominov ni mogoče podkrepiti z dokazi.⁴³ Del žena in otrok pa so v Dravogradu ločili in jih poslali z vlaki proti Mariboru.⁴⁴

³⁰ Borivoje M. Karapandžić: Jugoslavensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi. Cleveland 1976, Beograd 1990, (dalje Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće) str. 227.

³¹ Papik, Moji doživljaji one tragične godine, str. 182; J. U.: Svjedočanstvo iz tragičnih dana svibnja godine 1945. V: Bleiburg: uzroci i posljedice (dalje J. U., Svjedočanstvo iz tragičnih dana), str. 283-287; Branimir Kovačević: Suza za Bleiburg. Zagreb 2003, str. 96-97; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 146.

³² Papik, Moji doživljaji one tragične godine, str. 182; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 224.

³³ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 232; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 344; Šimundić, Hrvatski smrtni put, str. 387.

³⁴ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 350; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 248.

³⁵ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 344.

³⁶ Tadija Jelčić: U koloni smrti od Slovenije do Srbije. V: Drina IV, 1954, br. 1-2, str. 53; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 345-346.

³⁷ Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 103.

³⁸ Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 352.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 322; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 224, 248-249; Knezović, Pokolj hrvatske vojske, str. 13.

⁴¹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 123-124.

⁴² Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 350-351; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 103; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 128-129.

⁴³ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 316.

⁴⁴ Prav tam, str. 263-264, 433-434.

Od Dravograda naprej se je oborožena straža okrepila, v skladu s tem pa se je zaostril tudi "tretma".⁴⁵ Točno število ljudi, ki so bili v kolonah, je težko določiti. Dokumenti v glavnem navajajo, da gre za nepregledno množico, ki ji "ni ne začetka ne konca".⁴⁶ Prometnice so bile zaradi velikega števila kolon in vozil v prometnem infarktu. Eden izmed ujetnikov pripoveduje, kako so se v dveh dneh od Dravograda oddaljili komaj za deset kilometrov.⁴⁷ Vrnitev je oteževalo tudi mnogo vozov, tovornih vozil, raznovrstne sovražnikove tehnike, topov ipd.⁴⁸ Po izjavi Milana Baste so bili vsi skupaj videti žalostno. Poražena vojska, ki jo je gledal, "kako koraka upognjene glave, je bila polna štiri leta v službi zločina".⁴⁹ Verjetno je bil to razlog za vse, kar je sledilo. V koloni sta vladali žeja in lakota, ob vodnih izviri pa so se ponavljali isti žalostni prizori. "Oči sem usmeril v tanek curek vode, ker sem umiral od žeje. Žeja pa me je takoj minila, ko sem zagledal pet ali šest trupel."⁵⁰ Enako se je zgodilo tudi ujetnikom, "ki so stekli proti reki, kajti vsakega, ki je poskusil piti vodo iz motne Drave, so brez usmiljenja ubili".⁵¹ V takih razmerah je bilo med ujetniki vse bolj čutiti tesnobo. "Sedaj se pravzaprav prvič čuti, da smo popolnoma v rokah do zob oboroženih partizanov."⁵²

"Marš je bil nehuman; po vsaki uri in pol smo imeli po deset minut počitka, pri tem pa se nismo smeli premakniti z mesta. /.../. Kolona je fizično izčrpana in že dva dni brez hrane."⁵³ Ob enem izmed takšnih odmorov - na travniku med cesto in Dravo - se je začel "lov na ujetnike".⁵⁴ Naslednji dan, ko so nadaljevali pot, so videli "na obeh straneh veliko trupel Hrvatov. Prepoznal sem jih po tem, ker so imeli na sebi hrvaške uniforme, vendar so bili brez ur in obutve."⁵⁵ V enem od pričevanj je zapisano, da je bil "v tridnevnem pohodu do Maribora vsak meter zemlje prepojen s hrvaško krvjo".⁵⁶ Tako piše: "Vsakih nekaj sto metrov /.../ leži po en tovariš ob cesti s strojnico, uperjeno proti koloni, in ko mu pade na pamet, pritisne na sprožilec."⁵⁷ Ali so ujetnike streljali množično ali je šlo za posamezne primere, je spet stvar osebne presoje. Pričevanja kažejo, da so kolone večkrat ustavili ter začeli streljati na njihovem čelu in na koncu, pri čemer so pobili več ljudi.⁵⁸

⁴⁵ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 322.

⁴⁶ Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 29; Tomislav Brozović: Na cesti Dravograd-Maribor. V: Forum, 37, travanj-lipanj 1998, št. 4-6, (dalje Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor) str. 706.

⁴⁷ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 263; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 103.

⁴⁸ Milan Basta: Rat posle rata : Pavelićevi generali se predaju. Zagreb 1963, (dalje Basta, Rat posle rata) str. 134.

⁴⁹ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 398, 419.

⁵⁰ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 358.

⁵¹ Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće, str. 228; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 431; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 296, 303-304; Kovačević, Suza za Bleiburg 2, 136, 155; Videoposnetek intervjuja z Josotom Duševićem z dne 24. 1. 1990, hranjen v knjižnici Hrvatskega instituta za povijest (Zagreb).

⁵² Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 321.

⁵³ Prav tam, str. 322.

⁵⁴ Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 706.

⁵⁵ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 434.

⁵⁶ Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće, str. 228; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 421.

⁵⁷ Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 148.

⁵⁸ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 322; Mato Marćinko: Na putu smrti od Bleiburga do Bjelovara. V: Hrvatska revija, ožujak 1994, sv. 1 (dalje Marćinko, Na putu smrti od Bleiburga do Bjelovara) str. 126-127; Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 251.

Dne 16. maja popoldne je bil Basta na poti proti Mariboru, kamor je potoval tri ure. O obračunih še ne govori, navaja pa, kako je njegovo pot upočasnila velika "mračna kolona poražencev". Kolona se je razvlekla "od Dravograda do Maribora, dolga je bila približno 60 kilometrov".⁵⁹ Promet je postal tekoč komaj nekaj kilometrov pred Mariborom, kjer se je zamenjalo spremstvo. Varovanje je prevzela 40. divizija, ki je kolono spremljala do Zagreba.⁶⁰ Znova je bilo poudarjeno, da je treba posvetiti varovanju ujetnikov še večjo pozornost. Vprašanje pa je, ali je v to sodil tudi "todtenmarsch", v katerem so bili ujetniki večkrat prisiljeni teči.⁶¹ Vse skupaj se je sprevrglo v pohod, v katerem so bili ujetniki "samo še popolnoma anonimna, amorfna, prevelika masa, ki jo je bilo treba čim bolj zmanjšati, ne da bi se kakor koli bali posledic dejanja".⁶² Ta izjava postavlja pod vprašaj Titovo depešo z dne 13. maja,⁶³ da se mora zmanjšati število množičnih likvidacij na poti proti Mariboru.⁶⁴

20. maja je v Maribor prišla 15. majevačka brigada, ki se je povezala z Ozno in začela izvajati svojo nalogo, odrejeno z jasno direktivo, tj. z "likvidacijo četnikov in ustašev, ki jih je po dva tisoč /.../. Danes smo nadaljevali z usmrčitvijo." Tudi naslednji dan so s tem nadaljevali, en vod pa je bil določen, da "spremlja ujetnike proti Zagrebu".⁶⁵ V Mariboru so manjši del ujetnikov vkrcali v živinske vagoncine in poslali proti Zagrebu.⁶⁶ Večji del ujetnikov pa je šel v spremstvu 4. udarne brigade skozi mesto, kjer so kolono, ki je šla proti mariborskim taboriščem, z burnimi odzivi dočakali prebivalci.⁶⁷

V Mariboru so bile štiri vojašnice, vsaka z več stavbami. Ena (imenovana po kralju Petru) je bila na levem, tri pa desnem bregu Drave. V njih so organizirali ujetniška taborišča. Prvi ujetniki so tja prispeli zvečer 17. maja, večina pa v naslednjih dneh.⁶⁸ Za varovanje taborišča so ostale 4. udarna brigada ter manjše enote 12. brigade, ki se jim je 21. maja priključila še Osiječka udarna brigada.⁶⁹ "Drugega dela tistega dne za bataljone ni bilo, ker je naša brigada stražila vojaške ujetnike. Bataljoni so se preselili v vojašnico kr. Petra, prištabski deli pa so ostali na svojih mestih in čakali na nadaljnje ukaze." Enote, ki so stražile ujetnike, so v vojašnici ostale do 23. maja, ko so krenile z ujetniškimi kolonami na nadaljnjo pot.⁷⁰

⁵⁹ Basta, Rat je završen 7 dana kasnije, str. 418; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 103.

⁶⁰ Rupiĉ in Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 129-130, 131.

⁶¹ Knezović, Pokolj hrvatske vojske, str. 15; Prćela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 224, 434; Papik, Moji doživljaji one tragične godine, str. 182-183; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 148.

⁶² Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 709; Nikola Pavelić, Tragom krvi i užasa. V: Bleiburg: uzroci i posljedice, (dalje Pavelić, Tragom krvi i užasa) str. 195-196; Kovačević, Suza za Bleiburg 2, str. 197; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 344.

⁶³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, A. NOB, reg. br. 9-22/10; Josip Broz Tito: Sabrana djela 28. Beograd 1988, str. 43.

⁶⁴ Ivo Goldstein: Povijesne okolnosti Bleiburga i križnog puta. V: Bleiburg i Križni put 1945. Zagreb 2007, str. 37; Slavko Goldstein, 1941. godina koja se vraća. Zagreb 2007, str. 424.

⁶⁵ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 130.

⁶⁶ Papik, Moji doživljaji one tragične godine, str. 183; Drago Kolimbatović: Moj Bleiburg. Zagreb 2003, str. 20-21; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 344.

⁶⁷ Rupiĉ in Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 131-132; Knezović, Pokolj hrvatske vojske 1945., str. 16-17; Prćela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 238; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 148.

⁶⁸ Rupiĉ, Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 140.

⁶⁹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 179-180.

⁷⁰ Rupiĉ, Dizdar, Izvješća partizanskih jedinica, str. 135, 140-142.

Ob vходу v taborišče so ujetnike razvrščali glede na to, katerim vojaškim enotam so pripadali, po letu nabora ter na častnike in podčastnike.⁷¹ Taborišče so strogo varovali podnevi in ponoči. Vsak del stavbe in vsaka skupina ljudi sto imeli svojega stražarja.⁷² Stjepan Buconjič navaja, kako so bile ob njegovem prihodu v taborišče že vse stavbe polne. Na dvorišču je bilo mnogo vojakov, častnikov, duhovnikov in civilistov, med njimi žene in otroci.⁷³ Po pričevanjih je bila v domobranskem delu taborišča obravnava manj stroga; prvič so dobili tudi hrano.⁷⁴ Kmalu zatem se je v taborišču razširila vest, da potekajo likvidacije častnikov. Del teh se je uspel umestiti v "nenevarno kategorijo", tako da jih ni "pogoltnil Maribor".⁷⁵ Takšno delitev ujetnikov slikovito ilustrirajo besede: "Tisti, ki jih na križišču pošljejo na desno, gre v smrt. Našo kolono so poslali v levo."⁷⁶ To se je najbrž nanašalo na častnike in ustaše, za katere viri kažejo, da so bili takoj po selekciji določeni za likvidacijo.⁷⁷ "Streljanja, udarcev in stokanja je bilo sedaj vse več. Strojnice so skorajda neprenehoma ropotale vso noč. /.../. Zjutraj ... v taborišču ni bilo niti enega častnika več."⁷⁸ Buconjič navaja tudi, kako je bilo 23. maja "približno 80-100 metrov od nas v bližini levega zidu ograje vojašnice, če gledaš od vhoda, več ogromnih širokih jam v obliki lijaka /.../. V te jame so partizani s puškomitraljezi gnali ujetnike v spodnjicah in srajcah ter začeli po njih streljati. Slišali smo ne samo streljanje, ampak tudi krike žrtev. Nekaj ur zatem /.../ so nas 35 iz moje skupine pripeljali, da zakopljemo, točneje da z zemljo zakrijemo trupla pobitih. Nekateri izmed njih še niso umrli, stokali so pod trupli. /.../. To se je dogajalo vseh šest noči mojega bivanja v vojašnici taborišču. Lahko zagotovem, da smo vsako noč pokopali najmanj 120-150 pobitih, torej skupaj 800-900 ljudi."⁷⁹ Točno številko je težko določiti glede na to da so v taborišče prihajale nove kolone.⁸⁰ Takšni opisi pa samo potrjujejo ukaz, ki je bil v zapisan v dnevniku 3. bataljona 6. vzhodnobosanske brigade, ki je v Maribor prišla 22. maja: "Po ukazu štaba naše brigade je imel bataljon nalogo likvidirati ljudske izdajalce." Očitno je takšna naloga zahtevala dosti časa, ker v nadaljevanju piše: "Zaradi izvršitve naloge se ni v toku dneva izvajala nobena druga delovna aktivnost." Ista naloga je bila izvršena v naslednjih dveh dnevih, točneje 24. in 25. maja.⁸¹

Del ujetnikov, pripeljanih z vlakom v Maribor, so namestili v prostore carinskega magazina nedaleč od železniške postaje. Prva dva dni so ujetniki bili skupaj, potem pa so ločili otroke od žena ter častnike od podčastnikov. Domobrane so na-

⁷¹ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 237, 321; Vjekoslav Lujo Lasić: Pakao je počeo u Bleiburgu. Dubrovnik-Sarajevo 1996, str. 35; J. U., Svjedočanstvo iz tragičnih dana, str. 287-289; Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 709-710; Stjepan Slipac: Svjedok. Moj križni put. V: Bleiburg 1945-1995. Zagreb 1995, str. 48; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 105.

⁷² Rupiće, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 165.

⁷³ Stjepan Buconjić: Moj posljednji bijeg. V: U Bleiburgu iskra. Zagreb 1993, str. 174; Rupiće in Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 164.

⁷⁴ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 253.

⁷⁵ Prav tam, str. 237, 321; Lasić, Pakao je počeo u Bleiburgu, str. 36-37; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 149-150; Rupiće in Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 145; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 432; Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 709-710.

⁷⁶ Marćinko, Na putu smrti od Bleiburga do Bjelovara, str. 127.

⁷⁷ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 330; Kovačević, Suza za Bleiburg 2, str. 141.

⁷⁸ Prav tam, str. 433; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, str. 105.

⁷⁹ Rupiće, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 164-165; Dusper, U vrtlogu Bleiburga, str. 38-39.

⁸⁰ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 322.

⁸¹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 139.

mestili v pritličju, ustaše pa v prvem nadstropju.⁸² V taborišče so ves čas prihajali partizani in opravljali "prepoznavanja".⁸³ Po prihodu srbskih enot v taborišče so začeli odvažati ujetnike, tako da je na koncu od prvotnih 1500 ostalo samo še približno 300 ujetnikov.⁸⁴ Zanesljivost teh števil je vprašljiva, vendar ni moč najti drugih podatkov. Kazimir Katalinič navaja, kako so bili iz tega taborišča ujetniki premeščeni v dvonadstropno šolsko stavbo. Morda gre za *Mädchenschule*, ki je navedena v drugem pričanju.⁸⁵ Ob prihodu so tudi ločili aktivne od rezervnih častnikov. Prva skupina je bila odvedena in se ni vrnila, kar verjetno pomeni, da so bili ujetniki pobiti.⁸⁶ Nekatere ocene kažejo na to, da so iz Dekliške šole odpeljali in pobili 1900 domobranskih častnikov.⁸⁷

Taborišče v Kadetnici, ki je bilo na "robu gozda", je bilo ograjeno z nekaj sto metrov dolgo železno ograjo. Po navedbah je bilo v njem približno 3000 ranjenec. Vojaki so bili razdeljeni po letnicah rojstva in nameščeni v stavbi ali za njo, če so bili pred njo civilisti.⁸⁸ Te številke se zdijo zelo velike, vendar je treba upoštevati, da so "nekaj dni neprestano prihajale čete hrvaških vojakov, ki so po krajšem zadrževanju zapuščali dvorišče".⁸⁹ Ker je bilo taborišče precej zasedeno, ni čudno, da ni moglo sprejeti še ene kolone. Po pričevanju so v tistih dneh "porabili trideset kilometrov žice za vezanje rok tistih, ki so jih pobili".⁹⁰ Nekega večera je bilo tako določeno, da se morajo ranjenci vkrcati v vlake. Osebe, ki je pri tem sodelovalo, priča, da so ranjence metali v Dravo.⁹¹ Bila je to prva selekcija ujetnikov, v kateri "dominira programirano selektivno ubijanje, ki so ga spremljali posamezni individualni izpadi".⁹²

Po navedbah prič je bil velik del ujetnikov odveden v gozdove nedaleč od Maribora (Tezno).⁹³ "Od mojega prihoda v Maribor pa vse do odhoda so neprestano streljali okrog Maribora in v samem mestu."⁹⁴ O močnem streljanju v neposredni bližini mesta, ki je trajalo skoraj ves mesec, nam priča tudi Stjepan Marič, ki je bil med tistimi, ki so z zemljo zakrili jame. Po njegovem pričevanju je bilo približno 320 jam s premerom od 2,5 do 5 metrov.⁹⁵ Zvonimir Dusper je bil v skupini 28 oseb, ki so jih s tovornjaki gole peljali na morišče. "Postrojili so nas na rob globoke jame. V hipu, nepripravljen sem ob rafalu strojnic občutil močan trzaj žice na roki in ob bliskih in pokanju sem se prevalil v mračno jamo."⁹⁶ Po navedbah je eden od

⁸² Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 323-324; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 334.

⁸³ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 323-324; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 413.

⁸⁴ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 413-414.

⁸⁵ Prav tam, str. 335.

⁸⁶ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 323; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 335.

⁸⁷ Krunoslav Draganović, Kalvarija hrvatskog naroda god 1945. V: Bleiburg: uzroci i posljedice (dalje Draganović, Kalvarija hrvatskog naroda), str. 100.

⁸⁸ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 293.

⁸⁹ Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu. Slavonski Brod 2007, str. 206.

⁹⁰ Mirko Meheš: Preživjeli da svjedoče. V: Od Bleiburga do naših dana (dalje Meheš, Preživjeli da svjedoče) str. 228.

⁹¹ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 294; Kolimbatović, Moj Bleiburg, str. 22; Stanislav Vukorep: Preživjeli svjedoče. Zagreb 2005, str. 76-77.

⁹² Goldstein, 1941. Godina koja se vraća, str. 423.

⁹³ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 254; Brdarić, Moj put u nepoznato, str. 164-165; Mullanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 149-150; Dragutin Pelikan: Jedna sudbina i tisuće ... Slatina 2001, str. 35-36.

⁹⁴ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 237, 279.

⁹⁵ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 297.

⁹⁶ Dusper, U vrtlogu Bleiburga, str. 33-34.

jarkov v tezenskem gozdu dolg okoli 5 km in "natrpan z iznakaženimi telesi".⁹⁷ Glede na to, da so se morali pri likvidacijah ujetniki sleči, je zanimivo pričevanje Lovreta Juraja Globana, ki je bil zadolžen za "razkužilo". Spominja se, da je metal v peč "še delno krvave uniforme ustašev, orožnikov, domobranov in nekaj nemških gestapovcev", in jih za tem nalagal na tovornjak. Čeprav ne govori o številkah, je zanimivo, da je odvoz oblek potekal štirikrat dnevno, in to ves teden.⁹⁸

Ko je bilo leta 1999 odkrito množično grobišče na Teznom, so se začele raziskave. Od skupnih 3 kilometrov rova je bilo samo na dolžini 70 metrov eks-humiranih 1179 oseb.⁹⁹ Večina okostij je imela komolčne ali podkomolčne kosti zvezane z žico, nekateri pa so imeli zvezane tudi noge. Na posameznih lobanjah so vidne poškodbe od strelnega orožja.¹⁰⁰ "Našli so tudi veliko indetifikacijskih oznak, ki potrjujejo narodnost in status žrtev. Vojaške označbe, vojaški čevlji, značke na žepih, prstani, navadni ali zakonski, denarnice in žlice, pribor za britje, zlatniki."¹⁰¹ Po teh je mogoče sklepati, da je bila večina žrtev pripadnikov vojske NDH.¹⁰² Ta podatek je sprožil mnogo zapisov v časopisih in elektronskih medijih; predvsem so pisali o številu ubitih. Marinko Polič meni da bi bilo najmanjše število približno 12.000 Hrvatov.¹⁰³ Branimir Kovačević navaja število 38.736 oseb.¹⁰⁴ Komisija za ureditev vprašanj prikritih grobišč, ustanovljena pri Vladi Republike Slovenije, je avgusta 2007 izvedla sondiranje protitankovskega jarka in štirinajst sond je potrdilo obstoj grobišča na treh različnih lokacijah v skupni dolžini 950 metrov. Posmrtni ostanki so 1 do 1,5 metra globoko, širina zasutega jarka pa je 3 do 4 m. Član komisije Mitja Ferenc meni, da je mogoče s preprostim matematičnim izračunom in s primerjanjem prejšnjih izkopavanj priti do ocene; da je bilo žrtev najmanj 15.000.¹⁰⁵ Ta podatek je morda nespreejemljiv tako za tiste, ki so pričakovali večje, kot tudi za tiste, ki pričakovali manjše število pobitih. To je rezultat prvega takšnega sistematičnega izračuna, ki nam omogoča konkretnije razpravljati o problemu.

Likvidacije so - v skladu s pričanji - izvajali na območju mariborskega Pohorja, točneje pri Sv. Arehu na Rogli. Na tem kraju je bilo pobitih več črnogorskih četnikov. Njihove skupine naj bi šle - tako jim je bilo rečeno - v taborišče, kjer naj bi jih razvrstili in poslali domov. Brž zatem so jih odvedli na bližnje dvorišče, kjer je bilo več tovornjakov in partizansko spremstvo. V stavbi so jih temeljito pregledali. "Ostal sem v srajci in v domačem spodnjem perilu. /.../. Partizan je prišel do mene

⁹⁷ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 422-423

⁹⁸ Prav tam, str. 428-429.

⁹⁹ Mitja Ferenc, Želimir Kužatko: Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji = Prikrivena grobišta Hrvatov v Republici Sloveniji = Hidden croatian mass graves in the Republic of Slovenia. (dalje Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS). Zagreb 2007, str. 40, 42.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 129.

¹⁰¹ Prav tam, str. 42.

¹⁰² Prav tam, str. 129.

¹⁰³ Marinko Polič: Od Mostara do Bleiburga. V: Povlačenje 1945. Krivci i žrtve Zagreb 2000, str. 186; Dragan Truhli: Masovna grobnica ispod vodovoda. V: Nedjeljni jutarnji list (podlistak Panorama), 14. 9. 2003, str. 13.

¹⁰⁴ Kovačević, Suza za Bleiburg, str. 126; Osim Teznog kanjon Špitalić kod Slovenskih Konjica najveća je grobnica Hrvata u Sloveniji. V: Večernji list, 29. 7. 1999, str. 15.

¹⁰⁵ Tomislav Vuković: Intervju. Mitja Ferenc, član Komisije slovenske Vlade za istraživanje masovnih grobišta. 'Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita'. V: Glas Koncila, 16. 9. 2007, str. 8-9; Zločin u Teznom. Mitja Ferenc, član Komisije slovenske Vlade za istraživanje masovnih grobnica, o najvećem hrvatskom stratištu: Naredbe za masakr morala je doći od Tita. V: Jutarnji list, 14. 9. 2007, str. 10; Dražen Čurić: Povijesna istina. Dr. Mitja Ferenc tvrdi: Tito naredio pokolj Hrvata u Bleiburgu. V: Večernji list, 14. 9. 2007, str. 10.

in mi roke zvezal z izolirano telefonsko žico."¹⁰⁶ Tako so zvezali po dva in dva in jih vkrcali na tovornjake. Pri prihodu na Pohorje so jih obkrožili partizani. "Pri-peljali so nas do ogromnih jam, v katerih so že ležala gola trupla pobitih. Postrojili so nas ob robu jam in nas začeli streljati v hrbet."¹⁰⁷ Nekateri ujetniki so se rešili tako, da so se vrgli v jamo, preden jih je zadela krogla. Da bi bili prepričani, da so vse postrelili, so rablji svetili s svetilko in streljali po mrtvih.¹⁰⁸

Za organizacijo in izvedbo likvidacij na Pohorju je bil odgovoren Zdenko Zavadlav, namestnik načelnika Ozne za območje Maribora, ki dolgo vrsto let ni razlagal o svojih "operacijah". Leta 1990 pa je objavil dnevniške zapiske: "Na Pohorju smo nocoj spet streljali! /.../. Knojevci razsvetljujejo pot z akumulatorskimi svetilkami, nato kar pomečejo zapornike s kamionov in nato marš proti izkopanemu grobu. /.../. Pridemo pred jamo. Slačenje zapornikov, da jih ne bi bilo mogoče identificirati. /.../. Po pet jih vlačijo pred jamo in z obeh strani postrelijo z lahkim strojnimi, da padejo žrtve v jamo."¹⁰⁹ Čeprav "naknadni spomini" vzbujajo sum, pa je zanimivo, da Zavadlav v novejši izpovedi pravi, kako je on osebno organiziral poboje pri Arehu. Ukaz je bil, kot pravi, iz samega vrha in se je glasil: "Sovražnika ubiti brez sojenja, ker revolucija še vedno traja."¹¹⁰ O intenziteti dogodkov govori tudi dejstvo, da so civilne in vojaške oblasti s tega območja navajale, kako ni nikakršne razlike med našo (jugoslovansko) in okupatorsko vojsko. Številna negodovanja so zahtevala hitro intervencijo, zato se je sestalo politično in vojaško vodstvo in so bili "izredni ukrepi lokalnih oblasti v Mariboru hitro ukinjeni".¹¹¹

Del preživelih ujetnikov iz mariborskega taborišča je bil napoten proti železniški postaji, od koder so jih z živinskimi vagoni odpeljali proti Zagrebu.¹¹² V knjigi depeš 15. majevačke brigade piše: "Po ukazu smo napotili en vlak /.../ da spremlja ujetnike proti Zagrebu."¹¹³ V vsak vagon je bilo treba namestiti 180 ljudi, če to ni bilo možno, je bil izdan ukaz, da presežek likvidirajo na sami postaji.¹¹⁴ Po drugih navedkih je bilo v vagone nameščenih po 100 ljudi, vsak odpor so kaznovali z likvidacijo.¹¹⁵ Med potovanjem "je bilo stanje obupno, ker nismo mogli sedeti na tleh /.../ zrak je smrdel in vse je smrdelo, ker smo morali opravljati potrebo tako zaprti v vagonu".¹¹⁶

¹⁰⁶ Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće, str. 137; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 434-435.

¹⁰⁷ Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće, str. 227-228; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 294.

¹⁰⁸ Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće, str. 228.

¹⁰⁹ Zdenko Zavadlav: Iz dnevniških zapiskov mariborskega oznovca (Izbrani listi) 1. del: Leto 1945. Maribor 1990, (dalje Zavadlav, Iz dnevniških zapiskov mariborskega oznovca) str. 91-93.

¹¹⁰ Mladen Genc: Šokantna ispovijest Zdenka Zavadlava (79), bivšeg zamjenika načelnika OZN-e za područje Maribora, o masovnim likvidacijama Hrvata 1945. u Sloveniji. Naređeno nam je da ubijamo! V: Jutarnji list, 25. 5. 2003, str. 12-13.

¹¹¹ Dizdar, Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova, str. 157.

¹¹² Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 324, 348; Lasić, Pakao je počeo u Bleiburgu, str. 37; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 150; Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 710; Sulejmanpašić, Od Sarajeva do Bleiburga i povratak, 106-107; Kovačević, Suza za Bleiburg 2, str. 119-120, 157, 241.

¹¹³ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 130.

¹¹⁴ Rupić, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 145.

¹¹⁵ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 432; Mulanović, Nas su ubijali komunisti!, str. 150.

¹¹⁶ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 238; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 435; Brdarić, Moj put u nepoznato - Bleiburg, str. 165; Brozović, Na cesti Dravograd-Maribor, str. 710.

Milan Basta navaja, kako so bili že 16. maja "domobranci in begunci" spuščeni domov.¹¹⁷ Te izjave pa ne potrjujejo zapisi spominov,¹¹⁸ zato lahko sklepamo, da ni šlo za pravilo, ampak za manjše število civilistov, ki so jih izpustili. Treba je pripomniti, da je 28. maja 1945 generalštab JA izdal odločbo, po kateri se "zajeti domobranci ne štejejo več za ujetnike in da bodo izpuščeni iz taborišč za popolnitev naših enot. To se ne nanaša na častnike in podčastnike, ki bodo še naprej v taboriščih."¹¹⁹ Takšna odločba kaže na delno "popuščanje", ki bi lahko predstavljalo svojevrsten konec "prvega čiščenja". Vendar ta "velikodušnost", kot jo opisuje Vladimir Bakarič,¹²⁰ očitno ni zaživela.¹²¹ Poleg tega ostaja vprašanje, koliko oseb, na katere se je odločba nanašala, je bilo 28. maja sploh še živih. Ne smemo pozabiti, da se je to dogajalo skoraj dva tedna po uradni predaji, in da v tem času ni bilo še nikakršnega nadzora.

Na poti iz Dravograda je bil del ujetnikov napoten proti Slovenj Gradcu, kjer se jim je priključil še del beguncev, ki so zaradi zastojev ostali na tem območju.¹²² Že na začetku formiranja kolon so bili ustaši izločeni in vrste po štiri so morali oblikovati samo domobranci.¹²³ Kaj natanko se je dogajalo, je težko izvedeti glede na to, da so tudi pričanja ljudi zelo različna.¹²⁴ Večina pa se spominja, da so morali tudi ti ujetniki teči.¹²⁵ V Slovenj Gradec je prispelo večje število beguncev, večinoma slovenskih domobrancev in civilistov, ki so jih z vlaki vrnili iz Pliberka. "Iz vlakov smo izstopili v Mislinju, kjer se je končala proga /.../. Iz teme je zagrmel ukaz: 'Na cesto!' /.../. Zbrali smo se kot čreda ovac, preplašenih od volkov. Spremstvo se je zadrlo: 'V vrste po osem!'"¹²⁶ V mestu so bili ujetniki nameščeni v prostore šole.¹²⁷ V ujetništvu so jim bila odvzeta oblačila, časnike pa so ločili od drugih.¹²⁸ Navajajo, da ves čas niso dobili hrane in vode ter da nismo smeli iti na opravljanje potreb.¹²⁹ V mestu in okolici je bilo več prostorov namenjenih bivanju ujetnikov, vendar so opisi zelo pomanjkljivi. Zdi se, da je šel del kolon skozi me-

¹¹⁷ Milan Basta, Đurica Labovič: Partizani za pregovarački stolom 1941-1945. Zagreb 1986, str. 325.

¹¹⁸ Knezovič, Pokolj hrvatske vojske 1945., str. 19; Prcela, Živič, Hrvatski holokaust, str. 274.

¹¹⁹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 144.

¹²⁰ Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952. sv. 1. Zagreb 2005, str. 65; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska. Slavonski Brod, Zagreb 2008, str. 486.

¹²¹ Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952. sv. 1, str. 70; Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, str. 537

¹²² Dragutin Pavlina: Sjećanja i zapisi : da se ne zaboravi. Zagreb 2003, (dalje Pavlina, Sjećanja i zapisi) str. 82.

¹²³ Zvonko Springer: Moj križni put. Vinkovci 1999, str. 170.

¹²⁴ Perič, Svjedočanstvo 1945-1995. Bleiburg, str. 41; Pavlina, Sjećanja i zapisi, str. 82, 85-86; Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 30.

¹²⁵ Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 30; Pavlina, Sjećanja i zapisi, str. 85-86; Springer, Moj križni put, str. 170.

¹²⁶ John Corsellis, Marcus Ferrar, Slovenia 1945. Memories of Death and Survival after World War II. London, New York 2005 (dalje Corsellis, Ferrar, Slovenia 1945) str. 71-72.

¹²⁷ Prav tam, str. 68.

¹²⁸ Križev pot slovenskega domobranstva Judenburg oko 1946, str. 4; Na božjo pot. V: Zgodbe mučeništva Slovencev, Buenos Aires 1949, str. 28-29; Vetrinjska tragedija. V spomin nesmrtnim junakom, izdanim u Vetrinju 27.-31. maja 1945 in pomorjenim za velike ideje svobode. Cleveland 1960, Ljubljana 1991 (dalje Vetrinjska tragedija) str. 86-87; Pavči Maček-Eiletz: Tudi jaz sam šla skozi Teharje. V: Zaveza, 1994, št. 2, (dalje Maček-Eiletz, Tudi jaz sam šla skozi Teharje) str. 23; Roman Leljak: Teharje (dalje Leljak, Teharje). Maribor 1990, str. 92.

¹²⁹ Vetrinjska tragedija, str. 86.

sto, ujetniki pa so bili nameščeni na travniku ob izhodu iz mesta.¹³⁰ Del kolon so namestili na dvorišču večje stavbe (šole ali vojašnice), tam pa je sledilo razvrščanje.¹³¹ Mate Stankovič je bil v koloni 4000 oseb v "žagi". Spominja se, da so vso noč izvajali likvidacije; in ko so se naslednji dan odpravili proti Celju, je manjkalo približno 200 ljudi.¹³² Morda so prav te osebe končale v nedavno sondirnem grobišču Žančani - jarek je dolg 80 m in je do vrha napolnjen s kostmi. Jože Dežman je zapisal: "Ostanki se nahajajo od globine enega metra proti dnu, samo tu leži najmanj 1500 ljudi."¹³³ Angela Fajmut opisuje, kako je videla, da so okoli 16. maja "partizani na tovarnjake vkrcali ujete ustaše in jih odpeljali v proti Žančanom".¹³⁴ Ivan Knap se spominja: "Bil sem v drugi četi tedanje jugoslovanske vojske in so nas pripeljali, da z lopatami in krampi kopljemo zemljo ter jo mečemo na trupla, ki so bila že deloma pokrita z zemljo, ampak slabo, tako da so se lahko še videle roke, glave in noge žrtev. Morali smo kopati cel dan, da smo jih kolikor toliko pokrili z zemljo."¹³⁵ Za večino pobitih se sklepa, da so bili Hrvati, končno število žrtev bi lahko znašalo tudi do 7000. Poleg Hrvatov je v grobišču je končalo tudi 60 do 80 pripadnikov Kulturbunda iz Slovenj Gradca.¹³⁶

Postanek v Slovenj Gradcu je bil kratek in večje kolone so že naslednji dan nadaljevale pot proti Celju.¹³⁷ Po poti je partizansko spremstvo ubijalo vse, ki so zaostajali.¹³⁸ Za te dogodke se je očitno vedelo, saj je v dokumentih navedeno: "Uspeli smo povečati sovraštvo do te bande; v zadnjem času jih borci ubijajo vse, ki zaostanejo za kolono ali ki niso zmožni nadaljevati poti."¹³⁹ Posebno nevarni so bili ozki prehodi, v katerih se je začejala "tekma za življenje".¹⁴⁰ Ob jutranji zarji je prišla kolona v Celje, kjer so ugotovili, da je izginilo mnogo ljudi. Del ujetnikov se je ustavil na travniku pred mestom,¹⁴¹ drugi del pa je bil napoten proti sejmu, kjer je sledila selekcija.¹⁴² "Čeprav smo bili tesno nagneteni, so krvniki vseeno hodili med nami in izbirali žrtve za svoja izživljanja."¹⁴³ Ujetnike, ki so bili nameščeni na nogometnem igrišču v predmestju Celja, so likvidirali po skupinah. "Podnevi in še posebno ponoči smo slišali krike, vpitje, žaljivke in vsi smo samo čakali, kdaj bomo prišli na vrsto tudi mi."¹⁴⁴

V taborišče so prepreženo vodili nove ujetnike, ki so jih ubijali v tankovskih

¹³⁰ Šaravanja, Kako su nas desetkovali, str. 251.

¹³¹ Springer, Moj križni put, str. 170.

¹³² Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 350-351.

¹³³ http://dnevnik.hr/bin/article.php?article_id=31822, nazadnje pregledano 29. novembra 2007; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 158.

¹³⁴ Risto Stojanović: Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi. Ravne na Koroškem 2005, str. 105.

¹³⁵ http://dnevnik.hr/bin/article.php?article_id=31822, nazadnje pregledano 29. novembra 2007.

¹³⁶ Isto; http://dnevnik.hr/bin/article.php?article_id=31822, nazadnje pregledano 29. novembra 2007; Janez Črnej: Skrivenosti na Legnu. V: Spletna Demokracija, 1. 5. 2003, str. 45.

¹³⁷ Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 30.

¹³⁸ Šaravanja, Kako su nas desetkovali, str. 250; Roland Kaltenecker: Titos Kriegsgefangene - Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse. Graz-Stuttgart 2001, str. 46; Videoposnetek intervjuja z Josom Duševićem z dne 24. januarja 1990.

¹³⁹ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja, str. 195.

¹⁴⁰ Springer, Moj križni put, str. 181.

¹⁴¹ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 350-351; Pavlina, Da se ne zaboravi, str. 87-88.

¹⁴² Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 30-31.

¹⁴³ Pavelić, Tragom krvi i užasa, str. 196-197.

¹⁴⁴ Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 346.

rovih ob Savinji.¹⁴⁵ Podobno je bilo tudi v taborišču Bežigrad pri sveti Ani, ki je "štelo 8-9 barak, dolgih 30 m".¹⁴⁶ Likvidacije so se začele 10. ali 11. maja, neposredno po prihodu prvih ujetnikov. "Ubitih je največ hrvaški domobranov ter ustašev, zatem slovenskih domobrancev, nekaj četnikov, ujetih pri Žalcu, malo Nemcev ter raznih civilistov, med katerimi več žena."¹⁴⁷ Iz taborišča so ujetnike odvedli v okolico Celja, kjer so jih likvidirali v protitankovskem rovu na območju Bukovžlaka.¹⁴⁸ Štab 11. krajiške divizije je bil v Celju. Po operativnem dnevniku, 17. maja, je 12. krajiška "sprejela približno 30.000 ujetnikov - Nemcev, ustašev in domobranov - ter jih poslala v taborišče severozahodno od Celja, v Babno".¹⁴⁹ Naslednje jutro se je kolona približno 40.000 ujetnikov odpravila proti Samoboru.¹⁵⁰

V prvih junijskih dneh se je na železniški postaji v Celju ustavil vlak, na katerem je bilo veliko slovenskih domobrancev in civilistov, ki so jih vrnilo iz Pliberka. O tem transportu priča Zdenko Zavadlav: "Vagoni so zavezani z žico in zabiti. Iz njih smrdi, kot da bi prevažali živino. /.../. V vsakem vagonu je kakih petdeset navadnih domobrancev /.../ tu in tam kak oficir, civilist, ženska, pa tudi otrok."¹⁵¹ "Ko smo izstopili iz vagona, so partizani navalili na nas. Od vseh strani so letele na nas psovke."¹⁵² Ujetnike udarjali s puškami. "Mnogi so s krvavimi in razbitimi lobanjami padli pod udarci."¹⁵³ Nato so ujetnike razvrstili in jih postrojili v kolone po štiri.¹⁵⁴ Ko je začela kolona hoditi, so morali "poljubljati zemljo in z usti pobirati s tal smeti."¹⁵⁵ Med potjo skozi mesto proti taborišču Teharje (7 km od Celja) so morali ujetniki peti: "Mi smo izdajalci, mi smo banditi, mi smo bela garda."¹⁵⁶ Vso pot, ki je trajala približno sedem ur (ker so kolone pošiljali zdaj naprej zdaj nazaj),¹⁵⁷ so pri poniževanju sodelovali tudi meščani.¹⁵⁸ Nekateri Celjani se spominjajo teh dogodkov in pravijo, da so bili "nečloveški" ter da je bilo "v kolonah veliko žena in otrok". Vsakdo med njimi, ki ni poljubil zemlje, je "občutil škorenj, ki mu je potisnil obraz v okrvavljeno zemljo".¹⁵⁹ Udeleženci kolon se tega spomi-

¹⁴⁵ Prav tam.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 382; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 299.

¹⁴⁷ Prcela, Živič, Hrvatski holokaust, str. 383.

¹⁴⁸ Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 77.

¹⁴⁹ Na tem območju je tudi grobnica; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 78; Mato Marčinko: Grobišta Hrvata ubijenih na području Celja. V: Politički zatvorenik 64/65, srpanj-kolovoz 1997, str. 36-37.

¹⁵⁰ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 128-129.

¹⁵¹ Zavadlav, Iz dnevninskih zapiskov mariborskega oznovca, str. 45-46.

¹⁵² Križev pot slovenskega domobranstva, str. 5; Vetrinjska tragedija, str. 88-89; Na božjo pot, str. 29.

¹⁵³ Vetrinjska tragedija, str. 90; Križev pot slovenskega domobranstva, str. 6; Nikolai Tolstoj, Matjaž Klepec, Tomaž Kovač: Trilogija o poboju vojnih beguncev iz leta 1945. Vetrinj - Teharje - Rog. Maribor 1991, str. 68-81; Otvoreni dossier: Bleiburg. Zagreb 1990, str. 109-110; Lojzka Frančič-Berden: Odhajali so s smrtjo v očeh. V: Zaveza, 2001, št. 1, str. 71.

¹⁵⁴ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 6; Janez Zdešar: Spomini na težke dni. Ljubljana 1990, str. 23.

¹⁵⁵ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 5; Vetrinjska tragedija, str. 88-89; Slovenija 1941-1948-1952. Tudi mi smo umrli za domovino. Zamolčani grobovi in njihove žrtve. Ljubljana-Grosuplje 1998, 2000, (dalje Tudi mi smo umrli za domovino) str. 447; Roman Leljak: Teharske žive rane. Ljubljana 1990, (dalje Leljak, Teharske žive rane) str. 21, 25.

¹⁵⁶ Vetrinjska tragedija, str. 90, 92; Na Božjo pot, str. 29; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 447-449.

¹⁵⁷ Vetrinjska tragedija, str. 89; Maček-Eiletz, Tudi jaz sam šla skozi Teharje, str. 24; Leljak, Teharje, str. 7, 49.

¹⁵⁸ Vetrinjska tragedija, str. 92.

¹⁵⁹ Leljak, Teharske žive rane, str. 25, 47.

njajo različno. Nekateri pričajo, da so jim iz množice metali hrano,¹⁶⁰ drugi spet navajajo, kako so jih civilisti "udarjali, pljuvali, mi pa obraza nismo smeli obrisati z roko".¹⁶¹ Velik del kolone je šel ob Savinji proti Laškemu in Zidanemu Mostu.¹⁶²

Del ujetnikov so odvedli v taborišče Teharje, ki je bilo po pričevanjih odprto med 15. in 20. majem.¹⁶³ Celoten kompleks je sestavljalo 87 barak. V središču je bilo šest velikih barak, med katerimi so bila štiri dvorišča. Ostale barake so se bile na okoliških vzpetinah.¹⁶⁴ Po depeše I. armade JA med 16. do 18. majem navajajo številčno stanje v taborišču takole: "7600 Nemcev, 4550 ustašev, 2709 domobranov, 600 četnikov, 38 belogardistov, 28 Poljakov, 25 Italijanov."¹⁶⁵ Po spominih preživelih se je taborišče hitro napolnilo. "Biči, opasači in puškina kopita so nas hitreje pognali v notranjost taborišča /.../. V divjem diru smo morali obteči barako in obstati sredi dvorišča /.../. Postavili smo se v vrste po štirje in štirje."¹⁶⁶ Ujetniki so morali zmetati stran vse, kar so še imeli s seboj.¹⁶⁷ Po prihodu je sledilo ločevanje častnikov od podčastnikov, zatem pa so naredili skupine po 60 ljudi in jih namestili v barake. Vsakodnevno so se ponavljali isti prizori: "Postrojevanje na dvorišču na ljubo partizanskih častnikov /.../. Psovke, bičanja, zasmehovanja, mučenje, vmes pa je bilo slišati pritajene vzdihne zdaj z ene, zdaj iz druge sobe."¹⁶⁸ "Deset in več oseb je zrinjeno v majhne sobe. Nekateri izmed nas so spali na tleh."¹⁶⁹ V sobah je močno smrdelo, ker ujetniki niso smeli do stranišča, prehrana pa je bila zelo slaba.¹⁷⁰ "Na ujetnikih so se lahko videli znaki slabosti: ohlapno so hodili, težko govorili, naokrog so sedeli ter se komaj dvigovali."¹⁷¹ Hitro so sledila popisovanja na podlagi katerih so ujetnike razvrstili v skupine A, B in C (A - mlajši od 18 let, B - tisti, ki so pristopili k domobranom po januarju 1945, C - vsi ostali).¹⁷² Takšnih razvrščanj, po katerih so bili mladoletni izpuščeni, drugim pa so sodili ali so jih likvidirali brez sojenja, se spominja Zdenko Zavadlav.¹⁷³ Po navdbah so skupine po 80 častnikov z zvezanimi rokami so hodile "proti protitankovskimi jarkom", ki so bili blizu taborišča, kmalu zatem pa je bilo slišati ropotanje strojnic.¹⁷⁴ V bližini taborišča je več grobišč. Posmrtni ostanki ležijo ob

¹⁶⁰ Šaravanja, Kako su nas desetkovali, str. 253.

¹⁶¹ Prcela, Živič, Hrvatski holokaust, str. 316, 345; Pavelič, Tragom krvi i užasa, str. 196.

¹⁶² Springer, Moj križni put, str. 182; Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 350-351; Zovko, Križni put i dvadeset godina robije, str. 30-31; Šaravanja, Kako su nas desetkovali, str. 252-254.

¹⁶³ Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948, Documentation project Committee München 2003, (dalje Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia) str. 131.

¹⁶⁴ Vetrinjska tragedija, str. 92-93; Po podatkih iz Križev pot slovenskega domobranstva, taborišče je sestavljalo 78 barak, str. 7.

¹⁶⁵ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 121.

¹⁶⁶ Vetrinjska tragedija, str. 94.

¹⁶⁷ Tudi mi smo umrli za domovino, str. 453; Matjaž Klepec: Teharje so tlakovane z našo krvjo. Buenos Aires 1973, str. 53; Maček-Eiletz, Tudi jaz sam šla skozi Teharje, str. 25; Zdešar, Spomini na težke dni, str. 26; Leljak, Teharje, str. 41; Corsellis, Ferrar, Slovenia 1945, str. 72-73.

¹⁶⁸ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 18; Corsellis, Ferrar, Slovenia 1945, str. 73.

¹⁶⁹ Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia, str. 131-132.

¹⁷⁰ Na božjo pot, str. 31; Maček-Eiletz, Tudi jaz sam šla skozi Teharje, str. 25.

¹⁷¹ Zdešar, Spomini na težke dni, str. 34; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 54.

¹⁷² Vetrinjska tragedija, str. 99; Na božjo pot, str. 30, 43; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 459; Zdešar, Spomini na težke dni, str. 30-31; Mitja Ferenc: Kočevska - pusta in prazna. Ljubljana 2006, str. 533.

¹⁷³ Zdenko Zavadlav: Partizani, obveščevalci, jetniki. Iz dosjeja Zavadlav 1944-1994. Ljubljana 1996, (dalje Zavadlav, Partizani, obveščevalci, jetniki) str. 247.

¹⁷⁴ Vetrinjska tragedija, str. 100-101; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 74; Janez Černež: Teharski grobovi. V: Zaveza, 2002, št. 2, str. 62; Križev pot slovenskega domobranstva, str. 16; Vetrinjska tragedija, str. 100-101; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 64.

zahodnem zidu, na jugu ob jarku pri železniški progi, na vzhodu poleg travnika ter pod betonskim plesiščem.¹⁷⁵

Enaka usoda je čakala tudi del ujetnikov, uvrščenih v skupino C.¹⁷⁶ Potem ko je slišal svoje ime, je moral poklicani stopiti v omejeni prostor na taboriščno cesto, kje je bil štor ter poleg njega velik kolut telefonske žice, s katero so zvezali domobrance po dva in dva z rokami na hrbtu.¹⁷⁷ Ujetniki so se morali nato povzpeti na tovornjake, kjer so morali poklekniti in upogniti glave. Komisarji so dajali navodila "in avto za avtom je odhajal z žrtvami".¹⁷⁸ "Pet tednov so vsak večer pripeljali osem do deset velikih tovornih avtomobilov in nanje so nakladali zavezane domobrance. /.../. Bili so že napol mrtvi."¹⁷⁹

Na podlagi spominov, ki navajajo, kako se je taborišče stalno polnilo z novimi ujetniki, je težko oceniti njihovo pravo število. Ocenjujejo, da je šlo za 7000 do 8000 ljudi.¹⁸⁰ Po pričanju enega od ujetnikov, ki je v taborišču pričakal vsesplošno pomilostitev, razglašeno 3. avgusta 1945, so odpeljali 5000 slovenskih domobrancev, ki so bili uvrščeni v skupino C, ostalo pa je samo 225 oseb iz skupin A in B.¹⁸¹ Po dokumentih je amnestijo dočakalo 380 oseb.¹⁸² S skupino mladoletnikov je ostal tudi Justin Stanovnik, ki navaja, kako je od skupnega števila ujetnikov ostalo komaj 500 oseb.¹⁸³ Del teh je bil verjetno v začetku avgusta likvidiran v Dolini zvončkov pod Homom.¹⁸⁴ Preostalim je sodila taboriščna komisija; največji del ujetnikov je bil obsojen na 3 do 6 mesecev zapora s prisilnim delom.

V okolici Celja je več grobnic: Zgornja Hudinja, Huda jama, Stari Hrastnik, Marnska kapela, rudnik v Dolu, rudnik Ana, Pod Jelenico, Praprotno, Rikelnov kamnolom, Klembasov Kamnolom in Retje.¹⁸⁵ Grobišče v Zgornji Hudinji je deloma raziskano. Pri izkopavanju so našli večje število kosti, verjetno od 37 moških in 3 žensk. "Razen ostankov so izkopane bile tudi žične zanke, s katerimi so bile zvezane roke ali pa so samo ležale ob okostjih." V grobnici niso bile najdene krogle, čeprav je več ljudi umrlo zaradi poškodb glave, kar pomeni, da so bile pripeljane z drugih območij.¹⁸⁶ Na območju Hude jame je do sedaj še ne raziskan rudarski rov Sv. Barbara, za katerega se predpostavlja, da skriva največje število slovenskih domobrancev in pripadnikov vojske NDH.¹⁸⁷

Večino ujetnikov so odpeljali proti Laškem in Hrastniku.¹⁸⁸ Po prihodu so nas "postavili v tri vrste in nas okrog močno zastražili /.../. Tu so nas sezuli /.../ po dva

¹⁷⁵ Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 171-172.

¹⁷⁶ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 17; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 463.

¹⁷⁷ Vetrinjska tragedija, str. 112, 115; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 80; Jože Cerar: Iti skozi Teharje in ostati živ. V: Zaveza, 2002, št. 2, str. 52-59; Zdešar, Spomini na težke dni, str. 32-33.

¹⁷⁸ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 18.

¹⁷⁹ Vetrinjska tragedija, str. 105; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 82; Na božjo pot, str. 45.

¹⁸⁰ Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 64.

¹⁸¹ Vetrinjska tragedija, str. 106.

¹⁸² Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., str. 237.

¹⁸³ Justin Stanovnik: Teharska nedjelja. V: Zaveza, 1992, št. 3, str. 9-13.

¹⁸⁴ Justin Stanovnik: Množična morija mladoletnih domobrancev na Teharjah. V: Zaveza, 2002, št. 3, str. 66-71; Pavel Kogej: Pobjo mladoletnih domobrancev. V: Zaveza, 1992, št. 3, str. 4-9.

¹⁸⁵ Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 75; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 186-192; Leljak, Teharje, str. 28-35; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 76-84.

¹⁸⁶ Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 82-84.

¹⁸⁷ Prav tam, 108.

¹⁸⁸ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 20-21.

in dva vodili /.../. Tu je bilo morišče.¹⁸⁹ Delu ujetnikov je uspelo razvezati žico in pobegniti, preden so začeli streljati.¹⁹⁰ Tisti, ki so preživeli padec v jamo, navajajo: "Dva partizana sta stala tik ob robu jame in streljala žrtvam v zatilje. /.../. Odpeljali so nas do drugih domobrancev. Stali smo pred jamo /.../. Padel sem na kup krvavih teles in izgubil zavest."¹⁹¹ Po pričevanjih so, potem ko jim je zmanjkalo nabojev, "žive so metali v jamo ter za njimi metali ročne granate, po tem pa bi jamo zasipali z apnom".¹⁹²

Ujetniki iz taborišča Vetrinje so bili izročeni na območju železniške postaje Podgorje (Maria Elend). Po prehodu meje so jih usmerili proti Jesenicam in Kranju. "Tu nas je pričakalo 10 do zob oboroženih partizanov, ki so nas oropali ter nas pustili dalje."¹⁹³ Po prevzemu ujetnikov se je začelo vpitje: "Psi beli, ven, sedaj nam boste plačali."¹⁹⁴ Odvzete so jim bile vse bolj vredne stvari.¹⁹⁵ Ko se je začel vlak ustavljati, nam je tak sprejem pripravilo tudi prebivalstvo: "Dajte jih sem, da tu pobijemo preklete pse."¹⁹⁶ Na isti način so pričakali tudi kolone, zastavljene pod mostom. Dva po dva so prestopali most, na katerem so bili partizani in civilisti. Pri prihodu so ujetnike udarjali in jih metali v vodo. "Na takšen način smo izgubili več sto ujetnikov iz kolone."¹⁹⁷

V taborišču na Jesenicah so namestili visoke predstavnike NDH. Na temelju spiska ujetnikov, ki so jim ga predali Britanci (kar pomeni, da je obstajala zavezniška evidenca), je bi bila izpeljana selekcija.¹⁹⁸ Vladimir Frkovič tako navaja, kako so bili takoj izločeni dr. Mile Budak, N. Mandič in A. Mešič.¹⁹⁹ Po besedah Rolanda Kaltenebergerja se je že v tem taborišču začel množičen poboj nemških in hrvaških vojakov. "Od 7000 ujetnikov jih je samo 4000 odšlo proti Kranju. Od teh

¹⁸⁹ Vetrinjska tragedija, str. 112-113; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 464-465; Na božjo pot, str. 35.

¹⁹⁰ Vetrinjska tragedija, str. 115; Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 86, 87.

¹⁹¹ Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 94-95; Otvoreni dossier: Bleiburg, str. 114-115.

¹⁹² Klepec, Teharje so tlakovane z našo krvjo, str. 85; Vetrinjska tragedija, str. 116.

¹⁹³ The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence London 1990, KP 291; Hrvatski državni arhiv (HDA), Dopis Komiteta jugoslavenske demokratske zajednice u Švicarskoj br. 42, Dinarska četnička oblast, inv. br. 565, 1.

¹⁹⁴ Ušel sem smrti, str. 2-52; Milan Zajec: Iz groba je ustao i hoda među nama. V: Iskra, št. 578, 15 svibnja 1975; br. 580, 15 lipnja 1975; Ušli so smrti. Poročila treh rešencev iz množičnega groba v Kočevskem Rogu. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1998, str. 21-101; Ivo Žajdela: Kočevski Rog. Maribor 1990, str. 45-63; M. Zajec: U jami nas je ostalo osamnaest živih. V: Bleiburg 1945.-1995. Zagreb 1995, str. 120-121.

¹⁹⁵ Vetrinjska tragedija, str. 60, 62; Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu, str. 206.

¹⁹⁶ Vetrinjska tragedija, str. 62; Tomaž Kovač: V Rogu ležimo pobiti. Buenos Aires 1968, str. 24, 29.

¹⁹⁷ Josip Hecimovic: In Tito's Death Marches and Extermination Camps New York 1962, str. 26; The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence, KP 291.

¹⁹⁸ Videoposnetek intervjuja z Vladimirjem Frkovičem z dne 18. marca 1989, hranjen v knjižnici Hrvatskega instituta za povijest. Po enem od dokumentov objavljenih v Cowgillovu poročilu je britanska stran skupaj z ujetniki predala tudi liste, ampak o njihovem obstoju ni nič znano.

¹⁹⁹ Videoposnetek intervjuja z Vladimirjem Frkovičem z dne 18. marca 1989; Med izručenimi so bili Nikola Steinfel, Julije Makanec, Pavao Canki, Lavoslav Milič, Joso Rukavina, Ivo Vignjevič i Bruno Nardeli. Po "političnem" sojenju junija v Zagrebu so bili Mešič, Milič in Nardeli obsojeni na visoke zaporne kazni, drugi pa na smrtno kazen. Glej v Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska, str. 417-422. Na jugoslovansko-avstrijski meji so ustavili tudi skupino ustaških in domobrantskih generalov ter višjih častnikov. 33. je oktobra istega leta sodilo Vrhovno sodišče DFJ v Beogradu; 17 jih je bilo obsojenih na smrt, 16 na visoke zaporne kazni, eden pa je bil osvobojen; Nada Kisič Kolanović: Vrijeme političke represije: 'veliki sudski procesi' u Hrvatskoj. V: Časopis za suvremenu povijest, 1993, št. 1, str. 9.

jih je prišlo do cilja 1500."²⁰⁰ Ujetniki, ki so z vagoni prihajali v Kranj, pravijo, da so jih partizani takoj po prevzemu "ogradili v bodečo žico in temu dodali dvojno stražo".²⁰¹ V Kranju je bilo 5500 ujetnikov nameščenih v taborišče.²⁰² Ob prihodu so jim odvzeli obleko in obutev ter so jih razvrstili.²⁰³ Kmalu nato so prišli domači partizani, ki so iskali znanca.²⁰⁴ Malo ljudi se je odzvalo, ker "je vsakdo vedel, kaj bi se zgodilo s tistimi, ki so se odzvali".²⁰⁵ V prvih treh dneh je bil iz taborišča odpeljan večji del ujetnikov, ki so bili ob kletvicah domačega prebivalstva napoteni proti železniški postaji ter od tam proti Ljubljani (Šentvidu).²⁰⁶ V isto smer je šel tudi del ujetnikov, ki so jih partizani pripeljali do Škofje Loke. Po izkrcanju iz vlakov so jih razvrstili v kolone, v katerih so morali tekati sem in tja.²⁰⁷ S postaje so kolone odšle v samostan, kjer "je na vhodu stalo 6 partizanov, ki so vsakega premlatili z kopiti".²⁰⁸ Samostan se je hitro napolnil in "včasih ni bilo mesta, kjer bi se lahko usedel".²⁰⁹ Med ujetniki so bili "ustaši in hrvaški domobranci /.../ in nekaj Nemcev".²¹⁰ Po popisovanju so bile narejene tri skupine.²¹¹ Skupina števila 3 je bila skoraj v celoti likvidirana v okolici Škofje Loke.²¹² "Titovi partizani so ponoči peljali skupine po 30, 40 ali več naših na morišče, predvsem v Bodalsko grapo in v neko luknjo pod Blegašem."²¹³

Eno izmed večjih grobišč v okolici Škofje Loke je na območju Crngroba. Ocenjujejo, da so tam med 20. in 25. majem likvidirali več Hrvatov, med katerimi so bili člani vlade NDH in njihove družine, ki so bile 17. maja izročene JA. Po *Burdychovem seznamu* (popis dela ujetnikov iz druge skupine beguncev, najden v Burdychovi lekarni) kakor tudi po dostopnih pričanjih je mogoče ugotoviti imena manjšega števila žrtev, ustreljenih 25. maja. To so: baron Alpi Rauch, dr. Zvonimir Cihlar, Franjo Keller, Ivan Prpič, Lucijan Blažekovič, mati polkovnika Juce Rukavine, Grozda Budak (hči ministra Mile Budaka), Mirna Frkovič (hči ministra Ivce Frkoviča) in drugi.²¹⁴ O teh žrtvah nam nazorno priča tudi zapisnik KNOO Pevno: "V Crngrobu smo pokopali ustaše, ki so vsi razkopani in lahko okužijo zrak. Obstaja nevarnost širjenja kužnih bolezni. Naj Okrajni odbor - oddelek za notranje zadeve nekaj naredi."²¹⁵

²⁰⁰ Roland Kaltenecker: Titos Kriegsgefangene - Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse. Graz-Stuttgart 2001, str. 46.

²⁰¹ The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence, KP 291.

²⁰² Vetrinjska tragedija, str. 61.

²⁰³ Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 27, 29; Ušel sem smrti, str. 9; Hecimovic, In Tito's Death Marches and Extermination Camps, str. 28.

²⁰⁴ Ušel sem smrti, str. 8.

²⁰⁵ Prav tam.

²⁰⁶ Vetrinjska tragedija, str. 61; Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 30, 33; The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence, KP 291.

²⁰⁷ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 22; Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 46; Rupič, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 153.

²⁰⁸ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 23; Poročilo gorenjskega fanta, ki se je z božjo pomočjo rešil gotove smrti. V: Taboriščni arhiv priča. Buenos Aires 1974, str. 232-239.

²⁰⁹ Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 37.

²¹⁰ Prav tam, 35; Otvoreni dossier: Bleiburg, str. 116-117; Rupič, Dizdar, Križni put, logori, gubilišta, str. 153.

²¹¹ Vetrinjska tragedija, str. 65.

²¹² Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 44; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 85.

²¹³ Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 37.

²¹⁴ Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 86-87; Videoposnetek intervjuja z Vladimирjem Frkovičem z dne 18. 3. 1989.

²¹⁵ Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 88.

Ujetnike so v parih odpeljali tudi proti Poljanski dolini. Skupina, v kateri je bilo 42 oseb, je odšla iz taborišča 30. maja.²¹⁶ Do srede junija so vsi ujetniki odšli iz taborišča; večje število jih je bilo napoteno proti Šentvidu, "zadnji postaji pred Kočevskim rogom". Del ujetnikov je potoval z vlakom, "v vagone so nas strpali, da smo komaj stali".²¹⁷ Ker je bil most pri Sori porušen, je kolona nadaljevala pot proti Šentvidu. Ob prihodu so bili ujetniki nameščeni na dvorišče, nato pa so jim odvzeli boljša oblačila in obutev.²¹⁸ Taborišče je bilo organizirano na območju nekdanjih Škofovih zavodov. "Brž, vstopaj! /.../. Vpitje in grožnje podivjanih zmagovalcev, postavljenih na obeh straneh vhoda."²¹⁹ Prvi slovenski begunci, ki so jih 8. maja pri Borovljah zajeli partizani, so prišli v taborišče in tam so srečali nemške ter italijanske ujetnike; taborišče pa se je polnilo tudi z ustaši, četniki in domobrani.²²⁰ Nekateri se spominjajo, kako so četniki "bili v zelo boljšem položaju".²²¹

Ob prihodu je bila večina oseb popisana, dali si jim vprašalnike, v katerih so spraševali o osnovnih podatkih, ter jim pregledali njihovo premoženje.²²² V prvi skupini so bile ženske nameščene po sobah, moški pa so ves čas bivali na dvorišču. "Večina je 7-10 dni ostala zunaj na pesku, na soncu in dežju, brez hrane, nekateri v samih srajcah."²²³ Po šesti uri je bila razdeljena "topla, zelena voda".²²⁴ Po spominih priče so ujetniki pojedli vse listje na bližnjem drevesu.²²⁵ Zaradi premajhnih obrokov so se jim "ognojili čeljusti, lica, nebo in jezik".²²⁶ Pričevanja opisujejo različna mučenja, ki so se ponavljala iz dneva v dan: "Fante so slekli do nagega, jim čez glavo nataknili vreče in jih pognali na dvorišče, kjer so jih toliko časa udarjali po glavi, da so ubogi mučeniki izdihnili."²²⁷ Ženske, ki so bile v taborišču, so vsak dan prale krvava oblačila, ki so se jih "večkrat držali, kar kosi ne samo kože, marveč tudi mesa".²²⁸ V taborišču je bilo tudi nekaj ranjencev, ki so bili 14 dni nastanjeni na dvorišču. Potem so jih vkrcali v tovornjake - "napol mrtvi, jeziki so jim dobesedno viseli iz ust" - in jih odpeljali do Brezarjevega brezna.²²⁹ Po ocenah je bilo v tem taborišču 3000 do 5000 oseb (300 slovenskih domobrancev ter 450 častnikov, podčastnikov in vojakov).²³⁰ Skupnega števila ujetnikov ni mogoče

²¹⁶ Vetrinjska tragedija, str. 68-69.

²¹⁷ Ušel sem smrti, str. 10.

²¹⁸ Prav tam; Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 58; Ušli so smrti, str. 118, 171.

²¹⁹ Mladen Žigrovič: Iz nezaboravnih dana. V: Bleiburg: uzroci i posljedice, (dalje Žigrovič, Iz nezaboravnih dana) str. 130; Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 91-92.

²²⁰ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 26, 27.

²²¹ Vitomir Zečević: Zovik na križnom putu-prešućena zovička istina. Zovik 2002, str. 29; Hecimovic, In Tito's Death Marches and Extermination Camps, str. 32.

²²² Ušli so smrti, str. 119-120; Žajdela, Kočevski Rog, str. 13-21; Žigrovič, Iz nezaboravnih dana, str. 137.

²²³ Vetrinjska tragedija, str. 70.

²²⁴ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 27; Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 59; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 242, 257.

²²⁵ Hecimovic, In Tito's Death Marches and Extermination Camps, str. 31; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, str. 246; Žigrovič, Iz nezaboravnih dana, str. 141.

²²⁶ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 28; Vlašić, Vojinović, Križni put, str. 236.

²²⁷ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 27; Vetrinjska tragedija, str. 71

²²⁸ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 27.

²²⁹ Janko Maček: Križev pot od Ljubljanske bolnišnice do Brezarjevega brezna. V: Zaveza, 8, 1998, št. 4, str. 48-53; Brez milosti: ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na slovenskem. Ljubljana 2000, (dalje Brez milosti) str. 36-37; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 168-169; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 43.

²³⁰ Križev pot slovenskega domobranstva, str. 27; The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence, KP 291; HDA, Dopis Komiteta jugoslavenske demokratske zajednice u Švicarskoj br. 42, Dinarska četnička oblast, inv. br. 565, 2.

izvedeti, ker so nenehno prihajali novi ujetniki.²³¹ V eni od izpovedi tako piše: "Vsak večer je /.../ prihajalo osem do deset praznih tovornih vozil. /.../. Partizani so domobrance zvezali po pet skupaj in jih potem odpeljali s tovornjaki /.../. V manj kot eni uri so se prazni tovornjaki vrnili".²³² Ivan Gugič, pripadnik XI. dalmatinske brigade je bil v Kranju oziroma na Primskovem, ko je prišel ukaz štaba 26. divizije, "naj se zberejo iz cele brigade najbolj zanesljivi komunisti /.../ za zaupno nalogo". Po enem dnevu je proti Ljubljani odšla Gugičeva četa kot spremstvo ter varovanje novoustanovljene enote 60-70 ljudi (komandant je bil Simo Dubajič, načelnik štaba 4. armade JA, operativni oddelek).²³³ Ta je enota prišla v taborišče in Gugič navaja: "Niso nam dovolili dostopa do ujetnikov, ampak so sami izbrali četo ubijalcev. Ujetnikom so odvzemali ure, nalivna peresa, prstane, zlato in podobno."²³⁴

Velik del ujetnikov, ki so prišli do taborišča v Šentvidu, so likvidirali in ležijo v množičnih grobiščih po vsej Sloveniji. Ena skupino so usmrtili v samem taborišču v Brezarjevem breznu ob zgornjem toku potoka Glinščica. Po besedah Slavka Milavca (načelnika UDB za območje Škofje Loke ter za tem tudi za vso Gorenjsko) so "pod pretvezo, da gredo nekam na delo, nabrali 40-50 prostovoljcev, katere smo odgnali u Brezarjevo brezno da so prekopavali mrličje. /.../. Po opravljenem delu so vse domobrance pobili."²³⁵ Ista zgodba se je zgodila tudi z jamo nedaleč od Podutika. "Ker je iz brezen in jam, v katera so bila nametana trupla, začela iztekati smrdljiva voda", je bilo odločeno, da se brezno ponovno prekoplje in se trupla premaknejo v za to predvidene jame.²³⁶ "Na lastne oči sem videl, kako naenkrat vlečejo po več zvezanih in razpadajočih trupel; videl sem razne dele teles, roke, noge, vse, kar so klešče lahko stisnile. V brezno se je spuščalo tudi nekaj nemških ujetnikov /.../. Vse to je bilo strašno, širil se je obupen smrad."²³⁷ Po spominih se navaja tudi množično grobišče pri Igu, kjer so "zverinsko mučili in nazadnje pomorili" vse ujetnike.²³⁸ Predpostavlja se, da je v omenjenih grobiščih pobito tudi večje število ranjencev, ki so bili poslani z vlaki iz Ljubljane proti Kranju, Ljubelju in Jesenicam.²³⁹

Del kolone je iz Maribora šel proti Ptuj in Slovenski Bistrici. Jagica Galič pravi, da jo je partizanski stražar obvestil, da gredo proti Mitrovici, ter dodal "ne vem, kdaj boste prišli. Meni ni lahko, utrujen sem. Osebnost se mi gnusi gledati, kako hudo ravnajo s to mladino, kot da so sužnji."²⁴⁰ Ob prihodu na Ptuj je dobila kolona novo, številčnejše spremstvo.²⁴¹ Na tem delu poti, zdi se da je partizansko

²³¹ Hecimovic, In Tito's Death Marches and Extermination Camps, str. 32.

²³² Kovač, V Rogu ležimo pobiti, str. 59.

²³³ Ivan Gugič: O pokolju hrvatskih zarobljenika kod Ljubljane i Kočevskog roga. V: Bleiburg 1945.-1995., (dalje Gugič, O pokolju hrvatskih zarobljenika) str. 126; Otvoreni dossier: Bleiburg, str. 188.

²³⁴ Gugič, O pokolju hrvatskih zarobljenika, str. 126-127; Prcela, Živić, Hrvatski holokaust, 390-391.

²³⁵ Vetrinjska tragedija, str. 78-79; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 476; Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 43.

²³⁶ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 307; Corsellis, Ferrar, Slovenia 1945, str. 87.

²³⁷ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 307; Tijela su prebacivana u robove iskopane u Kucjoj dolini; Glej Ferenc, Kužatko, Prikrivena grobišta Hrvata u RS, str. 122-123.

²³⁸ Vetrinjska tragedija, str. 79; Otvoreni dossier: Bleiburg, str. 119.

²³⁹ Tabor, 1964, št. 1-2; Tudi mi smo umrli za domovino, str. 169; Brez milosti, str. 332-349.

²⁴⁰ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 332; Dušević, 1945. - put suza i nade, str. 334-335.

²⁴¹ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 332.

spremnost to dovoljevalo, so ujetniki lahko prejeli hrano od prebivalcev teh krajev.²⁴²

Nedaleč od Ptuja je bilo organizirano taborišče Strnišče (Kidričevo), v katerem so jugoslovanske oblasti pripravljale pripadnike nemške manjšine na njihovo izselitev.²⁴³ Taborišče Strnišče je bilo pod upravo mariborske OZN.²⁴⁴ Po besedah Mateja Šimundiča je bila na razpotju pred Ptujem izločena skupina 5000 oseb, ki so jih odvedli v taborišče Strnišče.²⁴⁵ Čeprav glede namestitve v tem taborišču ni dokazov, je malo verjetno, da je bilo taborišče, v katerem je bilo prostora za 5000 ljudi, zasedeno samo z begunci iz NDH. Del ujetnikov so usmrtili v bližnjem gozdu, o čemer priča sondiranje terena. "Od devetih lokacij, na katerih je bilo izvedeno sondiranje terena, so v petih odkrili človeške kosti. Predpostavlja se, da so v njih žrtve, ki so bile usmrčene leta 1945 in so bile prej zaprte v bližnjem taborišču." Dosedanje raziskave niso odkrile, katere narodnosti so bile žrtve, načrtovana pa je njihova ekshumacija.²⁴⁶

Iz Celja je del kolone odšel proti Zidanemu Mostu. Na tem delu poti "smo videli strašne zločine: zmrcvarjena in razsekana trupla. Po drevesih so visela gola telesa s številnimi vbodnimi ranami, z izkopanimi očmi, odstranjenimi srci in spolnimi organi, izpuljenimi nohti, izvlečenim črevesjem, odsekanimi glavami itd." Poleg tega da so bili ujetniki v koloni "polnagi in bos", so bili izpostavljeni "najbolj groznim mukam".²⁴⁷ Miljenko Perič navaja: "Naslednja noč nas je ujela na pol poti med Celjem in Zidanim Mostom. To je bila najtežja in najbolj krvava noč na vsej poti od Pliberka do Zagreba oziroma Samobora. Ljudje so bili že toliko utrujeni, da so med hojo spali. Nekateri so bili šibki si izstopili iz kolone in skušali zaspati ob cesti. Mnogi izmed njih, se niso nikoli več prebudili."²⁴⁸ Ob prihodu pred mesto "sem videl, da preštevaajo ljudi in da vsakega desetega ubijejo, mrtva trupla pa mečejo v reko." Po "situ in rešet", v katerem je izginilo "več stotin hrvaških vojakov", je kolona nadaljevala pot naprej.²⁴⁹ Del je prespal pred Zidanim Mostom. Zjutraj, ko je bil dan ukaz za nadaljevanje, se del ujetnikov zaradi trdnega spanca ni prebudil. Po odhodu kolon "so se zaslišali rafali avtomatskega orožja, streljanje iz pušk in kriki umirajočih." Ubitih je bilo približno 150 oseb.²⁵⁰ Zdi se, da so kolone pri Zidanem Mostu razdelili in del ujetnikov odpeljali v gozd, od koder se niso vrnili.²⁵¹ Na enak način "so presekali kolono daleč od njenega čela ter nas gonijo proti nekem kozolcu /.../. Partizani so ujetnike zvezali enega po enega in jih začeli ubijati, najprej tiste, ki so bili bliže izhodu."²⁵² Čeprav so številke o žrtvah precej različne, so pričevanja, ki opisujejo okoliščine, v katerih se je vse skupaj dogajalo, podobna in dajejo približno sliko razmer.

²⁴² Kovačević, Suza za Bleiburg, str. 100.

²⁴³ http://dnevnik.hr/bin/article.php?article_id=26414, nazadnje pregledano 19. 12. 2007. Zavadlav, Partizani, obveščalci, jetniki, str. 247-249.

²⁴⁴ Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia, str. 129-130.

²⁴⁵ Šimundič, Hrvatski smrtni put, str. 413-414.

²⁴⁶ http://dnevnik.hr/bin/article.php?article_id=26414, nazadnje pregledano 19. 12. 2007; Zbrani podatki se bodo rabili za dvigovanje tožbe proti Martinu Štrogelju.

²⁴⁷ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 354.

²⁴⁸ Perič, Svjedočanstvo, str. 41; Stjepan Krpan: Na Križnom putu (zapamćenja jednog sudionika). V: Od Bleiburga do naših dana, str. 202.

²⁴⁹ Pavelić, Tragom krvi i užasa, str. 196-197.

²⁵⁰ Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, str. 351.

²⁵¹ Miloš Stojan: Bleiburg i križni put - zločin bez kazne. Livno-Zagreb 2004, str. 204.

²⁵² Kovačević, Suza za Bleiburg, str. 126.

Preživeli zaporniki so pot nadaljevali prek Sevnice, Krškega in Brežic.²⁵³ Le manjši del spominov opisuje bivanje v sevniški šoli, kjer so bili "hrvaški vojaki" večina, manjši delež pa so sestavljali pripadniki nemške vojske in civilisti. V taborišču so organizirali "prepoznavanja" ustašev, ki so jih nato likvidirali. "Že na stopnišču so jih tako udarjali s puškinimi kopiti, da so vpili od bolečin. /.../. Odpeljali so jih nekam v noč. Slabe pol ure zatem smo zaslišali streljanje iz avtomatskega orožja." Naslednji dan je moralo dvajset mladeničev izkoptati jame, v katere so pometali trupla. Po pričanjih je bilo naenkrat ubitih 120 oseb, to pa se je ponovilo trikrat.²⁵⁴ Mogoče je, da so bili posamezniki likvidirani v zapuščenem zaklonišču v središču mesta; nekateri menijo, da so tam ostanki več kot 100 ljudi. Leta 2004 so pod cesto Krško-Brežice odkrili posmrtno ostanke; menijo, da gre za pobite begunce iz Hrvaške.²⁵⁵ Od tod so kolone preživelih ujetnikov hitro prestopile slovensko-hrvaško mejo ter nadaljevale dolgočasno in mučno pot čez Hrvaško.

Martina Grahek Ravančič

FOUR-BY-FOUR LINE THROUGH SLOVENIA

S u m m a r y

In May 1945, not only did World War II end in the territory of Slovenia; this was also the time of the retreat of what still remains an undetermined number of soldiers, armed forces of the Independent State of Croatia (NDH), the Slovenian Home Guard or the Slovenian National Army and the Chetniks as well as civilian population to the allied, more precisely, British zone in Austria or to the Austrian Carinthia. As the armed forces of NDH reached Bleiburg, negotiations took place in the Thurn-Valsassina manor, where a decision was reached that all the soldiers gathered at a field near Bleiburg should lay down their arms and surrender to the units of the Yugoslav Army (partisans). Soon after their surrender and disarmament they headed in the opposite direction - towards their homeland. Four-by-four lines of prisoners were formed and, guarded by the partisans, they headed out on a path dubbed *The Way of the Cross* or *Death March* due to cruelty and killings of the prisoners. This fate also awaited all of the captured collaboration military units, which had turned themselves over to the British Army - the British released them to the Yugoslav units from the reception camps. The first and hardest part of the whole "Way of the Cross" - due to incessant maltreatment of the prisoners, who were left without food and water, many of them killed along the way - ran through Slovenia. Then the procession of prisoners of the former army of the Independent State of Croatia ran through Croatia to the Romanian border.

On the basis of extensive literature (especially memories of the members of the "Way of the Cross") and available documents, this article depicts the fate of those who found themselves in these processions of prisoners, the many camps they passed through in Slovenia, and also information about mass grave sites, undocumented until now, containing the remains of the NDH soldiers who lost their lives in the territory of Slovenia as they retreated towards Austria and as they returned in "four-by-four lines" and were subject to mass executions. The number of those killed and buried in the territory of Slovenia is not known and is just an approximation made as the grave sites are uncovered or exhumed.

²⁵³ Pavlina, *Da se ne zaboravi*, str. 88-89; Springer, *Moj križni put*, str. 170.

²⁵⁴ Prcela, Živić, *Hrvatski holokaust*, str. 406; Joso Rukavina: *Sjećanje na 1945. V: Od Bleiburga do naših dana*, str. 258.

²⁵⁵ Ferenc, Kužatko, *Prikrivena grobišta Hrvata u RS*, str. 118, 162.

1.01
Prejeto 25. 8. 2008

UDK 355.02:321.011(497.1)"1987/1991"

Zdenko Čepič*

Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije**

IZVLEČEK

Avtor predstavlja značilne poteze politike v jugoslovanski vojski t. i. druge Jugoslavije in njeno politizacijo zlasti v obdobju po smrti vrhovnega komandanta, predsednika države Josipa Broza-Tita. Poudarek je na političnem delovanju vojske oziroma njenega vrha (predvsem v podobi zveznih sekretarjev za ljudsko obrambo) v času, ko sta se v Jugoslaviji v drugi polovici osemdesetih let oblikovali dve viziji nadaljnjega razvoja države - na eni strani so se v Srbiji - s poudarkom na nacionalizmu - zavzemali za prevlado Srbije in srbstva v Jugoslaviji ter za centralizacijo delovanja ustavno federativne države, na drugi strani pa se je v Sloveniji začel proces demokratizacije političnega življenja in so se krepile zahteve po reformi federativnega ustroja države in po močnejšem položaju posameznih jugoslovanskih republik v razmerju do centralne oblasti. Vojaški vrh se je politično opredelil za srbsko vizijo in videl v slovenski politiki nasprotnika, ki ga je treba "pokoriti" s političnimi ali pa - v primeru da to ne bi bilo mogoče - z vojaškimi sredstvi (možnost vojaškega udara). Jugoslovanska vojska je v tem obdobju v političnem življenju nastopala kot dokaj samostojen in vpliven politični subjekt.

Ključne besede: Jugoslavija, vojska, Jugoslovanska ljudska armada, Slovenija, demokratizacija, osamosvojitve

ABSTRACT

POLITICISATION OF THE YUGOSLAV ARMY IN THE PERIOD OF DEMOCRATISATION AND ATTAINMENT OF INDEPENDENCE OF SLOVENIA

The author presents the characteristic aspects of the policy of the so-called Second Yugoslavia's Army and its politicisation especially after the death of its Supreme Commander, President of the State Josip Broz-Tito. He underlines the political activities of the Army and its leadership (especially through Federal Secretaries for People's Defence = Ministry of Defence) in the time when two options formed in Yugoslavia in the second half of the 1980s: the first one in Serbia on the national basis with the emphasis on nationalism and demands for the dominance of Serbia and Serbianism in Yugoslavia and on the centralisation of what was constitutionally a federal state; and the second one in Slovenia,

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: zdenko.cepic@inz.si

** Članek je nastal v okviru CRP "Znanje za varnost in mir 2004-2010", ki sta ga kot Projekt št. M5-0047 (Slovenske oborožene sile v 20. stoletju, njihovo bojevanje in družbena vloga) financirala Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije in Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Ministry of Defence and Slovenian Research Agency (project No. M5-0047).

where the process of the democratisation of the political life started and demands were made for the reform of the federal system with a greater emphasis on the role and position of individual Yugoslav republics in regard to the central authorities. The Army leadership politically declared itself for the Serbian policy, and in Slovenian policy they saw an opponent which had to be "subdued" through political means, but if that failed, also through military action (possibly a coup). In this period of political life, the Yugoslav Army functioned as a quite independent and influential political subject.

Key words: Yugoslavia, military, Yugoslav People's Army, Slovenia, democratisation, independence

Država kot politična organizacija v širšem pomenu ima za svojo obrambo oboroženo organizacijo - vojsko. Ta ima poleg naloge, da brani državo oziroma njeno neodvisnost in ozemeljsko celovitost, kar je t. i. funkcionalna naloga, tudi druga razmerja z državo in državljani. Ta razmerja so tudi politična. Vojska je vedno sestavni del političnega sistema države. Je del državne oblasti in ima v njenem okviru svoje mesto in vlogo. To določata ustava in druga zakonodaja. Vojska poleg ozemlja države, njenih mej, varuje tudi njeno ustavno ureditev. Vojska je tudi organizirani oboroženi del prisilnega aparata države, njeno vodstvo pa zastopa interese politične oblasti v državi. Če pride do nasprotij med njima oziroma imata različne politične poglede in hotenja, temu navadno sledi vojaški udar in vojska na ta način uveljavi svoje politične interese, vojaški vrh pa prevzame oblast v državi.

Politika v vojski, kar je mogoče na eni strani označiti kot politizacijo vojske in na drugi vpletanje vojske v politiko, je imela v drugi Jugoslaviji (1943/45-1991)¹ različne pojavne oblike. Odnos med vojsko in politiko je imel v tem obdobju več faz, ki so bile povezane s splošnim političnim razvojem oziroma političnimi dogajanja v posameznih obdobjih razvoja v jugoslovanski državi po drugi svetovni vojni. Politično dogajanje je bilo v znamenju monopolnega položaja komunistične stranke oziroma Zveze komunistov in njene vodilne vloge v vsem. Dogajanja v partiji in družbi so vplivala na vojsko in njeno stopnjo politizacije v obeh smereh: kako je bila navzoča politika v vojski in kako je vojska vplivala na politiko.

Vojska v drugi Jugoslaviji je imela svojo jasno določeno vlogo v državi in družbi. Ta je bila velika v vsem obdobju obstoja federativne in socialistične Jugoslavije, od leta 1945 do 1991. Poleg tega, da je imela nalogo varuha mej in ozemlja države, je bila tudi sredstvo oblasti v državi. Zato je imela političen položaj in vlogo. Vojska - Jugoslovanska armada (od marca 1945 do novembra 1951) oziroma Jugoslovanska ljudska armada (od novembra 1951 dalje) - je igrala v vsem obdobju druge Jugoslavije vidno politično vlogo. Bila je politični dejavnik, katerega vloga in moč sta se v različnih obdobjih glede na notranje- in zunanje-politične razmere in razvoj kazala v različni izrazitosti. Čeprav do slovenske osamosvojitve junija 1991 ni nikoli sama neposredno posegla v politično dogajanje, je bila ves čas navzoča v političnem življenju.

¹ V izogib politično-ideološkim oznakam se federativna in socialistična Jugoslavija, t. i. avnojska, Titova Jugoslavija (Uradno do leta 1963 Federativna ljudska republika Jugoslavija, nato Socialistična federativna republika Jugoslavija) označuje čedalje pogosteje kot druga Jugoslavija.

V drugi jugoslovanski državi so vojski določali vlogo in naloge ustava in drugi zakoni. Poleg funkcije varovati državo "navzven", pred agresijo od zunaj, pa je imela vojska tudi v ustavi določeno politično vlogo, ki je bila obrnjena "navznoter". V jugoslovanski ustavi, sprejeti januarja 1946, je bila Jugoslovanska armada oborožena sila Federativne ljudske republike Jugoslavije, njena naloga pa je bila "varovati in braniti neodvisnost države in svobodo ljudstva. Ona je čuvar nedotakljivosti državnih meja in o ohranjevalka miru in varnosti."² Takšno nalogo je imela vojska tudi v ustavnem zakonu iz leta 1953. V ustavi iz leta 1963 je bilo o obrambi in JLA napisano več členov kot v prejšnjih dveh ustavnih besedilih. Najprej je bila opredeljena pravica in dolžnost državljanov, da varujejo in branijo neodvisnost in ozemeljsko celovitost jugoslovanske države. Glede JLA je bilo zapisano, da je "glavna oborožena sila ljudske obrambe Jugoslavije" in da "varuje neodvisnost, *ustavni red* ter nedotakljivost in neokrnjenost ozemlja" Jugoslavije. Za pripravljanje in organiziranje JLA je bila odgovorna federacija, medtem ko so bilo drugi organizacijski načini obrambe (civilna zaščita, predvojaška vzgoja) tudi odgovornost republik, občin in drugih "družbeno-političnih skupnosti".³ V zadnji ustavi jugoslovanske federativne države, sprejeta je bila februarja 1974, pa je bilo določeno, kdo varuje neodvisnost, suverenost, ozemeljsko neokrnjenost "in s to ustavo določeno družbeno ureditev SFRJ". S tem so bile opredeljene "oborožene sile", ki sta jih po ustavi sestavljali JLA "kot skupna oborožena sila vseh narodov in narodnosti ter vseh delovnih ljudi in občanov" in teritorialna obramba. V ustavi je bilo prvič posebej opredeljeno, da sta bili glede sestave "starešinskega kadra" vojske upoštevani večnacionalnost jugoslovanske države in enakopravnost narodov in narodnosti, ki so jo tvorili. Tako je bila v JLA zagotovljena enakopravnost jezikov in pisav, pri poveljevanju in vojaškem pouku pa se je lahko uporabljal eden od jezikov narodov Jugoslavije.⁴

V jugoslovanski ustavi iz leta 1974 je vojska dobila poleg ustavne pristojnosti varovati neodvisnost in suverenost države ter njeno ozemeljsko celovitost, kar je bilo opredeljeno v predhodnih ustavah, tudi nalogo varovati družbeno ureditev, torej politični sistem. S tem je dobila v celoti politično vlogo. Tega se je njen vrh zavedal in zato je začel to poudarjati in izkoriščati v času krize, ki se je poglabljala v osemdesetih letih.

Vojska je bila v drugi Jugoslaviji v "službi" politike oziroma politične oblasti in je bila njen objekt. Sama politično ni nastopala samostojno, ampak je bila del oblasti, predvsem pa njena močna opora. Šele ko je politika (oziroma organi in organizacije, ki so jo predstavljale) začela izgubljati vlogo in moč, kar se je na vseh ravneh kazalo v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, je vojaški vrh⁵ želel nastopati v bolj samostojni politični vlogi. Ni želel biti le objekt, organizacija, o kateri odločajo drugi po svoji volji in potrebi, ampak je želel postati politični

² Uradni list FLRJ, 10-54, 1. 2. 1946; Ustava FLRJ, čl. 134.

³ UL SFRJ, 14-209, 10. 4. 1963; Ustava SFRJ, čl. 252, 255.

⁴ UL SFRJ, 9-153, 21. 2. 1974; Ustava SFRJ, čl. 240, 242, 243.

⁵ Vojaški vrh je predstavljal zvezni sekretar za ljudsko obrambo ("minister za obrambo), sicer član vlade (Zveznega izvršnega sveta), njegov namestnik, načelnik generalštaba oboroženih sil in vodilni člani generalštaba; bil je najožji del vrhovnega vojaškega poveljstva, ki je vodil celotno vojaško politiko in jo povezoval z državno oblastjo (politiko in upravo); zavzemal je stališča in dajal smernice pomembne za obrambo in za vojsko. Vojaški vrh kot institucija ni bil predviden z nobenimi normativnimi akti, se je pa termin uveljavil v vojaško-politični praksi. Konrad Kolšek: Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991. Maribor 2001, str. 23, op. 8.

subjekt z ustreznim položajem in vlogo v politiki, na katero je želel neposredno vplivati oziroma v njej odločati.

Jugoslovanska vojska je bila politična ves čas obstoja druge Jugoslavije. Kot politična sila je zlasti v času vladavine Tita v politiki delovala nevsiljivo. Tito je namreč združeval bistvene funkcije, ki so simbolizirale temelje jugoslovanske države, državniško, partijsko in vojaško oblast. Bila je spolitizirana navznoter in vojaški vrh ni kazal neposrednih političnih ambicij oblikovati politiko. Njihovo politiko je oblikoval in jo predstavljal vrhovni komandant, predsednik države Tito, in za njegovo avtoriteto nesporno vodilnega politika se je "skrivala" politika vojaškega vrha.

Vojaški vrh, ki je vojsko vodil in jo predstavljal, je bil upoštevanja vreden dejavnik in tudi sooblikovalec politike Jugoslavije. Prepričan, da zaradi razmer in slabosti politične in državne oblasti, ki so po njegovem mnenju izvirale iz ustavne organizacije federativne države, kakršno je opredelila zadnja ustava druge Jugoslavije, ne more biti več le posredni sooblikovalec politike, je začel v politiki nastopati samostojno, s svojimi pogledi.

Jugoslovanska vojska je bila v času od 1945 do 1991 aktivno sredstvo za posredovanje ideoloških ciljev monopolne politične stranke oziroma politične organizacije. Poleg tega so se v njej združevale in se kazale vse vrednote, na katerih je temeljila jugoslovanska socialistična federativna država. Ena teh vrednot, t. i. bratstvo in enotnost, je bila dejansko nasprotje, a hkrati nadomestek za predvojni unitaristični pogled na enotno in enovito jugoslovanstvo. Vojsko so zato šteli za šolo bratstva in enotnosti in je bila dejansko edina nadnacionalna ustanova v državi, čeprav so se v njej priznavale in delno tudi upoštevale razlike med jugoslovanskimi narodi in njihove posebnosti. Oficirje so smatrali za "aktivne nosilce bratstva in enotnosti naših narodov".⁶ V vsem obdobju druge Jugoslavije so vojsko najmanj razjedala mednacionalna nasprotja, čeprav so se ta tudi v njej pojavljala.

Politiko vojske druge Jugoslavije in njeno politizacijo je mogoče videti v dveh njenih političnih vlogah. V prvi, ko je se je v njej dogajala politika, kakršno je oblikovala državna oblast, predvsem pa vladajoča politična organizacija - komunistična partija (od leta 1952 imenovana Zveza komunistov). Druga pomembna politična funkcija vojske je bila vloga ustvarjalca in ohranjevalca mednacionalnih odnosov, ki so temeljili na temeljnem postulatu za te odnose v federativno urejeni jugoslovanski državi, "bratstva in enotnosti".

V vsem obdobju druge Jugoslavije je bila vojska pomembna politična sila, pomemben vzvod oblasti, pa tudi Tita osebno. Ta je svojo politično moč gradil predvsem na svoji karizmi vojaka, poveljnika, ki je uspešno vojaško vodil partizanske enote v drugi svetovni vojni. V času druge svetovne vojne so bile postavljene organizacijske osnove in tudi politične osnove jugoslovanske vojske, ki jih je ta ohranjala do konca obstoja države, katere vojska je bila. Politizacija vojske je izvirala iz druge svetovne vojne.

To se je npr. navzven kazalo v rdečih "komunističnih zvezdah", ki so jih tako partizani kot pripadniki vojske druge Jugoslavije imeli na kapah, vojaki na t. i. titovkah in tudi oficirji na t. i. šapkah. To pa je bil bolj izraz ideološke opredelitve vojske kot opredelitve njene državne pripadnosti.

⁶ Borba, 20. 7. 1946, Zakon o službi v JA.

V času druge Jugoslavije je imela njena vojska tri bistvena obdobja glede svojega političnega položaja in vloge. Ves čas je bila v njej navzoča politika in ideologija v državi vladajočih komunistov, kar pa se je navzven, v vlogi in nastopanju vojske "zunaj vojašnic", kazalo različno. Večino časa je bila glede tega "nepolitična" in je delovala v svoji funkcionalni vlogi kot branilec ozemeljske celovitosti države, zaščitnica njene suverenosti in njene ureditve, krajši čas, predvsem v času politične in gospodarske krize in iskanj izhoda iz tega stanja v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, je postala odkrito politično opredeljena - želela si je spremembe organiziranosti države v smeri večje centralizacije in je nasprotovala reformnim demokratizacijskim procesom, kakršni so potekali v Sloveniji. Zaradi tega se je začela zblíževati s srbsko politiko in izgublјati jugoslovanski značaj. V času razpadanja jugoslovanske države in osamosvajanja Slovenije in Hrvaške je odvrгла masko in postala "zaščitnica srbskega naroda" ter se v imenu tega zapletla na strani Srbije v vojno, ki je sledila na ozemlju takrat že nekdanje druge Jugoslavije. JLA je v ideološkem in političnem smislu prestopila iz komunizma v unitarizem, končala pa v pravoslavju in velikosrbskem nacionalizmu. Tako je prešla iz ideološkega v nacionalni okvir. Je pa v jugoslovanski vojski kljub hotenju, da bi bila čim bolj neobčutljiva na večnacionalnost jugoslovanske države, tlel načrtno prekrivan unitarizem, ki se je napajal - tako kot v prvi Jugoslaviji - iz srbstva. Prav tako je tudi jasno kazala svoj pozitivni odnos do centralizma, kar jo je v času federaliziranja federacije v šestdesetih letih in v začetku sedemdesetih let postavljalo med kritike večje federalizacije jugoslovanske države, njen vrh pa se je v zvezi s tem začel jasno politično opredeljevati in politizirati.

Glede politizacije vojske sta bila v vsem obdobju druge Jugoslavije dva bistvena izraza: na eni strani politizacija oziroma ideologizacija znotraj vojske, na drugi pa politizacija navzven. To se je kazalo po smrti vrhovnega komandanta Josipa Broza-Tita, ki je bil poleg komunistične stranke in vojske eden od temeljev druge jugoslovanske države. Po njegovi smrti je vojska prevzemala (želela prevzeti) vlogo, ki jo je sicer imel on. Dejansko je šlo pri tem za politizacijo vojske prek "obrambnih ministrov", ki so se - kljub temu da so bili po funkciji del izvršilne oblasti oziroma vlade in tudi prvi v vojaškem vrhu - postavljali v vlogo, ki jo je do tedaj glede vojske imel Tito. Zvezna sekretarja za ljudsko obrambo - "obrambna ministra" - ki sta bila na tem položaju po Titovi smrti, do konca druge Jugoslavije, Branko Mamula (1982-1988), Veljko Kadijević (1988-1991/92), sta bolj ali manj odkrito nastopala kot "vrhovna komandanta", čeprav je to vlogo po ustavi imelo predsedstvo države kot kolektivni organ. Poleg tega pa so se po Titovi smrti "obrambni ministri" še posebno močno naslanjali na Zvezo komunistov Jugoslavije in njeno zvezno vodstvo. V krajšem obdobju ob koncu osemdesetih let 20. stoletja je bila vojska glede na problematiko, ki jo je sama odpirala glede svoje vloge in položaja ter povezovanja z določenimi političnimi strujami, središče političnega dogajanja v državi. Okoli nje se je vrtela vsa jugoslovanska politika.

Politika je bila v vojski ves čas navzoča v obliki delovanja vodilne politične organizacije, ki je obvladovala vse politično življenje v državi - komunistične stranke oziroma Zveze komunistov. Ta je bila dejavnik, prek katerega je vrh vojske posegal v politično življenje iz ozadja. V vojski druge Jugoslavije so komunisti kot organizirana politična stranka oziroma kot "nestrankarska" organizacija v celoti uveljavljali svojo voljo in svojo politiko. Partija je vojsko v celoti politično ob-

vladovala prek svojega članstva med oficirji. Komunisti v vojski so ji dajali politično obeležje in politični pomen, čeprav je - kljub temu da so imeli v njej vodilno vlogo člani Komunistične partije/Zveze komunistov - ni mogoče označiti za klasično strankarsko vojsko. Bila je vojska, v kateri je bilo med profesionalnimi vojaki, tj. oficirji, veliko članov partije. V njej je bila namreč največja koncentracija članov partije. Ob koncu druge svetovne vojne je bilo v njej približno 100.000 članov KPJ.⁷ V komandnem kadru JA je bilo npr. leta 1948 politično organiziranih 92,3% oficirjev; večina jih je bila članov partije ali pa so bili kandidati za sprejem v KP (91,1%), nekaj jih je bilo članov partijskega "podmladka" - SKOJ-a (1,2%). Med oficirji je bilo t. i. neorganiziranih le 7,7%. Še večje število "organiziranih", torej članov komunistične partije in njenega podmladka je bilo med podoficirji; 70,4% članov KP in 24,3% članov SKOJ-a.⁸ Da je bila vojska resnično "valilnica" komunistov, je pokazalo povečanje števila članov od leta 1948 do 1952, ko se je to povečalo za 311.000, od tega pa je bil delež novih članov v vojski 29%; v JLA je bilo 140.193 članov partije. Večina novih članov KP je bilo vojakov, ki so bili na služenju vojaškega roka (70.000); med njimi so vodili tisti, ki so bili po socialnem poreklu kmetje.⁹ Vojska in njena partijska organizacija je tako resnično opravljala politično delo, saj je bila neke vrste politična šola, iz katere "morajo priti prekaljeni novi kadri, novi člani partije, ki bodo povsod uspešno delali", kot je dal napotek Tito.¹⁰

Med oficirji je bila v vsem obdobju druge Jugoslavije večina članov partije. V vojski je bila zato močna partijska organizacija, ki je bila od julija 1957 enotna za oficirje in vojake. Na 7. kongresu ZKJ (aprila 1958 v Ljubljani) je bilo v poročilu povedano, da "Jugoslovanska ljudska armada daje pomemben prispevek k vzgoji naše mladine ter k formiranju zavednih in družbeno aktivnih državljanov naše socialistične skupnosti, pri čemer so veliko vlogo odigrale organizacije Zveze komunistov v JLA".¹¹ Poleg tega pa so začeli v tem času, ko je začel sistem samoupravljanja prodirati v vsako poro življenja v Jugoslaviji, oficirji delovati tudi "izven vojašnic", v partijskih organizacijah in v samoupravljaljskih organih "na terenu", v krajih njihovega bivanja. Dejansko je sistem samoupravljanja omogočil, da so oficirji politično delovali tudi na civilnem področju, v družbenih in političnih organizacijah, v partiji na "terenu" ali v SZDL, ter v samoupravnih organih. Leta 1957 je bilo tako 15.000 oficirjev v vodstvih organov oblasti, samoupravnih organih in v političnih in drugih organizacijah.

V prvi polovici sedemdesetih let 20. stoletja je na političnem področju v Jugoslaviji potekal boj proti t. i. partijskemu liberalizmu; bil je v znaku nekakšne restavracije "proletarizma". Višek te "pseudorevolucije" je bil dosežen na 10. kongresu ZKJ (maja 1974), ko je Zveza komunistov tudi v vojski dobila novo vlogo. Ta je bila nova organizacijsko in vsebinsko, in to je vojski dajalo večjo možnost političnega delovanja navzven, zunaj vojašnic. "Izenačenje" organizacije ZK v vojski oziroma njenega vodstva z republiškimi partijami je vojsko postavilo v vlogo političnega subjekta. Na ravni partijske organiziranosti so "vojaki" člani Zveze

⁷ Bojan Dimitrijević: Jugoslovanska armija 1945-1954 : nova ideologija, vojniki i oružje. Beograd 2006, str. 36.

⁸ V. kongres KPJ. Ljubljana 1948, str. 213.

⁹ VI. kongres ZKJ. Ljubljana 1952, str. 92-93, 120.

¹⁰ Borba, 14. 8. 1948.

¹¹ VII. Kongres ZKJ. Ljubljana 1958, str. 81.

komunistov postali pomemben dejavnik v političnem življenju jugoslovanske države, kar se je pokazalo še zlasti v času njene krize v drugi polovici osemdesetih let. Takrat je vojaški vrh prek svoje organizacije Zveze komunistov začel nastopati politično samostojno; po svojih političnih in nacionalnih opredelitvah si je iskal zaveznike. Vojska se je tako povsem spolitizirala.

Partija v vojski je vpeljala novo obliko organizacije - konferenco ZK v JLA, ki je bila izenačena z republiški partijami. Sekretar konference ZKJ v JLA je bil avtomatično, po funkciji, član centralnega komiteja ZKJ in njegovega predsedstva, torej najvišjih partijskih organov. Vojska je bila tako neposredno vključena v državno politiko, saj se je ta ustvarjala predvsem v teh partijskih organih. Konferenca ZKJ v JLA je bila neposredno vezana na predsedstvo centralnega komiteja ZKJ, ki je usmerjal njeno dejavnost. Partija v vojski pa je imela glavno nalogo "da razvija in krepí Jugoslovansko ljudsko armado, kot skupne oborožene sile delavskega razreda, vseh narodov in narodnosti Jugoslavije".¹² Čeprav je organiziranost partije oziroma partijskega članstva v vojski temeljila na t. i. delovnem načelu, politično-idejne somišljenike je namreč povezovala na temelju skupne zaposlitve, je imela partijska konferenca enak položaj kot so ga imele nacionalne oziroma republiške partije oziroma v okviru Srbije tudi obe v avtonomnih pokrajinah Vojvodini in Kosovu. Partijsko organiziranost in položaj, ki ga je ta dobila s tem, da je postala deveta organizacija (ob šestih republiških in dveh pokrajinskih partijah), ki je bila kljub drugačnemu izhodišču za organiziranost enakopravna in enakovredna republiškim/pokrajinskim partijam, je vojaški vrh začel spretno izkoriščati. To se je zgodilo predvsem po Titovi smrti, še posebno pa v drugi polovici osemdesetih let. Prek partije v vojski se je vojaški vrh začel takrat neposredno vmešavati v politiko. Ne kot vojaki, ampak kot partijci, prek organizacije ZK, ki je imela dejansko s tem, da je bilo izhodišče njene organiziranosti zasnovano na "delovnem načelu", privilegiran položaj. Pri tem velja upoštevati tudi sicer v vojski uveljavljen način podrejenosti, ki se je kazala tudi v partijskem delovanju. Predsednik organizacije ZK v vojski je bil sicer vključen v vojaški vrh, vendar je politična stališča vojske največkrat izražal "obrambni minister".

V resoluciji o obrambi je 10. kongres ZKJ opredelil tudi dolžnosti vojske glede ideološke usmeritve. Ta je bila opredeljena z dolžnostjo, da se morajo "vzgajati" na "marksistični ideologiji in idejnih opredelitvah ZKJ".¹³ S tem, ko je zapovedala ideološko vzgojo oficirjev, je partija postavila jugoslovansko vojsko v vlogo "ideološko" opredeljene vojske in tako je jasno opredelila tudi njeno politično vlogo.

Politična usmeritev v "proletarizacijo" z močno poudarjenim razrednim dejavnikom, kar je bilo sporočilo 10. kongresa ZKJ, je vojski in njenemu vrhu ustrezala. Splošna ljudska obramba, ki je sicer obstajala že od konca šestdesetih let, je s sklepi 10. kongresa ZKJ postala povsem politična kategorija in del partijske politike. Za temelj enotnosti sistema ljudske obrambe in oboroženih sil je bila spoznana "enotnost razrednih in političnih smotrov". Tako so bile oborožene sile dejansko postavljene v vlogo varuha "partijske" politike. Oborožene sile, JLA in teritorialna obramba, so bile označene za obliko organiziranja enotnih oboroženih sil "delavskega razreda, delovnih ljudi in občanov". Manj pa so bili v vojaškem vrhu navdušeni nad reformo federacije, v kateri so dobile republike takšen položaj, da

¹² X. kongres ZKJ: dokumenti. Ljubljana 1974, str. 397-398.

¹³ X. kongres ZKJ, str. 26-280.

so v vojaškem vrhu razumeli jugoslovansko državo kot konfederacijo. To pa je bilo povsem v nasprotju s siceršnjim centralističnim pogledom vojske. Nasploh je v vojaškem vrhu, prevladovalo mnenje, da dajejo ustavne spremembe republikam preveliko vlogo in možnost ustvarjati svojo politiko tudi glede obrambe. Vojaški vrh se je sicer navzven deklarativno navduševal nad sistemom splošne ljudske obrambe, v resnici pa jo je zavračal, ker je vojski jemala monopolni položaj glede organiziranja in vodenja obrambe. Ni jim namreč ustrezala teritorialna obramba kot vojaška organizacija, ki je imela nacionalno-republiško organizacijsko zasnovo. Na teritorialno obrambno so zato gledali nezaupljivo, saj jim je pomenila federalizacijo sicer centralistično organizirane obrambe in nekakšno konkurenco. Ker pa je bil zanjo Tito, so se potuhnili in poskusili proti njej delovati s politično zasnovanimi spletkami, ki jih je organizirala in izvajala vojaška protiobveščevalna služba.¹⁴ To delovanje je bilo eden od načinov političnega delovanja vojaškega vrha, politizacija na politikantski način.

Političnost jugoslovanske vojske je bila izražena tudi v "personalni uniji" med vojsko, partijo in državo. Vse je predstavljal in vodil Josip Broz-Tito. Tito je najbolj simbolično in predvsem stvarno predstavljal kombinacijo vojske in partije. Za vojsko je bil brezpogojna avtoriteta, zanj pa je bila vojska eden poglavitnih podpornikov in porokov njegove politike in oblasti. Tito je bil generalni sekretar oziroma predsednik organizacije jugoslovanskih komunistov in vrhovni poveljnik jugoslovanske vojske, do leta 1953 predsednik vlade, nato predsednik države (od 1971 predsednik predsedstva kot kolektivnega organa). Do leta 1953 je bil tudi obrambni minister. Vojska je bila tudi dejansko glavna opora Titovega kulta osebnosti v vsem obdobju po drugi svetovni vojni do njegove smrti, pa tudi po njej. Titova karizma, ki so jo v vojski načrtno ustvarjali vse do njegove smrti, je namreč tudi po smrti služila vojaškemu vrhu za uveljavljanje svoje politične volje. Veljalo je geslo "Po Titu Tito" in vojaški vrh se je štel za varuha "Titovega lika in dela" in ohranjevalca spomina nanj. Vse s političnim namenom v "dnevni" politiki.

Vojska je gojila poudarjen kult Titove osebnosti in vojaški tisk ga je med prvimi začel označevati kot "naš ljubljani učitelj in voditelj" in za "tvorca naše armade" itd.¹⁵ Tito pa je to vojski vračal s tem, da ji je izražal zaupanje. Bolj kot "politični" policiji, ki je imela za svojo temeljno nalogo varovati politični sistem, je tudi glede tega zaupal vojski in njenemu vrhu. V političnih krizah, ki so ciklično pretresale Jugoslavijo, je zato po navadi iskal podporo za svojo politiko v vojski. To je vojski dajalo pomen tudi znotraj države. Kolikšno je bilo njegovo zaupanje v vojsko in njeno vodstvo, je Tito pokazal tudi v času svoje bolezni v začetku leta 1980, ko je med redkimi, ki jih je sprejel na obisk v bolnišnici, sprejel zveznega sekretarja za ljudsko obrambo, generala Nikolo Ljubičiča. To je v svetu, pri tistih, ki so analizirali in na temelju dejstev in analiz predvideli prihodnjo podobo Jugoslavije po Titovem "odhodu" (o smrti se javno oziroma uradno ni govorilo), sprožilo ugi-

¹⁴ Opozoriti velja na spletkarjenje, ki je bilo konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let z vednostjo vojaškega vrha organizirano proti slovenski teritorialni obrambi, dejansko proti slovenski politiki (politikom). Šlo je za dva obveščevalna konstrukta (Vrh, Zelena knjiga), za katerima je stala vojaška obveščevalna služba. Po mnenju akterjev tega dogajanja, ki so jih podali v intervjujih novinarju Mirku Mundi, ko je to dogajanje raziskoval, sta bili obe spletke naperjeni v prvi vrsti proti Edvardu Kardelju kot "nosilcu" reforme jugoslovanske federacije. Mirko Munda: Beograjska spletkar. Maribor 2001, str. 214-230.

¹⁵ Dimitrijevič, n. d., str. 97.

banja in špekulacije o prihodnji vlogi vojske v Jugoslaviji, saj naj bi Ljubičić dobil od Tita pooblastilo, da kot prvi človek JLA prevzame odgovornost za nadaljnjo usodo države. Ljubičić je bil vsekakor oseba, ki ji je Tito zelo zaupal. V tistem času naj bi prav njemu Tito najbolj zaupal in mnogi so menili, da je bil "drugi" človek v Jugoslaviji, Titov namestnik oziroma naslednik.¹⁶

V sedemdesetih letih, predvsem pa v času Titove bolezni oziroma dolgotrajne kome, se je politična vloga vojske, njenega vrha in "obrambnega ministra" zelo povečala. Vojaški vrh in še posebej "obrambni ministri" so začeli nastopati, zlasti v odnosu do civilnih oblasti in do vrhovnega poveljnika oboroženih sil, predsedstva SFRJ oziroma vsakokratnega "enoletnega" predsednika, kot samostojni politični dejavnik v državi. Ljubičić se je počutil zelo odločilnega. Tako pa sta se videla tudi oba, ki sta ga na tem mestu nasledila, admiral Branko Mamula in general Veljko Kadijevič. Še bolj kot Ljubičić sta začela nastopati kot politika, pri čemer sta dala vedeti, da za njima stoji vojska kot realna sila. Kazala sta osebnostne karieristične poteze, pri čemer jima je za doseganje osebnih političnih ambicij vojska služila kot sredstvo.

Po Titovi smrti je vojska začela ustvarjati "mit" o svojem poslanstvu kot zadnjem steburu, na katerem sloni obstoj druge jugoslovanske države, kar sta Mamula in Kadijevič večje izkoriščala. Kazala sta se kot "reševalca" ali kar "rešitelja" Jugoslavije. Za "aktivno" politično vlogo, ki sta jo igrala v svojem mandatu, sta našla utemeljitev v svojem prispevku pri razreševanju vsesplošne krize, ki je nastala v Jugoslaviji zaradi različnih pogledov na nujnost reforme političnega in gospodarskega sistema, da bi ta postal bolj učinkovit. Mamula je bil pri tem bolj spreten in je to tudi zakrival s svojim položajem v partiji, medtem ko je Kadijevič politično odkrito nastopal kot predstavnik vojske kot stvarne sile, ki ima moč urejati politične razmere v državi.

Samostojno politično vlogo je pred njima igral že Ljubičić. V času Titovega življenja je sicer deloval bolj prekrito, v Titovi senci, pri čemer je večje izkoriščal njegovo avtoriteto v jugoslovanski politiki in njegovo naklonjenost do JLA. Titu se je sicer formalno podrejal in mu na videz pritrjeval ter ga "častil", kar je slednjemu godilo, dejansko pa je vojsko vodil po svoje. Zlasti glede kadrovanja. Imel je svoj pogled na vlogo in položaj vojske ter njeno organiziranost in je glede tega vodil svojo "politiko". Čeprav je bil Tito kot predsednik države vrhovni komandant in je imel tudi glavno besedo v svetu za ljudsko obrambo, je vojsko dejansko vodil "obrambni minister". Prek te funkcije je ta posegal tako v vojaško kot tudi v "civilno" sfero oblasti in politike. To je bila dejansko stalnica, potem ko je Tito nehal biti minister za obrambo in so bili zvezni sekretarji za ljudsko obrambo vedno iz vojaškega vrha. Ljubičić si je ustvaril položaj Titovega najzvestejšega človeka, t. i. drugega človeka v Jugoslaviji in nekakšnega Titovega naslednika.

Ob dejstvu, da Tito ni nesmrten, se je Ljubičić "ponujal" kot možni rešitelj Jugoslavije, češ da je vojska nadnacionalna in neobčutljiva na siceršnja nacionalna in republiška nasprotja. Tito je vojski in Ljubičiću to očitno priznaval, na kar kaže tudi dejstvo, da je bil Ljubičić med zadnjimi, ki jih je sprejel v bolnišnici v Ljubljani, preden je padel v komo. Pri vzponu Ljubičića na mesto "drugega človeka" jugoslovanske politike, s katerega je "izrnil" Staneta Dolanca, je imela posebno vlogo dejavnost vojaške protiobveščevalne službe. Ta je bila povsem v rokah vojaškega vrha in "obrambnega ministra", ki je na vodilno mesto v njej imenoval

¹⁶ Branko Mamula: Slučaj Jugoslavija. Podgorica 2000, str. 23.

"svojega" človeka. Tako je najbrž Dolanc izgubil Titovo zaupanje zaradi spletkarjenja vojaške protiobveščevalne službe, ki je Titu zagotavljala informacije o stanju v državi in tudi zunaj nje. Te informacije pa niso bile vedno točne oziroma so bile prirejene tako, da se je na njihovi podlagi Tito odločal tako, kot je ustrezalo njihovim ustvarjalcem. Dejstvo je torej, da je Tito za "varuha" Jugoslavije izbral vojsko in njenega najvišjega človeka, Ljubičića. Z "odstavitvijo" Dolanca kot partijskega človeka je tudi pokazal, da bolj kot partiji zaupa vojski. In njen vrh je to vlogo sprejel ter se začel predstavljati kot konstitutivni, povezujoči in odločujoči dejavnik jugoslovanske države.

Do svojega neposrednega vstopa v politično življenje jugoslovanske države v drugi polovici osemdesetih let je vojaški vrh vplival na politiko le posredno. Za uveljavljanje svojih političnih pogledov prek institucij državnih oblasti je izkoristil Tita, ki ga je z informacijami vojaške protiobveščevalne službe obvladoval do te mere, da je razmišljal celo o uporabi vojske za obrambo svoje politike.¹⁷ Po Titovi smrti pa vojaški vrh ni priznaval nobene avtoritete, ki bi mu lahko služila za uveljavljanje njegovih političnih pogledov, zato se je odločil, da bo postal politična avtoriteta kar sam. V drugi polovici osemdesetih let je vojska prek svojega vrha postala odkrit politični dejavnik, ki je nastopal samostojno oziroma se je povezoval s tistimi, katerih politični pogledi so mu bili bližji.

Po Titovi smrti maja 1980 je dobila vojska za svoje politično delovanje novo vzpodbudo. Čedalje bolj se je predstavljala za "konstitutivni subjekt federacije", za njenega poroka, zaščitnika in kohezivno silo. Štela se je za izbranega Titovega naslednika in varuha njegove "dediščine", zlasti glede druge jugoslovanske države in njene federativne ureditve, kljub temu da je imela največ pomislekov prav glede federativnosti, kakršna je bila s Titovo politično voljo uveljavljena v ustavi leta 1974.

Politična moč vojske, ki so jo predstavljali vojaški vrh oziroma "obrambni ministri", je po Titovi smrti rasla predvsem po partijski liniji.¹⁸ To ji je omogočala organizacijska ureditev, kakršna je s posebno organizacijo partije v vojski vzpostavil 10. kongres ZKJ. Prek organizacije ZK v vojski je vojaški vrh uveljavljal svoj položaj v družbi in svojo politiko.¹⁹ Vplival je na zvezne partijske organe in prek

¹⁷ Leta 1971 je Tito nekajkrat "na glas" razmišljal (grozil), da bo uporabil vojsko za zatrtje manifestacije in demonstracije na Hrvaškem znane kot maspok (v Hrvaški "hrvaška pomlad"). Zdenko Radelič: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. : od zajedništva do razlaza*. Zagreb 2006, str. 447; Mika Tripalo: *Hrvatsko proljeće*. Zagreb 2001, str. 178, 184; Latinka Perović: *Zatvaranja kruga : Ishod političkog rascepa u SKJ 1971-1971*. Sarajevo 1991, str. 257, navaja, da naj bi Koča Popović Titu, ko je o tem govoril, rekel, da lahko z vojsko reagira vsak latinskoameriški general.

¹⁸ Po mnenju generala Staneta Potočarja, ki je kot načelnik generalštaba dosegel v JLA med slovenskimi oficirji najvišji položaj, je imela ZK v armadi pozitivno vlogo, saj naj bi je preprečevala pretirano togost ali morebitne negativne pojave v življenju vojske. (Martin Ivanič: *Zvestoba : intervju s Stanetom Potočarjem*. Ljubljana 1994, str. 210). Partija pa se ni mogla ali smela vmešavati v sistem vojaškega poveljevanja. Predsednik organizacije ZK v JLA je bil v vojaškem vrhu po hierarhiji sicer formalno tretji človek, za zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo in načelnikom generalštaba, dejansko pa njegova moč ni bila takšna.

¹⁹ V vojski je bilo skoncentrirano veliko število članov Zveze komunistov. Člani so bili domala vsi zaposleni v vojski, oficirji in civilni uslužbenci. Po podatkih s konca leta 1990, preden je bila partijska organizacija v vojski ukinjena, je bilo v organizaciji Zveze komunistov Jugoslavije v JLA približno 75.000 članov. Vaso Predojevič: *V precepu : dnevniški zapisi o razbijanju partije, armade in države*. V: Borec, 1999, št. 573-574, str. 23. Leta 1988 je bilo v JLA 75.924 članov ZK (3,8% vsega članstva), med katerimi je bilo med "profesionalci v JLA 30,4% oficirjev, 23,6% mlajših oficirjev ("podoficirjev"), 33% civilistov v službi v JLA, 1% vojaških uslužbencev. Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), šk. 1467, ae. 1436, Pregled kretanja članstva SKJ u JNA (1986.-1988. godine).

njih na državne. Septembra 1989 je prav iz vojaške partijske organizacije prišla pobuda proti ustavnim amandmajem k slovenski ustavi, kar je sprožilo veliko politično akcijo Zveze komunistov oziroma njenega zveznega vrha, ki je od slovenskega partijskega vodstva zahteval, da naj prepreči sprejem amandmajev v slovenski skupščini. "Odpor" vojske na slovenske amandmaje - ti so posegli tudi na področje obrambe - je namreč še posebej kazal na "dramatičnost" položaja v Jugoslaviji, ki je nastal s predlogi za spremembo slovenske ustave. Ko je nekaj mesecev pred tem (konec marca 1989) ustavo spreminjala Srbija, je dejansko z ukinitvijo avtonomnih pokrajin v svojem okviru, kar je bila določba jugoslovanske ustave, posegla v določila zvezne ustave, na katero se je vojaški vrh nenehno skliceval zaradi svoje vloge in svojih pooblastil. Kljub temu se vojaški partijski vrh tedaj ni oglasil. Ob napovedanem sprejemanju amandmajev k slovenski ustavi pa je imel vrsto pripomb, zlasti o tem, da so predlagani amandmaji na "meji ustavnosti", Jovič kot takratni podpredsednik predsedstva SFRJ (predsednik Drnovšek je bil na uradnem državnem obisku v ZDA) in Milošević pa sta celo razmišljala o tem, da naj vojska s svojim posegom prepreči sprejem slovenskih amandmajev. Kadijevič je bil glede tega neodločen, ker naj bi se bal, da bi s tem vojaški vrh preveč odkrito pokazal, da podpira Srbijo.²⁰

Ena od točk, ki je politizirala vojaški vrh in je bila neposredno povezana z obrambno vlogo vojske, je bila teritorialna obramba. Vse od uvedbe teritorialne obrambe so imeli v vojaškem vrhu do teritorialne obrambe sumničav ali že kar odklonilen odnos. Kadijevič je o osnovi splošne ljudske obrambe in družbene samozščite, v kar je sodila tudi teritorialna obramba, menil, da je ta sistem obrambe "objektivno velika ukana",²¹ ki so jo zakuhali Tito, Kardelj in Bakarič. Torej tisti, ki naj bi bili odgovorni za federalizacijo Jugoslavije, kakršna je bila uzakonjena z ustavo 1974. Motila jih je predvsem vezanost teritorialne obrambe na republiška politična vodstva in da niso imeli kadrovske pristojnosti glede imenovanja komandanta in komisarja štabov teritorialne obrambe po republikah. Očitno jih je to motilo zlasti v primeru slovenske teritorialne obrambe, za komandanta katere so v slovenskem političnem vodstvu imenovali slovenske generale po svoji izbiri. Od uvedbe teritorialne obrambe v obrambni sistem jugoslovanske države do konca te države, ko sta si z orožjem stali nasproti vojska in slovenska teritorialna obramba, je bila ta za vojaški vrh kamen spotike. V različnih obdobjih sicer ne vedno enako velik.

S problematiko teritorialne obrambe, kot so jo razumeli v vojaškem vrhu, je bila povezana tudi zadnja reorganizacija vojske v Jugoslaviji. Pripravljala se je dalj časa, že v času ministrovanja Mamule,²² veljati pa je začela z začetkom leta 1989.

²⁰ Božo Repe: Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 179-180.

²¹ Veljko Kadijevič: Moje videnje raspada: vojska bez države. Beograd 1993, str. 72. Kadijevič je takšno sodbo zapisal sicer po razpadu Jugoslavije, vendar je mogoče verjeti, da je tako mislil že prej, a si tega ni upal javno povedati. Za razpad Jugoslavije je med drugim obtožil kar celotno zasnovo obrambe, kateri je zvesto, navzven dogmatsko, služil. Ko je bil v vojski in tudi na njenem vrhu, je očitno svoje poglede o tem spretno skrival oz. jih je najbrž izražal le v krogu somišljenikov. Teh pa je imel v vojski očitno precej. Vsi ti so javno prisegali na SLO in DS ter TO, čeprav so takšno obliko obrambe in oboroženih sil dejansko odklanjali in ji nasprotovali.

²² Oblikovalec te reorganizacije je bil v prvi vrsti Mamula, ki je povedal, da so v zvezi z njo naleteli na "odkrita sumničenja v naše namere in cilje" in da je bila odločitev sprejeta z mnogimi lobiranjmi. "Niso nas razumeli niti tisti, od katerih smo to predvsem in najbolj pričakovali." Reorganizaciji je nasprotoval tudi Ljubičić, tedaj član predsedstva SFRJ, ki je očitno v tem opazil spreminjanje ustavnih določil glede načel obrambe, kar je Mamula zavrnil, ko je v odgovoru v pismu Ljubičiću zapisal: "Na koncu, to niso

Takrat so bile ukinjene armade (v Sloveniji je bila 9. armada JLA). Ker so bili v Sloveniji komandanti po navadi Slovenci, je imela 9. armada neke vrste "republiški" značaj.²³ Armade so zamenjala vojaška območja (armijske oblasti), ki so bila t. i. vojskovališča (bojišča), oblika organizacije vojske na njih pa so bili korpusi. Namesto šestih armad so nastala štiri vojskovališča. Razlog za to reorganizacijo pa ni imel z vojaškostrateškega stališča nobene zveze z obrambo pred napadom iz tujine, ampak je bil predvsem notranjepolitični ukrep. Veljko Kadijevič je uvedbo vojaških območij pojasnil kot "ublažitev negativnih rušilnih vplivov zasnove oboroženih sil iz ustave 1974".²⁴ Razpustitev armadnih območij, ki so bila skladna z republiškimi mejami, ukinitev pravila, da je poveljnik tega območja po narodnosti "domačin", in ustanovitev "eksteritorialnih" korpusov JLA,²⁵ katerim je bila vojaško podrejena teritorialna obramba, so bili tako predvsem politični ukrepi vojaškega vrha. Vpeljava vojskovališč je namreč ukinila vlogo in pomen teritorialne obrambe, kot je bila uzakonjena leta 1969 (v skladu z zakonom je ta slonela na "nacionalnem" republiškem načelu). Vojaški vrh se je za reorganizacijo in spremembo strateškega koncepta obrambe države odločil zato, ker "frontalni" napad na zasnovo splošne ljudske obrambe in na teritorialno obrambo kot bistven del tega ni bil politično primeren, saj bi preveč neposredno dregnili v ustavo. Na to pa so se za svoje politične potrebe sklicevali in jo "branili". Splošna ljudska obramba skupaj s teritorialno obrambo je bila vgrajena v ustavno ureditev države, spreminjanje tega pa je zahtevalo dolgotrajen postopek, predvsem pa pristanek vseh republik na kakršno koli spremembo v ustavi. Laže je bilo spremeniti organiziranost vojske pod pretvezo vojaške strategije, kajti to je bilo v domeni vojske. Vojaški vrh je vojaške zadeve uporabil za pretvezo, da je lahko deloval politično.

Z zasnovo t. i. vojskovališč je bila glavna obramba države postavljena v njen zahodni del, kajti v vojaškem vrhu so ocenili, da grozi Jugoslaviji zunanja nevarnost z Zahoda s strani pakta NATO. V praksi pa je to pomenilo trdnejšo vpetost republiških teritorialnih obramb v poveljstva JLA in je bilo dejansko naperjeno proti slovenski teritorialni obrambi, ki je bila zakonsko vezana na slovensko politično vodstvo. To pa ni bilo po godu jugoslovanskemu vojaškemu vrhu, niti Mamuli niti Kadijeviču. Vojaški vrh je namreč med prvimi začel slovensko politično vodstvo obtoževati protirevolucionarnosti in separatizma. To so bile enake obtožbe, kot so jih bili deležni kosovski Albanci in njihovo politično vodstvo. Takšne obtožbe pa naj bi po mnenju nasprotnikov slovenske politike, ki so bili zbrani v vojaškem vrhu in v Srbiji, omogočale celo vojaško posredovanje, kakršno so izpeljali na Kosovu. Tako je srbski predstavnik Dobrivoje Vidič na seji cen-

pomembne spremembe, kot so mnoge spremembe, ki se zahtevajo glede ustave, pa se o njih odkrito razpravlja." Mamula, n. d., str. 64-67.

²³ Med vsemi šestimi armadami so bile le za 9. (številčenje ni bilo po vrsti!) armado "njene" meje izenačene z mejami republike, to je Slovenije. 9. armada je bila ustanovljena leta 1968. Ilija T. Radaković: Besmislena YU ratovanja 1990-1995. Beograd 2003, str. 55-56.

²⁴ Kadijevič, n. d., str. 71-77. Kadijevič je menil, da je z ustavno ureditvijo Jugoslavije leta 1974 ta postala konfederacija in da je vojska izgubila državo. Torej naj bi imela vojska državo, ne pa država vojsko? V tem je bil očitno srž problematike odnosa med državo (in njenim političnim vodstvom, ki je bilo hkrati tudi državno) in njeno vojsko po smrti Tita. Ali naj se vojska prilagodi državi, njeni organizaciji (federalizmu) ali naj se država prilagodi vojski. Vojaški vrh je želel doseči zadnje.

²⁵ 5. vojno območje (sedež v Zagrebu) je imelo v sestavi 5 korpusov; Slovenijo so "pokrivali" trije: 14. s poveljstvom v Ljubljani, 31. s poveljstvom v Mariboru in 13. s poveljstvom v Reki. Kolšek, n. d., str. 60-64.

tralnega komiteja ZKJ, sklicani zaradi slovenskih ustavnih amandmajev, Kučana opozoril: "Ne ustvarjajte izrednih razmer, pa ne bo izrednih ukrepov."²⁶

Reorganizacija vojske je tako spreminjala položaj teritorialne obrambe in odpravljala "republiško" načelo dotedanje organizacije vojaških oblasti. Slovensko politično vodstvo ji je zato nasprotovalo, prav tako pa tudi slovenski generali, ki so bili v vojaškem vrhu, vendar brez uspeha.²⁷

Vojaški vrh je pod pretvezo obrambe Jugoslavije pred "notranjimi sovražniki" postajal političen tudi neposredno s političnimi nastopi in predstavljanjem svojih političnih pogledov. Ti so bili zelo blizu tistim, ki jih je imel srbski "vodja" Slobodan Milošević. Vzpon Miloševića na vodilni položaj v srbski politiki in vstop vodilnega vojaka v Jugoslaviji, "obrambnega ministra" Mamule, v politično dogajanje sta se septembra 1987 zgodila sočasno. Za Miloševića ni bila brez pomena podpora, ki jo je njegovi politiki, kakršno je predstavil in začrtal na 8. seji CK ZK Srbije septembra 1987, ko je odstranil nacionalistično premalo ostre politike, dal nekdanji jugoslovanski obrambni minister Nikola Ljubičić. Njegova podpora Miloševiću na seji naj bi bila celo odločilna. Poleg tega pa je bil pomemben član Miloševićeve nacionalistične ekipe tudi general Petar Gračanin, nekdanji načelnik generalštaba JLA. Ljubičić se je iz vojaka prelevil v politika in brezpogojnega podpornika Miloševića vse do njegovega političnega padca. Po Miloševićevi volji je postal - namesto na 8. seji CK ZK Srbije "odstavljenega" Ivana Stamboliča - predsednik predsedstva SR Srbije, nato pa "notranji minister" v vladi Anteja Markoviča. "Vstop" Ljubičića v "civilno" politiko, potem ko je nehal biti "obrambni minister" (kar je sicer že bila pri njem v prvi vrsti politična in ne toliko vojaška funkcija) in je postal predsednik predsedstva Srbije, nato pa predstavnik Srbije v predsedstvu države, je Ivan Stambolič označil za svojo največjo napako, za "usodno kadrovske rešitev".²⁸ Kljub upokojitvi je imel Ljubičić še vedno močan vpliv v vojski, predvsem v njeni protiobveščevalni službi. Njegov vpliv v vojski je bil celo večji kot vpliv takrat aktualnega "prvega vojaka" Branka Mamule.²⁹ Ljubičić in Mamula naj se tudi ne bi preveč dobro razumela.

Sprva, neposredno po 8. seji CK ZK Srbije, naj bi vojaški vrh Miloševića kot preveč nacionalističnega odklonil. Politiko, kakršno je začrtal Milošević s to sejo in "odstranitvijo" po njegovem mnenju premalo nacionalno opredeljenih politikov, je na seji odklonil tedanji sekretar za ljudsko obrambo Srbije, general Milosav Djordjevič. Vojaški vrh je namreč takrat še videl možnost reševanja krize v reformah oziroma v gospodarski in politični preobrazbi Jugoslavije. Zato naj bi celo iskal zvezo s slovenskimi politikami, ker so bili ti za reforme in politiko "čistih računov". Takrat naj bi Kadrijevič generalu Avgustu Vrtarju, takrat edinemu Slovencu v vojaškem vrhu, povedal: "Če boš imel priložnost govoriti z vodilnimi ljudmi iz Slovenije, jim povej, da smo v istem taboru. Enako kot oni želimo gospodarsko in politično preobrazbo, predvsem tržno gospodarstvo in čiste račune ... Politika Miloševića nima zveze s tem, kar hočemo mi."³⁰

²⁶ ARS, AS 1589, a. e. 1350, 27. izredna seja CK ZKJ, 26. 9. 1989.

²⁷ Ivanič, Zvestoba, str. 189.

²⁸ Stambolič, n. d., str. 133. Stambolič je Ljubičića označil za karierista.

²⁹ Prav tam, str. 187.

³⁰ Avgust Vrtar: Nekaj vedenj in misli o razvoju in vlogi oboroženih sil Jugoslavije. V: Borec, 526-528, januar 1994, str. 221.

Vojaški vrh - vodilni v tem je bil "zvezni obrambni minister" Branko Mamula - pa se je zaradi politične in ideološke konservativnosti javno bolj zbliževal s srbsko politiko, kakršno je vodil Milošević. Kljub siceršnji deklarativni jugoslovanski opredelitvi vojske je začel vojaški vrh izrazito podpirati srbsko nacionalistično politiko, ki pa se je predstavljala kot ohranjevalka Jugoslavije. Skupna točka vojaškega vrha in Miloševića je bila vizija Jugoslavijo oblikovati kot centralistično vodeno državo. Pri tem vojaškega vrha ni motil Miloševićev nacionalizem, ki je zagovarjal prevlado največjega naroda, torej Srbov. Vojski je centralizem, ki ga je zagovarjal Milošević, ustrezal, zaradi močne zastopanosti Srbov med oficirji³¹ pa je bila zanj sprejemljiva tudi nacionalna komponenta Miloševićeve politike. Vojaški vrh je - kljub temu da se je vojska v kriznem dogajanju v drugi polovici osemdesetih let glasno razglašala za ustavnega "varuha" jugoslovanske federacije - brez zadržka sprejel Miloševićovo spreminjanje ustavne oblike državne organizacije, ko je spomladi 1989 ukinil avtonomni pokrajini, ki sta bili po ustavi sestavna dela Srbije.

Vojaški vrh se je s srbskimi reformami jugoslovanske države sprijaznil (čeprav je Mamula, kot zatrjuje sam, nasprotoval pretiranemu nacionalizmu), na drugi strani pa je nasprotoval vsem spremembam, ki jih je zagovarjalo slovensko politično vodstvo. Zato se je odločil iskati zaveznitvo v srbski politiki, katere stališča so mu bila bližja. To se je začelo časa, ko se je uspel Milošević vključevati kot posebni - sprva samostojni subjekt - v reševanje splošne krize v jugoslovanski državi. Posledica tega je bila, da je vojska postala "stranka v konfliktu".³² Izgubljati je začela tudi "jugoslovanskost", čeprav so mnogi iz ožjega vojaškega vrha Jugoslavijo formalno zagovarjali vse do njenega konca.

Samostojno politično nastopanje vojske prek njenega vrha oziroma "obrambnega ministra" Mamule se je začelo v istem času kot Miloševićev pohod na absolutno oblast. Mamula je zagovarjal stališče, da vojska ne more "ostati znotraj kasarn, ampak mora stopiti na politično prizorišče".³³ V drugi polovici leta 1986 in v začetku 1987, ko so bile izdelane politične osnove in ocene odločitev, so v vojaškem vrhu začeli z tudi operativnimi pripravami, z večjo "budnostjo" in povečano bojno pripravljenostjo. To so očitno pripravljali v ožjem krogu vojaškega vrha pod Mamulovim vodstvom in o tem niso poročali "visokemu vojaškemu telesu", ker naj bi bilo to "rizično pred uro odločitve". Vpliv vojaškega vrha na

³¹ Število časnikov srbske narodnosti v JLA je bilo prevladujoče (tako Srbov iz Srbije kot Srbov iz drugih republik, npr. Hrvaške in BiH); Mamula je navedel, da je bilo v drugi polovici osemdesetih let med oficirji JLA približno 60% Srbov, pri čemer pa opozarja, da je bilo generalov Slovencev večji delež, kot je bil delež Slovencev med prebivalstvom Jugoslavije. Mamula, n. d., str. 115, 117. To je veljalo le za generale JLA, medtem ko je bil delež oficirjev Slovencev v JLA glede na delež Slovencev v Jugoslaviji manjši; med vsemi oficirji je bilo Slovencev le 2,55% (delež v prebivalstvu 8,43%), medtem ko je bilo oficirjev iz Srbije 47,6% (delež prebivalstva 41,5%) oziroma je bilo oficirjev Srbov (po narodnosti) 57,2%, po deležu prebivalstva pa je bilo Srbov v Jugoslaviji 36,3%, kar je pomenilo da je delež oficirjev Srbov presegal delež Srbov v Jugoslaviji za 20,9%. Drago Nikolić: Razvoj orožanih snaga SFRJ 1945.-1985. : kadrovi in kadrovska politika. Beograd 1989, str. 264. Ker je na politiko vojske vplival njen vrh, je treba opozoriti na nacionalno oziroma republiško pripadnost oficirjev, ki so v tistih letih predstavljali vodstvo vojske, vključno z "obrambnim ministrom" in predsedniki ZK v JLA. V letih 1982 do 1987 je bilo med 23 osebami 11 Srbov (med njimi tudi minister, sicer iz Hrvaške), od tega sicer le eden iz Srbije (načelnik generalštaba Gračanin, kasneje "Miloševićev človek"), 5 iz Hrvaške, 2 iz BiH in en iz Vojvodine, 4 Hrvati, 3 Črnogorci, 2 Makedonci, 1 Musliman in 1 Slovenec (generalpolkovnik Avgust Vrtar); Vrtar, n. d., str. 215-216.

³² Viktor Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija. Ljubljana 1996, str. 97.

³³ Mamula, n. d., str. 51.

celoten vojaškoobrambni sistem je bil omejen, ker je bil v veljavi sistem splošne ljudske obrambe s teritorialno obrambo. Vse to je zahtevalo od vojaškega vrha pozornost. V primeru da bi vojska prevzela odgovornost za vodenje države, naj bi bil sistem splošne ljudske obrambe postavljen na njegov "najfunkcionalnejši del, TO neposredno podrejena JLA, vse ostalo pa se bo suspendiralo kot motnja".³⁴ Mamula je tako pripravil zasnovo tistega, kar je bilo uveljavljeno z reorganizacijo vojske v začetku leta 1989, ko je bila teritorialna obramba vključena v JLA.

Vojaški vrh je prek Mamule vstopil v politiko kot samostojni politični dejavnik z namenom, da bi politično krizo v jugoslovanski politiki presegel oziroma da bi jo razrešil na svoj način, vendar je njegov politični nastop krizo le še poglobil. Nastopu vojakov ni verjelo zlasti slovensko vodstvo, predvsem zaradi tega, ker je Mamula - najbrž zaradi osebne užaljenosti zaradi kritik, ki so letele nanj v slovenskem tisku - začel "napadati" ne le svoje kritike v Sloveniji, ampak kar vso slovensko politiko.

Vojska se je tako prek svojega vrha, predvsem delovanja zadnjih dveh "obrambnih ministrov", vpletla v politično dogajanje v zvezi z iskanjem načinov, kako izvleči jugoslovansko državo iz politične in gospodarske krize. Pri tem je postala eden od treh bistvenih "igralcev" v političnem dogajanju ob koncu osemdesetih let. Poleg dveh "nacionalnih" dejavnikov političnega dogajanja, Slovenije in Srbije oziroma političnih vodstev obeh republik jugoslovanske države, je želela imeti svojo politično vlogo tudi vojska. Politizacija vojske pa se kazala predvsem v odnosu do Slovenije in političnih pogledov, ki so jih je izražali slovensko politično in državno vodstvo, pa tudi državljani. Te je vojska s svojim političnim nastopanjem dejansko postavila v vlogo pomembnega političnega dejavnika, saj so začeli pritiskati na svoje politike. Politizacija vojske v Sloveniji je spolitizirala slovensko javnost, čeprav to ni bil namen vojaškega vrha.

Poleg tega pa je bil vojaški vrh skeptičen do "vrhovnega komandanta", predsedstva SFRJ, za katerega je Mamula ugotovil, da vojska od njega ne more nič pričakovati. Več upanja so v vojaškem vrhu polagali na partijo, vendar so se "iluzije in zaupanja v ZKJ končno odrekli šele, ko sta demokratizacija v Sloveniji in antibirokratska revolucija v Srbiji začeli iti v smer razbijanja in cepitve ZKJ in Jugoslavije kot skupne države".³⁵ Vojska naj bi tako prek svojega vojaškega vrha, predvsem prek Mamule, samostojno stopila v politično arena zato, ker se ni strinjala niti s slovenskimi niti s srbskimi predlogi. Očitno so Mamulo zmotili "predlogi za slovenski nacionalni program" objavljeni v 57. številki Nove revije februarja 1987, predvsem pa po njegovem mnenju preveč "neodločna" reakcija slovenskega političnega vodstva nanj.

Zvezni sekretar za ljudsko obrambo Branko Mamula, ki je bil izrazito politično ambiciozen, je tako 23. septembra 1987 v nastopu na seji komiteja ZKJ v JLA poslal "opozorilo" javnosti, da bo vojska reagirala za "obrambo" Jugoslavije na "notranji fronti". Za to, da je sporočil politične poglede vojske, ki jo je vodil, je uporabil partijo. Povod za njegov politični nastop je bil uboj štirih vojakov v vojašnici v Paraćinu, ki jih je ponoči ubil vojak albanske narodnosti.³⁶ To so v

³⁴ Prav tam, str. 88-89.

³⁵ Prav tam, str. 89.

³⁶ Vprašanje Kosova in narodnostnih pravic tamkajšnjega večinskega prebivalstva (stopnja avtonomije), Albancev, je bilo tudi Mamuli sredstvo za samostojen vstop v politiko. Na tem problemu je zrasla tudi politična moč Miloševića. Za "pohod na Jugoslavijo", da bi jo uredil po srbskih merilih, so

vojski in v Srbiji razumeli kot "strele v Jugoslavijo".³⁷ Mamula je napovedal odločen spopad z vsem, kar ogroža temelje države, in za "kontrarevolucionarno ravnanje" razglasil "delitve in zapiranje ob sočasnem razraščanju sovraštva do drugih narodov".³⁸ Takrat je menil, da bo za zaradi dveh nasprotujočih si pogledov na prihodnost ureditve države - srbskega in slovenskega - državni udar neizbežen.³⁹

Da je tako odkrito javno politično nastopil kot vojak, kar se v jugoslovanski politični praksi do takrat ni zgodilo, je temeljilo na njegovi oceni, da Zveza komunistov ni mogla biti več zadosten povezovalni dejavnik in da je morala to vlogo prevzeti vojska. Takšnih političnih "opozoril" ni v različnih usodnih trenutkih javno izrekel niti Tito kot vrhovni poveljnik vojske, ampak kot sekretar oziroma predsednik Zveze komunistov. S tem nastopom pa je takrat "prvi" vojak Jugoslavije prestopil rubikon. Namen je bil, da javnost sliši ocene vojaškega vrha, katere so notranje nevarnosti za Jugoslavijo, in da opozori na nesposobnost politike. "Nameravali smo, odkrito povedano, javno mnenje pripraviti na odločen korak JLA, če se bomo zanj odločili." Mamula se je očitno zavedal, da je s tem začel nevarno politično igro, in je zato pričakoval, da se bo predsedstvo SFRJ kot vrhovni poveljnik odzvalo, zato niso izključevali, da bo vojska takoj storila ta korak, tj. izvedla državni udar.⁴⁰

Državne organe, predvsem predsedstvo države, je Mamula prek partije opozarjal, da morajo nekaj storiti. Že preden se je kriza jugoslovanske družbe in države kazala na vseh področjih, je vojska prek partije "opozarjala" javnost, da se želi politično uveljaviti. Na 13. kongresu ZKJ maja 1986 so tako delegati iz JLA jasno izrazili svoje stališče glede reševanja krize, ko so menili, da ima vojska vse pravice, da v primeru ko Zveza komunistov in druge družbenopolitične sile niso sposobne voditi države, prevzame njeno vodenje.⁴¹

Vojska je našla "krivca" za krizo in nasprotnika, ki si ga je vojaški vrh želel že dalj časa "pokoriti". Čeprav takrat Milošević s svojim nacionalističnim prosrbskim programom vojaškemu vrhu ni bil preveč po godu, so videli večjo nevarnost za Jugoslavijo v slovenskem političnem vodstvu in njegovih reformskih pogledih ter v

Miloševiću sprva služili Srbi s Kosova in po njegovem mnenju neustrezen ustavni položaj Kosova kot avtonomne pokrajine (avtonomna pokrajina je bila tudi Vojvodina) v okviru Srbije. Leta 1999 oz. 2000 je Milošević "padel" prav zaradi Kosova, ko se je proti njemu zaradi pretiranega kratenja pravic Albancev postavila mednarodna skupnost. Tudi vojaško z bombnimi napadi na izbrane cilje v Srbiji, zlasti v Beogradu (npr. stavbo obrambnega ministrstva in generalštaba).

³⁷ Mišljeno kot strelji, ki so ubili vojake različnih narodnosti. Ker je bil ubijalec Albanec s Kosova, so vojska in predvsem srbska politika ter tamkajšnja sredstva javnega obveščanja to uporabili kot sredstvo za protialbansko gonjo in za "dokazovanje", da so Albanci proti Jugoslaviji, proti vsem narodom v Jugoslaviji oziroma Jugoslaviji kot državi. Zato "streli v Jugoslavijo". Ta uboj v paračinski vojašnici je služil za utrjevanje svoje politike tako vojski kot Miloševiću, ki si je prav takrat ustvarjal absolutno oblast z nacionalističnimi, najprej ostrimi protialbanskimi argumenti.

³⁸ Delo, 24. 9. 1987, str. 9.

³⁹ Mamula, n. d., str. 101.

⁴⁰ Prav tam, str. 104. Mamula je zapisal tudi, da so ta opozorila državnemu vodstvu vzeli bolj resno v tujini kot v domovini. Očitno je Mamulovo "pretnjo" v javnosti (v medijih) zasenčil Miloševićev "udar" v srbskem partijskem vodstvu, ki je bil po naključju sočasen. Na Mamulove grožnje se je odzvalo uredništvo Nove revije, ki je poslala protestno pismo Skupščini SFRJ. Podpisal ga je takratni urednik Boris A. Novak. Očitno je to povzročilo, da je bil Mamula še dodatno jezen na Novo revijo (po 57. številki, ki je izšla februarja 1987) in še posebej na urednika Novaka. Ko je konec marca 1988 razmišljal o aretacijah kritikov vojske in njega osebno v slovenskem tisku, je bil Boris A. Novak med prvimi, ki naj bi bili po Mamulovem navodilu aretirani.

⁴¹ 13. kongres ZKJ.

izvajanju reform v sami partiji, kar je bilo imenovano "prenoviteljstvo".⁴² Tako je svojo politično dejavnost usmeril proti Sloveniji. Najbrž vzroki za takšno politično določitev niso bili le v politiki "prenoviteljstva", ampak so segali globlje v preteklost, v čas ob koncu šestdesetih let, ko se je začela uveljavljati obrambna zasnova splošne ljudske obrambe, katere bistveni del je bila teritorialna obramba, temelječa na republiškem oziroma nacionalnem načelu. To pa so v Sloveniji vzeli zares, kar je že takrat vojaški vrh usmerilo v politično spletkarjenje proti slovenskemu vodstvu. Poleg tega so bile žive tudi sodbe, po katerih je bil Edvard Kardelj glavni krivec za pretirano federalizacijo Jugoslavije. Ker ni našel drugega političnega in legalnega načina, kako obtožiti slovensko politično vodstvo, ki je bilo nosilec reformnih demokratizacijskih hotenj, ga je vojaški vrh začel obtoževati kontrarevolucije. To pa je bila v takratnem jugoslovanskem političnem besedišču najhujša obsodba. Da bi to preprečili, so bili v vojski prepričani, da so dovoljeni vsi "prijemi", tudi vojaški.

Da je bilo vojaškemu vrhu večji trn v peti slovensko politično vodstvo in njegov resen odnos do teritorialne obrambe kot pa Milošević z odkritim srbskim nacionalizmom, je pokazal odziv na govor predsednika predsedstva SR Slovenije Franca Popita. V govoru, ki ga je imel 4. julija 1987 (na državni praznik Dan borca) v Novi vasi na Blokah, je po mnenju vojaškega vrha preveč poudarjal partizansko tradicijo in partizanski način boja kot edinega možnega v Sloveniji tudi v morebitnem vojaškem spopadu.⁴³ To je vojaški vrh in Mamulo osebno zelo motilo, ker sta v tem videla zavračanje vojske. Vojaškemu vrhu se je zdelo, da je dregnil v monopol vojske glede obrambe države in tudi v smiselnost vojske. Popit je bil zato izpostavljen politični kritiki, in to tudi v javnosti. Šlo je za odkrit napad na najvišjega predstavnika slovenske države v okviru Jugoslavije. Nestrinjanje s Popitom je vojaški vrh pokazal tudi v pogovorih s slovenskim političnim in državnim vodstvom septembra 1987 v Beogradu. Do srečanja je prišlo na pobudo Slovencev, ki so želeli neposredno razčistiti nesoglasja med vojsko in Slovenijo. Nejevoljo v vojaškem vrhu je poleg Popitovih stališč vzbudil tudi predlog, ki ga je slovenska politika poslala Predsedstvu SFRJ glede zastopanosti slovenskih oficirjev v vojski ter šolanja Slovencev za vojaške poklice.⁴⁴ Odnosi med zveznim sekretariatom za ljudsko obrambo in slovenskim političnim vodstvom so se takrat namreč zapletali zaradi slovenske zahteve po bolj sorazmerni zastopanosti narodov in narodnosti Jugoslavije med oficirji JLA. Stališče vojaškega vrha je bilo, da vsebuje del slovenskih predlogov nevarnost, da se "ogrozi enotnost oboroženih sil, posebno JLA. Prevladuje mišljenje, da bi uvedba nekaterih predlogov lahko vodila tudi k ustvarjanju republiških vojsk."⁴⁵

V neposredni politični spor s slovenskim političnim vodstvom se je vojaški vrh zapletel predvsem zaradi političnega procesa demokratizacije, ki je potekal v Sloveniji in ki se je dotikal vojske. Ta pa kot okostenela organizacija ni želela slišati o

⁴² O prenoviteljstvu glej v Zdenko Čepič: Čas prenoviteljstva : oris politike ZKS od aprila 1988 do aprila 1990. V: Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, str. 505-526.

⁴³ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost/Kučan, šk. 12.

⁴⁴ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost/Kučan, šk. 12. Stenografska beleške vodjene na sestanek Saveznog sekretara za narodnu odbranu admirala flote Branka Mamule i njegovih saradnika s najvišim rukovodiocima SR Slovenije, 18. 9. 1987.

⁴⁵ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost/Kučan, šk. 12, Politička informacija za juli 1987. godine Predsedništvu CK SKJ.

nobenih spremembah. Čeprav so imeli v vojaškem vrhu sprva zelo podobne poglede na reševanje krize v Jugoslaviji kot v slovenski politiki, je v njem očitno prevladala ocena, da slovenski politiki ne gre zaupati. S slovenskimi politiki se je dejansko začel odkrito "prepirati" predvsem Mamula, vodstvo slovenske partije pa je skušalo v pogovorih z njim februarja 1987 omiliti nastale napetosti.⁴⁶ Leto dni kasneje pa je spor med Slovenijo in Mamulo, ki je to prikazoval kot napad na vojsko in na ustavno zasnovo splošne ljudske obrambe, izbruhnil z vso silovitostjo.

Odkrito nesoglasje med JLA in Slovenijo je izbruhnilo, potem ko je dnevnik Delo v začetku februarja 1988 objavil članek o Mamulovem potovanju Etiopijo, kjer se je v okviru vojaško-tehničnega sodelovanja med državama pogovarjal tudi o prodaji jugoslovanskega orožja.⁴⁷ Mamula in vojaški vrh pa sta se še bolj žolčno odzvala na uvodnik v tedniku Mladina z naslovom "Mamula go home".⁴⁸ Predvsem ta članek, v katerem je bil jugoslovanski "obrambni minister" označen za trgovca z orožjem, je vojaškemu vrhu služil za "kronski dokaz", da je v Sloveniji čutiti do JLA sovražen odnos. Še zlasti zato, ker se na stališča v članku nista ostro odzvala slovenski politični vrh in sodišče oziroma tožilstvo. Predsednik slovenske SZDL Jože Smole je menil, da gre za legitimno temo in da razmišljanja o vojaški industriji, ki so bila tema teh člankov, niso napad na JLA.⁴⁹

"Napadi na Mamulo" so vojski služili za "protinapad" oziroma za politizacijo odnosa do slovenske politike. Začela se je politična gonja proti Sloveniji in njenemu političnem in državnemu vodstvu, pri čemer se je vojska obnašala kot "napadena" in žrtev. Vojska je zbirala vse članke v slovenskem tisku, ki so kakor koli omenjali JLA, njene pripadnike ali pa le splošno ljudsko obrambo, katere zasnova in organizacijska izvedba s teritorialno obrambo, je bila vojaškemu vrhu sicer v napoto. Vse pisanje v slovenskem tisku, ne le negativno, ampak tudi le informativno, so začeli označevati za "napade na JLA". Vsako - še tako dobronamerno - misel o vlogi JLA in nekaterih nujnih spremembah so v vojaškemu vrhu ocenjevali kot napad na zasnovo splošne ljudske obrambe in JLA. Leta 1987 so tako našteji 36.000 takšnih prispevkov; največ v Mladini, Katedri, Tribuni in Novi reviji.⁵⁰

Na temelju takšnih "napadov na JLA" in predvsem zato, ker niti slovensko politično vodstvo niti sodstvo nista ukrepala proti piscem z represijo, se je v vojski takrat izoblikovalo prepričanje, da v Sloveniji poteka "kontrarevolucija". V vojaškemu vrhu so "mlačnost" slovenskih oblasti glede represije do kritikov vojske razumeli kot njihovo tiho strinjanje z "napadi" na vojsko. To pa je bila izrazito politična ocena, naperjena proti vodstvu ene od jugoslovanskih republik. Pri tem so kot kontrarevolucijo razumeli tudi "prenoviteljstvo" Zveze komunistov Slovenije. S takšnim stališčem glede "kontrarevolucije" so se zblížali s srbskim političnim vodstvom, ki je preganjalo "kontrarevolucijo" na Kosovem in izvajalo t. i. proti-

⁴⁶ ARS, AS 1589, (interni pogovori, politični aktivni po X. kongresu ZKS) Informacija o pogovorih z Brankom Mamulo, 16. 3. 1987.

⁴⁷ Delo, 4. 2. 1988, str. 16, Avgust Pudgar, Admiral sredi lakote.

⁴⁸ Mladina, 12. 2. 1988. Kdo je bil avtor uvodnika, ni bilo nikoli uradno pojasnjeno kljub sodnemu procesu proti Mladini v zvezi s tem člankom.

⁴⁹ Delo, 17. 2. 1988, str. 5.

⁵⁰ Božo Repe: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi, del 2: Slovenci in federacija. Ljubljana 2003, dok. 77, str. 293-295. Navedena številka je neverjetna! Ni jasno kakšen kriterij so imeli "zbiralci" dokazov o "napadih na JLA" v slovenskem tisku.

birokratsko revolucijo, katere cilj je bil odstraniti vse, ki se niso strinjali z Miloševičevimi pogledi in političnimi prijemi. To je vojsko izrazito spolitiziralo in jo postavilo v vlogo političnega subjekta.

V vojaškem vrhu so bili do slovenske politike in njenega vodstva kritični že pred "napadi na JLA" in so zato tako ali drugače politično delovali proti Sloveniji. Do prvega javnega nasprotovanja med vojsko oziroma zveznimi vojaškimi oblastmi in slovensko politiko pa je prišlo v prvi polovici osemdesetih let. Takrat sta politični spor povzročila vprašanje podružabljanja splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite ter postopek sprejemanja Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o vojaški obveznosti, kar so sprožili v Zvezi socialistične mladine Slovenije. Hudo kri je v vojski sprožilo zlasti gradivo za problemsko konferenco o podružabljanju SLO in DS (varnosti in obrambe), ki jo je pripravil predsednik komisije za SLO in DS pri predsedstvu RK ZSMS Janez Janša,⁵¹ v katerem je predlagal "odmiranje" JLA in prenos funkcij JLA na "oboroženo ljudstvo". To pa je bilo v popolnem nasprotju s pogledi v vojski, ki so prav obratno želeli "vrniti" vojski vse pristojnosti glede obrambe. V gradivu so bili naštet tudi "negativni pojavi v JLA", npr. da so morali vojaki čistiti oficirjem čevlje. To je vzbudilo reakcijo v vojaškem vrhu, ki je v gradivu videl "direktne in indirektne napade" na vojsko. V njegovem imenu sta se prvi odzvala komandant Ljubljanskega armadnega območja general Branko Jerkič in komite ZK v 9. armadi. Ker so v misli o "ukinjanju JLA" v vojski videli predvsem možnost njenega nadomestila z republiško vojsko, so v tem videli slovenski separatizem, ki so ga slovenski politiki očitali že zaradi teritorialne obrambe. Da bi takšne očitke zavrnila, se je slovenska politika distancirala od pripravljene problemske konference in gradiva zanjo.⁵²

O "kontrarevoluciji" v Sloveniji kot politični kategoriji so 25. marca 1988 razpravljali v vojaškem svetu JLA. Mamula je dejansko prešel od besed na dejanja. Po seji je namreč zasebno, v Kadijevičevi navzočnosti, naložil komandantu 9. armade, ki je "pokrivala" Slovenijo, generalu Svetozarju Višnjicu, naj se pri slovenskem "notranjem ministru" Tomažu Ertlu pozanima, kakšni bi bili v Sloveniji odzivi na morebitni kazenski pregon, ki bi ga sprožil vojaški tožilec proti piscem člankov o JLA v slovenskem časopisju. Vojaški vrh je še bolj kot Mladina - ki je razkrinkala orožarske posle Mamule v Etiopiji, pa tudi njegovo razsipnost in željo po lagodnosti, kajti zanj so v Opatiji gradili vilo ob morju, kar je kazalo tudi na njegove voditeljske ambicije - nameraval ukrepati proti Novi reviji oziroma njenemu uredniku Borisu A. Novaku in enemu od avtorjev - Viktorju Blažiču,⁵³ ki se

⁵¹ Blaž Vurnik: Med Marxom in punkom : vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980-1990). Ljubljana 2005, str. 56.

⁵² Prav tam, str. 44-61.

⁵³ Vojska takrat, ko je razmišljala o aretacijah njenih kritikov v Sloveniji, še ni vedela za "odtujeni" oziroma prekopirani vojaški dokument, ki so ga našli v preiskavi, ko so iskali kopijo razprave Milana Kučana na 72. seji predsedstva CK ZKJ 29. 3. 1988, ki je krožila v "javnosti" in na podlagi katere je bila razkrita takratna namera vojske. Vojaški dokument operativne narave so našli v preiskavi agenti Službe državne varnosti, vendar so vedeli le, da gre glede na obliko in vsebino za vojaški dokument (kakšen dokument je to bil, niso vedeli, kajti na najdeni kopiji ni bilo naslovne strani), zato so o tem obvestili komando 9. armade, kjer so šele tedaj ugotovili, da je bil dokument prekopiran. Kmalu so odkrili, kdo je to storil. Marjan Kranjc: Balkanski vojaški poligon. V: Borec, 567-568-569, 1998, str. 113-115, 131, 136. Najdba vojaškega dokumenta je sprožila t. i. proces proti četverici (aretiranih v zvezi s posedovanjem kopije), kar je vojska izrabila za politizacijo odnosa do Slovenije in njenega političnega vodstva. To pa je za vojsko imelo negativen učinek. Sodni proces pred vojaškim sodiščem in njegova izvedba v neslovenskem jeziku (kar je bilo izraz politizacije vojske in razkazovanja njene "moči"

je krajšem članku obregnil ob vojaško protiobveščevalno službo.⁵⁴ Ta je morda celo vedela, da je jeseni 1987 Ivan Borštner⁵⁵ navezal stike z Novakom, ki pa iz previdnosti, ker so se mu zdeli obiski nekoga v oficirski uniformi v uredništvu Nove revije nenavadni in nevarni (provokativni), v sodelovanje z njim ni "ugriznil".⁵⁶ Vendar je bil kljub temu med tistimi, ki jih je želela vojaška protiobveščevalna služba aretirati med prvimi.

Vojska je s tem, ko je zbirala podatke o ljudeh, ki so bili kritični do nje in njenih potez, neposredno posegla v civilno sfero. Ko je vojaški vrh (najbrž skupaj z vojaško protiobveščevalno službo) načrtoval poseg vojaških institucij proti civilistom, se je vsekakor zavedal, da bi to izzvalo negodovanje v Slovenji, morda celo javne demonstracije. Te je predvidel in si jih na neki način celo želel, kajti tako bi imel "alibi", da nastopi v zaščito reda, miru in ustavnosti.⁵⁷ Višnjič je zato Ertlu ponudil pomoč vojske pri dušitvi nemirov. O namerah vojske in "ponujeni pomoči" je Ertl obvestil predsednika predsedstva CK ZKJ Milana Kučana in slovenskega člana predsedstva SFRJ Staneta Dolanca (ta je bil tudi v državnem predsedstvu odgovoren za ustavno ureditev in "notranje zadeve"). Oba sta se nato z sešla Višnjičem (v Planici, kjer je bilo mednarodno tekmovanje v smučarskih skokih) in mu povedala, da takšno predvideno delovanje vojske presega njene pristojnosti. Kučan je menil, da gre pravzaprav za željo po ukrepih, ki so značilni za državni udar. To je povedal tudi na seji predsedstva CK ZKJ 29. marca 1988, ko je z vprašanjem o načrtovanih potezih vojske v Sloveniji razkril načrte vojaškega vrha. Kadijevič je zanikal,⁵⁸ da naj bi vojaški svet dal Višnjiču kakršna koli na-

in prevlade nad zakonodajo, kajti slovenščina je imela tudi v vojski enak položaj kot drugi jeziki, vendar se je vojaški vrh odločil, da tega ne bo upošteval) sta v slovenski javnosti sprožila proteste, ki so bili naperjeni proti vojski in zveznim oblastem, ne pa proti slovenskim. Neupoštevanje slovenskega jezika v sodnem postopku pred vojaškim sodiščem je bilo politična odločitev, za katero je lahko stal le vojaški vrh. Temu se je predsedstvo SFRJ "vdalo" in to branilo pred zahtevami slovenske politike, da naj bo proces v slovenščini.

⁵⁴ Viktor Blažič: Yugoslavia's Security Dilemmas and the West. V: Nova revija, 61-62, str. 948-952. O tem članku je Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo izdal Informacijo o tretmanu JNA u poslednjem broju časopisa "Nova revija" in na koncu zahteval, "da bi z najvišjega nivoja, na odgovarjajoč način, treba obsoditi tak in podobne napade na JLA". ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost/Kučan, šk. 12.

⁵⁵ Ivan Borštner, zastavnik (praporščak) JLA, je v začetku leta 1988 je prekopiral vojaški dokument o nalogah oboroženih sil operativnega značaja in ga zaradi vsebine, o kateri je menil, da pomeni s strani vojske nevarnost za Slovenijo, posredoval novinarjem Mladine (predal Davidu Tasiču, ta pa Mladinemu "vojaškemu strokovnjaku Janezu Janši). Pri njem so našli kopijo dokumenta, kar je bil vzrok za aretacijo in sodni proces pred vojaškim sodiščem.

⁵⁶ Ustna izjava Borisa A. Novaka avtorju, 29. 10. 2006.

⁵⁷ "Scenarij", ki ga je imel vojaški vrh, je na podlagi razprave Kučana na seji predsedstva CK ZKJ 29. 3. 1988 (stenogram te razprave je začel krožiti med "zainteresiranimi", odtujen pa je bil iz pisarne predsednika SZDL Slovenije Jožeta Smoleta) v Mladini predstavil Vlado Mihelj (pod psevdonimom Majda Vrhovnik) v članku z naslovom Noč dolgih nožev. Vlado Mihelj: Slovenci padajo v nebo. Ljubljana 1995, str. 32-33. Ker so menili, da je avtor tega članka, ki je bil dejansko predstavitev Kučanove razprave, Janez Janša, je SDV iskala odtujeni stenogram pri njem in pri tem po naključju odkrila kopijo vojaškega dokumenta, za katerega v SDV niso niti vedeli, kaj pomeni, v vojski pa niso vedeli, da je prekopiran in da je tako prišel v "javnost". Kranjc, n. d., str. 113-115, 131, 136.

⁵⁸ Mamula, ki je bil tedaj spiritus agens tega početja, se je v svojem spominskem zapisu te seje izognil (sicer jo je omenil), vendar je naprtil "krivdo" Višnjiču, ki naj bi bil "neodgovoren in je povedal svojo interpretacijo razprave v ožji sestavi (podčrtal Z. Č.) Vojaškega sveta". (Mamula, n. d., str. 124) Dejansko je s tem, ko je zapisal v "ožji sestavi", povedal, da je bilo o tem, o čemer je govoril Višnjič z Ertlom, nato pa še s Kučanom in Dolancem, povedano ne na seji Vojaškega sveta, ampak "off the record" in formalno res ne na seji. Torej je šlo za osebno "naročilo" Mamule Višnjiču in ne za uradno stališče Vojaškega sveta. O tem pa Mamula ni zapisal nič.

vodila (kar je bilo dejansko res, kajti Višnjiču je dal navodila po seji Mamula), in trdil, da naj bi se ta z Ertlom, Dolancem in s Kučanom pogovarjal na lastno pest.⁵⁹

Vojaški vrh je v tem videl "zadnji opomin" Sloveniji, in ker so dobili "napadi na JLA" večjo politično težo, je dosegel, da je o tej tematiki 4. aprila 1988 razpravljalo predsedstvo države. Obravnavali so informacijo JLA o "napadih", v kateri je bil ta problem močno politiziran, dramtiziran in napihnjen, saj naj bi bilo postavljeno "vprašanje obstoja države", ki mu je sledila zahteva, "da mora JLA vstati v njeno obrambo in opozoriti vodstvo Slovenije".⁶⁰ V vojaškem vrhu so bili namreč trdno prepričani, da je "napade na JLA" organiziralo slovensko vodstvo in da je šlo za širše zasnovano dejavnost proti Jugoslaviji.⁶¹ Menili so, da ustvarja slovensko vodstvo republiško armado, pri čemer so nekateri celo trdili, da to v resnici vodi Ivan Maček-Matija.

Kmalu po razkritju dejavnosti vojaškega vrha, predvsem pa Mamule, proti slovenskemu vodstvu je Mamula zapustil položaj "obrambnega ministra". Očitno je spoznal, da je njegova politična dejavnost začela motiti državno vodstvo. Za upokojitev naj bi se odločil sam, pred iztekom mandata, razlog pa naj bi bila njegova starost.⁶² Dejstvo pa je bilo, da se je preveč politično izpostavil in ustvaril politično neprijetne odnose s Slovenijo. Pred tem je izbral in postavil svojega naslednika, generala Veljka Kadijeviča, nad katerim pa je bil kmalu razočaran in ga je posredno obtožil prevratniških namenov. Predvsem naj bi se razlikovala glede odnosa do Jugoslavije, pri čemer naj bi bil Mamula iskreno jugoslovansko opredeljen, medtem ko naj bi bil Kadijevič bolj prosrbski. Jugoslavijo je dejansko razumel tako kot Milošević.

Mamula je s Kadijevičem pripravil načrt, da v "primeru krize" vojska prevzame usodo države v svoje roke. Ta "prevratniški" načrt, o katerem sicer ni nič znanega, razen da je obstajal, je Kadijevič podedoval od Mamule. Februarja 1990, po razočaranju zaradi poloma na 14. kongresu ZKJ, naj bi Kadijevič Mamuli, s katerim naj bi bila takrat zaradi različnih pogledov na prihodnost jugoslovanske države že dokaj narazen, ponudil, da bi "skupaj delala po dogovorjenem načrtu".⁶³ Vojaški načrt je torej obstajal in po (kasnejši) oceni Mamule naj ne bi Kadijeviču po "porazu" Miloševića in tudi vojske (partijske organizacije v JLA, ki mu je stala ob strani na 14. kongresu) ostalo nič drugega, kot da "prevzame odgovornost in da začne delovati po načrtu".⁶⁴

Vojsko je razkroj ZKJ, ki se je zgodil na 14. kongresu (od 20. do 22. januarja 1990 v Beogradu), očitno prizadel. Vojaški vrh je s tem izgubil "polje" za svoje legitimno politično delovanje v okviru osrednje politične organizacije. Znašel se je

⁵⁹ ARS, AS 1589, šk. 1350, 72. sednica P CK SKJ, 29. 3. 1988 (neautorizirane magnetofonske beleške).

⁶⁰ Mamula, n. d., str. 126-127.

⁶¹ O odnosu do JLA v Sloveniji je bil govor tudi na razširjeni seji predsedstva CK ZKS, ki so se je udeležili tudi člani predsedstva SR Slovenije in je bila sklicana je bila na pobudo zveznega partijskega predsedstva. Ta je namreč verjel navedbam vojaškega vrha, da gre v Sloveniji za organizirano delovanje proti JLA in da te stvari v Sloveniji namerno podcenjujejo. ARS, AS 1589, šk. 1034, 55. (razširjena) seja P CK ZKS, 8. 4. 1988.

⁶² Mamula, n. d., str. 151.

⁶³ Mamula, n. d., str. 158; Mamuli je to "ponudbo" posredoval Stane Brovet (namestnik "obrambnega ministra"), ki ga je obiskal v Opatiji, kjer je Mamula živel v "vojaški" vili, potem ko se le-ta po obisku šefa vojaške protiobveščevalne službe Marka Negovanoviča še ni odločil, da bo politično sodeloval z Kadijevičem.

⁶⁴ Prav tam.

na "brisanem prostoru", brez političnega kritja, ki mu ga je dajala partija. O moči partije je vojaški vrh sicer dvomil že prej, predvsem zaradi neučinkovitosti njenega vodstva in mnogih izrečenih besed na sestankih vodstva ZKJ, ki so ostale brez učinka - tako je bilo npr. stališče glede slovenskih ustavnih amandmajev septembra 1989, ko so bili ti v slovenski skupščini sprejeti kljub celonočni seji centralnega komiteja ZKJ in tam izrečenim nasprotovanjem in celo grožnjam; Zveza komunistov pa naj ne bi vojske dovolj zaščitila pred "političnimi napadi" v Sloveniji.

Vojaški vrh je želel v politično življenje v Jugoslaviji vstopati prek partije.⁶⁵ Kmalu se je pokazalo, da pri tem ne bo uspešen. Vojska se je tudi prek partije predstavljala za edinega varuha obstoja jugoslovanske države, pa tudi njenega političnega sistema. Konferenca organizacije ZKJ v JLA, ki je potrkala 23. novembra 1989 v sklopu priprav na 14. izredni kongres ZKJ, je bila pred kongresi republiških partij, s čimer je najbrž vojaški vrh želel dati določeno politično usmeritev. "Naše stališče temelji na dejstvu, da ima Jugoslavija izvirno suverenost, ki temelji na suverenosti državljanov in narodov ... Zato si tudi prizadevamo za moderno in učinkovito federacijo z natančno določenimi pristojnostmi," je bil eden od sklepov te konference.⁶⁶ Dejansko pa so učinkovito federacijo razumeli v okviru Miloševićevega modela jugoslovanske federacije, kajti učinkovitost naj bi dosegli z večjo centralizacijo.

Čeprav se v vojaškem vrhu najprej niso povsem strinjali z nacionalizmom srbskega vodstva, so v njem vseeno videli največjega zagovornika ohranitve ozemeljske enotnosti jugoslovanske države in socializma, kar je bil za vojaški vrh osnovni cilj njihovega političnega delovanja. Vojska in Milošević sta se še bolj povezala po večstrankarskih volitvah v Sloveniji in na Hrvaškem aprila 1990. Zlasti v vojski so volitve ocenjevali za izraz nacionalizma in separatizma v obeh republikah. Pri tem so, čeprav so bili bolj v odkritem "spopadu" s Slovenijo, še bolj sumničavo in odklonilno gledali na Hrvaško, kjer je oblast prevzel dr. Franjo Tuđman - nekdanj general JLA, ki mu je bil čin zaradi jasno izražanega hrvaškega nacionalizma v šestdesetih letih "suspendiran" - s svojo Hrvatsko demokratsko zajednico.

Po protestnem odhodu slovenske delegacije s 14. izrednega kongresa ZKJ je Zveza komunistov Jugoslavije dejansko prenehala obstajati. S tem je vojska, ki je bila v svojem političnem delovanju močno vezana na ideologijo in politiko, pa tudi organizacijo Zveze komunistov, postala ideološki in politični "brezdomec" in brez podlage za svoje politično delovanje. Vojaški vrh je bil zato najbolj zainteresiran za nadaljevanje delovanja ZKJ, zato je veliko razočaranje povzročil Milošević, ko je junija 1990 "opustil" Zvezo komunistov in iz nje in srbske Socialistične zveze ustanovil novo politično stranko, Socialistično partijo Srbije.⁶⁷

⁶⁵ 72. Seja predsedstva CK ZKJ (29. 3. 1988) je imela na dnevnem redu razpravo o "idejno-političnih aspektih napadov na JLA" na temelju gradiva, ki ga je pripravila komisija, imenovana v začetku marca. Vojaškemu vrhu je prek organizacije ZK v vojski - predsednik te organizacije je pripadal vojaškemu vrhu in je sodeloval kot "politik" v delu kolegija zveznega sekretariata za ljudsko obrambo - uspelo vprašanje "napadov na JLA" spolitizirati na partijski ravni. Namen je bil v zveznem partijskem vodstvu ustvariti negativno mnenje o Sloveniji, Slovencih in slovenskem političnem vodstvu, kar je ustrezalo predvsem Miloševiću, kajti v vodstvu slovenske ZK so bili najodločnejši nasprotniki njegove nacionalistične prosrbske politike. Tedaj so bili edini, ki so razumeli, kakšen je namen Miloševića, in so zato temu odločno nasprotovali.

⁶⁶ Predojevič, n. d., str. 29.

⁶⁷ Kadjević je ocenjeval ustanovitev Socialistične partije Srbije (nastala je junija 1990 z združitvijo ZK Srbije in SZDL Srbije) kot dokončen razpad Jugoslavije in kot dejstvo, da so Američani svoj cilj, da z zgodovinskega prizorišča odstranijo ZKJ, dosegli tudi v Srbiji. Borisav Jović: Zadnji dnevi SFRJ.

V Sloveniji se je po 14. kongresu ZKJ vojaška partijska organizacija vključila v politično dogajanje s predlogom o ustanovitvi nove slovenske zveze komunistov, kajti ZKS se je preimenovala v ZKS - Stranka demokratične prenovе. Predlog za ustanovitev nove slovenske komunistične stranke je prišel iz vrst Neslovencev, večinoma Črnogorcev iz Domžal; glavni pobudnik pa je bil celo povezan s t. i. barsko partijo, skupino ki je zagovarjala informbirojevska stališča in ki je v Baru (v Črni gori) leta 1981 ustanovila Komunistično partijo Jugoslavije. Ta organizacija naj bi po mnenju vojaškega partijskega vodstva sodelovala v nadaljevanju partijskega kongresa in tako pomagala ohraniti vsejugoslovansko organizacijo komunistov. Tak načrt pa so opustili, kajti nasprotovali so mu tudi mnogi komunisti v JLA, ki so živeli v Sloveniji.⁶⁸ Dejansko so se komunisti v vojski v 5. vojaškem območju uprli nameri, da bi v Sloveniji ustanovili nekakšno "kvizlinško" komunistično organizacijo, kar si je želelo partijsko vodstvo v JLA. Vojska je s tem v Sloveniji dejansko nehala nastopati kot politični dejavnik. Svojo politiko v Sloveniji je skušala uveljavljati prek svojega delegata v Zboru združenega dela slovenske skupščine polkovnika Aksentijeviča, izvoljene na volitvah aprila 1990. Pri tem ni bila uspešna.

Poleg tega, da je vojska z razkrojem ZKJ izgubila politično zaslonbo za svojo ideologijo jugoslovanstva in organizacijski okvir, je sprememba Miloševićevega pogleda na prihodnost Jugoslavije - to je namreč začel čedalje bolj razumevati kot "veliko" Srbijo - pomenila za vojsko tudi izgubo ideje Jugoslavije. Potem ko je tudi Milošević to opustil in ustanovil svojo stranko, so se v vojaškem vrhu odločili za ustanovitev nove politične stranke, ki je imela vsejugoslovanski značaj. Iz vrst vodilnih upokojenih vojaških osebnosti je prišla pobuda za ustanovitev stranke Zveza komunistov - Gibanje za Jugoslavijo, ki jo je podprl tudi "aktivni" vojaški vrh. Novi stranki se je pridružila približno polovica oficirjev JLA, še najmanj na vojaškem območju, ki je obsegalo Slovenijo in velik del Hrvaške, kjer je bil odziv nekaj nad tretjino nekdanjih članov ZK. V Sloveniji je bilo zanimanje oficirjev za "vojaško" stranko integralnega jugoslovanstva še mnogo manjše.

Z zblizanjem vojaškega vrha z Miloševićem je bilo bolj ali manj konec samostojnega političnega nastopanja vojaškega vrha, ki se je v Mamulovem času kazal kot dokaj samostojen politični subjekt. Zaradi izgube "ideološke" podlage, ki jo je predstavljala Zveza komunistov, so začeli iskati oporo v ideološko najbližjem političnem partnerju, ki pa je bil bolj kot z ideologijo in razrednostjo prepreden z nacionalizmom. Ta se je razlikoval od vojaškega razumevanja jugoslovanskega nacionalizma, vendar so bili srbski pogledi vojaškemu vrhu, na čelu z jugoslovanskim obrambnim ministrom, najbližji. Pri mnogih pa je ostajala "jugoslovanska ideja" prevladujoča in so zato novembra 1990 ustanovili projugoslovansko stranko, v

Ljubljana 1996, str. 150. Kadrijević je bil razočaran, ker mu Milošević ni povedal o ustanovitvi SPS, čeprav sta dva dni pred tem razpravljala o nadaljnjem delu v ZKJ. Jović je zapisal: "Ne more priti k sebi. Izgubil je 'oporno točko'." Jović, n. d., str. 152. Razočaranje Kadrijevića zaradi ustanovitve SPS je skrbelo tudi Miloševića, kateremu očitno ni bilo do tega, da bi se sprl z vojsko. Jović, n. d., str. 151.

⁶⁸ Pobuda za ustanovitev "Nove ZKS", kateri naj bi botrovali komunisti v JLA, naj bi prišla tudi od Franca Popita, ki je septembra 1989 kritično nastopil proti "prenoviteljstvu" v ZKS in izstopil iz njegovega vodstva. Popit naj bi dal takšno pobudo generalu Višnjiću, ki je to sporočil dalje, vse do vojaškega vrha in Kadrijević je nato dal pristanek, da naj vojska botruje ustanovitvi "nove ZKS", da bi se tako ohranila ZKJ. Ko je Višnjić čez nekaj dni obiskal Popita (avtomobil, s katerim se je peljal v Portorož, je bil last vojaške protioveščevalne službe!), se je ta distanciral od sodelovanja z vojsko. Predojević, n. d., str. 39-44.

kateri so imeli vodilno vlogo prav oficirji (upokojeni, a še vedno politično vplivni, pa tudi še aktivni). To je bil poskus "reševanja" vojske pred poudarjenim srbskim nacionalizmom.

Po razpadu ZKJ je vojaški vrh, predvsem Kadrijevič, svoje politično delovanje preusmeril na predsedstvo SFRJ. Še zlasti se je to poznalo, ko je postal predsednik tega kolektivnega suverena jugoslovanske države predstavnik Srbije dr. Borisav Jovič, zvesti privrženec Miloševićeve politike. Prek Joviča se je začel v politično življenje vpletati "obrambni minister" Kadrijevič, vojska pa je skušala dobiti politično pokritje za svoje centralistične načrte. Prepletanje vojaškega vrha in predsedstva SFRJ je v začetku devetdesetih let večkrat privedlo razmere v Jugoslaviji na rob vpeljave vojaške uprave ali izvedbe nekakšnega vojaškega udara.

Vojaški vrh se je večkrat znašel v skušnjavi, da bi vojsko neposredno vključil v politično reševanje jugoslovanskega problema, tako da bi prevzela oblast. Bilo je več načrtov za izvedbo vojaškega udara, vendar se zanj vojaški vrh ni nikdar odločil. Razlog je bil najbrž predvsem v tem, da ni dobro vedel, kako to izvesti v ustavnem okviru in kakšni bodo odzivi doma in v tujini. Ker je vojska želela delovati v skladu z jugoslovansko ustavo, se je naslonila na predsedstvo SFRJ. Vojaški vrh je računil, da bo to sprejelo njihove ocene o stanju v državi kot tudi možnost, da bi vojska z vojaško represijo "ustavno" branila Jugoslavijo.

Vojska je svoja politična stališča o Jugoslaviji in svoji vlogi pri njenem ohranjanju skušala predstaviti tudi v tujini. Konec aprila 1990 so se tako pri Kadrijeviču dogovorili, da bo v Franciji stališča vojaškega vrha predstavil načelnik generalštaba JLA Blagoje Adžič, v Sovjetski zvezi pomočnik "obrambnega ministra" Stane Brovet in v Veliki Britaniji upokojenec Branko Mamula, ki je bil v ozadju še vedno politično aktiven.⁶⁹ Tako je vojaški vrh skušal izvedeti, kakšno je stališče omenjenih držav do prihodnosti Jugoslavije, predvsem pa predstaviti sogovornikom svoja stališča in "potipati", kakšen bi bil odziv na samostojno politično nastopanje vojske. Ti obiski so potekali poleti in jeseni 1990, po volitvah v Sloveniji in na Hrvaškem, rezultate katerih so v vojaškem vrhu ocenjevali za negativne, ker so oblast v obeh republikah prevzeli nacionalistični, protijugoslovanski in protikomunistični politiki.

Kadrijevič se je z Jovičem in Miloševićem (leta 1989 in 1990 so z družinami skupaj preživljali dopust in kovali politične načrte) še posebej zblížal, ko je postal Jovič predsedujoči v državnem predsedstvu. Predstavljali so nekakšen neformalni, a odločujoč civilno-vojaški triumvirat. Milošević, ki je bil nezadovoljen s predsednikom jugoslovanske "vlade" Antejem Markovičem, je celo razmišljal, da bi tega zamenjal Kadrijevič.⁷⁰ To je bilo zadostno znamenje, da je bil Kadrijevič blizu Miloševiću oziroma da ga je ta želel porabiti za svoje politične namene. Kadrijevič je bil tudi sam zelo odklonilno nastrojen do Markoviča, ki je vodil "vlado", v kateri je bil "obrambni minister".⁷¹ Nasploh je Kadrijevič želel svoje politične poglede uresničevati prek Joviča oziroma predsedstva države, Jovič in Milošević pa sta na drugi strani potrebovala vojsko. V začetku marca 1991 je tako vojska s tanki posegla v demonstracije v Beogradu, ki so bile usmerjene proti Miloševiću. Ta je

⁶⁹ Po navedbah Mamule je bil on tisti, ki je predlagal Kadrijeviču obiske predstavnikov vojske v določenih državah. Mamula, n. d., 181-182.

⁷⁰ Jovič, n. d., str. 69.

⁷¹ Imenoval ga je "kurbin sin". Prav tam, str. 172.

prosil Kadijeviča za pomoč vojske tudi v demonstracijah, ki jih je pripravljala opozicija v Beogradu junija 1991, kar mu je Kadijevič obljubil.⁷² Vojska je dejansko zapustila vojašnice, še preden je začela delovati v Sloveniji, ko je ta razglasila neodvisnost in suverenost. Kadijevič je Joviču in Miloševiću v začetku maja 1991 predstavil namere vojske, predvsem izvedbo "vojaškega udara, ki ga je vojaški vrh očitno pripravljala maja 1991. Takrat naj bi bilo predsedstvo SFRJ kot vrhovni poveljnik oboroženih sil zaradi neizvolitve novega predsednika predsedstva SFRJ, hrvaškega predstavnika Stjepana Mesiča, blokirano in bi zato Štab vrhovne komande lahko deloval samostojno ter v državi razglasil izredno stanje.⁷³ Konec maja 1991 pa je Kadijevič v istem krogu razmišljal o tem, da bi vojska vrgla slovensko vlado, ker ta ni izvajala vojaških zakonov.⁷⁴ Nasploh je bil prevratniško nastrojen že večkrat pred tem, ideje pa je črpal iz "kriznega načrta", ki sta ga izdelala v Mamulo. Svoje politične poglede je želel uresničiti in neposredno prevzeti oblast, vendar tega ni storil, ker je bil na eni strani legitimist, na drugi pa bolj general za izvajanje ukazov - tako ga je označil Mamula - kot pa poveljnik, ki bi sprejemal odločitve.⁷⁵

Poleg tega da je vojaški vrh konec marca 1988 razmišljal o aretacijah tistih, ki so v slovenskih časopisih objavljali kritične članke o JLA,⁷⁶ je bilo še nekaj poskusov, da bi vojska nasilno posegla v politično oziroma državno oblast. Takšno razmišljanje se je okrepilo zlasti po večstrankarskih volitvah v Sloveniji in na Hrvaškem aprila 1990. Vojska je novo oblast v obeh republikah ocenjevala kot protijugoslovansko, separatistično in protisocialistično. Zato je sredi maja 1990 začela izvajati vojaške ukrepe, ki pa so imeli jasen politični namen. Da bi vojaško oblast v Sloveniji in na Hrvaškem oslabil, je generalštab brez poprejšnjega soglasja predsedstva SFRJ sprejel odločitev, da razoroži enote teritorialne obrambe.⁷⁷ Sklep je bil naperjen predvsem proti Sloveniji, saj je teritorialna obramba resnično delovala le v njej. Da vojska ni hotela ničesar tvegati, čeprav je bila TO oborožena le z lahkim pehotnim orožjem, JLA pa je imela težko orožje, tudi tanke, kaže Adžičeva izjava: "Kjer koli na svetu vojska izpelje državni udar in prevzame oblast, tega nikdar ne stori s strelnim orožjem, ampak s tanki in težkim orožjem, ki ga prebivalstvo ne more imeti in z njim razpolagati."⁷⁸ Slovenija je bila namreč po mnenju vojske najbolj "separatistično" usmerjena republika, zato so želeli njeno "vojsko" legalno razorožiti.⁷⁹

⁷² Prav tam, str. 329.

⁷³ Prav tam, str. 313-315.

⁷⁴ Prav tam, str. 328. Jovič je v dnevnik zapisal: "Pošteno povedano, imam povsem dovolj teh praznih vojaških zgodb ... Jasno je, da ne bodo ukrenili in naredili nič."

⁷⁵ Mamula, n. d., str. 159.

⁷⁶ Ko je vojska to izvedla oz. je zajela tiste, ki so odtujili oz. imeli vojaški operativni dokument (t. i. četverico), je s svojim ravnanjem, zlasti z izvedbo sodnega procesa pred vojaškim sodiščem (tudi zaradi uporabe jezika v obravnavi), v Sloveniji dosegla prav nasproten učinek, kot ga je nameravala. Razburkala je politično prizorišče in množice, proti katerim pa ni imela "orožja". S silo se ni upala ustaviti. Dobila pa je "dokaz", da so v Sloveniji resnično nastrojeni proti JLA in da te za vsako ceno ne brani niti slovenska oblast.

⁷⁷ Republiški štab TO Slovenije (vodil ga je general Ivan Hočevnar, ki je bil usmerjen protijugoslovansko) je dobil tajni ukaz o predaji orožja TO v hrambo JLA 13. 5. 1990, ukaz, ki je temeljil na sklepu Vojnega sveta, pa je bil uradno izdan 15. 5. 1990, na dan, ko je postal predsednik predsedstva SFRJ B. Jovič.

⁷⁸ Janez Drnovšek: Moja resnica: Jugoslavija 1989 - Slovenija 1991. Ljubljana 1996, str. 200.

⁷⁹ Razorožitev TO V Sloveniji in na Hrvaškem je bila izvedena, ker "ne bomo dovolili, da orožje zlorabijo v možnih spopadih ali za nasilno odcepitev". Jovič, n. d., str. 144.

Tretji poskus uveljavitve moči vojske in njenega neposrednega vključevanja v razreševanje političnih odnosov v državi je sledil v začetku leta 1991, ko je vojska zahtevala, predsedstvo SFRJ pa sprejelo sklep o razorožitvi t. i. paravojaških enot. Med te so šteli tudi slovensko TO, ki se je po poskusu razorožitve maja 1990 osamosvojila in ni bila več pod oblastjo Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo. Slovenska skupščina je namreč konec septembra 1990 sprejela amandma k ustavi, po kateri je Slovenija sama urejala teritorialno obrambo, republiško predsedstvo pa je imenovalo in razreševalo komandanta TO Slovenije.⁸⁰ Vojska je na to odgovorila oktobra 1990 z zasebno štaba TO Slovenije. Šlo je za opozorilo, da se vojaški vrh ni sprijaznil s slovenskim osamosvajanjem.

V začetku leta 1991 je vojska bolj kot na Slovenijo uperila svojo pozornost proti Hrvaški, kjer so oblasti začele ustanavljati svojo vojsko. Vojaški vrh je v tem videl neposredno nevarnost, zato se je odločil za neposredno sodelovanje vojaške protiobveščevalne službe. Predsedstvo SFRJ je na njegovo željo sicer sprejelo odlok o razformiranju t. i. paravojaških organizacij in njihovi razorožitvi, ker pa ni bilo uspeha, se je vojaški vrh odločil, da bo nastopil proti Hrvaški sam s sredstvi, ki so mu bila bolj blizu kot politična. Vojaški obveščevalci so na Madžarskem spremljali nakupe orožja za potrebe Hrvaške. Vedeli so tudi za Transporte orožja iz Madžarske na Hrvaško, vendar teh niso nasilno prekinili, ampak so sklenili to uporabiti kot politično-propagandno sredstvo - za politike in za javnost. Vojaški obveščevalci so namreč posneli film, v katerem je "igral" glavno vlogo hrvaški obrambni minister Martin Špegelj, do reorganizacije jugoslovanske vojske komandant armade v Zagrebu. Film je vojaški vrh pokazal Tuđmanu z namenom, da bi ga prestrašil, prikazan pa je bil tudi po TV, da bi javnost zvedela za nelegalnost hrvaškega početja in da bi vojska dobila legitimno pravico ukrepati. Špeglja so hoteli postaviti pred sodišče. Celotna spletko, ki se sicer ni posrečila, je bila namenjena temu, da bi ustvarili podlage za vojaško posredovanje na Hrvaškem, s katerim bi "zaščitili" srbsko prebivalstvo pred hrvaškimi oblastmi. Vojska se je v tistem času ne le politično, ampak tudi že praktično postavila na stran Miloševića in njegovega načrta o ustvarjanju Velike Srbije.

Najbolj celovito in najbolje pripravljeno ter odločno se je vojaški vrh lotil prevzemanja oblasti v Jugoslaviji sredi marca 1991. Takrat je potekala tridnevna seja predsedstva države, ki pa je bila formalno seja vrhovnega poveljstva obo-roženih sil SFRJ. Uradno je bila to seja vrhovnega poveljstva, torej je zasedal vojaški vrh⁸¹ skupaj s svojim vrhovnim poveljnikom. To je pomenilo, da je vrhovno poveljstvo prek predsedstva vstopilo neposredno v politiko s tem, da je izsililo sejo oziroma obliko in kraj sestankovanja. Odločnost vojaškega vrha so

⁸⁰ Konec avgusta 1990 je bila po nalogu notranjega ministra Republike Slovenije ustanovljena Manevrska struktura narodne zaščite; konec septembra je predsedstvo RS imenovalo za poveljnika Republiškega štaba TO RS Janeza Slaparja (namesto proilajevskega Hočevarja), ki je v začetku oktobra pozval Hočevarja, naj mu preda posle v vodenju TO; naslednji dan je zaradi osamosvojitve TO izpod JLA vojska zasedla prostore Republiškega štaba TO RS v Ljubljani. V začetku oktobra je predsedstvo SFRJ sprejelo tudi sklep, da prevzame poveljevanje nad slovensko TO poveljstvo 5. vojaškega območja v Zagrebu, da bi tako izničili slovensko TO.

⁸¹ Seje so se udeležili "obrambni minister" Kadrijevič, njegov pomočnik Stane Brovet, načelnik generalštaba Blagoje Adžič, pomočnik zveznega sekretarja za LO Nikola Čubra, Milan Čusič, podsekretar v ministrstvu, Stevo Radovanovič, načelnik pravne uprave ZSLO in Vuk Obradović (Jovič, n. d., str. 279); ta je bil načelnik kabineta ministra Kadrijeviča, nanj je imel velik vpliv in je bil vez vojske z Miloševićem; po navedbi Mamule je bil tisti, ki je storil vse, da je JLA prešla iz jugoslovanskega na srbski program. Mamula, n. d., str. 160.

najbrž izzvali dogodki na Hrvaškem, kjer je prišlo do krajšega spopada vojske in hrvaških policistov, pa tudi posredovanje vojske v Beogradu proti demonstrantom, ki so demonstrirali proti Miloševiću.⁸² To je vojaškemu vrhu dvignilo samozavest. Poleg tega pa je vojski vrgla rokavico Slovenija, ko je sprejela odločitev, da v JLA ne bo več pošiljala slovenskih nabornikov. Seji 12. in 13. marca 1991⁸³ sta bili namreč "zaradi njihovega vztrajanja" (vrhovnega poveljstva - op. Z. Č.) na "poveljniškem mestu", v bunkerju na Dedinju, in ne v prostorih predsedstva SFRJ.⁸⁴ Že to je imelo dramatično sporočilo in je kazalo na odločnost vojaškega vrha, da nekaj doseže. Na to, da bo seja v bunkerju, je očitno pristal predsednik predsedstva Jovič.⁸⁵ Tema sestanka je bila: razmere v državi in naloge vrhovnega poveljstva oboroženih sil. Kadrijevič je jasno povedal: "Prišel je trenutek, da se iz oči v oči srečamo z državljani in narodi Jugoslavije."⁸⁶ Vojska iz oči v oči z državljani brez posredništva politike in politikov, vojska kot politični dejavnik.⁸⁷

Ker pa je vojaški vrh pri tem želel ostati v mejah ustave in zakonodaje, je skupaj s predsednikom Predsedstva SFRJ Borisavom Jovičem in promiloševićevskimi člani državnega predsedstva izvedel politično-pravni "manever". Najprej je od predsedstva zahteval, da sprejme več sklepov, med njimi tudi o uvedbi izrednih razmer na celotnem ozemlju SFRJ in o mobilizaciji.⁸⁸ Predsedstvo naj bi tudi razveljavilo vse normativne akte, ki so bili ali naj bi bili v nasprotju z zvezno ustavo. Zahteva vojske je bila tudi sprejem nove jugoslovanske ustave v šestih mesecih in vzpostavitev novih organov oblasti, ki naj bi bili ustanovljeni po večstrankarskih volitvah.⁸⁹ Ko pa vojaški vrh za svoje zahteve, da vojska prevzame oblast v državi, v predsedstvu ni dobil zadostnega števila glasov, so se tisti člani predsedstva, ki so želeli vojski predati oblast, odločili za odstop s svoje funkcije. Tako naj bi bila vojski odprta legalna pot za prevzem oblasti. Menili so namreč, da s tem predsedstvo pravno ne bi več obstajalo in bo tako vojska ostala brez vrhovnega komandanta, kar ji bo omogočalo delovati samostojno.

⁸² Dan pred vojaškim posredovanjem proti demonstrantom v Beogradu je zaradi slabih izkušenj v Hrvaški Kadrijevič izdal zaupen ukaz, da lahko oficirji streljajo na vsakogar, ki bi ogrožal njih njihove enote. Merilo ogroženosti je bilo očitno prepuščeno subjektivni oceni, kar je dajalo oficirjem in vojski široko možnost delovanja z orožjem.

⁸³ To je bilo tri dni po množičnih demonstracijah v Beogradu proti Miloševiću, na katerih je Miloševićevi oblasti v pomoč priskočila vojska s tanki in oklepnimi vozili. Vojska je prišla na ulice s pristankom predsedstva SFRJ (Drnovšek in Mesič pristanka nista dala), kar je pomenilo, da se je postavila v politično zavezništvo z Miloševićem.

⁸⁴ Jovič, n. d., str. 279. Celoten sestanek je vojska snemala kot dokaz, kdo je zagovarjal posamezna stališča. Drnovšek je po javnem predvajanju na TV Beograd jeseni 1991 ugotovil, da so njega zaradi stališč, ki niso bila v prid vojski, izrezali. Drnovšek, n. d., str. 234.

⁸⁵ Sejo je na hitro, le dve uri pred odhodom na "poveljniško mesto", sklical Jovič. Janez Drnovšek - kot član predsedstva SFRJ - se, v soglasju s slovenskim predsedstvom, seje ni udeležil. Drnovšek, n. d., str. 233.

⁸⁶ Jovič, n. d., str. 279. Kadrijevič je po zapisu Joviča rekel tudi: "Kruta realnost dejansko postavlja naše oborožene sile nasproti istim nasprotnikom kot leta 1941."

⁸⁷ Adžić je na seji dejal: "Uvajanje izrednega stanja ni rušenje demokracije." Jovič, n. d., str. 285. Tudi ta predlog ni dobil potrebnih petih glasov, kajti zanj je glasovala le "srbska-Miloševićeva" četverica članov predsedstva.

⁸⁸ Brovet je v svoji razpravi na seji *izredne ukrepe* spremenil v *ukrepe pripravljenosti oboroženih sil* (Jovič, n. d., str. 286) in s tem nekoliko omilil namero vojske, za katero je ta potrebovala pristanek predsedstva. Vojaški vrh je dejansko pristal, da se v predlaganih sklepih seje "izredni ukrepi" zamenjajo z "ukrepi pripravljenosti v oboroženih silah, vključno z mobilizacijo dela enot". Vsebinska je ostala ista! Tudi ta predlog ni dobil potrebnih petih glasov, kajti zanj je glasovala le "miloševićevska" četverica članov predsedstva.

⁸⁹ Zahteve vojske so bile na seji postavljene v petih točkah. V: Kolšek, n. d., str. 97.

Kadijevič se je dejansko odločil za vojaški udar. Miloševiću in Joviču je pojasnil, da namerava zamenjati vlado in predsedstvo, medtem ko bi vojska skupščino obdržala, vendar njenega dela ne bi dopustila. Pri miru bi pustili tudi republiške oblasti, če bi te podpirale udar.⁹⁰ Kljub nasprotovanju v predsedstvu in tudi Sovjetske zveze⁹¹ je Kadijevič vztrajal pri izvedbi vojaškega udara, ki naj bi ga odobrili v predsedstvu. Vendar je zaradi neuspelega "manevra" v predsedstvu in zaradi tega, ker Kadijevič v Moskvi ni dobil podpore, vojaški vrh od njega odstopil.

Člani predsedstva iz Slovenije (Janez Drnovšek - prve seje se ni udeležil), Hrvaške (Stjepan Mesič), Makedonije (Vasil Tupurkovski), Bosne in Hercegovine (Bogič Bogičević) in tudi s Kosova (Riza Sipunxhija; ta ni več podpiral v predsedstvu "Miloševićevega bloka") zahtevo vojaškega vrha niso podprli, zato je predsednik predsedstva Borisav Jovič zagrozil z odstopom s svoje funkcije; naslednji dan je res odstopil, prav tako pa tudi predstavnik Črne gore in Vojvodine; predstavnik Kosova v predsedstvu pa so zato, ker ni podprl vojske in Miloševića, v srbski skupščini razrešili. Jovič je ob odstopu razglasil, da predsedstvo ne obstaja več in da vojska zato nima več vrhovnega poveljnika. To naj bi ji omogočalo v imenu zaščite države prevzeti oblast, saj se "vrhovnemu poveljstvu odpira prostor za samostojno odločanje".⁹² Vendar je predsedstvo delovalo naprej, ker je sejo sklical njegov podpredsednik Mesič.⁹³ Milošević je zato po beograjski televiziji predsedstvu SFRJ odrekel legitimnost in pozval JLA k ukrepanju.⁹⁴

Da je vojaški vrh mislil resno in se je pripravljaj na prevzem oblasti, kažejo priprave vojske "na terenu". O pripravah na sejo je obvestil komandante vojnih območij. Najbrž so bili o tem obveščeni prej in bolj natančno, kot so bili, vsaj glede na Drnovškove izkušnje, nekateri člani predsedstva. Prav tako so v ožjem delu komande vedeli za sicer tajno Kadijevičevo pot v Moskvo. Kadijevič je bil tudi v stiku s komandanti vojnih območij; Štab vrhovnega poveljstva je namreč vnaprej načrtoval, da bo po drugi seji 14. marca povabil komandante vojnih območij na sestanek v "obrambno ministrstvo", da bi določili naloge vojske. Čeprav so bile zahteve vojaškega vrha na seji zavrnjene, je Kadijevič zahteval še nadaljnjo krepitev bojne pripravljenosti enot JLA. Vojska je imela le takšno nalogo, oficirji pa niso vedeli, da naj bi bile to priprave na državni udar.⁹⁵

⁹⁰ Jovič, n. d., str. 288.

⁹¹ Kadijevič je z vednostjo Joviča in z njegovim pristankom po prvi seji odletel v Moskvo na pogovore s sovjetskim obrambnim ministrom Jazovom, da bi dobil podporo Sovjetske zveze za uvedbo vojaške uprave v Jugoslaviji. Pot v Moskvo je pripravil vnaprej, kar pomeni, da je računal, da bo rezultat seje jugoslovanskega predsedstva za vojsko (in zanj) ugodnejši. Z njim je bil tudi šef njegovega kabineta Vuk Obradović, zagret Miloševićev somišljenik. Jazov naj bi Kadijeviču rekel, naj vojska deluje pogumno in naj se nikogar ne boji, vendar mu nedvoumne podpore pri vojaškem udaru ni obljubil. Svetoval naj bi mu, da naj vojska, če se bo odločila "pritisniti" na Hrvate, to stori "kot Kitajci", pri čemer je mislil najbrž na dogajanje na Trgu nebeškega miru v Pekingu. Kolšek, n. d., str. 98-103; Kolšek je objavil del pogovora, ki ga je zapisal in objavil leta 1997 Vuk Obradović v reviji Danas.

⁹² Jovič, n. d., str. 289.

⁹³ Srbska skupščina Jovičevega odstopa ni sprejela, zato se je vrnil na "svoje mesto" v predsedstvu SFRJ. Predsedstvo je dobilo tri nove "srbske" člane in je delovalo naprej, kar je pomenilo, da se "manever" Joviča in Kadijeviča z "legalnim" vojaškim udarom ni posrečil.

⁹⁴ Drnovšek, n. d., str. 236. Po odstopu Joviča iz predsedstva SFRJ je bil po zakonodaji predstavnik Srbije v tem organu jugoslovanske države predsednik predsedstva SR Srbije Milošević, ki pa je izjavil, da ne bo sodeloval pri delu predsedstva, zato da bi zaščitil vojsko pred morebitno odločitvijo ostankov predsedstva, da razpusti vojaški vrh in ga onemogoči v akciji. Jovič, n. d., str. 298.

⁹⁵ Kolšek, n. d., str. 96-106.

Vojaški vrh se ni mogel sam odločiti za prevzem oblasti. Najbrž tudi zaradi mednarodnopolitičnih razlogov, zlasti nepodpore Sovjetske zveze in ZDA. Po neuspelem poskusu, da bi se vojska "iz oči v oči soočila z državljani", je spremenil svojo taktiko. Nekaj dni po seji predsedstva in neuspelem "manevru" z Jovičevim odstopom je poslal predsedstvu SFRJ sporočilo, v katerem je bilo zapisano, da se JLA ne bo vmešavala v politične dogovore o prihodnosti države. Vojaški vrh je tako postajal bolj spravljen. Ker si ni mogel zagotoviti ustreznih odločitev predsedstva države, pa se je vedno bolj začel naslanjati na zvezno vlado. Njen predsednik Ante Marković, ki ga sicer Kadijevič ni cenil, je namreč kazal največ odločnosti, da bi ohranili Jugoslavijo. Čeprav je vojaški vrh Markoviča štel za ameriškega človeka in čeprav naj bi Jugoslaviji nevarnost grozila predvsem s strani v ZDA, se je odločil za naslonitev na vlado. Najbrž tudi zato, da je državnemu predsedstvu, nad katerim je bil razočaran zaradi njegovega odklonilnega stališča do vojaškega udara, pokazal svojo odločitev, da bo kljub temu branil Jugoslavijo pred notranjim sovražnikom. Kadijevič je namreč ocenil, da se "oborožene sile soočajo s sovražnikom, podobno kot leta 1941", s peto kolono.⁹⁶ Morda se je na jugoslovansko vlado naslonil tudi zato, ker je spoznal, da je postala vojska preveč vezana na Miloševića in srbske politične cilje.

V svojem sklepnem političnem dejanju, ki pa ga je vojska podprla z orožjem, ko je nastopila proti Sloveniji po njeni osamosvojitvi, sta se vojska in njen vrh naslonila na zvezno vlado. Za vojaško delovanje v Sloveniji, kar si je vojaški vrh očitno želel že dalj časa, je vojski služil odlok o neposrednem zagotavljanju izvrševanja zveznih predpisov o prehajanju državne meje na ozemlju Republike Slovenije.⁹⁷ Ta odlok pa od vojske ni zahteval, da nastopi proti Sloveniji, ampak da mejne enote JLA pomagajo zveznemu sekretariatu za notranje zadeve, ki je dobil nalogo omogočiti nemoteno potekanje mednarodnega prometa prek državnih mej v Sloveniji. S tem je zvezna vlada pokazala, da ne priznava osamosvojitve Slovenije. Ni pa dala v tem odloku vojski nobenih pooblastil za njeno vojaško delovanje v Sloveniji in proti Sloveniji. Vendar si je vojaški vrh to tako razlagal⁹⁸ ter končno prestopil rubikon in začel z vojaško akcijo reševati Jugoslavijo v trenutku, ko je bilo za to že prepozno.

Pokazalo se je, da je vojska politiko razumela predvsem kot argument moči. Načrt vojaškega vrha, ki ga je 5. julija 1991 izbranim višjim oficirjem predstavil Blagoje Adžič, je sicer še predvideval "politično" reševanje, v katero naj bi bilo po volji vrhovnega poveljstva vključeno predsedstvo SFRJ, ki naj bi od Slovenije zahtevalo, da sprejme vsa sprejeta stališča predsedstva. Vojaški vrh se je dejansko postavil nad predsedstvo in od njega zahteval, da napravi to, kar je želel: "Slovenijo bomo *prisilili* (podčrtal Z. Č.), naj izvrši prejšnje sklepe predsedstva in ZIS." Po Adžičevih besedah si je vojaški vrh vzel pravico, da v primeru, če Slovenija tega ne bo storila "bomo neodvisno od predsedstva udarili z vso svojo

⁹⁶ Prav tam, str. 104.

⁹⁷ Prav tam, str. 320.

⁹⁸ "Zaščito" mej oz. mejnih prehodov naj bi izvedli pripadniki notranjega ministrstva, vendar je po oceni, da za to nimajo dovolj moči, najožji del Vrhovnega poveljstva (Kadijevič, Čubra, Adžič) samoiniciativno sprejel odločitev o angažiranju enot JLA pri tem. Šlo je za izraz samovolje najožjega vojaškega vrha, čeprav so se sklicevali na odlok ZIS. Ta pa nad vojsko ni imel neposrednih pristojnosti. Vojaški vrh je presegel pooblastila oz. naloge, ki mu jih je dajal ZIS, oz. naloge, ki jih je ta dal "notranjemu ministrstvu", ki je bilo pod njegovo "oblastjo". "Notranji" minister Gračanin se je tako "naslonil" na vojsko, kar ni nikakršno presenečenje, saj je bil vojak v vlogi "prvega policista".

silo, brez čakanja in popuščanja". Adžič je v tem primeru napovedal, da bo vojska s Slovenijo vojaško opravila v desetih do petnajstih dneh.⁹⁹ Istega dne pa je Kadrijevič od Joviča in Miloševića prejel zahtevo, da naj vojska "Slovincem odgovori ostro, z vsemi sredstvi, vključno z letalstvom, nato pa naj se umakne iz Slovenije. O tem bomo sprejeli pravočasno odločitev," je zapisal v dnevnik tega dne Jovič. Srbsko vodstvo je namreč tako želelo jugoslovansko vojsko, ki je v Sloveniji doživela vojaški polom, ohraniti za svoje potrebe. Ker so se bali, da se bo "sesula", zato je prevladalo mnenje, da "če akcije v Sloveniji ne začne takoj (vojska - op. Z. Č.), bomo izgubili mi v Srbiji, potem pa bo razpadla tudi vojska". Kadrijevič je to odločno zahtevo Miloševića in Joviča sprejel "brez kakršne koli razprave".¹⁰⁰ Vojaški nastop, kakršnega sta od vojske zahtevala v Sloveniji Milošević in Jovič, je razumel kot politično delo pri mobilizaciji. Vojska, ki se je sicer osamosvojila v odnosu do predsedstva SFRJ kot vrhovnega poveljnika in tudi do jugoslovanske vlade, je tako dobila novega "gospodarja".

Krog politizacije vojske v času druge Jugoslavije je bil tako sklenjen. Nekaj dni po podpisu t. i. Brionske deklaracije (7. julija 1991), s katerim so se vojaški spopadi v Sloveniji formalno končali, Slovenija in Hrvaška pa sta za tri mesece zamrznili svojo osamosvojitve, ki pa je ostala mednarodnopravno veljavna, je Kadrijevič v imenu vojaškega vrha predstavil "obrambo prihodnje Jugoslavije" in tudi, da se bo vojska umaknila iz Slovenije po vseh vojaških pravilih.¹⁰¹

O tem, kar so se očitno v srbskem vodstvu dogovorili s Kadrijevičem, je sprejelo sklep predsedstvo SFRJ na seji 18. julija 1991. Umik vojske iz Slovenije naj bi na tej seji predlagal Drnovšek, Kadrijevič pa se je "na vidno presenečenje nekaterih udeležencev seje" s tem strinjal.¹⁰² Vojska in njen vrh sta na koncu - sicer po pogovorih s srbskim vodstvom - vseeno poslušala svojega "vrhovnega komandanta".

Politična aktivnost vojske je bila prek njenega vrha v času, ki sta ga je označevali kriza jugoslovanske države in rast političnih ter nacionalnih nasprotij, razpeta med "obrambo" pred "napadi" nanjo v Sloveniji (kar je bilo za vojaški vrh priročno sredstvo, da je lahko delovalo politično) in napadalnostjo do tistih, ki so imeli drugačne politične poglede kot vojaški vrh. Napadalnost se je kazala v različnih poskusih, da bi vojska z vojaškim udarom prevzela oblast in začela sama razreševati krizne razmere. Končna oblika politične napadalnosti pa je bilo pravo vojaško delovanje, ki ga je sprožila po razglasitvi samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije konec junija 1991. V vsem tem času je vojska kot politični dejavnik sicer želela politično delovati v ustavno določenih okvirih. Ta legalizem pa je zavrnila, ko je začela z vojaškimi dejavnostmi v Sloveniji po njeni osamosvojitvi. Vojaško delovanje je očitno razumela kot nadaljevanje svoje politike, kot podpora svoji politiki. Takrat je dejansko nastopala sama in samovoljno v skladu s svojimi političnimi pogledi in načrti.

⁹⁹ Kolšek, n. d., str. 250.

¹⁰⁰ Jovič, n. d., str. 340. Za sestanek Milošević in Joviča s Kadrijevičem je Jovič zapisal, da ga imata z Miloševićem "za odločilnega".

¹⁰¹ Jovič, n. d., str. 356.

¹⁰² Drnovšek, n. d., str. 259-261. Jovič je sicer zapisal, da je 15. 7. 1991 (!!!) predsedstvo SFRJ sprejelo "odločitev o umiku JLA iz Slovenije" in da so za to glasovali štirje člani - iz Srbije in Črne gore ter Drnovšek in Tuporkovski, medtem ko se je Bogičević vzdržal, Mesić pa je temu nasprotoval. Jovič, n. d., str. 348. Najbrž je šlo za tisto sejo predsedstva, ki je bila 18. 7., kajti tega dne je Drnovšek prišel prvič po osamosvojitvi Slovenije v Beograd. Vsekakor je Jovičeva navedba datuma seje čudna.

V okviru svojega političnega delovanja je vojska druge Jugoslavije prešla od vloge varuha države do tega, da je igrala eno odločilnih vlog v procesu njenega zatona. Na zunaj je sicer ostajala jugoslovansko usmerjena, v resnici pa je delovala ravno nasprotno. Njena opredelitev za eno od možnosti prihodnjega razvoja jugoslovanske države, ki so se ponujale v drugi polovici osemdesetih let, jo je opredelila za nasprotnika tistega, za kar se je imela in kar ji je nalagala ustava. Tako je tudi zaradi svoje političnosti, ki se je v tem času še stopnjevala, končala na "smetišču zgodovine" - podobno kot tudi država, obrambo katere naj bi zagotavljala. Njen konec se je napovedoval od trenutka, ko se je opredelila za srbsko centralistično nacionalistično vizijo razvoja federativne države in je njen vrh dejansko postal objekt srbske nacionalne politike, ki je obeleževala politično stvarnost zadnjega obdobja druge jugoslovanske države.

Zdenko Čepič

POLITICISATION OF THE YUGOSLAV ARMY IN THE PERIOD OF DEMOCRATISATION AND
ATTAINMENT OF INDEPENDENCE OF SLOVENIA

S u m m a r y

In the Second Yugoslavia the military had a clearly defined role in the state and society. It was very important during the whole existence of the federal and socialist Yugoslavia. It had political significance. Politics in the Army, which can be defined as the politicisation of the Army on one hand as well as the involvement of the Army into politics on the other hand, manifested itself in different ways in the time of the Second Yugoslavia (1943/45-1991). The relationship between the Army and politics in this period went through several stages. These stages are related to the general political developments or the political events in the individual periods of the Yugoslav State progress after World War II. Political events were characterised by the monopoly of the Communist Party or organisation and its leading role in everything. The developments in the Party and society in general influenced the Army and its level of politicisation in both directions: to what degree politics was present in the Army, and how the Army influenced politics. Apart from guarding the borders and territory of Yugoslavia, the Army also represented an instrument of authority within the state. From 1945 to 1991, Yugoslav Army was an active means of imparting the ideological goals of the monopoly political party. The Army leadership had a certain place in the country's political and state leadership. The political nature of the Yugoslav Army was also expressed in the "personal union" between the Army, the Communist Party and the state. Everything was embodied and led by Josip Broz - Tito. He was the personified combination of the Army and the Party. Tito was the unconditional authority for the Army, and the Army was one of the most important supporters and guarantors of his policy and power.

All through the time of the Second Yugoslavia, two major aspects of the politicisation of the Army were present. The first aspect was the politicisation or ideologisation within the Army, and the second aspect was the outward politicisation. That was obvious after the death of the President of the State and Supreme Commander Josip Broz - Tito. After he died, the Army took over the role Tito had had until his death. In fact, this involved the politicisation of the Army through "Defence Ministers", who started playing the role that Tito had had in regard to the Army until then. After Tito's death the Army started perpetrating the "myth" of their mission as the last pillar of existence of the Second Yugoslav State. The Defence Ministers admiral Branko Mamula and general Veljko Kadijevič skilfully presented themselves as "preservers" or "saviours" of Yugoslavia.

In the Second Yugoslavia, the Army was in the "service" of politics or political authorities and its object. It was not an independent political actor. That only happened as late as in the second half of the 1980s, when the politics or the public authorities and organisations started losing their role and power. The Army leadership was convinced that the circumstances and weaknesses of the political and state authorities were the result of the constitutional organisation of the federal state as defined by the last constitution of the Second Yugoslavia; so the Army leadership decided that it could not remain but an indirect policy-maker and it entered politics independently, with its own views. It wanted to have a more independent political say.

Until its direct involvement into political life of the Yugoslav state in the second half of the 1980s, the Army leadership only influenced politics indirectly. Thus the army, through its leadership, especially due to the activities of the last two "Defence Ministers", got involved in the political debate and the attempts to find the ways of pulling the Yugoslav State out of the political and economic crisis. Therefore it became one of the three essential "players" in the political developments in the end of 1980s.

Independent political involvement of the Army through its leadership, personified by the Defence Minister Mamula, began at the same time as the Milošević's rise to power in Serbia. It was Mamula's opinion that "the Army cannot remain confined within the barracks; it should step onto the political stage instead". Mamula entered politics as an independent political factor with the intention of overcoming the political crisis in the Yugoslav politics, or to solve it in his own way with military means (military coup). The politicisation of the Army was especially evident in its attitude to Slovenia and to the political views of the Slovenian political and national leadership as well as Slovenian citizens. Slovenian political leadership, on the other hand, disagreed with direct political involvement of Army leadership. The Slovenian public or media were sceptical and critical of the Army's participation in politics. The Army leadership described this as an "attack against Yugoslav People's Army" and "counter-revolution" in Slovenia. The Army leadership got involved in a direct political conflict with the Slovenian political leadership especially due to the political process of democratisation as it took place in Slovenia, since it also included certain moves involving the military.

Through its leadership the Army interfered with politics in several ways and on multiple occasions. At first it acted through the Communist Party, and then through the Yugoslav State Presidency, which had a formal role of the Supreme Commander. The Army or its leadership wanted to get involved in the political developments in such a manner that the military would take over the power. The most comprehensive and elaborate demonstration of this took place in the middle of March 1991. At that time, Defence Minister Kadijević clearly stated at the State Presidency session that the moment had come for the Army leadership to "face the citizens of Yugoslavia directly". The resignation of the President of Presidency presented the opportunity for the Army leadership to take over the political role. However, in the end the Defence Minister did not take advantage of this situation. Probably also because he had not managed to ensure the political support of the Soviet Union's military leadership.

In its last, final political act, which the Yugoslav Army manifested with weapons as it turned against Slovenia after its attainment of independence, the Army and its leadership relied on the Federal Government. Federal Government may have authorised the army to assist the police in establishing functional border crossings in Slovenia, but the Army started acting more or less on its own without the consent of its Supreme Commander at the time - the State Presidency. Thus the Army leadership, which had been showing political ambition, finally crossed the Rubicon and started rescuing Yugoslavia with a military intervention at the time when it had already been too late for that.

The political involvement of the Army in the time of the Second Yugoslavia changed from the role of guardian of the state to one of the decisive roles in the process of Yugoslavia's decline. Due to its political nature, which became more prominent in the time when politics was not only interfering in the Army, but the Army interfered in politics, the Army ended up on the "scrap heap of history". And the state which this Army was supposed to defend also joined it there.

1.01
Prejeto 14. 3. 2008

UDK 338.1(497.4)"199"

Aleksander Lorenčič*

Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji

IZVLEČEK

Razprava obravnava začetke gospodarske tranzicije v Sloveniji, ki je potekala v znamenju prehoda iz zaprtega plansko-tržnega v odprto socialno-tržno gospodarstvo. Avtor opredeli pojem tranzicije in predstavi krizo v osemdesetih letih, ki je vodila v tranzicijo. Osrednjo pozornost nameni formalnemu začetku tranzicije in poti v gospodarsko samostojnost. Izpostavljeni so trije najpomembnejši procesi gospodarske tranzicije: makroekonomska stabilizacija, privatizacija in prestrukturiranje. Gospodarska tranzicija predstavlja pomemben del razvoja mlade slovenske države in si vsekakor zasluži poglobljeno zgodovinsko raziskavo.

Ključne besede: Slovenija, gospodarska tranzicija, makroekonomska stabilizacija, privatizacija, prestrukturiranje

ABSTRACT

THE FIRST YEARS OF ECONOMIC TRANSITION IN SLOVENIA

The following article focuses on the beginnings of the economic transition in Slovenia, characterised by the change from a closed and planned central economy into an open social market economy. The author defines the term "transition" and presents the crisis in the 1980s which led to it. He focuses on the formal beginning of the transition and the path towards economic independence. The three central processes of the economic transition are underlined: macroeconomic stabilisation, privatisation and restructuring. Economic transition represents an important part of the development of the young Slovenian state and by all means deserves an in-depth historical research.

Key words: economic transition, macroeconomic stabilisation, privatisation, restructuring

---

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana Kongresni trg 1; e-mail: aleksander.lorencic@inz.si

---

Opredelitev pojma tranzicija

Tranzicija je po svoji vsebini predvsem skupek korenitih institucionalnih sprememb, njen začetek pa je na simbolni ravni pomenil padec berlinskega zidu. Politični mejnik v vsaki posamezni državi so bile prve demokratične volitve.¹ Prve demokratične volitve, ki jih štejemo za formalni začetek tranzicije, so bile v Sloveniji spomladi leta 1990. Demokratično izpeljane volitve so označevale prehod iz enopartijskega političnega sistema v demokratični večstrankarski sistem. Ko pa govorimo o gospodarski tranziciji, imamo v mislih prehod iz zaprtega centralno-planskega v odprto socialno-tržno gospodarstvo.² Na področju gospodarstva so se strukturni premiki v Sloveniji zgodili že konec osemdesetih let, kar je omogočila sprejeta zakonodaja na zvezni ravni (Zakon o podjetjih,³ Obrtni zakon,⁴ Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom⁵). Ta zakonodaja je omogočila ustanavljanje zasebnih podjetij, privatizacijo obstoječih podjetij ter sprožila dva procesa, in sicer nastajanje malih ter drobljenje velikih podjetij. Ekonomisti so na začetku devetdesetih let menili, da bi morale demokratične vlade v tranzicijskih državah čim hitreje pripraviti program reform, ki bi zajel vsa ključna področja hkrati, se pravi makroekonomsko stabilizacijo, liberalizacijo zunanje in notranje trgovine in privatizacijo. Tak program bi bilo potem treba izpeljati v najkrajšem možnem času tudi. Takšnih programov so se prijela slikovita poimenovanja, denimo zdravljenje s šokom oziroma "shock-therapy" ali veliki pok oziroma "big-bang". Kot bolj nevtralni sta se pojavili tudi poimenovanja "vseobsežni" oziroma "celoviti" ali ortodoksni program.⁶ Nenaden zlom socializma je zahteval hiter odgovor na vprašanje, kako je mogoče izvesti prehod v kapitalistični sistem brez večjih socialnih pretresov. Pravih odgovorov ni bilo. Prehod iz socialističnega v kapitalistično gospodarstvo se je tako začel brez jasne slike dejanskega gospodarskega stanja, brez okvirov novega gospodarskega sistema in brez ustreznih ekonomskih in socialnih rešitev problemov, ki bi nastali v obdobju prehoda. Novim, največkrat neizkušenim vladam z romantičnimi pričakovanji so na pomoč priskočile mednarodne finančne institucije in svetovalci, ki so o državah, ki so jim svetovali, v resnici vedeli bore malo. Poleg tega so bili, tako kot mnogi domači politiki, tudi mnogi tuji strokovnjaki ideološko zaslepljeni in politično motivirani. Temeljni cilj jim je bila dokončna odprava socializma in obstoječih institucij namesto postopnega ustvarjanja posamezni državi ustreznega gospodarskega sistema in povečanje gospodarskega blagostanja za celotno družbo in ne samo za del nje.⁷ Treba je poudariti, in to je v nadaljevanju podrobneje opisano, da se je slovenska politika vseeno odločila za vodenje politike postopnosti in pragmatičnosti ter da se je izogibala raznim političnim pretresom in morebitnim krizam.

---

1 Janez Šušteršič: Politično gospodarski cikli v socialističnih državah in tranzicija: doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1999 (dalje Šušteršič, Politično gospodarski cikli), str. 44-66.

2 Herman W. Hoen: The transformation of economic systems in central Europe, Studies in comparative economic systems, Northampton, 1998, str. 1.

3 Uradni list SFRJ, št. 77, 31. 12. 1988.

4 Uradni list SRS, št. 35, 14. 10. 1988.

5 Uradni list SFRJ, št. 84, 22. 12. 1989.

6 Šušteršič: Politično gospodarski cikli, str. 44-66.

7 Jože Mencinger: Deset let pozneje. Tranzicija - uspeh, polom ali nekaj vmes?. V: GG, št. 317, 2000/6, Ekonomski inštitut pravne fakultete (dalje Mencinger, Deset let pozneje), str. 25-42.

Osemdeseta leta - na poti v tranzicijo

Po smrti Josipa Broza-Tita so prišle na plan vse slabosti jugoslovanskega političnega in gospodarskega sistema. Beseda kriza se sicer vse do srede osemdesetih let ni uporabljala. Do preobrata je prišlo leta 1985, ko je hrvaški ekonomist Branko Horvat v svoji knjigi *Jugoslavensko društvo u krizi* napisal, da je "politični sistem postal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja". Med glavnimi vzroki gospodarske krize sta bila primanjkljaj v trgovinski in plačilni bilanci in hitro naraščajoče zunanje zadolževanje. Vse jugoslovanske vlade v osemdesetih letih so se neuspešno spopadale z reševanjem krize. Tudi zadnji poskus Anteja Markovića se je končal neuspešno. Slovenskemu političnemu vrhu je v drugi polovici osemdesetih let postalo jasno, da so razvojne možnosti slovenskega in jugoslovanskega gospodarstva brez prihodnosti. Septembra 1989 je slovenska skupščina sprejela dopolnila k slovenski ustavi, med katerimi je bila tudi zahteva po ekonomski suverenosti Slovenije.⁸

Da so bila osemdeseta leta tista, v katerih se je zgodil miselni preobrat in so ljudje začeli verjeti in delati za vrednote, ki odlikujejo zahodni svet, je menil tudi dr. Janez Drnovšek:⁹ "Mislim, da smo vsi začeli razmišljati o tem v osemdesetih letih. Vsaj jaz sem takrat, ko je postalo vse bolj očitno, da zaostajamo, o tem veliko razmišljal. Vsa osemdeseta leta je jugoslovanska država stagnirala, predvsem na ekonomskem področju. Očitno je postajalo, da so potrebne spremembe, demokratične vrednote so postajale vse pomembnejše. Šlo je za prebujenje, ne le v Sloveniji, temveč v celotni srednji in vzhodni Evropi. V Sloveniji je težnjam po spremembah v precejšnji meri botrovalo zaostajanje, brezperspektivnost, ki sta jo prejšnji režim in prejšnja država kazala zlasti v zadnjem desetletju. Očitno je bilo, da ni izhoda."¹⁰

Pomlad leta 1990 - formalni začetek tranzicije in pot v gospodarsko samostojnost

---

Na prvih strankarskih volitvah v Sloveniji aprila 1990 je zmagal Demos, ki se je pred tem opredelil za samostojno in gospodarsko neodvisno Slovenijo. Z imenovanjem Demosove vlade maja 1990 se je začel proces dejanskega trganja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega, ki je potem trajal do decembra 1991. Ta proces je dr. Jože Prinčič razdelil v tri obdobja. Prvo obdobje je trajalo od maja do decembra 1990. V tem času vlada Lojzeta Peterleta gospodarskim vprašanjem ni namenila posebne pozornosti, ni jih opredelila kot prednostne, ni izdelala podrobnega gospodarskega programa, niti ni sprejela ukrepov za večjo samostojnost slovenskega gospodarstva. Drugo in najpomembnejše obdobje izstopanja slovenskega gospodarstva iz jugoslovanskega sistema je trajalo od decembra 1990 do 25. junija 1991. V tem času je Slovenija vpeljala lasten sistem neposrednih davkov, se tako fiskalno izločila iz Jugoslavije in odstopila od sanacije bančnega sistema na zvezni ravni. V večji meri se je izločila tudi iz zveznega pravnega sistema. Vpeljala

⁸ Jože Prinčič in Neven Borak: *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970-1991*, Ljubljana 2006, (dalje Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*), str. 437-594.

⁹ Predsednik Predsedstva SFRJ (15. 5. 1989-15. 5. 1990), dolgoletni predsednik vlade RS ter predsednik RS (2002-2007).

¹⁰ Jože Možina: "Politika postane manj pomembna". Pogovor z Janezom Drnovškom. V: *Revija Ampak*, št. 4, april 2003, str. 26-30.

je fleksibilni tečaj dinarja in oblikovala začasen "kvazidevizni trg". Ustanovljen je bil projektni svet, ki naj bi pospešil priprave na osamosvojitve. Do 25. junija 1991 je slovenska skupščina sprejela predpise, ki so na novo urejali bančno področje, kreditno poslovanje s tujino in carinsko službo, ter obvestila zvezno skupščino, da bo začela formalni postopek za združitev. Tretje in zadnje obdobje se je začelo 26. junija 1991. Junija 1991 so se začeli trgati tudi gospodarski stiki z jugoslovanskimi republikami in tujino, kar je otežilo preskrbo z reprodukcijskim materialom, zmanjšalo devizni priliv in zaustavilo proizvodnjo. Z Brionsko deklaracijo se je Slovenija za tri mesece odpovedala izvajanju Deklaracije o neodvisnosti.¹¹ Septembra 1991 je Aleksander Bajt napisal članek s pomenljivim naslovom "Zdaj bi pa že bil čas, da se kaj stori za gospodarstvo!". Bil je namreč mnenja, da se bodo vse proizvodne, denarne in podobne težave pripisovale samo osamosvojitvi Slovenije, čeprav bodo v resnici posledica nedomišljenosti ekonomske politike.¹² Slovenska vlada je začela resno razmišljati o vpeljavi vzporednega denarja že proti koncu leta 1990.¹³ Končno se je to uresničilo po koncu moratorija, to je 7. oktobra 1991, ko je slovenska skupščina sprejela Zakon o denarni enoti Republike Slovenije. Z njim se je tako končala sedemdeset let stara dinarska navezanost Slovenije na Jugoslavijo. Slovenija je dobila svojo denarno enoto, tolar in stotine. Vpeljava slovenskega denarja je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje. S tem se je spremenilo razmerje med vlado in Banko Slovenije, slednja je postala državna banka, ki je odgovarjala le skupščini, njena glavna naloga pa je postala skrb za trdnost valute.¹⁴ To, da je Slovenija dobila lastno valuto in sprejela ukrepe za gospodarsko osamosvojitve, pa seveda še ni pomenilo, da bo slovensko gospodarstvo kar napredovalo. Izjemno pomembno vlogo je predstavljalo navezovanje gospodarskih stikov s tujino, kar pa je bilo institucionalno povezano s priznanjem Slovenije. To se je ob koncu oziroma v začetku leta 1992 tudi zgodilo.

Vredno je omeniti citat, ki so ga zapisali v Gospodarskih gibanjih ob koncu leta 1991, in sicer da "vse le ni tako črno, ni pa gotovo, da vlada ve, kaj počne".¹⁵

Pomen prehoda v nov gospodarski sistem in prednosti Slovenije v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami na prehodu

---

"Dvojno" tranzicijo - iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo - so spremljali prehod iz industrijskega v storitveno gospodarstvo ter propadanje velikih in nastajanje manjših podjetij. Najprej sta razpadla skupni jugoslovanski trg in Zveza komunistov Jugoslavije kot edina dovoljena politična stranka, nato pa še Jugoslavija kot država.¹⁶ Slovenijo je, kot že rečeno, izguba trgov zelo prizadela. Zadnji in najmočnejši udarec, ki je prizadel

¹¹ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 594-613.

¹² Aleksander Bajt: Zdaj bi pa že bil čas, da se kaj stori za gospodarstvo! V: Naši razgledi, let. 40, št. 17, 13. 9. 1991, Ekonomski inštitut pravne fakultete, Ljubljana, str. 478-479.

¹³ Neven Borak: Denarne reforme. Ljubljana 1998, str. 245-252.

¹⁴ Andrej Pančur: Uvedba slovenske denarne enote. V: Slovenska novejša zgodovina 2, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 1362-1363.

¹⁵ Gospodarska gibanja, št. 223, 1991/12, Ekonomski inštitut pravne fakultete, Ljubljana, str. 5-22.

¹⁶ Urad za makroekonomske analize in razvoj (dalje UMAR), Delovni zvezek, št. 3, Ljubljana 1999.

slovensko gospodarstvo, je povzročilo oženje nekdanjega jugoslovanskega notranjega trga. Ta udarec je bil tretji v vrsti izgub - prva dva sta bila povezana z razpadom SEV (Svet za evropsko vzajemnost) in zalivsko vojno.¹⁷

Odločitev za samostojno in neodvisno državo je na ekonomskem področju omogočila, da je Slovenija prevzela v svoje roke ekonomsko politiko in s tem odgovornost za lastni gospodarski razvoj. Ekonomska dogajanja so potekala po značilnem transformacijskem vzorcu - najprej prevladujoče negativne posledice uvajanja tržnih reform, kasneje pozitivni učinki makroekonomske stabilizacije, prestrukturiranja in reform na mikroekonomski ravni.¹⁸ Omenjene spremembe so pomenile spremembe gospodarskega prostora, prevladujočega koordinacijskega mehanizma in družbenih odnosov. Spremenile so tudi poglede na vlogo socialne politike, zakonov trga in politično ideologijo.¹⁹ Prehajanje v tržno in nacionalno gospodarstvo po letu 1990 je torej sprožalo globoke strukturne spremembe. Zelo pomembna novost za slovensko gospodarstvo je bila preusmeritev od trga nekdanje Jugoslavije na trge cenovno in kakovostno zahtevnejših držav.²⁰ Za majhno narodno gospodarstvo, ki se je odcepilo od velikega matičnega trga, je bila usmeritev na zunanji trg edina pot za stabilno gospodarsko rast in razvoj.²¹ V letih 1992 in 1993 so najpomembnejši razlogi za skrb Slovenije glede gospodarstva in države odpadli. Dve temeljni strateški negotovosti, ki sta vplivali na državo in gospodarstvo, sta odpadli. Do konca leta 1992 je Slovenijo priznalo že sto držav, postala je tudi članica OZN (Organizacije združenih narodov) in njenih specializiranih organizacij. Konec leta 1992 je postala članica Evropske banke za obnovo in razvoj, v začetku leta 1993 članica Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in Mednarodne finančne korporacije, leta 1994 članica GATT-a (General Agreement on Tariffs and Trade), julija 1995 pa še članica WTO (World Trade Organization). Slovenija je bila tako pripeta z varnostnimi pasovi na Zahod in s tem tudi zavarovana pred vojno, ki je potekala v delih nekdanje Jugoslavije.²² Julija 1995 je začel veljati sporazum z državami EFTA (European Free Trade Association) in januarja 1996 se je Slovenija pridružila še Srednjeevropskemu sporazumu o prosti trgovini CEFTA.²³

Treba pa je poudariti, da je imela Slovenija pri vzpostavljanju normalnega tržnega gospodarstva v primerjavi z drugimi socialističnimi (tako vzhodnoevropskimi kot tudi gospodarstvi v bivših jugoslovanskih republikah) gospodarstvi kar nekaj prednosti. Slovenija je bila kot del nekdanje komunistične Jugoslavije najbogatejša in do Zahoda najbolj odprta socialistična republika.²⁴ Gospodarstvo je imelo mnoge tržne institucije, oblikovanje cen proizvodov in deloma tudi proizvodnih dejavnikov je bilo bolj ali manj tržno, gospodarsko odločanje je bilo razpršeno ipd. Tudi tehnološko zaostajanje jugoslovanskega gospodarstva za tržnimi

¹⁷ Neven Borak: Spočetje ekonomske samostojnosti. Ljubljana 1992 (dalje Borak: Spočetje ekonomske samostojnosti).

¹⁸ UMAR, Delovni zvezek, št. 3, letnik VIII, Ljubljana 1999, str. 5.

¹⁹ Neven Borak: Slovenske transformacije: kontinuiteta v spremembah. V: Gospodarske krize in Slovenci, Ljubljana 1999.

²⁰ UMAR, Delovni zvezek, št. 6, Ljubljana 1994, str. 2.

²¹ Franjo Štiblar: Strategija Slovenije v ekonomskih odnosih s tujino. V: Gospodarska gibanja, št. 242, 1993/9, str. 21-35.

²² Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 619-620.

²³ Letno poročilo Banke Slovenije za leto 1997, Banka Slovenije.

²⁴ Bogomir Kovač: Obsojeni na uspeh? V: Mladina, 24. 6. 2006, št. 26, str. 34.

je bilo zaradi njegove večje odprtosti manjše kot zaostajanje drugih socialističnih gospodarstev. Prav tako je bilo v zunanjetrgovinski menjavi jugoslovansko gospodarstvo manj vezano na menjavo znotraj Vzhodne Evrope, kar je bilo ob razpadu vzhodnoevropskega trga zelo pomembno. V Sloveniji pa so bile vse našteje prednosti pred vzhodnoevropskimi državami še izrazitejše kot v drugih delih Jugoslavije. V drugo vrsto prednosti, ki jih je Slovenija imela pri prehodu v tržno gospodarstvo, so sodili velikostna struktura industrije, geografska razpršenost ter z njo povezana socialna stabilnost slovenske družbe, manjše število usodno napačnih investicijskih odločitev in manjša prevlada politike nad gospodarstvom. Kot je v prvi polovici leta 1991 zapisal dr. Jože Mencinger, priznani slovenski ekonomist, podpredsednik vlade ter odgovoren za gospodarstvo v Demosovi vladi, pa je bilo negotovo, ali bo znala Slovenija te prednosti in možnosti, ki jih je za uspešen prehod v tržno gospodarstvo imela, izkoristiti.²⁵

Postopnost in pragmatičnost - pametna odločitev!

Kar precej strokovnjakov je menilo, da bi bila optimalna strategija v času tranzicije postopno in počasno izvajanje sprememb oziroma gradualistični pristop.²⁶ Takšen pristop je bil značilen za Slovenijo. Kot gradualizem je bila namreč poimenovana tudi ekonomska politika, ki je služila Drnovškovim vladam pri usmerjanju gospodarskega razvoja Slovenije.²⁷

Položaj Slovenije na začetku tranzicije je bil specifičen, zato sta bila začetek in potek njene tranzicije drugačna kot v drugih nekdanjih socialističnih gospodarstvih. Kot sem že omenil, sta bili temeljni značilnosti slovenske tranzicije postopnost v spreminjanju gospodarskega sistema in pragmatičnost gospodarske politike. "Izogibanje političnim pretresom in zavračanje tujih nasvetov je bilo gospodarsko koristno," je zapisal dr. Jože Mencinger.²⁸ O postopnosti pa je zapisal: "Gradualizem je temelj razvoja vsake normalne razvite države. Revolucionarne spremembe sistemov so redke; zgodijo se enkrat ali dvakrat v stoletju in povzročijo veliko "kolateralne" škode. Mislim, da se je pri nas za gradualizem v ekonomski obliki v letu 1991 zavestno odločil le takratni Svet Banke Slovenije; najboljši izraz tega je bila vpeljava upravljanega drsečega tečaja in prizadevanja za preprečevanje realne apreciacije tolarja. Gradualizem si je Slovenija lahko privoščila zaradi samoupravljanja in družbene lastnine, ki sta omogočala decentralizirano odločanje, in stopnje razvitosti, ki jo je dosegla pred tranzicijo. Zdaj spet več sodelujem na raznih ekonomskih konferencah v tujini; večina ekonomistov z vzhoda in zahoda je občudovalcev slovenske gospodarske politike ob osamosvojitvi in po njej."²⁹ Tudi ekonomist in minister za ekonomske odnose in razvoj v letih 1993-1995, Davorin Kračun, je menil, da je imel proces slovenske tranzicije več elementov gradualizma kot šok terapije. Kot drugo značilnost pa je izpostavil dejstvo, da je Slovenija dopuščala relativno visoko inflacijo v veliko večji meri, kot je bilo to sprejemljivo za druge države, ki so bile na poti v EU.

---

²⁵ Jože Mencinger: Makroekonomske dileme Republike Slovenije. V: Gospodarska gibanja, št. 217, 1991, str. 25-35.

²⁶ Šušteršič, Politično gospodarski cikli, str. 44-66.

²⁷ Slavko Vizovišek: Gradualizem odhaja? V: Večer, 30. 5. 2005, str. 2.

²⁸ Mencinger, Deset let pozneje, str. 25-42.

²⁹ Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. V: Mladina, 10. 11. 2006, št. 46, str. 36-40.

Z današnjega gledišča sta bili po njegovem mnenju obe značilnosti, tako gradualizem kot dopuščanje inflacije, primerni. Politične razmere, kot so bile razpad Jugoslavije in vojne, so namreč zahtevale previdnost in bile zadosten argument za izogibanje nepotrebnih šokov. Treba pa je poudariti, da so določeni primeri odstopali od gradualističnih značilnostih in da ni šlo brez hitrih sprememb. V mislih imamo monetarno reformo in liberalizacijo uvoza.³⁰

Slovenija se je torej odločila za postopnost sistemske preobrazbe namesto za šok terapijo, kot so ji svetovale nekatere mednarodne institucije in posamezni eksperti. Ravno postopnost pa je omogočila mehkejši gospodarski prehod. Dolgoletni generalni sekretar Združenja Managment dr. Jože Krašovec je zapisal: "Sama zahtevnost tranzicije v komaj osamosvojeni državi je že v prvih letih "zamenjala" okrog tretjino vodilnih ljudi v slovenskih družbenih firmah, pozneje pa še proces privatizacije. Kljub temu se je pod okriljem Slovenske ljudske stranke še leta 1994 na lepem pojavil alternativni gospodarski program za samostojno Slovenijo, ki je terjal prelom s "kontinuiteto" na vodilnih mestih v gospodarstvu in veliko managersko čistko. Primerjave z vrsto drugih tranzicijskih držav kažejo, da so ob bolj radikalni sistemski, institucionalni in kadrovske preobrazbi utrpeli večjo škodo kot Slovenija."³¹

V drugi polovici leta 1992 je slovenska vlada politiko preživetja dopolnila in se ob makroekonomskih stabilizacijskih problemih odločno lotila prestrukturiranja podjetij in bank, kar je imelo daljnosežne posledice.³² Po mnenju ekonomista dr. Bogomirja Kovača sta bila ključna dva upravljavka vzvoda slovenske tranzicije. Na eni strani je bila to politično-ekonomska vloga Banke Slovenije, na drugi pa menedžerska vodstva pri obvladovanju kriznega menedžmenta in podjetniških sprememb. Banka Slovenije (BS) je postala ključni element makroekonomske stabilizacije. Tržni socializem s samoupravnim ustrojem podjetij pa je ustvaril potrebno poslovno kulturo, ki je menedžmentu omogočila uspešno prestrukturiranje slovenskih podjetij. Prevladal je menedžerski in ne lastniški način upravljanja podjetij.³³

Makroekonomska stabilizacija

Makroekonomska stabilizacija je bila ena od treh najpomembnejših procesov gospodarske tranzicije. Ostala dva sta privatizacija ter prestrukturiranje. To so trije najpomembnejši procesi, ki so potekali v času tranzicije in izjemno pomembno je bilo, da se jih je država lotila na pravi način. Makroekonomska politika je ob razmeroma omejenih možnosti ubrala pot postopnega stabiliziranja gospodarstva. Predstavljala je splet blago restriktivne denarne politike ob ohranitvi drsečega tečaja tolarja glede na denarno ponudbo, ki jo je uravnavala centralna banka (BS je odigrala odločilno vlogo pri makroekonomski stabilizaciji), relativno nevtralne fiskalne politike in dokaj popustljive dohodkovne politike. Tržno gospodarstvo, odprtost ekonomije v svet in makroekonomska stabilnost so bili skupna osnova ekonomske politike.³⁴ Makroekonomski stabilizaciji je bila posvečena posebna pozor-

---

³⁰ Davorin Kračun: Tranzicija, stabilizacija i ekonomski rast: iskustvo Slovenije. V: Ekonomski pregled, god. 56, br. 3/4, 2005, str. 145-162.

³¹ Tone Krašovec: Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji. Ljubljana 2001, (dalje Krašovec, Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji) str. 18-19.

³² Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 625-631.

³³ Bogomir Kovač: Obsojeni na uspeh? V: Mladina, 24. 6. 2006, št. 26, str. 34.

³⁴ Krašovec, Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji, str. 25.

nost in verjetno je ravno tu smiselno iskati razloge, da je Slovenija prva med tranzicijskimi gospodarstvi prešla obdobje transformacijske krize. V Sloveniji je obdobju recesije že sredi leta 1993 sledilo obdobje transformacijskega okrevanja.

Transformacijska recesija (1990-1993)

Po štirih zaporednih letih zmanjševanja gospodarske aktivnosti je leta 1991 slovensko gospodarstvo zašlo v pravo depresijo. Družbeni proizvod se je po ocenah zmanjšal za 12 odstotkov (bruto domači proizvod za 15 odstotkov). Splošni gospodarski položaj je bil leta 1992 še vedno depresiven, vendar so se v nekaterih gospodarskih dejavnostih kazala znamenja izboljšanja. Razpadanje Jugoslavije, vojna razdejanja in vzpostavljanje novih nacionalnih ekonomij so drastično zmanjšali menjavo med bivšimi jugoslovanskimi republikami in delovali kot dejavnik gospodarske depresije. Izvoz Slovenije v nekdanje jugoslovanske republike, ki so v prejšnjih letih pomenile približno 25 odstotkov celotnega izvoza, se je v zadnjem četrletju 1991 znižal na slabih 10 odstotkov, uvoz pa s približno 20 na dobrih 10 odstotkov vsega uvoza. Leta 1992 se je zapiranje trgov še nadaljevalo. Strukturne reforme in zakonske podlage za prehod v tržno gospodarstvo so od leta 1991 do srede leta 1992 prišle na pol poti. Izvedena je bila fiskalna reforma, postavljen je bil bančni in devizni sistem, skoraj je bila končana privatizacija stanovanj, sprejeti zakoni za denacionalizacijo in privatizacijo zadrug, sprejeta je bila zakonodaja, ki je urejala delovanje družbenih dejavnosti in vanje vpeljevala pluralnost lastnine, upravljanja in financiranja. Na vrsti področij so bile odstranjene omejitve v delovanju tržnega mehanizma. Liberaliziral se je sistem ekonomskih odnosov s tujino, predvsem z ukinitvijo količinskih uvoznih omejitev in s postopnim zmanjševanjem carinske zaščite. Kljub gospodarski krizi in nedokončani izvedbi strukturnih reform je treba reči, da so se učinki do tedaj tržno usmerjenih ukrepov že odražali v spremembah gospodarske strukture, ki se je vedno bolj oddaljevala od tipične strukture socialističnega gospodarstva. Najbolj vidni strukturni premiki, ki so se kazali, so bili naraščanje števila in ekonomskega pomena majhnih in srednjih podjetij, podjetij v zasebni lasti (tudi tujih investitorjev) ter krepitev storitvenega sektorja.³⁵

Potek gospodarskih dogajanj v Sloveniji so leta 1992 pretežno krojile posledice nenehnega krčenja prodajnih trgov in sočasnega vzpostavljanja makroekonomske stabilnosti. Posledice prvega izraža 7,5-odstotni padec bruto domačega proizvoda in približno 11-odstotna povprečna stopnja brezposelnosti, drugega pa znižanje inflacije z 247 odstotkov decembra 1991 na nekaj več kot 90 odstotkov decembra 1992 ter porast deviznih rezerv od 365 milijonov dolarjev konec leta 1991 na vsaj 1,3 milijarde dolarjev ob izteku leta 1992.³⁶ Nekateri pomembni gospodarski dosežki v zadnjem četrletju leta 1992 so kazali prve znake izboljšanja. Ker pa je gospodarstvo šele vstopalo v ključno obdobje prehoda v moderno tržno gospodarstvo, to seveda ni mogel biti razlog za veselje. Posebej zato, ker so bistvene ekonomsko-politične vrzeli vse bolj zijale.³⁷ Ob koncu leta 1992 je dr. Jože Mencinger o delu Drnovškove vlade zapisal: "Vlada ima kaj malo opraviti pri znižanju inflacije, nič pri zaustavljanju proizvodnje in tudi ne pri presežku izvoza."

³⁵ UMAR, Delovni zvezek, št. 2, Ljubljana 1992, str. 3-8.

³⁶ UMAR, Delovni zvezek, št. 9, Ljubljana 1992, str. 1-3.

³⁷ Gospodarska gibanja, št. 234, 1992/12, Ljubljana, str. 25-43.

Menil je še, da "za večino tistega, kar se je v minulih osmih mesecih v gospodarstvu dogajalo, torej gospodarska politika Drnovškove vlade ni ne kriva ne zasluzna". Mencinger se je dotaknil še privatizacijskega zakona, s katerim se po njegovem mnenju ni šlo ponašati, ter menil, da ga je sprejel "povsem nepričakovano povsem nepredvidljiv parlament".³⁸

Transformacijsko okrevanje (1993-1995)

Po začetni fazi prehoda v socialno tržno ekonomijo, za katero je bilo v Sloveniji značilno upadanje gospodarske rasti in življenjskega standarda prebivalstva, hitro zniževanje investicij ter zaposlenosti in še precejšnja makroekonomska nestabilnost, je slovensko gospodarstvo nato prešlo v obdobje transformacijskega okrevanja. Za to obdobje, ki se je začelo leta 1993, sta bila značilna intenzivno prestrukturiranje v proizvodnji in potrošnji (primarni in končni delitvi) ter dinamična gospodarska rast. Bruto domači proizvod je leta 1993 porasel za 1,9 odstotka, leta 1994 za 4,9 odstotka in leta 1995 za nadaljnjih 3,5 odstotka. Gospodarska moč je dosegla predosamosvojitveno raven. Tudi gospodarska gibanja v letu 1994 so potrjevala prehod v gospodarsko rast. Pozitivni trendi v industrijski proizvodnji so se nadaljevali. Njena letna rast je znašala 6,5 odstotka. Prav tako je leta 1994 prišlo do oživljanja gradbeništva, ki je dolgo časa nazadovalo. Nadaljevala se je rast v tržnih storitvah. Prvič po dveh letih je prišlo do povečanja tudi v kmetijski proizvodnji. Bruto domači proizvod se je v tem letu povečal približno za 5 odstotkov.³⁹

Tabela 1: Osnovni makroekonomski kazalniki razvoja Slovenije 1990-1995

	Leto	Realna letna stopnja rasti BDP v %	Povprečna letna stopnja inflacije v %	Povprečna letna stopnja registrirane brezposelnosti v %	Realna letna stopnja rasti izvoza v %	Realna letna stopnja rasti uvoza v %
Obdobje recesije	1990	2,6	549,7	4,7	14,2	38,2
	1991	8,9	117,7	8,2	-15,6	-12,8
	1992	5,5	201,3	11,5	-24,2	-25,1
Obdobje okrevanja	1993	2,8	32,3	14,4	-5,8	16,8
	1994	5,3	19,8	14,4	4,0	2,4
	1995	4,1	12,6	13,9	6,5	7,5

Viri: Statistični urad Slovenije (SURS), Urad za makroekonomske analize in razvoj (UMAR), Banka Slovenije (BS).

Začetek gospodarskega oživljanja sredi leta 1993 je bil povezan s krepitvijo celotnega povpraševanja. Omogočilo pa ga je dejstvo, da je Slovenija v ekonomskem smislu do tedaj dokončala eno od faz transformacije, in sicer iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo. Poleg tega so se splošne gospodarske razmere v letu 1993 po burnih dogodkih v prejšnjih dveh letih umirile, zaustavilo se je, sicer na nizki ravni, krčenje tradicionalnih trgov v državah bivše Jugoslavije in nadaljevala živahna rast izvoza v druge države. Dosežena stopnja makroekonomske stabilnosti je dovo-

³⁸ Jože Mencinger: Plesala je eno polletje. V: Gospodarski vestnik, 17. 12. 1992, št. 50, str. 4-5.

³⁹ UMAR, Delovni zvezek, št. 10, Ljubljana 1994, str. 2-5.

ljevala prehod od strogo restriktivne k bolj nevtralni monetarni politiki, povečalo se je tudi zaupanje v domačo valuto in finančne institucije.

Ob tem, da je bilo gospodarstvo globoko pod točko polne zaposlenosti in da so bila inflacijska pričakovanja že precej umirjena, se je porast povpraševanja lahko prelil neposredno v povečanje proizvodnje.⁴⁰ Gospodarska rast je leta 1995 znašala 4,8 odstotka, kar je bilo nekoliko manj od načrtovane in manj od tiste iz leta 1994. leta, ko je znašala 5,3 odstotka. Ne glede na rahlo pojemanje domače gospodarske konjunktore v leta 1995 je bilo to že tretje zaporedno leto pozitivne gospodarske rasti ob sočasnem uspešnem zmanjševanju inflacije. Težišče ekonomske politike leta 1995 je bilo na nadaljnjem zniževanju in stabiliziranju nominalnih ekonomskih procesov. V letu dni od decembra 1994 do decembra 1995 so cene na drobno porasle za 8,6 odstotka (v primerjavi z 18,3 odstotka leta 1994). Cene življenjskih stroškov so porasle za 9 odstotkov, cene proizvajalcev v industriji pa za 7,9 odstotka. S tem je Slovenija leta 1995 imela najmanjšo inflacijo po letu 1976.⁴¹ Vlada se je s proračunskim memorandumom za leto 1995 obvezala voditi uravnovešeno ekonomsko politiko s ciljem bistveno znižati inflacijsko stopnjo, povečati produktivnost, povečati zaposlenost, zmanjšati delež javno-finančnih odhodkov in prihodkov v bruto domačem proizvodu ter doseči rast bruto plač v okvirih produktivnosti dela.⁴²

Slovenija je med prvimi je prešla obdobje transformacijske depresije, ki je bila značilna za tranzicijska gospodarstva na začetku devetdesetih let, saj se je okrevanje gospodarske rasti z oživitvijo domačega povpraševanja pojavilo že sredi leta 1993. Razmeroma hitro je presegla predtranzicijsko raven gospodarske aktivnosti - raven predtranzicijske razvitosti iz leta 1990 v letu 1996, leta 1998 pa tudi raven iz leta 1987, ko se je kriza v okviru takratne Jugoslavije začela kazati v upadanju bruto domačega proizvoda.⁴³

Privatizacija

Privatizacija naj bi bila urejen in zakonit prenos lastninskih upravičenj od "ljudstva" - države in drugih javnih institucij na osebe civilnega prava - posameznike in družbe. Privatna lastnina naj bi izboljšala gospodarsko učinkovitost, zagotovila pravičnost pri razdelitvi bogastva in blaginje ter služila za odpravo enopartijskega sistema. Dejansko se je pretvorba prejšnje lastninske ureditve v ureditev, ki je ustrezala mehanizmu tržnega gospodarstva in ki naj bi dosegla zastavljene gospodarske, socialne in politične cilje, pokazala za največji problem tranzicije. Zakonsko je privatizacija gospodarstva potekala v nekaj korakih. Najprej, jeseni 1991, sta bila sprejeta zakona o privatizaciji stanovanj⁴⁴ in denacionalizaciji.⁴⁵ Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP)⁴⁶ pa je bil sprejet šele novembra 1992. Daleč največ težav je vlada imela ravno pri sprejemanju zakona o privatizaciji

---

⁴⁰ UMAR, Delovni zvezek, št. 6, Ljubljana 1994, str. 2.

⁴¹ Letno poročilo Banke Slovenije za leto 1995, Banka Slovenije.

⁴² UMAR, Delovni zvezek, št. 6, Ljubljana 1995, str. 2-4.

⁴³ Poročilo o človekovem razvoju Slovenija 2002/2003. Človekov razvoj in zdravje. Urad za makroekonomske analize in razvoj, 9. 5. 2003, Ljubljana, str. 12-32.

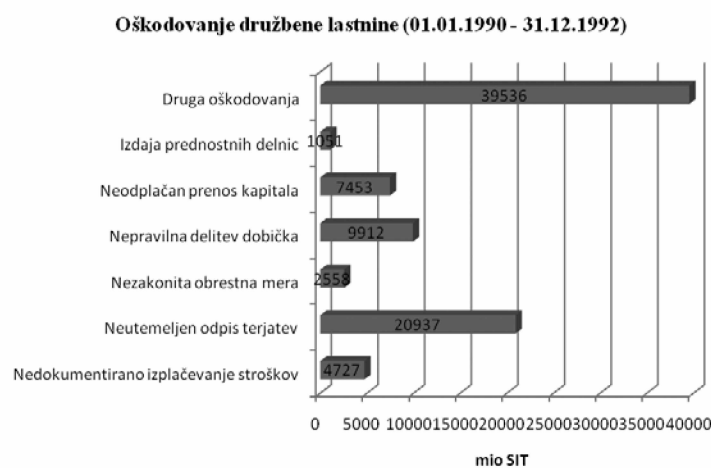
⁴⁴ Uradni list RS, št. 18, 11. 10. 1991.

⁴⁵ Uradni list RS, št. 27, 29. 11. 1991.

⁴⁶ Uradni list RS, št. 55, 12. 11. 1992.

podjetij.⁴⁷ V koaliciji je prišlo do spopada dveh povsem različnih gospodarsko-političnih konceptov, ki sta jih na zunaj posebljala dr. Jože Mencinger ter ameriški ekonomist dr. Jeffrey Sachs. V sporu teh dveh različnih konceptov je prva stran dajala prednost postopnemu preoblikovanju gospodarske ureditve, druga stran pa je predlagala hiter skok v kapitalizem.⁴⁸ Na koncu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim. Deloma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni, ne pa postopni izvedbi privatizaciji ni bilo mogoče realno uresničiti in ker se procesa osamosvajanja ni dalo izvesti po zamišljenem idealnem modelu.⁴⁹ Predsednik skupščine Republike Slovenije v letih 1990-1992 in ena vodilnih osebnosti slovenskega osamosvojitvenega procesa dr. France Bučar je o privatizacijskem procesu dejal: "Politika enostavno ni bila kos tem procesom /.../ Bogataši niso padli z neba /.../ Politika ni naredila ničesar, da bi intervenirala s svojimi ukrepi, da do tega ne bi prihajalo." Dejal je še, da je najlaže obtoževati in kriviti nekoga in govoriti, kako je kdo kradel družbeno lastnino. Dejstvo po njegovem je, da ne politika in ne stroka nista bili kos nastalemu položaju in so nekateri pač to izkoristili.⁵⁰

Graf 1: Oškodovanje družbene lastnine, ugotovljeno v postopkih revizije lastninskega preoblikovanja za obdobje od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992, po stanju na dan 31. 7. 2004 (klasifikacija je narejena, kot predvideva drugi odstavek 48. člena ZLPP⁵¹)

Vir: Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje na dan 31. 07. 2004, str. 8-9.

V času od leta 1990 do sprejema ZLPP konec leta 1992 so se mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje, in ker v tem času država še ni imela docela vzpostavljenega

⁴⁷ Zdenko Čepič: Privatizacija gospodarstva. V: Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, (dalje Čepič, Privatizacija gospodarstva), str. 1304-1306.

⁴⁸ Podrobneje v Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 594-613.

⁴⁹ Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana 2001, str. 76-80.

⁵⁰ Izjava dr. Franceta Bučarja. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Oglad možen na internetni strani: http://www.rtv slo.si/modload.php?&c_mod=rtvododaje&op=web&cfunc=read&c_id=175... (8. 1. 2008).

⁵¹ Uradni list RS, št. 55, 20. 11. 1992, 48. člen, str. 3123.

instituta nadzora nad statusnimi in premoženjsko-kapitalskimi spremembami podjetij, ki so imela družbeni kapital, je seveda obstajala velika možnost zlorab. V tem obdobju je tako lahko prihajalo do tako imenovane "divje privatizacije".⁵²

V obdobju od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje, ki je bila ustanovljena leta 1995 na podlagi Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o Agenciji RS za plačilni promet, nadziranje in informiranje,⁵³ do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86174 milijonov slovenskih tolarjev. Sama številka nam seveda pove izredno malo. S pomočjo izračuna oziroma revalorizacije denarnega zneska⁵⁴ pa pridemo do izredno zanimive vsote. Vrednost zgoraj omenjenega revaloriziranega zneska na dan 2. 10. 2008 znaša 1.238.454.581,87 EUR. Pri izračunu se upošteva gibanje indeksov cen v obravnavanem obdobju, ki so bili merilo inflacije. Znesek je visok, posebej če predpostavimo, da vsa oškodovanja in kazniva dejanja niso bila odkrita. Naj samo informativno dodamo, da je proračun Republike Slovenije za leto 1992⁵⁵ znašal dobrih 174 milijard slovenskih tolarjev oziroma dobrih 728 milijonov evrov (preračunano po tečaju 239,640). Oškodovanje v obdobju 1990-1992 je torej proračun Republike Slovenije krepko preseгло. Vsekakor si je majhen del prebivalstva v tem obdobju zelo opomogel. Največja oškodovanja so bila posledica neutemeljenega odpisa terjatev, nepravilne delitve dobička ter neodplačanega prenosa kapitala.⁵⁶ Da bi se tovrstne zlorabe preprečevale, sta bili decembra 1990 ustanovljeni dve državni ustanovi, ki bi naj nadzorovali in urejali izvajanje procesa privatizacije in prestrukturiranja. Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo je spremljala in nadzirala proces, pripravljala navodila in potrjevala privatizacijske programe. Sklad Republike Slovenije za razvoj je prestrukturiral podjetja. Postal je tudi lastnik podjetij, lahko se je pogajal in podpisoval prodajne pogodbe. Preden je bila sprejeta privatizacijska zakonodaja, je Sklad za razvoj tudi prejemal izkupiček od prodaj in ga vlagal naprej. Privatizacije, ki so bile izvedene pred sprejemom ZLPP, so se izvajale po jugoslovanskih zakonih. Ti zakoni so dajali delavskim svetom in upravi podjetij možnost, da se privatizirajo ali pa ne. V tem okviru aktiven pristop k privatizaciji ni bil mogoč in nobena državna ustanova ni mogla zahtevati, da se določeno podjetje privatizira. ZLPP je Skupščina Republike Slovenije sprejela šele 12. 11. 1992 po več kot dveletnem usklajevanju, po številnih razpravah na strokovnih, političnih, teoretičnih in drugih ravneh.⁵⁷ ZLPP je predvidel sedem metod, kako bi se naj podjetja lastninsko preoblikovala, ter združeval elemente dveh različnih pristopov, in sicer decentraliziran pristop, pri katerem je večina pobud in odločitev prihajala iz podjetij, ter množično privatizacijo dela delnic podjetij, tako da se jih je razdelilo državljanom v zameno za certifikate.⁵⁸

⁵² Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 100.

⁵³ Uradni list RS, št. 58, 13. 10. 1995.

⁵⁴ Izračun preverljiv na strani: http://www.stat.si/indikatorji_preracun_reval.asp (02.10.2008).

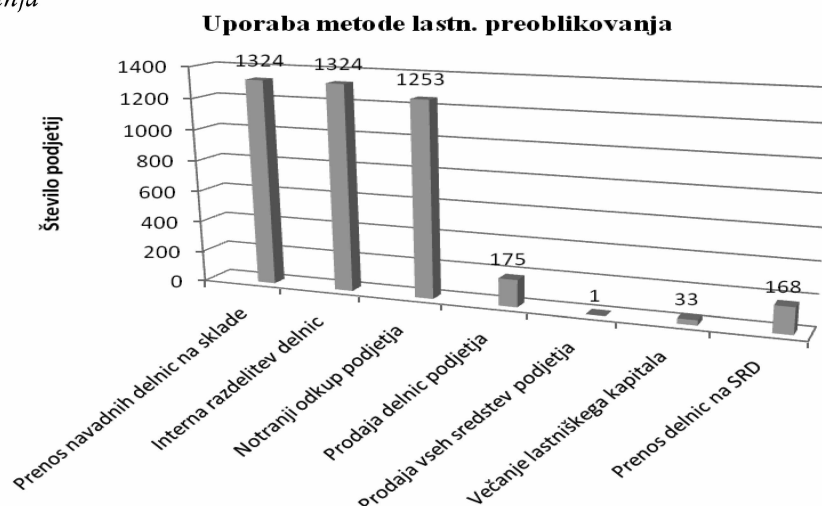
⁵⁵ Zakon o proračunu RS za leto 1992. Uradni list RS, št. 16, 31.03.1992.

⁵⁶ Zadnje poročilo o delu Agencije za revidiranje na dan 31. 7. 2004, <http://www.arlpp.gov.si/aktualno.htm>, 27. 2. 2008.

⁵⁷ Rado Bohinc: Ureditev privatizacije po veljavni slovenski zakonodaji. V: Privatizacija na Slovenskem. Ljubljana 1993, str. 7.

⁵⁸ Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo. Poročilo o lastninskem preoblikovanju slovenskih podjetij, Ljubljana 1997, str. 14-27.

Graf 2: Število podjetij, ki so uporabila posamezno metodo lastninskega preoblikovanja

Vir: Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 13.

Iz grafa 2 je razvidno, da je bilo praktično uporabljenih pet metod lastninskega preoblikovanja, kajti le eno podjetje se je odločilo za metodo prodaje vseh sredstev, pa še to tega ni izvedlo. Število vseh podjetij je bilo 1371 in ta so se najpogosteje odločala za prenos delnic na sklade, interno razdelitev ter notranji odkup. Prenos delnic na sklade je bila obvezna metoda zakona o ZLPP, vendar približno 3% podjetij ni preneslo svojih delnic na sklade, ker so izkoristila kupnino namesto delnic. Nadalje je bilo nekaj podjetij, ki so se lastninila po Zakonu o zadrukah,⁵⁹ po katerem prav tako niso izvedla obveznega prenosa delnic na sklade in so jih prenesla le v primeru, ko niso izkoristila lastninjenja 40-odstotnega kapitala z javno prodajo delnic. Metodi interne razdelitve in notranjega odkupa sta bili uporabljene pri večini podjetij. Metodo interne razdelitve je uporabilo 96,57 odstotka podjetij, metodo notranjega odkupa pa 91,39 odstotka podjetij. Ti dve metodi sta bili najpogosteje izbrani zato, ker so bili upravičenci interne razdelitve in notranjega odkupa delnice lahko kupili s 50-odstotnim popustom in so se s tem sočasno izognili vstopu zunanjih lastnikov.⁶⁰

Procesa lastninjenja in privatizacije sta potekala razmeroma počasi. Preden je bil sprejet ZLPP, je večinoma šlo za reorganizacijo podjetij v družbeni lasti in delne privatizacije s prodajo dela sredstev ali delnic. Dejansko pa so taki posli predstavljali prve korake pri celoviti privatizaciji velikih podjetij.⁶¹ Do 7. 11. 1994 je Agenciji Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo oddalo programe preoblikovanja 700 podjetij, to je bilo 52 odstotkov vseh zavezancev za preoblikovanje po zakonu. Osnovni kapital teh podjetij je predstavljal 57 odstot-

⁵⁹ Uradni list RS, št. 13, 20. 3. 1992.

⁶⁰ Lastninsko preoblikovanje podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 88 in 138.

⁶¹ Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo. Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij, Ljubljana 1997, str. 10-11.

kov celotnega osnovnega kapitala zavezancev po zakonu. Nedokončano lastničenje je pomenilo odlaganje pomembnih poslovnih in razvojnih odločitev v podjetjih in je povečevalo vlogo države v družbenih podjetjih nad želeno in potrebno raven.⁶²

Vsekakor drži, da sta privatna lastnina in tržno gospodarstvo temelja stabilne politične demokracije, vendar pa je politična in gospodarska elita privatizacijo razumela predvsem kot priložnost za hitro povečanje svoje politične legitimnosti in bogastva. Tako je bila "prava" privatizacija le takšna, katere rezultat je bila njim ustrezna prerazdelitev bogastva in moči.⁶³ Miran Potrč, član vseh dosedanjih sklicev Državnega zbora Republike Slovenije in dolgoletni delegat republiške skupščine, je o tem, kako je Slovenija spreminjala družbeno lastnino v privatno, dejal: "Spreminjali smo jo po koščkih, tako da je obstajala možnost na relativno poceni način priti do pomembnega dela kapitala v podjetju in ta denar ni v žepu, v denarnicah - je v delnicah."⁶⁴

Prestrukturiranje

Prestrukturiranja nasploh ni mogoče ločiti od procesov privatizacije in še manj od procesov makroekonomske stabilizacije, ki sta posredno vplivali tako na strukturo gospodarstva kot tudi na spreminjanje povezav med ekonomskimi agregati. Žal pa se je prestrukturiranje večkrat spremenilo v področja za eksperimentiranje s povsem nepotrebnimi finančnimi institucijami na eni in z usodami tisočih zaposlenih na drugi strani.

Prestrukturiranje v Sloveniji je bilo postopno, razpršeno in največkrat brez pomoči države. Posebno v prvem razdobju je bil velik del prestrukturiranja kar odpuščanje in upokojevanje z občasnimi, praviloma neuspešnimi posegi države. Podobno prestrukturiranje, a v manjšem obsegu, se je nadaljevalo tudi kasneje, ko je Slovenija že dosegla dno transformacijske krize.⁶⁵ Proces prestrukturiranja slovenskega gospodarstva je bil spodbujen že ob koncu osemdesetih let, toda v resnici so nove gospodarske razmere nastale šele z osamosvojitvijo slovenske države na začetku devetdesetih let.⁶⁶ Opazna je bila predvsem sprememba v lastninski strukturi slovenskega gospodarstva, in to skoraj izključno na račun novonastalih podjetij.⁶⁷ Zmanjšanje proizvodnje, izjemno nizka izkoriščenost proizvodnih zmogljivosti in delovne sile, povečanje stalnih stroškov po proizvodu in ogromne izgube, ki so veliko število podjetij privedle v stečajne razmere, so zahtevali hitre ukrepe. Da ne bi prišlo do plaza stečajev, je Vlada Republike Slovenije leta 1991 sprejela sklep o moratoriju na stečaje, ki je sicer preprečil verižno propadanje podjetij, toda

---

⁶² UMAR, Delovni zvezek, št. 10, Ljubljana 1994, str. 25-27.

⁶³ Mencinger, Deset let pozneje, str. 25-42.

⁶⁴ Izjava Mirana Potrča. V: Informativna oddaja Omizje (Ko se decembra zgosti čas ...), TVS 1, 26. 12. 2007. Oglede možen na internetni strani: http://www.rtvlo.si/modload.php?&c_mod=rtvodddaje&op=web&func=read&c_id=175... (8. 1. 2008).

⁶⁵ Mencinger, Deset let pozneje, str. 39.

⁶⁶ Maks Tajnikar: Prestrukturiranje realnega sektorja v slovenskem gospodarstvu v devetdesetih letih. V: Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva, 1. letna konferenca Znanstvene sekcije Zveze ekonomistov Slovenije, Zveza ekonomistov Slovenije. Ljubljana 1997, (dalje Tajnikar, Prestrukturiranje realnega sektorja v slovenskem gospodarstvu v devetdesetih letih), str. 48-70.

⁶⁷ UMAR, Delovni zvezek, št. 2, 1992, str. 26-29.

hkrati je skoraj za dve leti ustavil tudi korenite procese prestrukturiranja podjetij. Šele z odpravo tega moratorija so bila podjetja prisiljena iskati dolgoročnejshe rešitve, primerne mednarodni konkurenci. Tudi gospodarska politika je s tem morala začeti iskati ustrezne rešitve.⁶⁸ Leta 1991 so izgube podjetij znašale 31 milijard tolarjev oziroma skoraj 9 odstotkov bruto domačega proizvoda. Od tega je kar 24 milijard odpadlo na prvih sto podjetij.⁶⁹ Odgovor na aktualne probleme je bil zasnovan sredi leta 1992, ko je prva vlada dr. Janeza Drnovška sprejela dokument "Zasnova ekonomske politike", v katerem je napovedala aktivnejši odnos do nastalih razmer. Dokument je predvidel tudi pripravo načrta posegov v podjetja, ki so iz različnih naslovov prejemale proračunski denar, pripravo načrta reprogramiranja in zmanjševanja dolgov podjetij, tudi tistih, nastalih v letih 1990-1991 z neplačevanjem prispevkov in davkov, in načrta prenašanja določenih obveznosti na državo oziroma državni dolg. Glede na državne ustanove, ki so bile vključene v preoblikovanje, lahko dejansko razlikujemo med štirimi skupinami podjetij. V prvi skupini so bila podjetja, ki so postala državna last in jih je država prek ministrstev neposredno prestrukturirala. To so bila podjetja gospodarske infrastrukture, železarne in del naftnega gospodarstva. V drugi skupini so bila podjetja, največ jih je bilo iz industrije, ki so postala last Sklada Republike Slovenije za razvoj. V tretji skupini so bila podjetja, katerih dolgove bankam je prevzela Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic. Četrto skupino pa so sestavljala podjetja, ki so preoblikovanje praviloma izvajala samostojno, vendar ob državni podpori in ponekod tudi ob aktivni vlogi bank upnic. Na bančnem področju so bile tri banke, na katere je odpadlo skoraj 70 odstotkov vseh slabih naložb bank, vključene v individualne programe sanacije. To so bile Ljubljanska banka, d. d., Kreditna banka Maribor, d. d., in Kreditna banka Nova Gorica, d. d., ki so bile s tem podržavljene in sanirane z emisijo državnega dolga. Osnovna instrumenta prestrukturiranja podjetij in bank sta postala državni dolg in državna poroštva.⁷⁰

Ob spremembi družbeno-ekonomskega sistema je prišlo do preobrazbe gospodarske strukture. Spremembe v gospodarski strukturi so bile razvidne v strukturi dodane vrednosti po dejavnostih (v ospredje je stopal storitveni sektor), lastninski strukturi (državna, mešana in zasebna lastnina; število zasebnih podjetij se je na začetku devetdesetih let drastično povečalo) ter velikostni strukturi (povečanje števila malih podjetij).⁷¹

Zaradi stalnih strankarskih političnih sumničenj in obtoževanj o oškodovanju družbenega premoženja, ob aktivističnem delovanju raznih parlamentarnih preiskovalni komisij in ob dolgoletnih revizijah lastninskih postopkov v firmah, sta procesa privatizacije in prestrukturiranja marsikje potekala počasneje, kot bi lahko, oziroma ostala celo nedokončana. "Masovna razdelitvena privatizacija družbenih podjetij preko mehanizma pooblaščenih investicijskih družb in premoženjska luknja sta na eni strani oškodovali del prebivalstva v vlogi lastninskih upravičencev v pooblaščenih investicijskih družbah. Predvsem pa je bila ob njih in ob sodelovanju državnih skladov oblikovana taka lastninska struktura v gospodarskih družbah, ki

⁶⁸ Tajnikar, Prestrukturiranje realnega sektorja v slovenskem gospodarstvu v devetdesetih letih.

⁶⁹ Borak, Spočetje ekonomske samostojnosti.

⁷⁰ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 625-631.

⁷¹ UMAR, Delovni zvezek, št. 2, 1992.

ni mogla zagotoviti pričakovane pozitivne vloge v gospodarskem razvoju. Tako je bilo tudi prestrukturiranje podjetij ob neustreznih lastniških sestavah prepočasno. Neredko so podjetjem škodovali tudi zapleteni denacionalizacijski postopki. Ponekod je bila razsodno in koristno, drugod pa po nepotrebnem odlagana tudi privatizacija obsežnega državnega premoženja. Vse to je onemogočilo izrabo dela razvojnega potenciala slovenskega gospodarstva za bolj prodorno napredovanje," je zapisal dr. Tone Krašovec. Eno od težav je predstavljalo tudi dejstvo, da politične stranke niso zmogle slediti strokovno utemeljenim strateškim usmeritvam in niso bile usposobljene za doseganje soglasja vsaj v bistvenih strateških ciljnih razvoja slovenskega gospodarstva. Politika ni nudila trdne opore strateškim usmeritvam gospodarskih družb in podjetij. Vstop Slovenije v EU je bil edini skupni strateški cilj, do katerega so se zmogle dokopati oblastne in opozicijske strukture. To je bila tudi težnja pretežnega dela slovenskega gospodarstva.⁷²

Aleksander Lorenčič

THE FIRST YEARS OF ECONOMIC TRANSITION IN SLOVENIA

S u m m a r y

The first democratic elections in April 1990 won by Demos which argued for the independent and economically autonomous Slovenia, represented the formal beginning of transition in Slovenia. With the appointment of the Demos government in May 1990, the process of actual separation of the Slovenian economy from the Yugoslav economy began and lasted until December 1991. In 1991 Slovenian economy found itself in actual depression. Inflation was extremely high, while industrial production, domestic product and commercial exchange dwindled severely. This depression also continued in 1992. However, the transformation recovery followed the period of recession as soon as in the middle of 1993. Thus Slovenia was one of the first countries to overcome the period of transformation depression, characteristic of transition economies in the beginning of the 1990s. The Bank of Slovenia had a decisive role in the process of macroeconomic stabilisation. Definitely, according to the opinion of numerous analysts, the economic policy (labelled "gradualism"), supporting the governments of Janez Drnovšek in the steering of Slovenia's economic development, contributed the most to the successfulness of Slovenian economic transition. Gradualism and pragmatism were characteristic of this policy. This was especially important in the processes of privatisation and restructuring. Besides macroeconomic stabilisation, these were certainly the most important processes of economic transition, and it was very important for the state to reach sound and deliberate decisions in regard to these processes. It would be very hard to say that all of the state's decisions were correct and optimum, but that is also understandable. Processes like transition do not take place often and there are no guidelines for it which would ensure perfect and ideal results. But, in comparison to other transitional economies, Slovenia was among the first to overcome the period of transformation depression, and this fact in itself testifies to the role of the state during the time of transition.

---

⁷² Krašovec, Deset let gospodarskega razvoja v samostojni Sloveniji, str. 34-39.

Zapisi

1.01
Prejeto 29. 9. 2008

UDK 929Valenčič F.

Ivan Vogrič*

Prispevek k življenjepisju Frana Valenčiča (1878-1916)

IZVLEČEK

Avtor obravnava življenjsko pot in usodo manj znanega slovenskega pesnika Frana Valenčiča (1878-1916), sodobnika glavnih predstavnikov slovenske moderne. Pri tem razčlenjuje njegove stike z največjimi tedanjimi slovenskimi literati (Cankarjem, Kettejem, itd.), delovanje na literarnem področju (vključno z objavami v leposlovnih revijah), umik v zasebno življenje in tragično smrt med 1. svetovno vojno v vrstah avstro-ogrske armade. Avtor skuša pojasniti vlogo, ki jo je v določenem obdobju imel v literarnih krogih in delno tudi vzroke, zaradi katerih se ni izrazil v širšem družbenem področju.

Ključne besede: Slovenija, slovenska književnost, biografija, Fran Valenčič, obdobje moderne, 1. svetovna vojna, soška fronta.

ABSTRACT

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF FRAN VALENČIČ (1878-1916)

The author focuses on the life and fate of a lesser known Slovenian poet Fran Valenčič (1878-1916), a contemporary of the main representatives of the Slovenian modernist poetry. He explores the poet's contacts with the greatest Slovenian writers of the time (Cankar, Kette, etc.), his activities in the literary field (including the works published in literary magazines), his retreat into private life, and tragic death during World War I in the ranks of the Austro-Hungarian Army. The author tries to explain the role he had in certain literary circles in a specific period and partly also the reasons why the poet has not become more distinctively recognised in a wider social context.

Key words: Slovenia, Slovenian literature, biography, Fran Valenčič, the period of modernism, World War I, the Soča Front

---

* Mag., SI-1000 Ljubljana, Vrhovci, Cesta VIII/5b; e-mail: ivanvogric@hotmail.com

Slovensko zgodovino pisje je, posebno v zadnjih desetletjih, pogostokrat obravnavalo stisko slovenskih književnih ustvarjalcev med prvo svetovno vojno. Seznam književnikov in nasploh kulturnikov, ki jih je vojna prizadela, je razmeroma dolg, obsega pa več skupin ustvarjalcev. V prvi vrsti so tisti, ki so jih vojaške oblasti vpoklicale pod orožje in so doživeli neljube izkušnje (npr. literarna ustvarjalca Ivan Lah in Igo Gruden, ki sta bila ranjena na fronti, ali pa pravnik in književnik Stanko Majcen, ki je utrpel telesne poškodbe zaradi nizkih temperatur na bojišču). Nekateri so emigrirali oziroma zbežali zaradi vojne (publicista Bogumil Vošnjak in Dragotin Gustinčič), spet drugi pa so bili za določeno obdobje aretirani (pisatelj Ivan Cankar, predsednik Slovenske matice Fran Ilešič, prevajalec Vladimir Levstik, pesnik Alojz Gradnik, založnik Andrej Gabršček, pisatelji Anton Novačan, Franc Ksaver Meško in Juš Kozak itd.). Oblasti so nekatere internirale zaradi protimilitarističnega delovanja oziroma suma delovanja proti državi (npr. pisatelja Frana Maslja Podlimbarskega, ki je v izgnanstvu celo umrl). Vojni vrtinec je vsrkal tudi duhovnike književnike (Izidorja Cankarja in Janeza Jalna, ki sta bila nekaj časa tudi vojna kurata). Tu ne gre pozabiti niti takih, ki so pristali v ujetništvu (npr. pesnik Pavel Golia) oziroma so dezertirali (Prežihov Voranc). Od tistih, ki so izgubili življenje na bojnem polju, zgodovino pisje največkrat navaja pesnika in slikarja Jožeta Cvelbarja.

Pesnik in prevajalec

Primer pesnika Frana Valenčiča, padlega med prvo svetovno vojno na kraškem bojišču, je skorajda neznan.¹ Čeprav je bil sodobnik glavnih predstavnikov slovenske moderne in je, predvsem v mladih letih, objavil vrsto pesmi v najuglednejših tedanjih literarnih revijah, ga skorajda ne najdemo v antologijah književnih ustvarjalcev.

Kdo je pravzaprav bil ta ustvarjalec, ki ga je Ivan Cankar kar dvakrat navedel v zbirki črtic *Podobe iz sanj* leta 1917?

Fran Valenčič je bil rojen v Ilirski Bistrici 29. januarja 1878² kot peti od šestih otrok trgovca Franca Valenčiča in Jožefe Ličan. Že ti podatki porajajo vprašanje, ali je bil morda v sorodu s sodobnikom Dragotinom Kettejem (1876-1899), čigar mati Ana Valenčič (1853-1880) je bila rojena v Trnovem, zahodnem predelu Ilirske Bistrice. V Trnovem je živel tudi Janez Valenčič, Anin stric, ki je pomagal osirotelemu Dragotinu, potem ko mu je zaradi jetike umrla mati.³

---

1 O Franu Valenčiču je zadnja leta pisal Vojko Čeligoj. Gl. Vojko Čeligoj: Fran Valenčič, 1878-1916, jurist, pesnik, štabni narednik, padel v 7. soški ofenzivi. V: *Vojnozgodovinski zbornik*, 2003, št. 14, str. 20-23. Vojko Čeligoj: Fran Valenčič: jurist in pesnik 1878-1916. V: *Stopinje*, 2004, št. 13, str. 124-131. Vojko Čeligoj: Fran Valenčič 1878-1916: jurist, pesnik, rezervni štabni narednik. V: *Jesenski listi*, 2003, št. 11, str. 7-8. Zanimanje zanj je povezano s poskusi vrednotenja njegovega življenja in dela, ki se kaže v zadnjih letih na lokalni ravni, predvsem v Valenčičevem rodnem kraju.

2 V krstno knjigo župnije Ilirska Bistrica 1874-1892 je bil vpisan kot Franz Johan Valenčič.

3 Dragotin Kette je bil rojen na Premu, se pravi v zaledju Ilirske Bistrice, pri štirih letih pa se je skupaj z družino preselil v Zagorje, med Pivko in Knežakom.

Iz župnijskih knjig je vendar razvidno, da Fran Valenčič in Dragotin Kette nista bila v sorodu, vsaj v bližnjem ne. Kot kaže, sta se spoznala šele leta 1897. To izhaja iz Kettejevega pisma iz Trnovega, datiranega 23. julija 1897, ki ga je takrat poslal Ivanu Cankarju ("*Tu sem se seznanil z g. Valenčičem, Tvojim znancem*").⁴ K pismu je dodan krajši pripis samega Valenčiča ("*Ker je vže slučaj nanesel, priložim Ti tukaj 3 nove pesmice. Če se ti zljubi, opozori me na kakšne hibe. Pozdravi brata, če je doma.*").

Valenčič je prva dva letnika gimnazije (1892-1894) obiskoval v Gorici.⁵ O tem času je zanimivo pričevanje Alojza Gradnika (1882-1967), ki se navezuje na Valenčičevega sorodnika Josipa Ličana, profesorja bogoslovja, še pred tem pa vzgojitelja v internatu goriškega Alojzijevišča. Tedaj je to šolsko ustanovo obiskoval tudi Gradnik, ki je zapisal: "*Takrat je (Valenčič - op. pisca) študiral v Gorici in prihajal večkrat k Ličanu na obisk ... Ko je ta ali drugi slavil svoj god ali rojstni dan, je France Valenčič zložil prigodnico, ki jo je gojenec Alojzijevišča recitiral pred slavlencem. Spominjam se prav dobro, kako sem ob takih prilikah zavidal Valenčiču njegov pesniški talent. Moja goreča želja je bila, da bi znal tudi jaz kovati tako lepe verze ...*"⁶

Valenčič se je nato iz goriške prepisal na gimnazijo v Ljubljano. Isti razred je obiskoval brat Ivana Cankarja, Karlo, v tem letniku pa je bil tudi Karol Capuder, poznejši zgodovinar in politik. Med drugimi dijaki na šoli pa velja omeniti Josipa Murna.⁷ Valenčič je končal gimnazijo leta 1900.

Določeno obdobje je stanoval skupaj z Ivanom Cankarjem na Streliški ulici v Ljubljani; to je bilo leta 1897, po materini smrti. V istem stanovanju sta bila tudi Karlo Cankar in njegov bratranec, poznejši umetnostni zgodovinar in pisatelj Izidor.⁸ Zaradi spora z dijaško gospodinjo se je Ivan Cankar kmalu odselil, pri čemer je nekaj časa skupaj s Kettejem bival na Vodmatu.

Stiki med Valenčičem in bratoma Cankar se niso omejevali le na skupno bivanje. Segali so tudi v Zadrugo, tajno dijaško združenje, v katerem so se kalili mladi slovenski literati.

Zadruga je imela narodni značaj, prav zaradi tega pa je delovala na skrivaj, saj šolske oblasti niso trpele tovrstne dejavnosti. Dokaz za to je preiskava v začetku šolskega leta 1893/94 proti skupini dijakov (med njimi je bil tudi Oton Župančič), ki so se zbirali okrog Janeza Evangelista Kreka.⁹

Zadruga je bila ustanovljena leta 1892 in je delovala do šolskega leta 1897/98. Med člani sta bila Ivan in Karlo Cankar, Dragotin Kette, Anton Dermota, Cvetko Golar, Lojz Kraigher, Rudolf Maister, Josip Murn, Dinko Puc, Oton Župančič idr.¹⁰

⁴ Dragotin Kette: Zbrano delo, 2. knjiga. Ljubljana 1976, str. 106-107.

⁵ Slovenski biografski leksikon, 13. zvezek. Ljubljana 1982, str. 323.

⁶ Alojz Gradnik: Zbrano delo, 5. knjiga. Ljubljana 2008, str. 285-286.

⁷ Jahresbericht des k.k. Staats-Obergymnasiums zu Laibach, 1896-1897, str. 79. Da je imel Valenčič stike z Murnom, pričajo omembe v Murnovih pismih. Gl. Josip Murn: Zbrano delo, 2. knjiga. Ljubljana 1954, str. 108, 112, 113, 123, 132 in 144.

⁸ Ivan Cankar: Zbrano delo, 13. knjiga. Ljubljana 1973, str. 13.

⁹ France Koblar: Ljubljanska dijaška "Zadruga". V: Slavistična revija, 1949 (dalje Koblar, Ljubljanska dijaška), str. 85.

¹⁰ France Koblar: Člani ljubljanske dijaške Zadruge. V: Slavistična revija, 1950, str. 156-165.

Člani Zadruga so se zbirali v različnih zasebnih prostorih, med drugim tudi na sami Streliški, v neposredni bližini stanovanja, kjer je stanoval Valenčič. Prirejali so redne sestanke in občne zборе ter imeli čitalnico. Kot je bilo zapisano v pravilih, se je Zadruga v prvi vrsti posvečala leposlovju, hkrati pa se lotevala tudi obravnave političnih vprašanj.

Člani so šteli kritiko za nujno potrebno pri razvijanju literarnega ustvarjanja, pri čemer so bili dosledni in hkrati tudi ostri. Na sestankih so prebirali svoja leposlovna dela, ki so jih ocenjevali sproti določeni člani; pri tem je sodeloval tudi Valenčič.

Valenčič je pristopil v Zadrugo med zadnjimi, skupina pa je kmalu potem razpadla tudi zaradi notranjih sporov.¹¹

V pismih Ivana Cankarja se Valenčič pojavlja na več mestih. V pismu Otonu Župančiču, datiranem 21. avgusta 1898, je napisal: "*Ali poznaš Valenčiča? On ti je po duši soroden - mlad fant z nedolžnim smehljajem in zaupnimi očmi. Če ta človek ne bo delal krasnih pesmi, naj gre spat moje kritično però ...*"¹²

Zanimivo pa je, da je le en dan pozneje svojemu bratu Karlu sporočil nekaj drugega, saj je o Valenčičevih verzih zapisal, da so "*še zmerom tako negotovi in začetniški, kakor nekdej. On potrebuje še mnogo časa ...*"¹³

Kljub temu prevladuje vtis, da je imel Cankar vseeno ugodno mnenje o Valenčiču. To je razvidno med drugim iz pisma bratu Karlu, datiranega 20. marca 1900: "*Kar mi pišeš o Valenčiču je žalostno. Morda se motiš.*"¹⁴

Prav Cankar je pozneje, leta 1901, Valenčiča priporočil Franu Govekarju, ki je iskal prevajalca za Rossinijevo romantično opero v treh dejanjih Viljem Tell. Oba, Valenčič in Cankar, sta takrat živela na Dunaju (Valenčič je obiskoval pravno fakulteto), s tem da je Cankar opozoril, da "*on (Valenčič - op. pisca) misli pisati celo izviren libreto, menda 'Krst pri Savici' ...*"¹⁵

Valenčič je sprejel prevajanje opere. Ta je naslednje leto prišla na oder v Ljubljano in doživela uspeh. Premierno so jo uprizorili marca 1902, nato pa jo še nekajkrat ponovili.¹⁶

Najbolj prepoznaven je bil vsekakor v revialnem tisku. Začel je z objavami v Zgodnji Danici,¹⁷ pozneje pa se nekako ustalil v dveh od najpomembnejših taktatnih literarnih revijah - Ljubljanskem zvonu in Slovanu. V slednjem je objavil pesem Vzorom (Ketteju in Murnu), kar jasno kaže na vpliv, ki sta ga imela nanj. Poleg slovenskih sodobnikov je tu očiteno še vpliv kulture latinskega sveta in filozofskih tokov, ki so oplajali nekatere takratne književne ustvarjalce. Med temi je bil Nietzsche, ki se pojavlja v eni od Valenčičevih pesmi.

Večina objavljenih pesmi je bila ljubezenskih, vrhunec pa je dosegel v popot-

¹¹ Pozneje so jo sicer skušali obnoviti (med drugimi tudi sam Valenčič), vendar prizadevanja so propadla. Gl. France Koblar, Ljubljanska dijaška, str. 103.

¹² Ivan Cankar: Zbrano delo, 27. knjiga. Ljubljana 1971, str. 8.

¹³ Ivan Cankar: Zbrano delo, 26. knjiga. Ljubljana 1970 (dalje Cankar, Zbrano delo 26), str. 41.

¹⁴ Cankar, Zbrano delo 26, str. 79. Ni znana vsebina pisma Karla Cankarja bratu Ivanu.

¹⁵ Fran Govekar: Pisma Ivana Cankarja meni. V: Ljubljanski zvon, 1934, str. 520-521. Pismo je datirano 15. oktobra 1901.

¹⁶ Repertoar slovenskih gledališč 1867-1967. Ljubljana 1967, str. 188.

¹⁷ Ta podatek najdemo v gradivu Zadruga, v katerem je za vsakega člana krajši opis. Narodna univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek, Ms 1466, mapa 1.

nem ciklu *La bella Venezia* (Ljubljanski zvon, 1905).¹⁸ Objavljal je tudi v Slovenki,¹⁹ ni pa znano, ali še kje drugje. Pesnil je tudi v sonetni obliki.

Fakulteto je začel obiskovati v študijskem letu 1900/01 in po štirih semestrih, poleti 1902, prekinil študij. Konec istega leta je začel enoletno prostovoljno vojaško službo. Tovrstno služenje vojske je bila skrajšana oblika vojaščine, za katero so imeli pravico obvezniki s srednješolsko izobrazbo. V istem času so to obliko vojaščine izkoristili nekateri znani Valenčičevi sodobniki, npr. Oton Župančič (rojen istega leta kot Valenčič), še prej pa Simon Rutar in Matija Murko.²⁰

Po zaključku vojaščine (pridobil je čin narednika)²¹ se je Valenčič spet vpisal na univerzo. Do poletja 1905 je opravil osmi semester in postal absolvent, kar je bil pogoj, da je lahko začel kariero javnega uslužbenca. Zaposlil se je kot odvetniški pripravnik v Gorici, doktorirati pa mu ni uspelo.²² Da je ohranil stike z nekdanjimi vrstniki iz šolskih let, nam priča razglednica s pozdravi, ki jo je Ivan Cankar poslal iz Gorice Ani Kesslerjevi 16. oktobra 1910 (dan prej je imel Cankar v tem mestu predavanje), na razglednici pa se pojavljajo tudi podpisi Valenčiča, Dermote in nekaterih drugih.²³

Po letu 1905 ni več objavljaj. Podatki o njegovem življenju v tem obdobju so zelo skromni. V literarnem zapisu o Valenčiču, ki ga je objavil takoj po pesnikovi smrti pravnik in publicist ter njegov znanec Vladimir Knaflič,²⁴ je v romansirani obliki v prvi osebi navedel: "... od Jamelj do Krna me je nosil poklic. Ob Soči in Vipavi, v pisarni in pred sodnim stolom sem iskal sreče, iskal dušo, ki čuti in razume; iskal uspeha, iskal družice, iskal ljubezni in prijateljstva tudi še, ko sem skoraj obupal nad njima ..." Iz tega izhaja nesrečna izkušnja v ljubezni (oziroma ljubeznih).

Nekaj več o Valenčiču pa izvemo iz razmišljanj Lojza Kraigherja o Cankarjevem literarnem delu, v tem primeru o črtici *Sraka in lastovice*, ki jo je Cankar objavil med prvo svetovno vojno v *Domu in svetu* in ki je izšla v zbirki črtic *Podobe iz sanj*. *Sraka in lastovice* je bila ena od dveh črtic, v kateri je Cankar omenil Valenčiča²⁵ Kraigherjev zapis nakazuje nemirno Valenčičevo zasebno življenje pred prvo svetovno vojno: "*Bil je dober pesnik iz Ilirske Bistrice. Nesrečen. Pred vojno se je pri 'Flegarju' nasproti bolnišnice petkrat ustrelil v glavo; a so ga rešili ...*"²⁶

¹⁸ Primorski slovenski biografski leksikon, 16. zvezek. Gorica 1990, str. 147.

¹⁹ Ohranjeno je krajše pismo, ki ga je l. 1902 poslal urednici Slovenke z Dunaja skupaj z nekaterimi pesmimi. Gl. Narodna univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek, Ms 1429.

²⁰ Rok Stergar: *Slovenci in vojska, 1867-1914*. Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana 2004, str. 35 in 36.

²¹ Podatki so iz kartotke Frana Valenčiča, ki jo hrani Državni arhiv v Trstu, Vojaški akti avstro-ogrske vojske 1850-1920, misc., črka V. V isti dokumentaciji najdemo opis njegove zunanosti: svetli lasje, sive oči, koničast nos, široka usta, koničasta brada, podolgovat obraz, 171 cm višine.

²² Podatke o študiju na Dunaju je avtorju tega prispevka posredoval arhiv univerze na Dunaju.

²³ Ivan Cankar: *Zbrano delo*, 29. knjiga. Ljubljana 1974, str. 471.

²⁴ V. K. (Vladimir Knaflič): *Fran Valenčič in drugi*. V: *Ljubljanski zvon*, 1916 (dalje Knaflič), str. 476-478. Knaflič je bil pred prvo svetovno vojno koncipient v pisarni Henrika Tume v Gorici, se pravi v istem kraju, kjer je služboval tudi Valenčič.

²⁵ Cankar je objavil *Srako in lastovice* l. 1917 isto leto kot črtico *Konec*, v kateri se prav tako pojavlja Valenčič. Skupaj z njim sta omenjena tudi Vladimir Milavec, leta 1915 še dijak na klasični gimnaziji v Ljubljani, in profesor Josip Berce, ki sta umrla kot vojaka med prvo svetovno vojno.

²⁶ Lojz Kraigher: *Zbrano delo*, 8. knjiga. Ljubljana 1987, str. 687 in 688.

V vojnem viharju

Po odsluženem vojaškem roku je Valenčič pripadal rezervni sestavi vojske, pri čemer se je redno udeleževal večtedenskih vojaških vaj rezervistov (npr. leta 1904 in 1907). Po izbruhu prve svetovne vojne so ga vpoklicali v vojsko; nekaj časa je bil v Ljubljani, nato na Štajerskem in končno na fronti na Krasu.²⁷ Imel je čin štabnega narednika.²⁸

Na kraškem bojišču je ostal do nesrečne sedme italijanske ofenzive. Ta je potekala sredi septembra 1916, s tem da je italijanski štab - potem ko so njegove čete med prejšnjo ofenzivo, le dober mesec pred tem, uspele zavzeti Gorico - pričakoval nov prodor. V pričakovanju na spopad so avstrijske oblasti pred tem preventivno izselile dobršen del prebivalstva, tudi iz daljne okolice; kljub temu da je ofenziva trajala le nekaj dni, pa je bila dokaj krvava ("*Tu je bruhala ... toča železja*" je zapisal Vladimir Knaflič). Italijanskim enotam napad sicer ni uspel,²⁹ avstro-ogrsko vojska pa je pri obrambi položajev plačala visoko ceno. 16. septembra je na koti 144 nad Jamljami padel tudi Valenčič. Knaflič je o njegovi smrti zapisal: "*Kroglja je bedak; gre, kamor hoče. Drobec ene je našel pot v čelo tihega misleca, prikritega pesnika, stoječega v kroju narednika nad žično oviro, zročega v izgubljeni raj ...*".³⁰

Valenčič je padel na skalnati vzpetini, znani z ledinskim imenom Gorjupa kopa (po neki drugi različici Gorjupa kupa). Nahaja se nedaleč stran od ladjedelniškega mesta Tržič (it. Monfalcone), v katerega so italijanske čete vkorakale že junija 1915; od tedaj naprej se je frontna črta na tistem delu bojišča, vse do kobariškega preboja jeseni 1917, le rahlo premaknila proti vzhodu. Gorjupa kopa se nahaja na robu slovenskega etničnega ozemlja, zato ni naključno, da je publicist Drago Pahor svojčas povzdignil ta kraj in vzkliknil: "*Na Gorjupi kopi, tam so naše meje, tam je naša kri ...*".³¹

Vojko Čeligoj se je svoj čas vprašal, kje ležijo Valenčičevi posmrtni ostanki. V prispevku ob njegovi smrti je bilo sicer zapisano, da "*sedaj počiva 'naš Valenko' v miru sredi bojnega trušča v nesrečni goriški dežel'*",³² vendar je jasno, da so njegove posmrtne ostanke tedaj pokopali le na začasno lokacijo. Od tam so ga po vsej verjetnosti prekopali na eno od pokopališč avstro-ogrskih vojakov, ki jih še danes najdemo tako na slovenski kot na italijanski strani meje. V seznamih grobov na tovrstnih pokopališčih na italijanski strani ni podatka o Franu Valenčiču, medtem ko so sezname padlih vojakov za slovenski del Goriške in Krasa nepopolni. K temu gre dodati, da zelo veliko grobov pripada neznanim padlim vojakom. Zato ne vemo, kje je (oziroma ali sploh je) Valenčič pokopan.

---

²⁷ Slovenski narod, 19. 10. 1916, str. 3, Vesti iz primorskih dežel. V tem prispevku, objavljenem ob smrti, je med drugim zapisano, da je bil "*v svoji službi jako vesten in natančen, dober jurist. Veliko pretrpel ...*", kar spet kaže na njegovo nemirno življenje pred vojno.

²⁸ To je razvidno iz osmrtnic, ki so jih objavili svojci v osrednjih slovenskih časopisih. Gl. Slovenski narod, 18. 10. 1916, str. 6. Podobna osmrtnica je izšla tudi v Slovencu.

²⁹ Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 135 in 136.

³⁰ Knaflič, str. 477.

³¹ Drago Pahor: Naše korenine v ledinah. V: Jadranski koledar 1979, Trst, str. 104-106.

³² Slovenski narod, 19. 10. 1916, str. 3, Vesti iz primorskih dežel.

Sklepna misel

Valenčič v svojem življenju ni pustil vidnih sledov na širšem javnem področju. V določenem obdobju je posegel le na področje poezije, pri čemer pa ni uspel izdati pesniške zbirke, čeprav bi - vsaj če sodimo po količini objavljenih pesmi in dejstvu, da je objavljaj v kakovostnih literarnih revijah - to lahko storil. Njegova pesniška produkcija ostaja raztresena in čaka na poglobljeno kritiško presojo literarne vede. Valenčičeva navzočnost na pesniškem področju je bila časovno vsekakor omejena, toliko bolj po umiku v zasebno življenje leta 1905.

Tako nam o njem ostaja krajša definicija iz Zgodovine slovenskega slovstva, ki nam izpostavlja nekatere njegove psihološke premise. Pisec te definicije je poudaril naslednje: "*Hudomušno razposajeno ljubeznivo čustvo in vrtajoča resnobna življenjska misel vidno razodevata Kettejev vpliv, a hkrati dajeta slutiti samoniklo in pomembno osebnost.*"³³

 Ivan Vogrič

 A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF FRAN VALENČIČ (1878-1916)

 S u m m a r y

Fran Valenčič (1878-1916), a poet and lawyer born in Ilirska Bistrica, is one of the writers tragically marked by World War I. His life ended at the Soča Front, where he fought in the ranks of the Austro-Hungarian Army as a lower ranking officer. Before that he had led an unsteady life, and in his younger years he had tested his skills as a writer.

The field of literature was what he was most distinguished at in a certain period, especially as his contributions were published in more widely known literature magazines (Ljubljanski zvon and Slovan) and with his translation of Rossini's opera William Tell, staged in Ljubljana in the beginning of the 20th century. This translation represented the pinnacle of his cultural work. His interest in literature also related to the activities of the secret student association Zadruga (active in the end of the 19th century in Ljubljana), where young Slovenian writers used to test their mettle, including the most famous representatives of the Slovenian modernism (Ivan Cankar, Josip Murn, Dragotin Kette, and so on). Valenčič was in close contact with them, so it is not a coincidence that they (and some others, first and foremost Alojz Gradnik) mentioned him several times in their memoirs or works.

---

³³ Zgodovina slovenskega slovstva, 5. knjiga. Ljubljana 1964, str. 218.

Because in 1905, without finishing his university studies, Valenčič retreated into private life (he got a job in Gorizia), he has not appeared at the cultural scene since. The poems he had published before then remained scattered; therefore he is scarcely included into any anthologies of Slovenian poetry.

Certain aspects of his life remain mysteriously uncertain, including the reasons why he left the literary circles, and also where he was buried. Valenčič fell during the 7th Italian Offensive at the Soča Battlefield in September 1916.

1.01
Prejeto 15. 9. 2008

UDK 322.28:902(497.4)"2008"

Pavel Jamnik*

Prikrita množična grobišča v Sloveniji Koliko je arheološkega dela pri izkopih grobišč in ugotavljanju njihovega obstoja?

IZVLEČEK

V članku so predstavljena prizadevanja Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč ter za vzpostavitev metodoloških okvirov izvedbe prekopov in sondiranj povojnih množičnih grobišč. Nakazan je obseg arheološkega dela, ki je za delo na takih grobiščih sprejemljiv, predstavljeni pa so tudi pomisleki o ideji vpeljave t. i. vojne arheologije za raziskovanje množičnih grobišč v Sloveniji.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, žrtve vojne, množična grobišča, metodologija, arheologija, stratigrafija

ABSTRACT

COVERED MASS GRAVE SITES IN SLOVENIA. THE AMOUNT OF ARCHAEOLOGICAL WORK INVOLVED IN UNEARTHING GRAVE SITES AND DETERMINING THEIR EXISTENCE

The article presents the efforts of the Commission of the Government of the Republic of Slovenia for Covered Grave Sites to establish the methodological framework for the realisation of reburial and probing the post-war mass grave sites. It also presents the scope of archaeological work, acceptable for activities at such grave sites, and the reservations about the idea of introducing the so-called military archaeology for the exploration of mass grave sites in Slovenia are outlined.

Key words: Slovenia, World War II, victims of war, mass grave sites, methodology, archaeology, stratigraphy

---

* Višji kriminalistični svetnik, vodja policijskega preiskovanja povojnih pobojev, Ministrstvo za notranje zadeve, Generalna policijska uprava, SI-1501 Ljubljana, Štefanova 2; e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

---

Uvod

Po letu 1990 smo v Sloveniji začeli odkrivati povojna množična grobišča, ki jih večinoma označuje predvsem prikritost obstoja. Odkrivanje grobišč in ugotavljanje okoliščin njihovega nastanka potekata sočasno s preiskovanjem nezastarljivih kaznivih dejanj, ki ga slovenska policija izvaja od leta 1995 pod delovnim imenom Sprava,¹ in v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ki je pristojna za evidentiranje grobišč, da bi tako pridobila čim več preverljivih podatkov o posameznem grobišču. Posledično so odkritja pripravljena za vpis v register nepremične kulturne dediščine.² S tem bodo tudi ta grobišča, ki so bila doslej zamolčana in velikokrat celo namerno uničevana, dobila status varovanega območja. Leta 2008 so bile v novem Zakonu o varstvu kulturne dediščine kot arheološke ostaline prepoznane "tudi stvari, povezane z grobišči, določenimi na podlagi predpisov o vojnih grobiščih",³ s tem pa so bili tudi za ta grobišča določeni postopki in merila za posege v varovano območje. Do sprejetja Zakona o varstvu kulturne dediščine je področje prikritih grobišč že urejal leta 2003 sprejeti Zakon o vojnih grobiščih,⁴ ki je v 27. in 28. členu opredelil pogoje za izvedbo prekopa in postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Zakon o vojnih grobiščih je tako leta 2003 na upravni ravni sicer opredelil možnosti posegov v grobišča, ni pa določil ustreznih načinov za to. Izkopi človeških skeletnih ostankov iz vojnih grobišč so dovoljeni, ko gre za sum storitve nezastarljivega kaznivega dejanja in ko so izpolnjeni pogoji za sodno odreditev t. i. ekshumacije tudi po Zakonu o kazenskem postopku RS.⁵

Ob prvih ekshumacijah po Zakonu o kazenskem postopku in prekopih po Zakonu o vojnih grobiščih v devetdesetih letih 20. stoletja se je izkazalo, da bo treba predpisati enotne metodološke okvire za izvedbo prekopov in postopkov ugotavljanja vojnih grobišč. Komisija Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč je, da bi poenotila način dela, začela reševati ta problem in predpisala metodološke okvire izvedbe del na prikritih grobiščih.

Ker so nekatera opravila pri ugotavljanju obstoja grobišč in pri prekopih primerljiva z arheološkim delom, v nadaljevanju predstavljam prizadevanja za oblikovanje metodologije dela pri ugotavljanju in izkopih/prekopih prikritih grobišč. Predstavil bom podobnosti z arheološkim delom glede na okoliščine nastanka povojnih množičnih prikritih grobišč in opredelil, v kolikšnem obsegu uporabiti arheološke metode dela in dokumentirati prekop, odkopane skeletne ostanke in predmete. V članku skušam kritično ovrednotiti idejo in predloge o vpeljavi terminoloških in metodoloških standardov vojne ali vojaške arheologije. Z opozo-

---

¹ Dokument MNZ UKS št. 0221/8-E-23 z dne 3. 1. 1995 in Sklep o imenovanju delovne skupine in podskupin za izvedbo nalog v akciji Sprava, št. 0221-7-Z-222/114-01-01, z dne 2. 11. 2001. Leta 2001 je bila v okviru Uprave kriminalistične policije Generalne policijske uprave ustanovljena posebna delovna skupina za preiskovanje povojnih pobojev in s tem reaktivirano leta 1995 začeto delo.

² Mitja Ferenc: Evidentiranje povojnih množičnih grobišč. V: Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2005-2008, Ljubljana 2008. Do konca leta 2007 je bilo evidentiranih 581 grobišč.

³ Uradni list RS, št. 16-485/2008. Zakon o varstvu kulturne dediščine.

⁴ Uradni list RS, št. 65/2003. Zakon o vojnih grobiščih. Zakon v 27. členu omogoča tudi izvedbo prekopa prikritega grobišča, za katerega lahko zaprosijo svojci, fizične ali pravne osebe, ki imajo za tako zaprosilo upravičen interes.

⁵ Uradni list RS, št. 96/2004. Zakon o kazenskem postopku.

rilom k racionalnemu metodološkemu pristopu opredeljujem, kaj je pri izkopih/prekopih povojnih prikritih grobišč smiselno glede na potrebe preiskovalcev in domnevnih svojcev ter katere od arheoloških metod dela in analiz niso potrebne, saj bi to le povečalo stroške izkopa/prekopa človeških ostankov.

Ekshumacije posmrtnih ostankov in prekopi prikritih grobišč do leta 2003

V letih 1996-1999 je bilo pri gradbenih delih v Celju (Ključec, Golovec) in Mariboru (Tezno) v protitankovskih jarkih najdeno večje število človeških kosti. Izkope človeških ostankov je po odredbi preiskovalnega sodnika opravil Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete v Ljubljani. To so bile prve ekshumacije množičnih grobišč žrtev povojnih pobojev v Sloveniji. Prakse za izvedbo takih specifičnih prekopov ni bilo, zato je bil odkop opravljen tako, da so človeške kosti sprti odstranjevali iz grobišča, skelete pa poskušali rekonstruirati ob grobišču (slika 1). Ob rekonstrukciji skeleta je bila opravljena osnovna sodnomedicinska ekspertiza, na podlagi katere bi bilo mogoče odgovoriti na vprašanja glede spola, starosti, časa in načina smrti.

Slika 1: Izkop grobišča Tezno pri Mariboru. Sprotno pobiranje kosti iz grobišča (foto PU Maribor)

Leta 2001 se je začel sodno odrejeni izkop zaklonišča nad Slovensko Bistrico. V kazenskopravnem smislu je bilo že na začetku tako kot vprašanje, kdo so storilci poboja, pomembno tudi vprašanje, kdo so pobiti, torej vprašanje možnosti identifikacije žrtev: če že ne identifikacije v ožjem smislu, tj. z imenom in priimkom osebe, pa vsaj v širšem smislu, statusne oziroma etične, verske ali socialne pripadnosti. Za odgovore na ta vprašanja je bilo treba izvesti odkop celotnega letalskega zaklonišča. Izkop v Slovenski Bistrici je bil opravljen po načelu frontalnega vkopavanja v porušeno cev protiletalskega zaklonišča, izkopani človeški ostanki pa so bili rekonstruirani pred zakloniščem. Tu je bila opravljena tudi osnovna sodno-

medicinska ekspertiza. Delo je potekalo v težkih in prostorsko omejenih razmerah, zato je bilo treba fizični izkop zaklonišča čim prej končati. Zaradi ilovnate zapolnitve in zrušitve rova zaklonišča je bil edini dostop do posmrtnih ostankov s frontalnim vkopom v smeri proti rovu (slika 2).

Slika 2: Frontalni vkop v zasuto protiletalsko zaklonišče v Slovenski Bistrici (foto PU Maribor)

S podatki, ki so bili pridobljeni ob ekshumaciji, je bilo sodišču sicer mogoče odgovoriti na zastavljena vprašanja, pokazalo pa se je, da bi bilo v drugačnih razmerah⁶ mogoče z izkopom, ki bi bil podoben arheološki metodi dela, pridobiti morda še nekatere druge podatke, predvsem o lastništvu predmetov žrtev in okoliščinah, v katerih so bile žrtve zakopane. Veliko lažja bi bila tudi sodnomedicinska obdelava izkopanih skeletnih ostankov, saj bi z izkopavanjem dobili skeletne celote in ne premešanih skeletnih ostankov, ki jih je ob takem številu skoraj nemogoče znova vzpostaviti v celoto.

Sočasno z raziskavami poveljnih grobišč v Sloveniji so v Bosni, na Hrvaškem in v Srbiji začeli izkopavati množična grobišča, ki so v devetdesetih letih 20. stoletja nastala na tem območju. Izkopavanja so v večini primerov za potrebe sodnih postopkov pred mednarodnim sodiščem v Haagu ter zaradi identifikacije žrtev in izročitve posmrtnih ostankov sorodnikom izvajali forenziki in antropologi mednarodnih institucij v sodelovanju z lokalnimi patologi in policijo. V teh primerih je bil torej namen ugotavljanja kazenskoprnih dejstev in izročitve posmrtnih ostankov svojem združen z izvajanjem sodno odrejenih ekshumacij. Z vidika pridobivanja dovoljenj za posege v grobišča se tukaj okoliščine razlikujejo od slovenskih, saj pri nas dovoljenje za prekope izdaja - in tako bo tudi v prihodnje - ministrstvo za delo na podlagi Zakona o vojnih grobiščih, za potrebe kazenskih postopkov pa sodišča na podlagi Zakona o kazenskem postopku. Postavitev enotnega metodološkega okvira

⁶ Delovne razmere v zaklonišču so bile zaradi razmočene ilovice in nerazpadlih mumificiranih delov trupel tako težke, da ni bilo nikakršne možnosti, da bi poskusili izkopati skeletne ostanke v anatomske legi na mestu, kjer je zakopano.

dela za slovenske potrebe bi pomenila poenotenje obeh načinov izvedbe izkopa/prekopa. Da bi se pri ekshumacijah čim bolj približali mednarodno uveljavljenim standardom in bi ob opravljeni ekshumaciji za nadaljnji postopek pridobili čim več uporabnih in preverljivih podatkov, smo vzpostavili stik z Evo Klonowsko, ki je v Bosni najbolj uveljavljena forenzična antropologinja. Seznanila nas je z uporabnimi nasveti glede organizacije dela in priprave množičnega grobišča za izvedbo ekshumacije. Klonowska je prav za forenzično-antropološka dela na grobiščih v Bosni pripravila in izdala tudi priročnik,⁷ ki je namenjen kriminalistom, forenzikom in sodnomedicinskim izvedencem, ki izvajajo ekshumacije množičnih vojnih grobišč.

Medtem ko smo se dogovarjali za študijski obisk v Bosni, je bila v Sloveniji odrejena sodnomedicinska ekshumacija grobišča Strelec - Jelenci pri Šmarjeških Toplicah.⁸ S tem je bila dana možnost, da poskusimo izkopati skeletne ostanke z

Slika 3: Grobišče Jelenci pri Šmarjeti na Dolenjskem. Prvi izkop množičnega grobišča, opravljen po arheološko primerljivi metodi dela (foto P. Jamnik)

⁷ Eva Klonowski: Uputstva za ekshumaciju i identifikaciju ljudskog skeleta. Physicians for human rights. GIK "OKO". Sarajevo 1997.

⁸ Številka grobišča v registru grobišč Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve je 170. Glej Mitja Ferenc: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje 2005, str. 69; Pavel Jamnik: Ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev "AKCIJA SPRAVA". Knjižnica MNZ RS, Ljubljana, 2004, str. 45.

metodo dela, ki bi jo vsaj v grobem lahko primerjali z arheološkimi metodami dela. Preiskovalni sodnik je na podlagi 165., 187., 248. in 252. člena Zakona o kazenskem postopku izvedenstvo za izvedbo ekshumacije odredil Inštitutu za sodno medicino.⁹ Kot vodja policijskega preiskovanja povojnih pobojev sem Inštitutu za sodno medicino predlagal, da opravimo t. i. arheološko primerljivi izkop grobišča. Pobuda je bila sprejeta. Po opravljeni ekshumaciji smo skupaj ugotovili izvajalci in predstavniki policije, da je s takim delom, čeprav traja na terenu nekoliko dlje kot do tedaj uporabljani t. i. klasični izkop,¹⁰ mogoče pridobiti pomembne in celovitejše podatke o žrtvah, načinu zakopa trupel in pripadnosti predmetov (slika 3). S tem je bil narejen prvi korak k vzpostavitvi poenotene metode dela, ki bi bila čim bolj primerljiva z mednarodno prakso in bi pri izvedbi prekopov na podlagi Zakona o vojnih grobiščih lahko k delu pritegnila tudi arheologe.¹¹

Zaradi pridobitve tudi praktičnih znanj pri izvajanju ekshumacij je bil leta 2005 opravljen ogled ekshumacije na množičnem grobišču Snagovo v bližini Zvornika v Bosni. Tam je potekala ekshumacija sekundarnega množičnega grobišča žrtev iz Srebrenice. Ugotovitve z ogleda grobišča Snagovo lahko strnemo v spoznanje, da je izvedba izkopa primerljiva z arheološkimi metodami dela po načinu horizontalnega odkopa grobišča, geodetskem pozicioniranju skeletov oziroma trupel in truplom pripadajočih predmetih. Trupla in skeletni ostanki se iz izkopa ne pobirajo sproti, temveč po izkopu celotnega grobnega prostora. S tem se pridobijo podatki o načinu zakopa, legi trupel, pripadnosti predmetov ob truplih, vrstnem redu nalaganja ali metanja trupel v grobno jamo, velikosti grobišča, načinu priprave grobišča, sekundarnosti ali primarnosti grobišča itd. - torej podatki, ki se s frontalnim kopianjem v grob in sprotim jemanjem posameznih kosti iz grobišča za vedno zabrišejo.

Ob opisanih izvedbah izkopov/prekopov je treba izpostaviti še en sklop dela z vojnimi, praviloma neoznačenimi grobišči ali grobovi. Gre za prekope, ki jih izvaja pooblaščen podjetje na podlagi mednarodnih sporazumov z Nemčijo in Italijo, ki urejata izkopavanje/prekopavanje grobov njihovih vojakov.¹² Prekopi se v teh primerih izvedejo tako, kot je to v navadi pri urejanju in prekopih na aktivnih pokopališčih. Ko so v zemeljski plasti, navadno pri strojnem odkopu, najdene človeške kosti, za katere je na podlagi podatkov na terenu poznana mikrolokacija, le-te poberejo iz zemlje in prepeljejo na za to določeno aktivno pokopališče, kjer jih ponovno pokopljejo. Podatek o pokopu se vpiše v pokopališko evidenco. Težave pri tovrstnih prekopih povzročajo osebni ali vojaški predmeti, za katere doslej ni bilo urejeno, kako je treba z njimi ravnati, zato so se praviloma izročali predstavniku tuje države, tj. podpisniku sporazuma. To področje sedaj ureja Zakon o varstvu kulturne dediščine.

⁹ Odredba za izvedbo ekshumacije Okrožnega sodišča v Novem mestu št. Kpd 111/2003 z dne 23. 4. 2003.

¹⁰ "Klasični izkop" v smislu do takrat izvedenih izkopov množičnih grobišč pomeni vkop na mestu, kjer naj bi bilo grobišče, in ob najdbi kosti sprotno pobiranje le-teh iz vkopa. Skeletni ostanki se ne odkopavajo horizontalno, temveč se kostem sledi s frontalnim pomikanjem v grobišče, kosti pa se sproti pobirajo iz nezamejene grobne jame.

¹¹ Leta 2003, ko so bili storjeni opisani prvi koraki k vzpostavitvi metodologije izvajanja prekopov množičnih grobišč, še ni bilo jasno, kako bo v prihodnosti urejen postopek prekopavanja grobišč in izdajanja dovoljenj za prekope. Zakon o varstvu kulturne dediščine je z uvrstitvijo povojnih množičnih grobišč v varstveni režim to uredil šele leta 2008.

¹² Uradni list RS, št. 10/1997, Sporazum med Vlado RS in Vlado Italijanske republike o urejanju vojnih grobišč; Uradni list RS št. 6/1999, Sporazum med Vlado RS in Zvezno republiko Nemčijo o vojnih grobovih.

Opredelitev metode izkopa/prekopa množičnih grobišč v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč

S sprejetjem Zakona o vojnih grobiščih, ki v 7. odstavku 28. člena določa, da "za že evidentirana domnevna grobišča, kjer obstoj posmrtnih človeških ostankov ni dokazan, se pa utemeljeno domneva njihov obstoj, lahko ministrstvo izda dovoljenje za izvedbo postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Ministrstvo o tem predhodno obvesti policijo in državno tožilstvo", se je zakonsko odprla tudi možnost preveritve obstoja množice grobišč, pri katerih je bila mikrolokacija le približno znana ali celo neznana, zbrani ustni viri pa so nedvomno kazali na obstoj prikritega grobišča. V praksi vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč se je tako ugotavljanje poimenovalo "sondiranje".

Komisija je na pobudo takratnega ministra za delo, družino in socialne zadeve, v katerega pristojnost spada tudi izvajanje ZVG, pripravila *Protokol postopka prekopa vojnega grobišča*, s katerim so se razmejile pristojnosti posameznih subjektov, vpletenih v reševanje in preiskovanje povojnih grobišč, in opredelile zakonite poti za izvedbo posameznih postopkov. Protokol je omenjena komisija obravnavala in sprejela na svoji 7. redni seji 21. 6. 2006.¹³

Preiskava grobišč po Zakonu o kazenskem postopku in Zakonu o vojnih grobiščih¹⁴

Ko se na kakršen koli način odkrije do takrat neznano grobišče, je policija dolžna začeti preiskovati, ali je grobišče nastalo kot posledica kaznivega dejanja. Policija torej ravna v skladu s 148. členom Zakona o kazenskem postopku. O odkritju grobišča in o svojih prvih ugotovitvah obvesti državnega tožilca, ki v skladu s členom 160 a Zakona o kazenskem postopku prevzame vodenje in usmerjanje policijskih preiskovalnih dejanj. Če se pri tem ugotovi, da gre za domnevno vojno grobišče, lahko državni tožilec preiskovalnemu sodniku predlaga izvedbo nujnih preiskovalnih dejanj za pridobitev dokazov in odkritje storilca. Med te preiskovalne ukrepe lahko spada tudi odreditev ekshumacije.

Če preiskovalni sodnik ne odredi preiskovalnih dejanj oziroma državni tožilec ne nadaljuje kazenskega pregona, pomeni, da zbrani podatki o nastanku grobišča in žrtvah, ki jih je bilo glede na objektivne okoliščine mogoče pridobiti, ne dosega dokazne norme, na podlagi katere bi bilo mogoče začeti kazenski pregon zoper osebe, ki so domnevno sodelovale pri nastanku grobišča. To pomeni, da je policijsko in tožilsko delo do pridobitve novih ali dodatnih dejstev zaključeno.

Od končanega policijsko-tožilskega dela naprej je mogoče izvajati aktivnosti na grobiščih na podlagi Zakona o vojnih grobiščih. Sedmi odstavek 28. člena ZVG namreč določa, da za že evidentirana domnevna grobišča, kjer obstoj posmrtnih človeških ostankov ni dokazan, se pa utemeljeno domneva njihov obstoj, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve lahko izda dovoljenje za izvedbo postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Ministrstvo o tem poprej obvesti policijo in državno tožilstvo. Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih

---

¹³ Zapisnik komisije 17400-22/2005-30 z dne 21. 6. 2006.

¹⁴ V tem poglavju navajamo del protokola, ki opredeljuje pristojnosti ob sondiranjih in izkopih.

grobišč lahko sprejme predlog sklepa, da se opravi prekop in pokop posmrtnih ostankov, najdenih v vojnem grobišču. Vlada lahko na podlagi predloga sklepa, če za to obstaja javni interes, sklene, da Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve financira in vodi postopek prekopa, ali pa določi sofinanciranje z drugimi subjekti, ki imajo za to upravičen interes.

Tako nadaljevanje del na posameznem grobišču pomeni dve bistveni možnosti: s sondiranjem je mogoče potrditi ali ovreči domneve o grobišču, ki v policijsko-tožilski preiskavi niso bile potrjene ali ovržene, z izvedbo prekopa pa pridobiti morda tista nova ali dodatna dejstva, na podlagi katerih bi se lahko nadaljeval predkazenski in/ali kazenski postopek, ki se je prej po izčrpanju možnosti, ki jih omogoča Zakon o kazenskem postopku, moral zaključiti.

Vladna komisija je na svoji 4. redni seji z dne 26. januarja 2006¹⁵ obravnavala in sprejela predlog postavljenih metodoloških okvirov za potek izvajanja prekopov, ki je nastal kot rezultat izkušenj tako "klasično" izvedenih in sodno odrejenih ekshumacij kot tudi ekshumacije, izvedene z arheološkemu delu primerljivo metodo (Jelenci). Izhodišče za oblikovanje metodologije je bil tudi že uveljavljen način dela v Bosni in na Hrvaškem. Temeljne lastnosti sprejete "metodologije" so:

Sondiranje se izvaja na domnevnih grobiščih, kjer mikrolokacija zakopa žrtev ni znana, na grobiščih, kjer je nujno zamejiti obseg grobišča (npr. protitankovski jarki, bombni kraterji, jame), ali na mestih, kjer ustni viri nakazujejo grobišče, ogled na terenu pa ne omogoča identifikacije niti širše lokacije grobišča. Sondiranje poteka strojno ali ročno v obsegu širine vkopa 1 m x 1 m ali 0,5 m x 2 m do globine kostnih ostankov. Ob najdbi prvih kostnih ostankov se vsa dela takoj ustavijo, na terenu se vzpostavi prejšnje stanje. Ob sondiranju je nujna navzočnost antropološkega ali sodnomedicinskega strokovnjaka, ki za najdene kosti poda mnenje, ali gre za človeške ostanke.

Prekop se izvede po forenzično, arheološko in antropološko primerljivi metodi dela. To pomeni, da se pri prekopu uporabi način odstranjevanja zemeljskih plasti nad skeleti, kakor ga izvajajo arheologi pri svojem delu, najdeni ostanki pa se nato zavarujejo in dokumentirajo po forenzičnih načelih (fotodokumentacija, zavarovanje sledi poškodb, izolacija in identifikacija najdenih predmetov). Glede na napredek forenzike je treba pri najdenih skeletnih ostankih zavarovati vzorce DNK za analize, ki se opravijo takoj ali pozneje.

Izvajanje prekopov po zgoraj začrtanih načelih izvajajo ponudniki, izbrani na javnem razpisu, ki ga pripravi Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, in tudi izbere izvajalca del.

Predmeti iz grobišč so poseben segment prekopov: v prvi vrsti se uporabljajo kot predmet, prek katerega je o pobitih in dogodku mogoče dobiti zaenkrat še celo največ podatkov, zato morajo biti zavarovani po kriminalistično-forenzičnih načelih in dokumentirani. Ker so ti predmeti obenem zgodovinski predmeti, ki jih je treba varovati in hraniti po načelih muzejske stroke, se odstopajo muzejski ustanovi, ki jih obdela in uporablja v smislu muzejskega eksponata (Muzej novejšje zgodovine).

Priporočila Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč so bila upoštevana, dovoljenje za izvedbo prekopa, ki ga izda Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, pa ob "izpolnjevanju pogojev za prekop" upravičencu od leta 2006 predpisuje tudi načela, po katerih mora biti izveden prekop.

¹⁵ Zapisnik komisije 17400-22/2005-10 z dne 26. 1. 2006.

V praksi pomeni uveljavitev opisanih standardov in metodologije dela velik napredek. Leta 2006 so bili v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč ali drugih upravičenih subjektov opravljeni prekopi skeletnih ostankov iz Brezna pri Konfinu I, kjer je antropološka analiza starih poškodb ranjencev in bolnikov omogočila tudi individualno identifikacijo nekaterih skeletnih ostankov.¹⁶ Prekopi v Lovrenški grapi pri Škofji Loki in na škofjeloškem gradu pa so poleg antropoloških podatkov o žrtvah in izkopu skeletnih celot z arheološko opravljenim izkopom prispevali tudi pomembne podatke o načinu zakopa žrtev, obsegu grobne jame in načinu usmrnitve, mogoče pa je bilo tudi povezati lastništvo najdenih predmetov s konkretnim skeletom, kar je pomemben podatek za identifikacijo. Pomembno je, da je izkopavanje vodil in nadziral arheolog, ki ga je izbrani izvajalec del najel za upravičenega naročnika.

Zelo pomembno je, da so bili predpisani standardi prekopa in izkopa množičnih grobišč upoštevani tudi pri sodno odrejenih ekshumacijah. Torej pri drugi poti, po kateri je mogoče izvajati izkope množičnih grobišč. Novembra 2006 je preiskovalni sodnik Okrožnega sodišča v Kranju Inštitutu za sodno medicino odredil ekshumacijo prikrita grobišča na gradbišču avtoceste v Lescah na Gorenjskem.¹⁷ Tudi tu je bil izkop grobišča opravljen po arheološko primerljivi metodi dela. Pridobljeni podatki o grobišču so omogočili rekonstrukcijo načina zakopa žrtev, načina poboja, povezave predmetov z žrtvijo, rekonstrukcijo vrstnega reda metanja žrtev v grobišče in podrobnosti o vsakem posameznem skeletu, ki bi bili pri "klasičnem izkopu" izgubljeni za vedno (slika 4).

Slika 4: Grobišče Lesce na Gorenjskem. Izkop posmrtnih ostankov, opravljen po sprejeti metodologiji Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (foto P. Jamnik)

¹⁶ Petra Seljak-Leben: Antropološka analiza skeletnih ostankov iz jame Brezno pri Konfinu I. V: Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2004-2008, Ljubljana 2008.

¹⁷ Odredba Okrožnega sodišča v Kranju št. Kpd 458/2006 z dne 23. 11. 2006.

Leta 2007 so bila v okviru Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč opravljena sondiranja na grobiščih Tezno, Kidričevo, Marija Reka in Pohorje. Na Pohorju je bil izveden tudi izkop enega od grobišč.¹⁸ Pri delu se je pokazalo nekaj metodoloških pomanjkljivosti, ki so se navezovale na pristojnost posameznega udeleženca sondiranja ali prekopa. Za razrešitev teh pomanjkljivosti in določitev odgovornosti udeležencev pri delih je vladna komisija 13. februarja 2007 na 15. seji¹⁹ sprejela dopolnjene smernice za izvedbo sondiranja in prekopov. V dopolnitvah so natančneje opredeljeni nadzor nad izbranim izvajalcem del in časovni okvir za pripravo poročil o izvedenih delih ter določeno finančno vrednotenje dela posameznega udeleženca prekopa. Izvajanje sondiranja in prekopov na podlagi Zakona o vojnih grobiščih poteka po sprejetih načelih tudi v letu 2008.

Primerjava med potrebovanimi podatki o prikritem grobišču in možnostmi arheološkega izkopa množičnega grobišča

---

Do sedaj smo predstavili prizadevanja za vzpostavitev enotne metodologije dela, ocenjujemo pa, da je na tem mestu treba ločevati med podatki, ki jih lahko z rekonstruiranjem preteklih dogajanj na podlagi ohranjenih materialnih ostankov ponudi arheologija, in na drugi strani potrebami tistih, ki se z grobišči ukvarjajo v preiskovalnem smislu, ali le upravičenimi fizičnimi ali pravnimi osebami, ki lahko zaprosijo za dovoljenje za prekop. Kljub uvrstitvi vojnih grobišč v Zakon o varstvu kulturne dediščine se moramo zavedati, da prikrita množična grobišča vsaj v trenutni fazi še ne morejo biti predvsem predmet znanstvenega preučevanja - izkopavanje množičnih grobišč v samo znanstvene namene niti nima zakonske podlage v obstoječi zakonodaji. Dela na grobiščih se zaenkrat izvajajo izključno zaradi preiskovalnega, humanitarnega in sanitarnega razloga. Prav zato se zdijo predlogi za vpeljavo arheološke podstroke, t. i. vojne ali vojaške arheologije, zaenkrat še neupravičeni ali morda, blažje rečeno, prezgodnji. Davorin Vuga je v svojem predlogu in pobudi za razmislek v tej smeri Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč predstavil nekaj primerov vojne ali vojaške arheologije iz literature (bitka generala Georgea Armstronga Custra s Suji leta 1876, razbitina bojne ladje Arizona v Pearl Harborju, ladja Bismarck kot vojno grobišče zgodovinskega in arheološkega spomenika).²⁰ V predlogu je izpostavil primer arheološkega izkopa grobov nemških vojakov na Volmajerjevi ulici na Ptujju leta 2001, ki so bili "v čisti arheološki plasti prazgodovinskega in rimskega Ptujja". Vuga je ta primer označil kot "prvo strokovno oziroma znanstveno izkopavanje nekega vojnega pokopališča pri nas, ki pomeni hkrati pionirski poseg na področju vojne arheologije, ki jo pri nas kot takšno še moramo definirati".²¹ V predlogu Vuge je moč razbrati prav to, na kar smo želeli opozoriti s pričujočim prispevkom: na poskus, da bi delo s povojnimi množičnimi grobišči pripeljalo v polje znanstvenega dela, za kar pa je po našem mnenju v konkretnem primeru slovenskih množičnih grobišč še prezgodaj.

¹⁸ Grobišče Areh 3, evidenčna številka 475 v registru Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve.

¹⁹ Zapisnik 15. seje komisije 17400-22/2005-101 z dne 13. 2. 2008.

²⁰ Davorin Vuga: Pobuda v zvezi s prekopom in oskrbo grobov žrtev II. svetovne vojne. Predlog Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč z dne 25. 8. 2005, št. 064 - 20/2005/4. Arhiv komisije, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

²¹ Vuga, prav tam, str. 3.

Seveda je ob pomisleku glede Vugovega predloga za vzpostavitev vojne arheologije uvrstitev v varovalni režim, kakršnega predvideva Zakon o varstvu naravne dediščine, potreben in pomemben napredek pri vzpostavljanju enotnih varovalnih režimov tudi za taka grobišča. Še zlasti je uvrstitev dragocena zaradi varovanja in zaščite predmetov v grobiščih ali ob njih ter zaradi preprečevanja nedovoljenih posegov in nadaljnega uničevanja ali prikrivanja množičnih grobišč.

Kot smo zapisali že v uvodu, je pomembno razumno uporabiti metode dela in opraviti možne analize, da s pretiravanjem in pomikanjem dela na množičnih grobiščih v področje znanosti po nepotrebnem ne povečujemo stroškov, s tem pa le zaviramo nadaljnje delo. Arheologija želi v čim večji meri rekonstruirati čas, okolje, dogajanje ali dogodek iz preteklega življenja na konkretnem arheološkem najdišču, nova spoznanja pa primerjati in/ali vključiti v tipološke in kronološke sheme. Ker pisnih virov ni, je uspešnost rekonstrukcije preteklega dogajanja odvisna izključno od izkopavalnih metod in med izkopavanji pridobljenih podatkov in materialov za kasnejše arheološke poizkopavalne študije in spremljajoče naravoslovne, fizikalne in statistične analize. Potrebno je torej natančno, počasno in premišljeno delo, saj zaradi destruktivne metode dela, kar izkopavanje zagotovo je, popravljane storjenih napak na že izkopanem območju ni več mogoče. Čim natančnejše je izkopavanje in čim več je multidisciplinarnih pristopov, tem večje so možnosti za objektivnejšo rekonstrukcijo minulega dogajanja.

Slika 5: Areh na Pohorju. Z razlago stratigrafije je treba odgovoriti na manj vprašanj kot pri arheološkem izkopavanju grobišč (foto P. Jamnik)

Pri množičnih prikritih grobiščih je stanje povsem drugačno. Prikritost pomeni sicer le večje ali manjše fizično zakritje grobišča na terenu, vendar o skoraj vseh grobiščih v okolici obstajajo ustni viri. Čeprav ustni viri ne morejo veljati za izključne vire, pa je na njihovi podlagi mogoče rekonstruirati dogodek z marsi-

katero podrobnostjo, ki sega celo do datuma izvedbe poboja. Pri preiskavi množičnih grobišč torej skorajda ne iščemo odgovorov, na katere išče na arheoloških najdiščih odgovore arheologija: kdaj, zakaj in koliko časa. Zanimajo nas predvsem naslednja vprašanja: kdo so žrtve in kdo storilci, na kakšen način so bile žrtve usmrčene, s katero vrsto orožja/orodja ter kako je nastalo grobišče oziroma je bilo zakrito/prekrito. Če za primerjavo vzamemo le ugotavljanja stratigrafije: v arheologiji je stratigrafski položaj najdb in najdišča temeljnega pomena za interpretacijo. Interpretacija zaporedja depozitov je v arheologiji izhodišče za nadaljnje delo. Pri množičnih grobiščih pa je vprašanje stratigrafije skoraj zanemarljivo. Tu nas zanima le, ali gre za sočasni pokop in kako je bilo grobišče prekrito oziroma zakrito (slika 5). Torej preprosta vprašanja, ki pri stratigrafskih ugotavljanjih ne zahtevajo tako natančnih izkopavalnih tehnik kot pri arheološkem delu. Posledično je manj zahtevno tudi dokumentiranje izkopa grobišča kot dokumentiranje izkopa arheološkega grobišča ali groba. Delitev izkopavalne površine na sektorje, segmente ali stratum, kar sicer služi natančnemu dokumentiranju izkopavalnega polja in beleženju najdb pri arheološkem izkopavanju najdišč, skoraj nikoli ni potrebna. Natančno skiciranje in geodetsko pozicioniranje odkopanih skeletnih ostankov na množičnem grobišču bi bili dve od stvari, ki delo peljejo v izključno znanstveno obravnavanje množičnih grobišč in to seveda povečuje finančne stroške izvedbe izkopa/prekopa. Po naši oceni taka dokumentacija ni potrebna, saj v nadaljevanju ne koristi ničemur. Pri dokumentiranju množičnih grobišč zato zadostuje že osnovna skica, podprta s fotografijami posameznih skeletov in njim pripadajočih predmetov.²²

Ena od pomembnih razlik med arheološkim grobiščem in množičnim grobiščem povojnih pobojev so tudi še živeči ali domnevni sorodniki žrtev, zato je pri izkopu/prekopu potrebne veliko več pietetne taktosti kot pri arheoloških grobiščih, saj so osebe, ki so kot svojci pridobile dovoljenje za prekop/izkop, čustveno prizadete. Pomemben je tudi psihološki vidik, kajti člani družine ali domnevni člani družine svoje mrtve težko sprejmejo kot predmet arheološke obdelave.

Povojna množična grobišča so na različnih mestih, kar zahteva prilagajanje metodologije dela, in tudi zaradi tega ni mogoče v celoti prevzeti vseh opravil arheološke metodologije dela. Povsem drugačne možnosti izkopavanja so v brez-nih kot v grobnih jamah, izkopanih za ta namen. Primer izkopa brezna pri Konfinu I leta 2007²³ je pokazal, da izkop človeških ostankov iz brezna ni primerljiv z metodološkimi pristopi pri izkopavanju jamskih arheoloških najdišč.²⁴ Naslednja

²² Na območju bivše Jugoslavije, se geodetsko pozicioniranje človeških ostankov in najdb izvaja, vendar je izvajalcem tam v prvi vrsti pomembno vodilo vrniti prave skeletne ostanke pravim sorodnikom. Na množičnih grobiščih v Sloveniji bi zato geodetsko pozicioniranje prišlo v poštev le v primerih, ko se izkop izvaja z namenom prekopa žrtev s poznano identiteto.

²³ Človeški skeletni ostanki na dnu brezna so se v procesu razkroja pomešali med seboj, dodatne poškodbe skeletnih celot pa je povzročilo tudi miniranje jame in zasipanje človeških ostankov. Zato se ni dalo več izkopati skeletnih celot, možna sta bila le sprotno pobiranje kosti iz jame in antropološka obdelava ostankov na površju.

²⁴ Glede metodoloških pristopov in njihovega dokumentiranja pri arheoloških izkopavanjih v jamah je delo neenotno celo znotraj arheološke teorije in prakse (glej Martina Knavs: Arheološka izkopavanja v jamah in pod skalnimi previsi. Študijski primeri. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana 2007, str. 90-91), zato samo sklicevanje na upoštevanje in uporabo arheoloških metod dela, kot to poudari Davorin Vuga v predlogu Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, (glej opombo 20) kljub sicer vsem arheologom poznanim teoretičnim načelom izkopavalnih metod, žal ni dovolj.

pomembna okoliščina, ki jo je treba upoštevati, je sorazmerno kratek čas od nastanka množičnega grobišča. To v veliko primerih pomeni, da človeški ostanki še niso skeletizirani in da so navzoči še ostanki tkiva in tkanin ali so človeški ostanki celo naravno mumificirani. V takih primerih je zaradi procesov razkrajanja treba delo opraviti čim hitreje, izkopavalci pa morajo bistveno več pozornosti kot pri izkopu arheološkega grobišča nameniti osebni zaščiti.

Iz vseh opisanih dilem in nujnih omejitev dela pri izvedbi izkopa/prekopa množičnih povojnih grobišč, ocenjujemo, da bi terminološko še najbolj zaokrožili poimenovanje dela na takih grobiščih z besedno zvezo "arheološkim metodam podobno delo". Tako terminološko poimenovanje je pri pripravi metodologije dela uporabila tudi Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, v praksi pa so kot primer, kako naj bi bilo delo opravljeno, lahko za zgled izkopi, ki so bili opravljeni leta 2007 na letališču Lesce in v Lovrenški grapi pri Škofji Loki.

Pavel Jamnik

COVERED MASS GRAVE SITES IN SLOVENIA. THE AMOUNT OF ARCHAEOLOGICAL WORK INVOLVED IN UNEARTHING GRAVE SITES AND DETERMINING THEIR EXISTENCE

S u m m a r y

The new 2008 Cultural Heritage Protection Act also recognises "matters, connected to grave sites, specified on the basis of war grave sites legislation" as archaeological remains; thus certain procedures and measures in regard to the interventions at the protected sites have also been set out for these grave sites. A question arises which of the archaeological methods of work and analyses are prudent for the work at the grave sites, and which of them would only increase the expenses of unearthing/reburying human remains. During the first exhumations of mass grave sites containing victims of post-war executions in Slovenia, the practice for the realisation of such specific reburials did not exist yet, therefore the exhumations were carried out in the following way: the human bones were removed from the grave site as the unearthing proceeded, and attempts were made to reconstruct the skeletons next to the grave site (picture 1). In 2001, the court-ordered exhumation of the dugout above Slovenska Bistrica began. Due to the argillaceous material and a cave-in in the tunnel of the dugout, the only possible access to the remains was with a frontal excavation in the direction towards the tunnel (picture 2).

The exhumation of the grave site Strelec - Jelenci pri Šmarjeških toplicah in 2003 presented us with a possibility to try and dig up the skeletal remains with a method of work which could be at least roughly compared to archaeological methods, thus attempting to acquire the important and more comprehensive information about this grave site and the victims it contained (picture 3). At the 4th regular session on 26 January 2006, the Commission of the Government of the Republic of Slovenia for the Issue of Covered Grave Sites discussed and accepted a proposal on the methodological framework for the realisation of reburials and the so-called probings. The already established way of work in Bosnia and Croatia was one of the foundations for the determination of the methodology. It was important that an archaeologist, chosen by the contractor in the name of the entitled contracting entity, managed and supervised the exhumation. In the following years, the accepted standards of reburials and exhumations of mass grave sites were also taken into account in the court-ordered exhumations, which was obvious during the exhumation of the Lesce grave site (picture 4).

However, we estimate that here we should distinguish between the information which archaeology can ensure through the reconstruction of past events on the basis of preserved material remains, and, on the other hand, the needs of those who explore grave sites in the investigative sense. Despite the inclusion of war grave sites into the scope of the Cultural Heritage Protection Act we should be aware that the covered mass grave sites, at least at this stage, cannot yet be first and foremost a subject of scientific study - the exhumations of mass grave sites with purely scientific intentions do not even have a basis in the existent legislation. For now, work at grave sites is carried out because of investigative, humanitarian and sanitarian reasons exclusively. That is why suggestions about the introduction of an archaeological subspecialty, the so-called war or military archaeology, in connection with the issues of

post-war mass grave sites are unjustified or too early at this time. It is important that reasonable work methods be used and the possible analyses be carried out prudently, in order to avoid increasing the expenses unnecessarily and impeding further work by exaggerating and pushing the work at the mass grave sites into the field of science. During the investigations of mass grave sites we are mostly interested in the following questions: the identity of the victims and the perpetrators, the manner in which the victims were executed, what kind of weapons were used for the executions, and how the grave site was created, or, whether it was concealed/covered). These are questions which, during the stratigraphic work, do not call for such precise techniques of unearthing as in archaeological work (picture 5). Consequently documenting grave sites is also less demanding than documenting archaeological grave sites or graves. The distribution of the area into sectors, segments or stratum, which is usually used for precise documenting of the unearthing and for noting the finds at archaeological digs, is almost never necessary. Precise sketching and geodetic positioning of the uncovered skeletal remains at mass grave sites would represent two examples of activities which would take the work into the exclusive realm of scientific treatment of mass grave sites and, of course, increase the financial expenses of the exhumation/reburial. In our opinion such documentation is unnecessary, since it would serve no purpose in the future. Therefore the basic sketch, supported with photographs of individual skeletons and items belonging to them, is enough as far as the documenting of mass grave sites is concerned. The psychological aspect is also important, because family members or presumed family members have a hard time accepting their dead as a subject of archaeological research. The short time that passed from the creation of the mass grave sites in many cases also means that the human remains have not completely decomposed into skeletons yet - that the remains or tissue and textiles are still present, or that the human remains have even been naturally mummified. In these cases the work must be carried out as quickly as possible due to the decomposition processes, and the diggers here must focus much more on their personal protection than at archaeological digs.

In memoriam

Sonja Reisp (1931-2008)

Drago kolegico Sonjo Golob, poročeno Reisp, rojeno v Ljubljani 28. januarja 1931, doma z imenitnega Starega trga, ki ji je bil vedno pri srcu, sem spoznala v času študija v zgodovinskem seminarju. To je bila predavalnica, v kateri smo študenti vseh letnikov poslušali ciklična predavanja tako iz občje kot iz narodne zgodovine. Tu smo spoznali že starejše kolege in kolegice in tudi mlajše, ki so se komaj vpisali na zgodovino in smo imeli "status bruca in brucke". Oddelek za zgodovino je bil v tistih letih še v pritličnih prostorih častitljive in meni zelo ljube Plečnikove Narodne in univerzitetne knjižnice na Turjaški ulici 1. V nasprotnem traktu pritličja pa je bil oddelek za slavistiko. V seminarju, kot smo poimenovali predavalnico, smo se zadrževali tudi po predavanjih, posebno vozači so se radi zadrževali dlje časa. To je bil tedaj za nas študente prijeten prostor, kjer smo se pogovarjali o profesorjih, pa kako je na izpitih, kje bomo dobili gradivo za študij itd. Posebej radi smo poslušali starejše študente in študentke, ki so imeli že večletne izkušnje; te so nam prišle zelo prav. V seminarju smo tudi "strokovno debatirali" ter se preverjali, koliko znanja smo od posameznih predavanj že usvojili. Še danes se spominjam prvega srečanja s simpatično in samozavestno Sonjo. V seminarju sva se pred zemljevidom kar hitro začeli pogovarjati in Sonja, ki je bila v višjem letniku, mi je zaupala svoje izkušnje. Obstajala je tudi predavalnica za študente zgodovine v pritličju tedanje realne gimnazije v Vegovi ulici, kjer smo poslušali predavanja dr. Milka Kosa, dr. Frana Zwittera in latinščino, ki jo je z veliko ljubeznijo poučeval Franc Gnjezda. Prav v tej stavbi smo se večkrat srečevali s Sonjo in njenim izvoljencem Brankom Reispom. Oba sta bila, kot sem kmalu izvedela, sprva študenta medicinske fakultete, vendar ju je bolj pritegovala zgodovina. Toda Sonja se je tudi potem zelo zanimala za medicino in spremljala nova dognanja, in to tako zavzeto, da je imela za laika kar dobro znanje o prenekaterem vprašanju iz medicinske stroke. O tej je rada spregovorila v družbi ali v osebnem pogovoru. Imela pa je tudi veselje do pravne vede, ki ji je bila zelo naklonjena. Posebej smo je bili študenti veseli na izletih; bila je duhovita in zelo družabna, izstopala pa je tudi po tem, da je kar po materinsko poskrbela, da smo naročili za študentske razmere okusno malico in po vrhu še kak kozarček dobrega vina.

Leta so minevala in Sonja Reisp je diplomirala 1964 na Filozofski fakulteti v Ljubljani na Oddelku za zgodovino, in sicer iz občje zgodovine pod A in narodne

zgodovine pod B ter dobila naziv profesor zgodovine. Dne 15. oktobra istega leta je postala naša kolegica na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kasnejšem Inštitutu za novejšo zgodovino. Prišla je med kolegice, s katerimi se je družila že v zgodovinskem seminarju. Od teh jih je bilo nekaj tudi v arhivskem oddelku tedanjega inštituta, kjer je v družbi ob jutranji kavi rada komentirala tedanja politična, kulturna in druga dogajanja, o katerih je bila vselej na tekočem. Sprva je bila zaposlena kot asistentka dokumentaristka v oddelku za dokumentacijo na omenjenem inštitutu. V tem času je s sodelavkami pripravljala izbor dokumentov - slovenskih letakov - o praznovanju oktobrske revolucije. Delo je izšlo v publikaciji *Oktobar u Jugoslaviji 1918-1945. Izbor dokumenata o godišnjicama oktobra* (Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1967). Prav tako je Sonja Reisp sodelovala z inštitutsko bibliotekarko Darjo Ravniharjevo pri zbiranju slovenskega gradiva, ki je bilo objavljeno v publikaciji *Oktobarska socijalistička revolucija. Bibliografija posebnih izdanja i članaka iz radničke periodike 1917-1945*. (Zajednica instituta za izučavanje radničkog pokreta i Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1967).

Kmalu pa se je Sonja Reisp skupaj s kolegicami Štefko Zadnik, Rezko Traven in podpisano lotila bibliografije člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od leta 1917 do 1941 pod mentorstvom priznanega bibliografa prof. Jožeta Munde. Omenjena bibliografija je bila sestavni del inštitutovega raziskovalnega programa. Kot beremo v poročilu tedanjega vodje znanstvenoraziskovalnega oddelka dr. Franceta Škerla, objavljenem v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1970, je bil namreč že vrsto let govor tudi o potrebi po bibliografijah. O pomanjkanju različnih bibliografij za raziskovalno delo slovenske preteklosti so razpravljavci, nekateri so bili tudi iz zgodovinskega oddelka ljubljanske Filozofske fakultete, ugotavljali vrzel tudi za obdobje med obema vojnama. Prav bibliografija člankov, pomembnega vira v časnikih in časopisih, ki je sestavni del določenega tematskega sklopa v preteklem zgodovinskem procesu, ter ob pomanjkanju arhivskega gradiva naj bi bila dobrodošla. Seveda naj bi se v bibliografiji o delavskem gibanju na Slovenskem v letih 1917-1941 upoštevali ne le časniki in časopisi iz marksističnega tiska, temveč tudi odmevnost tematike v tisku katoliškega in liberalnega tabora. Inštitut je izdelal načrt in povabil za svetovalca bibliografa Jožeta Munda, ki je podrobno izdelal metode dela in relevantna gesla, ki so sodila v sklop te bibliografije. V naslednjih letih je nastajala obsežna kartoteka bibliografskih podatkov, ki je danes shranjena v kartotečni obliki na Inštitutu za novejšo zgodovino. Načrtovane so bile kronološko zaporedne objave bibliografskega gradiva iz posameznih letnikov časnikov in časopisov v letih 1917-1941. Toda žal so zaradi pomanjkanja finančnih sredstev objave izostale, četudi so bile ocene dela pozitivne in gradivo samo pa upoštevano tudi za napredovanje v višje nazive. Kologice Sonja Reisp, Rezka Traven, Štefka Zadnik in Anka Vidovič - Miklavčič smo dočakale objavo le prvega zvezka z naslovom *Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od 1917-1941, I. zvezek 1917* (Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1974). Sicer pa se je delo omenjene bibliografije končevalo leta 1989. Obsežna bibliografija šteje več kot enainsedemdeset tisoč bibliografskih enot in je uporabna ter dostopna v kartotečni obliki na Inštitutu za novejšo zgodovino (v knjižnici).

S kolegico Sonjo Reisp sva se samoiniciativno odločili in se kmalu zatem lotili tudi Bibliografije o delavskem gibanju na Slovenskem v časnikih in časopisih, in sicer v pojvnem tisku, ki je izhajal v SR Sloveniji od 1945 do 1955. Zbrano

gradivo je vključevalo tudi Primorski dnevnik (Trst) in Ljudski tednik (Trst). Kot sva zapisali v uvodu k tej bibliografiji, so naju na predvojno tematiko usmerili članki, ki so nastajali "ob aktualnih temah agrarne reforme, zadružništva, nacionalizacije, nove zakonodaje idr.", in podatki, ki so sodili v sklop predvojnega delavskega gibanja na Slovenskem. Prav po vojni so marsikateri predvojni akterji in člani KPS o stavkovnem gibanju in o sodelovanju v progresivnih prosvetno-kulturnih društvih in organizacijah objavili svoje spomine. Seveda sva pri zbiranju člankov in podatkov upoštevali celotno slovensko etnično ozemlje. Ta bibliografija je izšla v treh delih, in sicer v glasilu Društva bibliotekarjev Slovenije Knjižnica, ki je izhajalo v Ljubljani v 800 izvodih. V uredniškem svetu so bili med drugimi Katarina Bogataj, France Dobrovoljc, Jelica Jugovec, dr. Stanislav Kos, Janez Logar in Miloš Ribač. Odgovorni urednik je bil Jože Munda, leta 1971 pa Maks Veselko. V uredništvu so bili še Branko Reisp in Ančka Korže - Štrajnar. Prvi del objave omenjene bibliografije je zajel članke v slovenskih časnikih in časopisih od leta 1945 do 1949, izšel je v Knjižnici leta 1969, št. 1-4; drugi del, ki je zajel časnike in časopise od 1950 do 1953, je izšel v Knjižnici leta 1970, št. 1-3, tretji del pa je zajel časnike in časopise od 1954 do 1955, izšel je v Knjižnici leta 1971, št. 3-4.

V skladu z inšitutovim raziskovalnim programom se je Sonja Reisp kot strokovna sodelavka v znanstvenoraziskovalnem oddelku inštituta lotila raziskave o Kričaču, radiu Osvobodilne fronte 1941-1942. Naslovno tematiko, ki obsega obdobje od novembra 1941 do aprila 1942, je ob strokovnih nasvetih dr. Toneta Ferenc in strokovne pomoči arhivistke Maruše Bravničar uspela zaokrožiti v zanimivo in uspešno raziskavo. Reispova je z vztrajnostjo odkrivala marsikatero detajle o izjemnih okoliščinah, v katerih je delovala ilegalna radijska postaja Kričač. Avtorica je v uvodni besedi pojasnila, da je bila to prva takšna raziskava; dotlej so bili objavljeni "le razni spominski sestavki sodelavcev Radia OF in nekaj sestavkov drugih avtorjev. Arhivskih virov ni uporabljal noben avtor." Pri marsikaterem vprašanju pa je avtorica prav s pomočjo arhivskega gradiva, kot so npr. ohranjeni prevodi nekaterih oddaj Kričača, ki jih je poslušal italijanski okupator, prav tako pa tudi razna poročila italijanskih civilnih in vojaških oblasti, poglobila novo vedenje o ilegalnem Kričaču. Ob tem je pritegnila ohranjene spominske zapise, sama pa je opravila še številne pogovore s sodelavci Kričača ter uspela osvetliti marsikateri segment iz strogo ilegalnega dela. Avtorica je uporabljala tudi sočasen vir, in sicer ilegalni tisk Osvobodilne fronte in tisk nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Raziskovalno delo o Kričaču je kot monografija izšlo 1975 pri založbi Partizanska knjiga ob sodelovanju Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in RTV Ljubljana. Z njim so obeležili tridesetletnico osvoboditve. Monografija, ki obsega 151 strani in katere strokovna recenzenta sta bila dr. Tone Ferenc in dr. Miroslav Stiplovšek, je izšla v knjižni obliki kot druga knjiga zbirke Zgodovina Slovencev 1918-1941 in obenem kot 4. knjiga Knjižnice OF. Raziskava Sonje Reisp je bila tudi temeljna podlaga odlične televizijske dokumentarne oddaje o Kričaču. Pri oddaji RTV, ki je bila predvajana 4. in 22. julija 1974, je Sonja Reisp sodelovala s strokovnimi nasveti in z izbranim fotografskim in dokumentarnim gradivom. Oddaja je bila zelo odmevna, saj naj bi Kričač tedaj, kot je s kančkom dvoma zapisala Nataša Stergar v svojem poročilu o monografiji v Kroniki 1975, slovel kot prvi ilegalni in kot tak v znamenju odpora proti fašizmu in nacizmu "celo edini" radijski oddajnik v okupirani Evropi. Prav gotovo pa ima še danes upravičen sloves, da je kot redek in

izjemno uspešen ilegalni oddajnik v tistem času sredi vojne vihre bodril poslušalce v odporniškem gibanju. Po vesteh, ki so prihajale v Ljubljano, so Kričiča poslušali v Beogradu in menda celo v Severni Afriki. Ko je moral Kričič zaradi uredbe visokega komisarja o obvezni oddaji radijskih sprejemnikov marca 1942 utihniti, je nadaljeval njegovo delo leta 1944 Radio vestnik Osvobodilne fronte.

Februarja 1975 je bila Sonja Reisp izvoljena v naziv višja strokovna sodelavka. Poleg raziskave in bibliografije je sodelovala tudi v inštitutovih samoupravnih organih. V letih 1980-1982 je bila članica disciplinske komisije, zatem namestnica predsednika iste komisije v letih 1984-1986. Na inštitutu je bila nekaj časa tudi članica odbora za medsebojna delovna razmerja, bila pa je tudi članica Sveta Pravne fakultete v Ljubljani. Poleg vrste zgodovinskih zborovanj se je pol drugo desetletje udeleževala tudi zborovanj slovenskih bibliotekarjev in tudi nekaj zborovanj slovenskih arhivistov ter posvetovanj ob raznih zgodovinskih obletnicah.

Sonje Reisp pa ni zanimala samo sodobna zgodovina, temveč tudi daljna preteklost. Z velikim veseljem in nadvse prizadevno je spremljala raziskovalno in znanstveno delo soproga Branka, sprva bibliotekarja in vodja Knjižnice v Narodnem muzeju v Ljubljani in kasneje še univerzitetnega profesorja na ljubljanski univerzi. Ta se je ob dobrem poznavanju bogastva muzejske knjižnice lotil, kot je zapisal dr. Stane Granda ob 80-letnici prof. dr. Branka Reispa v Kroniki 2008, številnih izdaj Valvazorjevih in drugih del, pri čemer je poglobil obsežno vedenje o starejši zgodovini. Ob tem se je še zlasti posvetil preučevanju življenja in dela J. V. Valvazorja, znamenite osebnosti iz 17. stoletja. Dr. Reisp je pritegnila še zgodovina gradov in tudi njegova soproga Sonja je z njim obiskala prenekatero kraje in gradove in skupaj sta iskala raznovrstne ostaline naše preteklosti. Soprogu je pri raziskovalnem in znanstvenem delu ves čas zvesto stala ob strani in mu pomagala na različne načine. Ob Sonjini prezgodnji smrti se ji je soprog Branko v osmrtnici toplo zahvalil za vse njeno požrtvovalno, vztrajno in ljubeznivo pomoč.

Tudi po Sonjini prezgodnji upokojitvi septembra 1993 smo se z njo srečevali inštitutovi kolegi in kolegice in beseda je tekla o marsičem. Poseben stik je znala ustvariti z mladimi ljudmi in se vživeti v njihov svet in doživljanje, pri čemer je žela nemalo simpatij. Vedno je bila vedra in dobre volje. Ko sta bila zakonca Reisp še mlajša, sta imela pestro družabno življenje; med njunimi prijatelji pa so bili tudi glasbeniki (Dejan Bravničar, Ciril Škerjanec, Aci Bertonec) in RTV napovedalca in pisca (Janez Čuček, Jože Hudeček) itd. Spoznala sta prenekateri košček slovenske zemlje, odhajala pa sta tudi v tujino. Posebno veselje sta imela do poglobljenega vedenja o kulinariki, za katero sta se zelo zanimala. Posebno Sonja.

Žal je Sonjo Reisp zadnje leto bolezen priklenila na posteljo in kljub medicinski pomoči in skrbni domači negi jo je smrt odrešila muk in trpljenja. Naj mi bo ob tem dovoljeno, da še zapišem, da sem drago kolegico Sonjo večkrat poklicala domov in se zanimala za njeno zdravje, vendar smo z žalostjo in nemočni spoznavali, da so ji dnevi šteti. Naša Sonja Reisp, sodelavka in kolegica, je odšla 21. septembra 2008, vendar se kak dan še vedno zalotim ob misli, da jo bom poklicala in z njo pokramljala. Toda hip za tem se spomnim, da je resnično za vedno odšla. Res je, toda ostajajo lepi spomini nanjo, na našo mladost in na žlahtna zrela leta, zavedajoč se, da kroji neizprosno bežeči čas vsakemu dolgost sobivanja in neznano usodo.

Anka Vidovič - Miklavčič

Miran Pavlin fotografski kronist in dokumentalist (1920-2008)

Po kratki bolezni je 27. aprila 2008 v bolnišnici v Torinu umrl dr. Miran Pavlin. Inženir kemije, fotokronist, šolnik in publicist se je rodil 21. septembra 1920 v Ljubljani, v stavbi na Mestnem trgu 24, ki so jo v njegovi mladosti imenovali "Souvanova hiša". Njegov oče Josip, inženir, je bil po končani prvi svetovni vojni profesor v Trstu, mati pa je bila Tržačanka Vanda Vincenčič. Miran se je šolal v Ljubljani, kjer je leta 1939 maturiral, se vpisal na ljubljansko univerzo in diplomiral iz kemije leta 1944. V letih 1941-1944 je kot zunanji sodelavec dnevnika Jutro fotografiral uradne dogodke v Ljubljani in okolici med italijansko ter pozneje nemško okupacijo Ljubljane. Poleg uradnih fotografij za časopis pa je skrivaj fotodokumentiral še številne motive z odporniško vsebino (npr. ilegalne napisne akcije po zidovih ljubljanskih hiš, bodeče ovire "španske jezdece" na ljubljanskih ulicah ...). Leta 1944 je bil prisilno mobiliziran v organizacijo TODT. Konec vojne je dočakal v osvobojeni Gorici.

Po končani drugi svetovni vojni ni dobil dela v Sloveniji, zato je začel v Trstu v slovenskih srednjih šolah poučevati blagoznanstvo, fiziko in matematiko, obenem pa je kot dopisnik tržaškega radia napisal številne likovne kritike in predavanja iz zgodovine umetnosti (Trst, Ljubljana, Benetke) in kinematografije (Benetke, Pulj). V letih 1960 in 1961 je v Pulju fotografiral jugoslovanske filmske zvezdnice za reviji Arena in Globus. Napisal je tudi veliko kritik in prispevkov s fotografijami za Tovariš, ITD, Telex ...

Leta 1961 se je iz Trsta preselil v Torino, kjer je doktoriral iz industrijske kemije in do upokojitve delal kot strokovnjak v Fiatu. Po upokojitvi pa je živel razpet med Torinom in Portorožem, kjer je tudi vseskozi aktivno fotografiral in beležil dogodke.

Zanimale so ga različne stvari. V mladosti se je ukvarjal s številnimi dejavnostmi. Že s štirinajstimi leti je imel svoje lutkovno gledališče "Gašperček"; pri Aeroklubu Ljubljana je izdeloval jadralna letala in modele; z Društvom za raziskovanje jam je kot jamar meril razne jame in brezna ter izdeloval njihove načrte ... Vse to je dokumentiral.

Že v mladosti pa ga je najbolj pritegnila in notranje bogatila fotografija, predvsem dokumentarna fotografija. Tako je že od leta 1933 natančno spremljal številne dogodke. Upravičeno ga lahko štejemo za pomembnega urbanega kronista oziroma fotodokumentalista takratne Ljubljane, pa tudi Trsta, Gorice, Kranja, Škofje Loke, Portoroža, Splita, Dubrovnika in Kotorja. Poleg urbane fotografije se je ukvarjal še z jamarsko, šolsko, pokrajinsko, novinarsko in medvojno (ilegalno) fotografijo. Zadnja leta se je ukvarjal z barvnimi diapozitivi (fotografije mest, zgodovinsko-turističnih zanimivosti, utripa življenja na ulicah ...), ki jim je pri predvajanjih dodal ustrezno zvočno podlago; slikal je Trst, Piemont, Mont Blanc, Skandinavija, Buje, Piran, Portorož ... Zase je večkrat pravil, da ni umetniški fotograf, temveč fotografski kronist, ki je imel fotoaparat vedno s seboj.

Miran Pavlin: Oboroženi italijanski motorist pred nedograjeno Moderno galerijo s promenadno potjo parka Tivoli in Plečnikovimi lučmi v ozadju; Ljubljana, 12. april 1941. To je Pavlinov najmarkantnejši posnetek ob italijanski okupaciji Ljubljane. (Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

Že leta 1931 se je Miran Pavlin navdušil za fotografijo, ko je samoiniciativno posnel tudi nekaj spominskih družinskih fotografij. Oče ga je pri tem podpiral, saj mu je podaril svoj fotoaparata Icarette na meh 6 x 6 cm, brez svetlomera. Ta fotoaparata je uporabljal do septembra 1940. Miran Pavlin je mnoge dejavnosti sistematično fotografiral in natančno opisal, kaj je fotografiral in kako, tako da je ohranil neprecenljiv fotoarhiv, ki je dragocen vir za novejšo slovensko zgodovino.

Ni imel še enajst let, ko je izdelal prvo fotografijo Rutarjeve ulice v Ljubljani in jo opisal z naslednjimi tehničnimi podatki: Predmet: gornji del Rutarjeve ulice; Datum: poleti 1931; Dnevni čas: popoldne; Zaslonka: ...; Osvetlitev: 1/25; Oblačnost: sonce; Film: ... Pozneje so bili opisi popolnejši. Tako podrobno je opisoval do konca leta 1936. Pozneje je zabeležil samo predmet in datum; v posebnih primerih pa tudi uro posnetka.

Leta 1933 mu je uspelo posneti prve tehnično dognane dokumentarne fotografije različnih objektov in dogodkov, npr. nogometno igrišče ŠK Ilirija pri Pivovarni Union maja 1933, Aleksandrovo cesto junija 1933, 1. pokrajinski zlet Sokola Kraljevine Jugoslavije junija 1933, otvoritev Ljubljanskega letališča avgusta 1933 ... Pri tem je uporabljal fotoaparata brez svetlomera, zato je poleg časa, kraja in dogodka natančno opisal čas osvetlitve, vremenske pogoje, vrsto filma.

Miran Pavlin: Na poitalijančen kaŝipot za ŒiŒko so ljubljanski ilegalci humorno dodali Œe dve črki; julij 1941. (Muzej novejŒe zgodovine Slovenije)

Postal je tudi član fotokluba Ljubljana, ki je imel svoje prostore ob Œeleznici blizu danaŒnje Moderne galerije. S tečaji o fotografiji in fotografiranju je pridobil znanje in osnovo za fotografiranje. Do septembra 1940 se je tematsko ukvarjal z razliĉnimi vrstmi fotografije. Spremljal je rast, razvoj in spremembe Ljubljane. Fotografiral je objekte, ki jih danes ni veĉ; zanimiv dokument ĉasa je na primer pogled z AjdovŒine do poŒte - na sliki so Œe stare hiŒe, ki so jih pozneje poruŒili; dokumentiral je podiranje hiŒe za gradnjo palaĉe zavarovalnice Slavija (danes Ministrstvo za notranje zadeve) septembra 1937 ... Julija 1934 je fotografiral svoje lutkovno gledaliŒe; ukvarjal se je tudi z jamarsko fotografijo (posnel je vhode v jame, brezna, jamarje) s Œolsko fotografijo (spremljal je dogodke in profesorje na Œoli, manifestacije in prireditve) npr. demonstracije leviĉarjev na Ljubljanski Univerzi 22. aprila 1940 je posnel tako, da je tekel pred policijo in obenem fotografiral. V tem obdobju je Œtevilĉno najbolj zastopana pokrajinska fotografija: Pirniĉe, most ĉez Savo aprila 1935, KamniŒke planine maja 1937, Ratitovec - Krekova koĉa januarja 1940 in Œe bi lahko naŒtevali. Istega leta je bila na klubski razstavi v Hrastniku na ogled njegova fotografija Oĉe s sinom.

Miran Pavlin: Smučanje na Rožniku, 11. februarja 1942; tega dne je začela veljati "prepoved zasebnega smučarstva", kar je odredil Visoki komisar tri dni pred tem. (Avtorjeva last, kopija Mestni muzej Ljubljana)

Zelo dragoceni in pomembni so njegovi posnetki pred okupacijo in med okupacijo 1941-1944. To je njegovo najpomembnejše delo fotokronista. Kljub težkim okoliščinam je predvsem tudi po zaslugi Pavlina (poleg dr. Jakoba Prešerna in Italijana antifašista, Tržačana Diega de Henriqueza) iz Ljubljane in njene okolice ohranjenih veliko odličnih medvojnih slikovnih dokumentov.

Že pred okupacijo je samoiniciativno s svojim objektivom fotografiral nekatere dogodke: 27. marca 1941 je pred Univerzo v Ljubljani ujel protest študentov, mladine in delavcev proti pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu; priprave na vojno: 1. aprila 1941 zatamnjevanje cestnih svetilk, 3. aprila s trakovi oblepljene izložbe trgovin, razdejane cestne in železniške mostove, ki jih je ob svojem umiku uničila jugoslovanska vojska, 8. aprila vključevanje napredne mladine v Soško legijo, požig in rušitev vojaških skladišč v Dravljah ter posledično plenjenje sladkorja, 10. aprila 1941 je pred prihodom italijanske okupacijske vojske posnel belo zastavo na vrhu nebotičnika v Ljubljani ...

Zanimivi in povedni so posnetki prihoda italijanske okupacijske vojske 12. aprila 1941 v Ljubljano, njenih parad, ne manjka pa tudi fotografij o posledicah, ki jih je povzročila okupacija: razkosanje Slovenije - mejni bloki, fašistična gesla, prvi ukrepi fašističnih oblastnikov, odstranjevanje uradnih jugoslovanskih in slovenskih napisov ter simbolov, poitalijančevanje imen ulic, srečanja najvišjih uradnih predstavnikov predvojne slovenske meščanske oblasti z okupatorskimi vojaškimi in političnimi

predstavniki ...; vojna psihoza: prebivalci, ki čakajo na potne dovolilnice za prehod zapor oziroma blokov, Ljubljanci, ki berejo razglase okupacijske oblasti ter stojijo v vrstah za meso, kruh, krompir ali menjavo denarja in dokumentov.

Miran Pavlin: Visoki komisar Ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli s soprogo med "slovenskimi narodnimi nošami" na obisku v Cerknici 13. julija 1941. (Avtorjeva last, kopija Mestni muzej Ljubljana)

Pavlin je začel že pred vojno sodelovati s časnikom Jutra. Ko pa je leta 1943 njihov fotoreporter Čoro Škodlar ob italijanski okupaciji časopis zapustil in prešel v ilegalo, kjer je postal pomemben organizator ilegalne dobave fotografskega materiala ter vidnejši fotoreporter in snemalec, ga je kot fotograf in honorarni dopisnik zamenjal Miran Pavlin. Že 27. avgusta 1941 je dobil službeno legitimacijo Jutra. Uporabljati je začel fotoaparata Zeiss Tenax 24 x 24 mm brez svetlomera. Dobra in praktična lastnost novega fotoaparata je bila, da je na film lahko posnel do 50 posnetkov, kar mu je zelo koristilo pri natančni in obsežni dokumentaciji dogodkov in življenja v okupirani Ljubljani in njeni širši okolici v letih 1941-1944. Za zunanje posnetke je uporabljal film Agfa Isopan F, medtem ko je za posnetke v prostorih uporabljal bolj občutljiv film Agfa Isopan ISS. Dobro je znal izkoristiti položaj honorarnega sodelavca Jutra, ki mu posnetih filmov ni bilo treba oddajati neposredno uredništvu, temveč jih je lahko nosil s seboj. Fotografiral je s svojim fotoaparatom in fotomaterialom. Že pred in med okupacijo si je napravil zalogo fotomateriala, ki ga je sam kupoval v Trstu ali pa so mu ga prinesli njegovi znanci iz Trsta. V Gregorčičevi ulici, kjer je stanoval, si je uredil skrivni fotolaboratorij s povečevalnikom in shrambo za fotografski material. Službeno izkaznico Jutra in znanje italijanščine je velikokrat izkoristil za skrivne posnetke med okupacijo v Ljubljani. Zelo impresivne so njegove fotografije, ki prikazujejo nastanek prvih

oblik odpora; po zidovih Ljubljane so se namreč že julija pojavile črke "V" (Victory, Živela partizanska vojska), pozneje pa tudi kratice Osvobodilne fronte (OF) ali pa bodeče ovire v Igriški ulici, ki jih je fotografiral tako, da je imel fotoaparatuskrut pod plaščem in je fotografiral kar iz roke. Te fotografije ga označujejo kot pogumnega fotoreporterja, kajti ta zvrst fotografiranja je bila zaradi okupacije strogo prepovedana. Pavlin je te dogodke zavestno beležil predvsem zgodaj zjutraj ali pa pozno popoldne, ko je bila svetloba za fotografiranje komaj zadostna. Ilegalci so šele ob takšnih urah pisali svoje kratice in parole, saj je bilo takšno početje podnevi skrajno nevarno. Po drugi strani so fašistične oblasti napise tudi takoj odstranile.

Miran Pavlin: Proslava obletnice borbenih fašijev 23. marca 1943 v ljubljanski operi. Pavlin je fotografiral brez svetlomera, kar "iz roke, dejansko ilegalno". (Avtorjeva last).

Pavlin je za Jutro fotografiral po naročilu, v glavnem uradne dogodke (procesije, parade, pogrebe, otvoritve ...), v prostem času pa je fotografiral tudi samoiniciativno. Dragocene so fotografije življenja prebivalcev Ljubljane med okupacijo: razne kulturne prireditve (Opera, razstave v Jakopičevem paviljonu), športni

dogodki (tekmovanja v plavanju v Iliriji, Ljubljani, kolesarska tekmovanja, lahka atletika), vsakdanji dogodki (vrvež na ljubljanski tržnici, razni sejmi, cerkvene procesije ...).

Miran Pavlin: Protikomunistični plakati 3. januarja 1944 na Kongresnem trgu v Ljubljani. (Avtorjeva last, kopija Mestni muzej Ljubljana)

Najbolj živo mu je v spominu ostal dogodek, ko se je brez strahu nepovabljen uspel vriniti na strogo zastraženi kolodvor, kamor se je z motornim vlakom pripeljal poveljnik 2. armade Vittorio Ambrosio, ki ga je fotografiral iz neposredne bližine. Včasih so mu film tudi zaplenili. Službeno je fotografiral pogreb nemškega vojaka, toda poleg službene fotografije so ga zanimali predvsem ljubljanski nemčurji, ki so šli za krsto, ti so nato dosegli, da mu je film zaplenila italijanska policija.

Leta 1943 je v Ljubljani spremljal dogodke, ki so kljub proslavam italijanske vojske že nakazovali, kako se bo končala vojna. Poleg številnih fotografij razkošne fašistične ikonografije ob proslavah obletnice ustanovitve borbenih fašijev, druge obletnice ustanovitve Ljubljanske pokrajine in praznika imperija je Pavlinovo fotografsko oko ujelo tudi zavezniška letala nad Ljubljano ter gradnjo zaklonišč v parku Zvezda in pred Narodnim muzejem junija 1943.

Po kapitulaciji Italije je Ljubljansko pokrajino 9. septembra 1943 zasedla nemška vojska; z njenim prihodom so se razmere še zaostrole. Da bi zatrli odporiško gibanje, so novi oblastniki podprli slovensko domobranstvo. Miran Pavlin se je

takole spominjal tistega časa: "Razmere so se tako zaostrole, da sem bil pri fotografiranju na lastno pest bolj previden. Pod italijansko okupacijo je bil le italijanski okupator tisti, ki mi je bil nevaren, medtem ko je bilo pod nemško okupacijo fotografsko beleženje dogodkov še bolj nevarno predvsem zaradi naših ljudi (tu imam v mislih domobrance in njihovo organizacijo), toda kljub temu sem fotografiral. Če je bilo kaj zanimivega, sem pozabil na previdnost. V mojem arhivu je veliko več fotografij iz italijanske kot nemške okupacije Ljubljane." (iz izjave avtorja zapisa)

Pavlin je ostal v Ljubljani do septembra 1944. Pomemben je njegov sklop fotografij parade domobrancev ob razvitju zastave 20. januarja in 20. aprila 1944 ter polaganje vencev padlim domobrancem na Orlovem vrhu pri Ljubljanskem gradu 12. marca 1944. Čeprav prevladujejo uradni posnetki, je deloval tudi samoiniciativno; 3. januarja 1944 je fotografiral nekdanjo dvojezično oznako Ulice 3. maja z izbrisanim italijanskim besedilom, pozneje pa še napis "pomanjkanje tobaka", poškodovano Narodno univerzitetno knjižnico, potem ko se je 14. februarja 1944 vanjo zaletelo poškodovano nemško letalo, čakanje na pretiskane poštne znamke 16. februarja 1944, slovensko in nemško zastavo na glavni pošti in nekdanji palači banovine, sledi vojnih letal nad Ljubljano aprila 1944, dvojezično tablo "Šef pokrajinske uprave - Pokrajinski podporni zavod v Ljubljani", prazne mestne ulice med letalskim alarmom maja 1944 in pogrebe domobrancev.

Mirana Pavlina lahko prav zaradi njegove drznosti in pokončne drže prištevamo k odporniškim fotografom, čeprav je bil formalno honorarni fotoreporter Jutra. Zaradi obsežnega opusa medvojnih dokumentiranih fotografij okupirane Ljubljane pa je tudi najpomembnejši fotokronist okupirane Ljubljane v letih 1941-1944, dokler ga niso prisilno mobilizirali v nemške delavne enote TODT, ki jih je skrivaj tudi posnel.

Opus dragocenih fotografij Mirana Pavlina se je ohranil po zaslugi avtorja samega, ki je, "zavestno in natančno beležil dogodke". To nam dokazujejo predvsem njegovi fotografski albumi in dnevniški zapisi. Leta 2004 je pri Založbi Modrijan izšla njegova knjiga *Ljubljana 1941 - Pričevanje fotoreporterja*, v kateri je opisal svoje doživljanje prvega leta okupacije s približno 250 natančno dokumentiranimi fotografijami.

Mirana Pavlina si bomo zapomnili kot vseskozi aktivnega in radoživega urbanega fotokronista in dokumentalista Ljubljane, Trsta, Gorice, Kranja, Škofje Loke, Portoroža ... Zanj je značilno, da so njegovi fotografski in dnevniški zapisi izjemno natančno in raznovrstno dokumentirani, kar daje njegovi zapuščini v slovenskih razmerah posebno težo in pomen. Njegova fotografska in dokumentarna dediščina s številnimi dnevniški zapisi in dokumenti je dragocena pričevalka slovenske novejšje zgodovine, zato si bom v pogovorih z njegovimi nasledniki prizadeval, da bi ostala v Sloveniji.

Dejan Vončina

Posvetovanja

Mednarodni znanstveni sestanek *Zgodovina alkohola in tobaka na Slovenskem*, Celje, 19. junij 2008

Na sončno četrtkovo jutro se je v celjskem Narodnem domu zbrala skupina zgodovinarjev, udeležencev enodnevnega znanstvenega posveta o zgodovini alkohola in tobaka na Slovenskem, ki je potekal v sodelovanju Zgodovinskega društva Celje in Inštituta za novejšo zgodovino. Do srečanja je prišlo na pobudo dr. Andreja Studna, osredotočil pa se je - z eno izjemo - predvsem na pretekli dve stoletji. Razmislek o družbeni vlogi alkohola in tobaka, ki sta zlasti od vzpona ideje slovenskega naroda postajala vidna elementa v narodnjaški in moralistični retoriki, so resne znanstvene razprave slovenskih zgodovinarjev pravzaprav prese- netljivo dolgo skoraj povsem prezrle. Slovensko zgodovinopisje je tematiko alko- hola in tobaka doslej skrčilo predvsem na zgodovino alkoholizma ali jo predstavilo kot "ironično vitico nemorale", s katero se je začinilo besedila o preteklosti.

Po krajšem pozdravnem govoru celjskega župana Bojana Šrota sta udeležencem in maloštevilnim obiskovalcem namenila uvodne besede dr. Tone Kregar, pred- sednik Zgodovinskega društva Celje, in dr. Andrej Studen, predsednik Program- skega odbora posveta. Z recitacijo dveh avtorskih pesmi skupine MI2 o "kulturi" pitja in kajenja je dr. Tone Kregar na pisano paletu prispevkov nanesel nekaj za- bavnih poetičnih odtenkov in tako na svojevrsten način skiciral sodobno podobo vsakdanjega odnosa do alkohola in tobaka. Dr. Andrej Studen je nato predstavil idejno zasnovo sestanka: opozoril na slabo zastopanost omenjene tematike v slovenskem zgodovinopisju, hkrati pa je izpostavil šibke točke samega srečanja, ki bi lahko nudile izhodišča za nadaljnje raziskovanje. Posvet je potekal v štirih sklo- pih, na katerih je predstavilo svoje prispevke petnajst zgodovinarjev.

Posvet je otvoril mag. Aleksander Žižek iz celjskega Zgodovinskega arhiva, ki je s predstavitvijo razkoraka med cehovskimi pravilniki in dejanskim stanjem v cehovskih vrstah ponudil tematiki močno potrebno dopolnitev s časovnega vidika, z več stoletij oddaljene novoveške cehovske združbe.

Redni profesor ljubljanske Filozofske fakultete dr. Janez Cvirn je skozi prizmo spominskih in časopisnih virov predstavil prepletanje alkohola in "visoke" politike v dunajskem državnem zboru; to razmerje je izzvalo goreče proračunske razprave glede davka na alkohol in polnilo mize številnih restavracij in krčem v bližnji okolici na račun pogosto napol prazne dvorane dunajskega parlamenta. Njegov prispevek je prikazal vpliv alkoholiziranosti v poslanskih vrstah na vsakdanje par- lamentarno delovanje in usklajevanje zakonodaje v višku dekadentne dobe avstro- ogrskega parlamentarizma.

Na podoben način je svoj prispevek zastavil dr. Jure Gašparič z Inštituta za novejšo zgodovino, ki je svoj raziskovalni žaromet z Dunaja usmeril v beograjski parlament. V mladi skupščini poslancev raznolikih kultur, navad in običajev je avtor uživanje alkohola in tobaka predstavil kot enega redkih skupnih imeno- valcev, ki imel veljavo nekakšnega "zaščitnega znaka javnega življenja". Prikaz stroškovnikov raznih prireditev na državnem nivoju razkriva vrtoglave vsote, na- menjene za alkohol in tobak, alkoholiziranost pa je po avtorjevem mnenju pod-

pihovala strasti v številnih incidentih skupščinskega življenja prve Jugoslavije.

Problematico alkoholizma je dr. Irena Gantar Godina z Inštituta za slovensko izseljenstvo predstavila v luči etičnega vprašanja, kot si ga je po vzoru Masarykovih smernic zamislilo Narodno radikalno dijaštvo. Širše zasnovanim idejnim in etičnim prizadevanjem slovenske intelektualne mladine, ki so bila pravzaprav del razvejenih in raznovrstnih gibanj v boju proti alkoholizmu in pozivov proti moralnemu propadanju po vsem svetu, je bil temelj zdravo in kakovostno življenje človeka kot posameznika in kot dela narodovega telesa. Ob kritiki alkoholizma je krog mladih intelektualcev okoli glasila Omladina izpostavil tudi potrebo po občih moralni prenovi slovenske družbe, vključno z ženskami, in odklanjanje tujih navad, kakršno je bilo na primer na spornem kodeksu časti temelječe burševstvo.

Dr. Filip Čuček z Inštituta za novejšo zgodovino se je osredotočil na dinamičen odnos lavantinskega škofa, pesnika in narodnega buditelja Antona Martina Slomška (1800-1862) do alkohola oziroma alkoholizma. Znameniti škof je s prižnic grmel proti preveč razširjenemu alkoholizmu, zlasti proti čezmernemu pitju žganja, medtem ko je zmerno pitje vina izjemno cenil; o tem pričajo njegove pesmi, posvečene vinu in vinogradništvu, med drugim tudi ponarodela *En hribček bom kupil*.

Katoliškemu protialkoholnem gibanju zgodnjega 20. stoletja na Slovenskem oziroma enemu njegovih osrednjih aktivistov, Janezu Kalanu (1868-1945) se je posvetil dr. Marko Zajc, prav tako sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino. Avtor je analiziral Kalanov nekoliko kontroverzen odnos do pitja alkohola in pojava alkoholizma ter odzive liberalcev na nekonsistentnost njegovih besed in dejanj, kot jih je razbrati iz prispevkov v Slovenskem narodu.

Dr. Tina Bahovec z Oddelka za zgodovino na *Alpen-Adria-Universität Klagenfurt* je skozi analizo časopisnih in arhivskih virov obravnavala protialkoholni diskurz katoliškega narodnega gibanja v združbah slovenskih Korošcev na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Protialkoholno gibanje katoliške struje na Koroškem je prikazala kot gibanje s protinemškim nabojem. Le-to je bilo speto z značilnim odporom proti modernizaciji družbe, ki naj bi bila pomemben vzvod za alkoholizem, hkrati pa je predstavljala grožnjo uničenja slovenskega prebivalstva na Koroškem tako v moralnem kot narodnostnem smislu.

Odnos med uživanjem alkohola in vsesplošno psihozo med prvo svetovno vojno in po njej je prikazal dr. Dragan Matič z Inšpektorata RS za kulturo in medije. Avtor je izhajal iz primerjave izrednega stanja vojne in povojne dobe z dekadentno klimo, ki so jo ustvarile pandemije kuge. Glavna predpostavka njegovega prispevka je bila, da vsesplošno pomanjkanje, draginja, tesnobe in travme skupaj z neposredno izkušnjo minljivosti vplivajo na povečano brezbriznost v odnosu do življenja. Upad meril javne morale je avtor orisal skozi opažanja sodobnikov.

Kako so alkoholizem obravnavali zdravniki in psihiatri 19. in zgodnjega 20. stoletja na Slovenskem, je osvetlil dr. Andrej Studen (INZ). Zlasti se je osredotočil na način, na katerega sta Morelovo teorijo progresivne degeneracije "uvozila" psihiatra Ivan Robida in Fran Goestl, ki sta pojav blaznosti povezovala s kroničnim alkoholizmom. V času, ko je alkoholizem pridobil status bolezn, so začeli zdravniki opazovati nagnjenje do pitja in simptome blaznosti na potomcih alkoholikov ter opozarjati na nevarnost npravstvenega propada posameznika in posledično družbe, ki jo tvorijo taki ljudje.

Mag. Janez Polajnar z ljubljanskega Mestnega muzeja je predstavil načine, s

katerimi so skušali preprečiti "naraščajočo nenravnost" v obdobju med obema svetovnjima vojnoma. Alkoholikom so zaradi neodgovornosti do sebe in svojih bližnjih ter brezbriznosti do naroda pripeli etiketo manjvredne družbene skupine. Čas, v katerem so dolžnosti do naroda in do države pridobile status splošne norme, so se smernice reševanja propadanja družbe oziroma naroda radikalizirale in so upravičevale tudi sporne etične metode, kot je na primer sterilizacija.

O problematiki alkoholizma v navezavi na slovensko mladino je imela zanimiv prispevek dr. Mojca Šorn (INZ). V mladino, razumljeno kot steber družbe v prihodnosti, je bila v Kraljevini Jugoslaviji usmerjena precejšnja pozornost različnih plasti oblastnih organov ter šolskih in drugih ustanov, ki so se osredotočili zlasti na preprečevanje pitja alkohola pri mladih. Pojav alkoholizma so razumeli kot posledico širokega spektra neurejenih razmer tako na gospodarskem kot socialnem področju. V skladu s tem so zagovarjali tesno sodelovanje vseh institucij, ki so delovale na mladinskem polju, ter opozarjali na pogosto negativen zgled v družinskem okolju.

Borut Batagelj, zgodovinar in arhivist iz Zgodovinskega arhiva Celje, je problematiziral dinamiko stališč glede uživanja alkohola med športniki prve polovice 20. stoletja. Tradicionalno razumljen kot poživilo je alkohol sčasoma pridobil status sredstva, ki ovira športne uspehe, določeno protislovje pa je avtor opazil tudi v prepletu deklarativne ravni in prakse. Kljub temu da se je javno obsojalo zlorabo opojnih substanc v športu, je alkohol ostajal prisoten v športnih dejavnostih.

Prispevek dr. Andreja Pančurja (INZ) je prikazal prepletene vzroke in posledice ponarejanja vina, ki so ga v želji po boljšem dobičku - tudi na račun zdravja pivcev - izdelovali pridelovalci vin že stoletja. Uporaba naravnih in kemičnih dodatkov, ki so proti koncu 19. stoletja sunkovito naraščala v vseh prehrabnih panogah po Evropi, naj bi v sferi vinogradništva dobila še dodaten zalet zaradi epidemije trtne uši v sedemdesetih letih 19. stoletja, ki je drastično zmanjšala proizvodnjo vina. Avtor je sledil tudi zakonskem reguliranju problema, ki je bilo do vinskega zakona iz leta 1907 slabo zastavljeno in še slabše izvajano.

Zgodovinarica in muzejska svetovalka Marija Počivavšek iz Muzeja novejših zgodovine v Celju je predstavila trgovanje z alkoholom in tobakom do druge svetovne vojne in primerjala pomembnejše predpise iz habsburške monarhije in Kraljevine Jugoslavije. Pri tem je detajlno naštela najbolj prodajane alkoholne pijače in tobačne izdelke, osvetlila načine trgovanja in spreminjajoče se sisteme obdavčitve, hkrati pa prikazala, kako je gospodarska kriza v tridesetih letih vplivala na porabo alkohola in tobaka.

Kot zadnji, je svoj prispevek predstavil dr. Zdenko Čepič (INZ), ki se je zelo izvirno osredotočil le na tobak, konkretnije na simbol ljubljanske tobačne tovarne, cigarete Filter 57. Leto 1957 je pomenilo v zgodovini proizvodnje tobačnih izdelkov na ozemlju Jugoslavije prelomnico, saj je zabeležilo prvo cigareto s filtrom, hkrati pa prekinilo tradicijo poimenovanja cigaret po zemljepisnih imenih, zlasti imenih rek. Znan Prešernov verz "*Od nekdanj lepše so Ljubljanke slovele*" na bočni strani paketa Filter 57 po mnenju avtorja predstavlja "tradicijo in kvaliteto ljubljanske tobačne tovarne", podjetja, ki je imelo velik vpliv na podobo in razvoj Ljubljane.

Po predstavitvi prispevkov je dr. Andrej Studen kot glavni in odgovorni urednik znanstvene revije *Zgodovina za vse* navzoče seznanil z vsebino najnovejšega zvezka in naznanil, da bodo v prihodnji številki revije v posebnem tematskem sklopu objavljeni vsi prispevki z omenjenega sestanka.

Mednarodni znanstveni posvet o zgodovini alkohola in tobaka na Slovenskem je opravil nalogo nevhvaležnega oranja ledine na področju, s katerim se je v drobcih srečal že tako rekoč vsak zgodovinar. Upoštevajoč to, so zgodovinarji kot celotna skupina svoje delo opravili zelo dobro; njihove ideje in prizadevanja lahko pozdravimo, saj so, maloštevilni in v kratkem roku za zastavitev študij, na inovativen in zelo zanimiv način odstrli raznovrstne vidike raziskovanja zgodovine alkohola in tobaka. Vseeno bode v oči odsotnost primerjalnega vidika, ki je morda marsikateri prispevek v prostorskem oziroma časovnem pogledu obarvala pretirano kričeče in zameglila dinamiko znotraj obravnavane dobe in prostora. Prav tako so podhranjena številna druga obdobja v slovenski zgodovini, ki bi lahko prispevala k doslednejši umestitvi obravnavane tematike v časovni okvir. Primerjave bi lahko dopolnili tudi z izpostavitvijo določenih socialnih skupin (ženske/moški, različne poklicne skupine, socialni stanovi ipd.) glede na to, da različne socialne razmere narekujejo različne odnose do alkohola in tobaka ter ne nazadnje tudi različne vzorce in načine porabe. Ker je delo zgodovinarja vedno odvisno od razpoložljivih virov, bi bilo dobro v raziskovanje tematike vključiti tudi literaturo, ki je zagotovo prava zakladnica ljudskega odnosa do alkohola in tobaka. Menim tudi, da bi vpogled v tematiko bistveno razširila pogosto podcenjena perspektiva ustne zgodovine, ki nudi informativno podlago velike vrednosti, obenem pa lahko igra vlogo izzivalca in dopolnjevalca utrjenih zgodovinskih ugotovitev. Vsekakor je naštetu le dobronameren predlog za prihodnje raziskave, ki bi oplemenitile slovensko zgodovinopisje ne le na področju vsakdanjega življenja in posameznikov, marveč bi osvetlile tudi navzven morda neopazne vzvode, napeljane v preteklo ekonomsko, idejno in politično stvarnost na Slovenskem. Ne nazadnje pa se bo verjetno ob branju člankov, zbranih v *Zgodovini za vse*, utrnile še druge ideje, ki bi si zaslužile priti pod zgodovinarjev drobnogled.

Urška Strle

Mednarodno zborovanje *Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit*, Universität Innsbruck, 3.-4. julij 2008

Društvo za socialno zgodovino medicine (*Verein für Sozialgeschichte der Medizin*) si vse od svoje ustanovitve leta 1998 na Dunaju vztrajno prizadeva za socialnozgodovinsko raziskovanje, ki obravnava medicino kot celosten družbeni pojav. Cilj društva je podpiranje in nacionalno kot tudi internacionalno prepletanje raziskovanja na področju socialne zgodovine medicine z interdisciplinarnih in širših metodoloških vidikov. Vsaki dve leti društvo prireja t. i. Dunajske pogovore o socialni zgodovini medicine (*Wiener Gespräche zur Sozialgeschichte der Medizin*). Poleg tega že od leta 2006 prireja letna zborovanja o generalni temi *Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit*, ki predstavlja osnovo, na kateri se predstavljajo teme in rezultati socialne zgodovine medicine, ki se navezujejo zlasti na avstrijski prostor. Mednarodno letno srečanje v Innsbrucku, ki so ga priredili v sodelovanju z Inštitutom za zgodovino in etnologijo na univerzi v Innsbrucku (*Institut für Geschichte und Ethnologie an der Universität Innsbruck*), je bilo po zborovanjih na Dunaju leta 2006 in v Gradcu leta 2007 torej že tretje po vrsti. Znanstveno srečanje

je bilo izvrstno organizirano pod vodstvom izr. univ. profesorice dr. Elisabeth Dietrich-Daum v okviru delovnega področja Medikalne kulture (*Medikale Kulturen*), ki deluje znotraj osrednjega interdisciplinarnega raziskovalnega področja Vmesnik kultura, ki skrbi tudi za elektronsko obdelavo podatkov o kulturni dediščini, umetnosti, znanosti in javnosti (*Schnittstelle Kultur. Kulturelles Erbe - Kunst - Wissenschaft - Öffentlichkeit*) na Filozofsko-zgodovinski fakulteti Univerze v Innsbrucku (*Philosophisch-Historischen Fakultät der Universität Innsbruck*). Delovno področje Medikalne kulture se iz historične in kulturne perspektive ukvarja z interdisciplinarnim raziskovalnim poljem zgodovinskih in sodobnih predstav in ravnanj različnih socialnih skupin, ki se nanašajo na zdravje in bolezni, kot tudi z zgodovino zdravstvenih institucij. Delovno področje zajema širok spekter posameznih tem iz zgodovine medicine in psihiatrije ter kulturnozgodovinsko raziskovanje zdravja na podlagi novih konceptov in metodoloških pristopov socialne in kulturne zgodovine, ki neprestano in tudi kritično opozarjajo na aktualne probleme in na politične, institucionalne, vsakodnevne, normativne in ideološke tokove in tendence v zdravstvu.

Dvodnevno zborovanje so prireditelji razdelili na sedem tematskih sklopov. V prvem panelu z naslovom Zgodbe iz psihiatrije okrog leta 1900 sta bila predstavljena dva referata. Michaela Ralsler (Innsbruck) je govorila o spremembah duševnih znakov v klinični psihiatriji okrog leta 1900, Andrej Studen (Ljubljana) pa o problemu alkoholizma in recepciji teorije progresivne degeneracije v slovenski psihiatriji konec 19. in na začetku 20. stoletja. V referatu se je osredotočil zlasti na dela psihiatrov Frana Goestla in Ivana Robide. Drugi panel o psihiatriji in medicini v času nacionalsocializma je obsegal tri referate. Wolfgang Weber (Bregenz) je predstavil storilce in žrtve nacionalsocialistične evtanazije v Bregenzerwaldu. NS-evtanazijo ali natančneje umor psihično, duševno in telesno prizadetih ljudi je vzela pod drobnogled tudi Oliver Seifert (Hall), ki je skušal na mikroprimeru opozoriti na težavnost rekonstrukcije umora otroka v okviru NS-evtanazije. Barbara Hoffmann (Innsbruck) pa je predstavila referat o slepih in slabovidnih Judih v Avstriji 1938-1945 in njihovi diskriminaciji.

Tretji in četrti panel sta nosila naslov Vera - duša - zdravje, obsegala pa sta štiri referate. Carlos Watzka in Gerhard Amerer (Gradec in Salzburg) sta spregovorila o hudiču v Gradcu okrog leta 1600, o boju duhovščine, zdravnikov, nadvojvod in škofa z zlom, o spektakularnem eksorcizmu, o zdravljenjih treh žensk zaradi obsedenosti z demonom v takratnem sociokulturnem kontekstu. Maria Heidegger (Innsbruck) je orisala dušno pastirstvo v psihiatrični ustanovi v Hallu na Tirolskem v prvi polovici 19. stoletja. Pri tem ji je za izhodiščno tezo rekonstrukcije zelo pomembne vloge dušnih pastirjev v psihiatrični ustanovi služila psihiatrična ocena iz predmarčne dobe, češ da je ravno na Tirolskem zelo razširjena "verska blaznost". Elisabeth Lobenwein (Lienz) je predstavila medicinske in socialnozgodovinske vidike poročil o čudežih Marie Luggau na Koroškem (1740-1800), Marina Hilber (Innsbruck) pa je imela referat o pomoči pri porodu v teoriji in praksi okrog leta 1830.

V petem panelu z naslovom Diskurzi o zdravju so bili trije izjemno zanimivi referati. Cornelia Bogen (Halle) je govorila o strukturi, posredovanju in usmerjenosti zdravstvenega diskurza na izbranem primeru zdravnikov, učenih razsvetljencev in publicistov, ki so v 18. stoletju reformirali avstrijsko zdravstvo (Joseph Peter Frank, Gerard van Swieten, Karl Philipp Moritz). Andreas Golob (Gradec) je v svojem referatu predstavil Sokratove pripovedi in druge medije (priročniki, učne

knjige), ki so prispevali k zdravstveni vzgoji okrog leta 1800. Peter F. N. Hörz (Tübingen) pa se je v svojem podatkovno bogatem referatu lotil široke teme o zdravju in boleznih v diskurzih o prepuciji in cirkumciziji, torej o obrezovanju kože na penisu, o ritualni praksi, ki je značilna za judovsko, muslimansko kulturo, za čezmorske etnije. Obrezovanju moških genitalij kot terapevtsko utemeljeni operaciji so doslej v zahodnih družbah posvečali le malo pozornosti. Medtem ko je praksa obrezovanja v Združenih državah Amerike zelo razširjena, pa v Evropi ni nikoli postala masovni pojav. Hörz je torej postavil pod kulturološki drobnogled diskurz o prepuciji in cirkumciziji in si zastavil vprašanje, na kakšen način se zapisujejo predstave o zdravju in boleznih v navidezno marginalnem delu telesa.

Tri referate je obsegal tudi šesti panel Vednost in smrt. Alfred Stefan Weiß (Salzburg) je v referatu "Dandanašnji ni več nevarno biti zdravnik brez predsodkov" predstavil študijo salzburškega zdravnika Johanna Jakoba Hartenkeila (1761-1808). Casimira Grandi (Trento) je obravnavala samomor na tridentinskem podeželju v času Habsburžanov in opozorila na povezanost velikega števila samomorov s pelagro. Martin Gögele (Bozen) pa je predstavil prve rezultate evropskega projekta, mikroštudije v okviru alpskega prostora na primeru treh občin (Stilfs, Graun in Martell) v Vinschgausu. Prikazal je starostno specifične vzroke smrti v izbranem mikrokozmosu.

Sedmi panel je nosil naslov Diskurzi evgenike. Veronika Hofer (Wien) je v zadnjem trenutku odpovedala udeležbo, imela pa naj bi referat o evgeničnih dispozitivih v konceptu mentalnega zdravja Erwina Stranskyja. Tako je referat na temo evgenike imel samo Janez Polajnar (Ljubljana), ki je predstavil evgeniko in napore, da bi se zakonski akt sterilizacije uveljavil tudi v Sloveniji, kjer so si konec dvajsetih in v tridesetih letih 20. stoletja prizadevali zaježiti grozeči progresivni tok družbene degeneracije. V Sloveniji so ideje evgenike zastopali antropolog dr. Božo Škerlj in še nekateri drugi, toda te ideje v času pohoda nacizma niso našle mnogo privržencev. V Ljubljani je nekaj časa izhajal celo časopis Evgenika (priloga Zdravstvenega vestnika), a že sodobniki evgenikov so menili, da demokratična družba ne bi smela dovoliti takšnih posegov.

Simpozij *Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit* v Innsbrucku je prinesel številna nova spoznanja s področja socialne zgodovine medicine in psihiatrije, pozdravimo pa lahko tudi to, da so organizatorji kljub skopim sredstvom pokazali zanimanje za sodelovanje tudi s slovenskimi zgodovinarji in zgodovinarkami. Podobnih srečanj pri nas si seveda lahko samo želimo, čeprav se pri razdeljevanju finančne podpore žal še vedno vse premalo podpirajo ideje in interesi raziskovalnih zanesenjakov, ki bi v (slovensko) zgodovinopisje radi vnesli modernejši in svež veter, a se jih vztrajno in brez ustreznih argumentov potiska na obrobje. To se je ne nazadnje pokazalo ob nedavnem simpoziju *Zgodovina alkohola in tobaka na Slovenskem* v Celju, ki je bil kljub veliki aktualnosti problematike, deležen le simbolične finančne podpore s strani države. No ja, upamo lahko, da bo že jutri kaj bolje in da bomo res lahko bolj sproščeni, kot se nam obljublja. Na koncu povejmo, da bodo vsi referati srečanja v Innsbrucku objavljeni v posebni številki revije VIRUS - Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin, ki od leta 2001 enkrat letno izhaja pri ugledni založbi zdravnikov (Verlagshaus der Ärzte) na Dunaju.

Andrej Studen

Ocene in poročila

Janez Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848-1918). Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2006, 319 strani, ilustrirano

---

Preoblikovanje habsburške monarhije v ustavno in parlamentarno večnacionalno tvorbo je bil vsekakor zapleten in večplasten proces. Ideje, ki za razliko od drugih konstitucionalnih monarhij v Avstriji ponapoleonskega časa niso zaživele, so sicer v monarhijo že razmeroma zgodaj pricurjale prek nemških držav. Toda vsako javno politično razpravo je v predmarčnem času dušilo absolutistično Metternichovo obdobje, ki je onemogočalo kakršno koli kritiko tedanje oblasti. Preoblikovanje klasične stanovske ureditve v Avstriji tako predstavlja leto 1848, ko je bil umsko zaostali Ferdinand I. (in njegov krog) prisiljen spremeniti temelje državne ureditve in jih približati "modernim" evropskim konstitucionalnim državam.

Avtor knjige, red. prof. dr. Janez Cvirn, je v svojem delu predstavil glavne prelomnice v ustavni in parlamentarni zgodovini habsburške monarhije (kasnejše Cislitvanije), hkrati pa podrobno prikazal slovensko državnozborsko politiko. Cvirn je temeljnemu obdobju avstrijskega parlamentarizma v obdobju marčne revolucije namenil precej prostora in ga podrobno analiziral. Po uvodnem poglavju, v katerem nas popelje po poti uvajanja konstitucionalizma (predvsem) v Srednji Evropi, je čas do ponovne vpeljave absolutizma razdelil v več poglavij, ki si sledijo v jasnem in razumljivem vrstnem redu. Revolucionarno leto 1848 je v iskanju ustreznih rešitev zaznamovala aprilaska ustava notranjega ministra Franza von Pillersdorfa, ki jo je cesar obljubil že dva dni po izbruhu revolucije na Dunaju. Dojemanje obljubljenih ustavnih oblik je bilo tedaj na Slovenskem večinoma napačno, še najbolj pa se mu je približal Janez Bleiweis, ki je v cesarjevem sklicu videl prvi korak h konstitucionalizmu in uveljavitvi temeljnih pravic človeka in državljana. Vendar pa je, kot avtor več kot prepričljivo pokaže, ustava sledila konstitucionalizmu le v toliko, da je jasno uveljavila delitev oblasti (sodna, izvršna in zakonodajna), toda cesarju je še vedno dodeljevala veliko pristojnosti (preprečil je lahko sprejem vsakega zakona). Kljub temu pa so bili odzivi na prvo avstrijsko ustavo na splošno pozitivni.

Avtor nam v nadaljevanju predstavi delovanje deželnih zborov (stanov), ki so se pridružili gibanju za reforme. Njihovo pobudo je primerjalno umestil v obdobje dela na ustavi (in po njenem sprejemu) ter dejavnost, ki so jo v iskanju ustavnih rešitev pokazala deželna predstavništva. Še pomembnejše pa so bile prve državnozborske volitve junija leta 1848, ki jih je Cvirn analiziral z izjemno natančnostjo, "rezultate" volitev pa nanizal v poglavjih Zasedanje državnega zbora na Dunaju in Kromeški parlament, kjer je med drugim ugotavljal, da je nacionalna komponenta brez slehernih zadržkov rezultat političnega razvoja kasnejše dobe. Seveda se je dotaknil tudi slovenskih poslancev v prvi fazi avstrijskega parlamentarizma in jih postavil v okvir tedanjih idej in političnih predstav.

Z oktroirano ustavo je novi cesar pokazal, da je popuščanj revoluciji dovolj. Avtor je izjemno spretno nanizal tok dogodkov, ki so vodili v neoabsolutistični re-

žim, s katerim se je zgodnje obdobje ustavnosti v Avstriji končalo (potem ko je cesar konec leta 1851 s silvestrskima patentoma ukinil ustavo). Desetletnemu obdobju ponovnega javnega molka, ki ga je tedaj posebej notranji minister Bach, je sledila obnova ustavnega življenja leta 1860/61, potem ko se je obdobje pritiska in cenzure moralno in materialno izpelo. Cvirn nas tako pelje od mladega Franca Jožefa, ki je v začetku petdesetih let poskušal z absolutno oblastjo, konec desetletja pa je moral poseči po kompromisni rešitvi, ki je (vsaj na papirju) prinašala svež veter.

Z obnovo ustavnega življenja v monarhiji se je tako vladni pritisk sprostil. Toda avtor nove politične smeri Anton von Schmerling, ki je zaznamoval prva leta šestdesetih let 19. stoletja, je s svojo volilno geometrijo pridal "nemški" značaj dunajskemu državnemu zboru, poleg tega pa na podlagi davčnega in inteligenčnega cenzusa dajal prednost elitnejšim slojem. Avtor tako tehtno in preudarno niza razvoj parlamentarne politične misli v prvi polovici šestdesetih let vse do uvedbe dualizma leta 1867, ko so Madžari "odpadli" od poprejšnje politične ureditve in zagospodarili nad Ogrsko. Cislitvanija je bila prisiljena na novo postaviti državnopravne temelje avstrijske polovice monarhije in je z decembrsko ustavo dejansko zastavila izhodišče za nadaljnjo (politično) modernizacijo (oziroma demokratizacijo) države. Avtor tako v nadaljevanju lepo pokaže, da je decembrska ustava iz leta 1867 Cislitvanijo spreminjala v razmeroma moderno ustavno monarhijo, ki glede demokracije ni bistveno zaostajala za večino evropskih držav. V državi so se ne nazadnje vrstile volilne reforme v smeri splošne moške volilne pravice, ki je bila uveljavljena leta 1907.

V poglavju Vlade in državni zbor (1873-1914) je avtor podrobno orisal vlogo avstrijskega državnega zbora v političnem življenju države. Znotraj kronološkega trakta je poglobljeno osvetlil posamezne probleme, ki so zaznamovali parlamentarno življenje v Cislitvaniji. Še posebej natančno je obdelal zapleten volilni sistem in njegovo spreminjanje, ki ga je krojila večnacionalna in strankarsko razvejena podoba parlamenta. V ta kontekst je postavil problem jezikovne enakopravnosti v državnem zboru, poleg tega pa je obdelal tudi vprašanje poslanske imunitete, poslanskih plač in obstrukcije, ki je na prelomu stoletja bistveno zaznamovala parlamentarno življenje. Posebej tenkočutno je prikazal tudi delovanje slovenskih poslancev v državnem zboru od leta 1848 do 1918, ki je bilo zaradi svoje majhne zastopanosti prisiljeno v oportunistično politiko.

Cvirn svojega dela ni sklenil pred prvo svetovno vojno, kot bi lahko pričakovali, pač pa je sledil parlamentarnemu življenju v Avstriji vse do njenega propada novembra leta 1918 (parlament se je sestel v vojnem času prvič maja leta 1917). Po avtorjevem prepričanju je koncu monarhije botrovalo prav vprašanje ureditve same države, pri čemer je parlamentarno življenje igralo ključno vlogo, enako težo pa je ob tem igrala tudi vse ostrejša nacionalna drža različnih strank in struj, ki se je po prelomu stoletja le še stopnjevala, tako da o kakršnih koli nacionalnih sporazumih ne moremo več govoriti. Samo delo je gotovo prvenec zgodovine avstrijskega parlamentarizma (in slovenske politike v njem), saj se drugi avtorji na Slovenskem v manjši meri posvečajo zgodovini avstrijske (parlamentarne) ustavne dobe. Knjiga, ki jo je avtor sicer zasnoval kot univerzitetni učbenik, predstavlja temelj nadaljnjega študija avstrijske ustavne dobe, mimo katerega ne bo mogel noben raziskovalec slovenske zgodovine 19. stoletja.

Filip Čuček

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Abteilung IV. Das Ministerium Rechberg, Band 2. (6. 3. 1860-16.10. 1860), Wien, 2007, 525 S

Potem ko je leta 2003 Stefan Malfèr za tisk pripravil prvi zvezek zapisnikov avstrijskega ministrskega sveta v času predsedovanja grofa Johanna Bernharda von Rechberga und Rotenlöwena, ki je svet vodil od 19. maja 1859 do 4. februarja 1861, je leta 2007 izšel drugi zvezek, ki obsega zapisnike sej od 6. marca 1860 do 16. oktobra istega leta. Malfèr že pripravlja tudi zadnji, tretji zvezek. Tako se ta pomembna edicija zapisnikov sej avstrijskih vlad od 1848 do začetka februarja 1867 približuje koncu. Serija nastaja že skoraj štiri desetletja, saj je prvi zvezek izšel že leta 1970, odtlej pa še 22 zvezkov. Serija je razdeljena na šest delov, pri čemer je v prvem delu vseh pet vlad v revolucijskem letu 1848 od 1. aprila do 21. decembra 1848, kot dodatek pa so objavljeni še trije protokoli državne konference med 17. in 20. marcem 1848. V naslednjih delih so objavljena zasedanja naslednjih petih vlad do uvedbe dualizma, to je Schwarzenbergove, Boul-Schauensteinove, Rechbergove, nadvojvode Rainerja in Belcredijeve. Izdati bo treba le še nekaj zvezkov, in sicer, kot že rečeno, tretji zvezek Rechbergove vlade, najbrž še dva zvezka Schwarzenbergove vlade, pa tudi Boul-Schauensteinova vlada bo v celoti predstavljena najbrž z dvema zvezkoma. Skupni ministrski svet avstro-ogrske monarhije od uvedbe dualizma do konca Avstro-Ogrske pa izhaja v redakciji madžarske akademije znanosti.

Vsak zvezek zapisnikov sej ministrskega sveta izhaja po metodologiji, ki je bila sprejeta na začetku edicije in ki je predstavljena kot uvodni zvezek celotne serije izpod peresa Helmuta Rumpelja. Vsak zvezek uvaja obsežna in temeljita študija obdobja, ki ga zvezek obravnava, tej sledi seznam obravnavanih virov in literature, seznam okrajšav, zastarelih izrazov, udeležencev sej, zapisnikov sej s protokoli, kronološkim pregledom sej in registrom oseb in krajev.

Drugi zvezek sej Rechbergovega kabineta sega od sklica t. i. pomnoženega državnega zbora do oktobrske diplome. Država je bila tedaj v težkem položaju zaradi stalne finančne krize in posledic (tudi političnih) izgubljene vojne s Sardiniskim kraljestvom in Francijo leta 1859. Malfèr je v svoji študiji opozoril, da oktobrska diploma, ki je uresničila sklepe schönbrunnske konference 25. in 26. avgusta 1860, ni bila le kratkotrajen in neuresničen ustavni eksperiment, kot je bila doslej navadno ocenjena v historični literaturi, pač pa korak k ustavni monarhiji, s katerim se je cesar odrekel pravici, da je edini zakonodajalec. Leto 1860 je bilo tudi leto pomnoženega državnega zbora, ki ga ni bilo ne prej ne kasneje. Ta pomnoženi državni zbor, ki so ga sestavljali nadvojvode, cerkveni knezi, odlične vojaške in civilne osebe ter 38 članov, izvoljenih od dežel, je bil majhen, napol deželnostanovski parlament, nekakšen zgornji dom brez spodnjega doma. Bil in ostal pa je posvetovalno telo. V tem zboru je prihajalo do stalnih razhajanj med konservativno in liberalno strujo. Ena ključnih oseb je bil predstavnik ogrskih starokonservativcev grof Anton Szécsen, ki je bil ves čas zaradi svojih diplomatskih sposobnosti in prepričljivosti središčna oseba parlamenta. Pomembno vlogo so igrali tudi konservativec in federalist, sicer pa tedaj minister za uk in bogočastje grof Leon Thun, strogi centralist pravosodni minister grof Ferenc Nadásdy in pa naslednik umrlega finančnega ministra barona Karla Ludwiga Brucka, liberalno nastrojeni Ignaz von Plener st. Vladne seje so obravnavale vsa najpomembnejša no-

tranjepolitična in gospodarska vprašanja, le obrobno pa tudi zunanjepolitična, ker je bila zunanja politika izključno v rokah cesarja. Eno najpomembnejših vprašanj, s katerim se je ukvarjala vlada, je bil položaj ogrskih dežel in v zapisnikih teh sej lahko vidimo prve obrise tiste rešitve, ki se je pokazala čez nekaj let z uvedbo dualizma. Pri tem je pomembno vlogo odigral cesar sam, še posebej na konferenci v Schönbrunn kot prvem koraku k oktroirani diplomi in na kateri je po Malfèrjevi oceni nastopil kot odprt, jasnoviden vladar, ki je bil sposoben postavljati tudi najbolj ostra vprašanja in brezobzirno uveljavljati svoje mnenje. V tem času je omeniti tudi dva pomembna uspeha na področju prometa, in sicer dokončanje zadnjega dela t. i. zahodne železnice, s katerim sta bila povezana Dunaj in München, s tem pa tudi Dunaj in Pariz. Drugo pa je bila izgradnja železniškega mostu čez Tagliamento med Nabrežino in Carsanom, ki je omogočil povezavo z Milanom.

Na sejah vlade je bil slovenski prostor le posredno omenjen, po navadi z zadevami, ki so zadevale celotno državo. Dve točki dnevnega reda pa naj le omenim: na vladni seji 2. junija 1860 (str. 227) je minister za uk in bogiočastje Leon Thun predlagal, naj se ravnatelju gimnazije v Celju Jožefu Premruju (1809-1877, gl. članek o njem v SBL, 2. zv., str. 493-494) dodeli ista plača, kot jo je imel v Zagrebu, torej naj se mu celjska poveča za 200. gld letno. Cesar je to prošnjo 11. junija 1860 odobril, ko se je s tem strinjal tudi hrvaški ban. Kot direktor gimnazije v Zagrebu je Premru zaradi gospodovalnega nastopanja tako razdvojil profesorski zbor, da ga je minister moral odpustiti in ga je imenoval za direktorja gimnazije v Celju. Do spora v Zagrebu je prišlo zaradi agitacije nekaterih profesorjev, ki so nastopili proti nemščini kot učnemu jeziku. Kakšno je bilo v tem sporu stališče Premruja, iz zapisnika seje ni razvidno. Na seji 14. junija 1860 (str. 254) pa sta notranji minister grof Agenor Gołuchowski in vodja finančnega ministrstva (tedaj še ne minister) Ignaz von Plener st. nastopila proti temu, da bi se državno namestništvo predelilo iz Trsta v Ljubljano. Cesar je ob tem še pripomnil, da slovensko prebivalstvo v avstrijskem Primorju ne sme biti ogroženo od italijanskega.

Za sklep naj še enkrat poudarim pomen te izdaje virov, ki je edina z velikim znanjem, opremljena z bogatimi uvodnimi študijami s številnimi rezultati novih raziskav in je nujno potrebna za temeljitejši študij avstrijske zgodovine od 1848 do 1868. Čeprav ne prinaša veliko dokumentov, ki se neposredno dotikajo slovenskega ozemlja, pa je zaradi obravnave širše problematike celotne monarhije pomembna tudi za nas, le da je pri nas malo poznana ali uporabljena.

Franc Rozman

Norbert Leser, Der Sturz des Adlers. 120 Jahre österreichische Sozialdemokratie.
Verlag Kremayr & Scheriau, Wien 2008, 222 strani

Zgodi se, da politične turbulence napotijo avtorja, da že zaključenemu besedilu doda pristavek. Taka usoda je nepričakovano doletela Norberta Leserja, gotovo

najboljšega poznavalca zgodovine avstrijske socialne demokracije. Ob obletnici Hainfelda (ustanovni kongresa avstrijske socialnodemokratske stranke 30. 12. 1888 do 1. 1. 1889) je pripravil "čitanko" za svoje bralce, v kateri nadvse kritično razpravlja o nekaterih voditeljih socialne demokracije in o sami ideologiji stranke, ki si je v prvi avstrijski republiki prilastila oznako avstromarksistična. V pristavku izraža dvoje pričakovanj: da bi v Avstriji naglo prišlo do državnozborskih volitev in do odvolitve velike koalicije. Medtem se mu je izpolnila prva želja (volitve so bile 28. septembra 2008). Če se bo njegova stranka znova odločila za veliko koalicijsko, za kar se zdi, da je divje odločena, bo avtor trpel peklenske muke.

Leser je bil prvi, ki je na kaki avstrijski univerzi zasedel stolico politologije. Bil je stalno kritičen do stranke, katere zgodovino je opisoval, sodoživiljal in deloma sooblikoval. S knjigami "Salz der Gesellschaft" (1988) in "Elegie auf Rot. Eine politische Konfession" (1998) ni zbudil le velike pozornosti, temveč doživel tudi nerazumevanje v strankinih vrstah. Vendar s svojimi objavami ni delil usode Josefa Buttingerja in njegove razprave "Am Beispiel Österreichs. Ein geschichtlicher Beitrag zur Krise der sozialistischen Bewegung" (1953), ki jo je Socialistična stranka Avstrije dosledno zamolčala. Socialni demokrati danes lahko berejo knjige, ne da bi prišli v konflikt s strankino buržoazijo, kot se je to dogajalo po Leserjevi presoji v Buttingerjevem primeru. Leserjeva ugotovitev, da so Buttingerjevo knjigo na skrivaj brali vsi odločujoči vodilni ljudje v stranki, pa nekaj pove o njeni demokračnosti.

"Čitanka" je dejansko čitanka, zapeljiva, ker zavaja k naglemu branju odličnega besedila. Delo zahteva pogosto in zelo pazljivo ter premišljeno branje. Leser je knjigo razdelil v dva dela, pri čemer ni jasno, zakaj je leta 1934-1945, ki jih poimenuje "časi latence" (nevidnosti), vključil v drugi del. Markantnejša zareza je vendarle leto 1945 glede globokih personalnih premikov znotraj sedaj Socialistične stranke Avstrije. Pričujoča zgodovina avstrijske socialne demokracije je napisana iz centralističnega zornega kota. Delavsko gibanje, ki ga je vodila socialna demokracija, pa se vse do leta 1918 seveda ni omejevalo na Dunaj ali alpske dežele, ki so bile v bistvu agrarne. Seveda je vprašanje, v kakšni meri je bilo to gibanje "avstrijsko". Sočasna slovenska publicistika poudarja nadnacionalni značaj stranke. Dunaj je bil središče center vsega dogajanja, vendar bi bil dobrodošel ekskurz v druge centre delavskega gibanja in pogled na druge njegove vodilne osebnosti, da bi bolje spoznali njegovo prvotno razvejenost in pestrost. Leser namenja kratko poglavje nacionalnemu vprašanju in predlogom stranke glede njegove rešitve, o katerih pravi, da so bili miselni konstrukti, ki so ostali na papirju. Omenja moravski sporazum in estonsko kulturno avtonomijo, ne pa predloga kulturne avtonomije za koroške Slovence iz leta 1925. Personalno načelo, na katerem je slonel predlog glede rešitve nacionalnega vprašanja, je doživel poraz prav na Koroškem, kjer je imela stranka pomembno besedo. V "nacionalnem katastru" sta slovenska zastopnika upravičeno videla osnovo za socialno in narodno diskriminacijo vpisanih. Kljub temu sta na kataster pristala. Za to bo veljalo tudi v koroškem primeru to, kar pravi Leser za celotno državo, namreč, da je tudi socialna demokracija nacionalno vprašanje videla v prvi vrsti kot vprašanje šol, uradov in jezika. S tako presojo pa se narodnosti niso zadovoljile.

Leser govori o avstromarksizmu kot znanstveni teoriji, vidi ga kot posebno politično držo in še kot kulturno gibanje. Komponento kulturnega gibanja obraz-

loži na primeru "rdečega Dunaja", kjer so socialni demokrati prešli k socializmu dejanj na področju zdravstva, izobraževanja in stanovanjske politike. Avtor bi lahko razpredel svojo trditev še na primeru zveznih dežel in opozoril na številne knjižnice in oblike izobraževalne dejavnosti, pa tudi na dejstvo, da so socialni demokrati na primer v porečju Mure in Murice poskrbeli za slovenske delavce in delavke in jim omogočali eksistenco slovenskih društev in slovenske periodike. Do take stopnje kulturne in s tem tudi politične zavesti pa se niso povzpeli na Koroškem, kjer so po plebiscitu raje na odločilen način sodelovali pri prvem "etničnem čiščenju" tudi proti svojim drugonacionalnim sodržavljanom. Socialni demokrati so kazali številne, tudi oportunistične in grde obraze.

Norbert Leser svoj pregled zgodovine avstrijske socialne demokracije začne s 5. delavskim dnem leta 1868, ko je bil sprejet Manifest za delovno ljudstvo Avstrije in kmalu zatem program, ki je že zahteval splošno in enako volilno pravico, pravico združevanja in svobodo tiska. Poudarja pomen združevalnega hainfeldskega strankinega zbora, vendar meni, da je bila absolutna zahteva po "enotnosti" pregreha, mehanizem za odlašanje problemov in odločitev. Fatalistično potezo avstromarksistov in avstromaksizma zaznava v stalnem ponavljanju, da se bo kapitalistični družbeni red zrušil in da mora biti delavski razred pripravljen na ta trenutek, vendar so voditelji stranke in stranka sama omahovali v številnih odločilnih trenutkih. Omahovanje Viktorja Adlerja in stranke zazna že v primeru osnutka Taaffejeve volilne reforme, pozneje v odločilnem 15. juliju 1927, ko je prišlo do nemirov na Dunaju, ki jih stranka ni znala kanalizirati. Dan poimenuje kot "peripetijo" (nenaden preobrat) avstromarksizma, ki je posledično postal mejnik njegove zatona in poraza. Dan je po Leserju postal pravi "strašni dan" tudi s sokrivdo stranke, ki je precenjevala svojo moč in podcenjevala moč nasprotnika. Dan je "nadvse jasno" pokazal nemoč socialne demokracije. Kancler Seipel je nastopil svoj zadnji, tokrat heimverovski kurz in videl v delavstvu "zavrženo maso - masa damnata", ki si ne zasluži nobene milosti. Meni, da je stranka od svoje opozicionalne politike do meščansko dominirane in vodene države odstopila šele po drugi svetovni vojni.

Precej pozornosti namenja Leser strankinemu verbalnemu radikalizmu, ki so ga uporabljali njeni voditelji in centralni organ "Arbeiterzeitung". Bujen besedni radikalizem je bil slepilo, ki je zastiralo pogled na realnost. To svojo misel eksplicira na primeru prve svetovne vojne, ko se je strankino vodstvo povsem zmotilo glede razpoloženja širokih mas, se potem odločilo za vojno propagando, ki ji je nasprotoval le Friedrich Adler, in pohitelo, da se je motilo z masami. Verbalni radikalizem vidi tudi v linškem strankinem programu iz leta 1926, v katerem je stranka spregovorila o diktaturi proletariata in trajno opredelila svojo marksistično perspektivo o zgodovinsko nujnem porazu kapitalizma. Stranka v tedanjih časih po mnenju avtorja ni spoznala realnega problema. V ospredju ni bilo nasprotje med kapitalizmom in socializmom, realno nasprotje je bilo v vprašanju: ali demokracija ali diktatura. S svojim geslom o diktaturi proletariata je hotela vlti svojim ljudem pogum in zaupanje, razrednemu nasprotniku pa strah. Predmet avtorjevih razmišljanj so nadalje odnosi med intelektualci in proletariatom ter odnosi med vodstvom stranke in množicami. Zlasti na podlagi analize dogodkov takoj po prvi svetovni vojni Leser meni, da avstrijska socialna demokracija ni revolucionarna stranka in da ji je 12. november 1918, ko so na Dunaju razglasili republiko, tako

rekoč padel v naročje. Tega dne so se potem spominjali dejansko le socialni demokrati, za druge pa je bil "dies ater". Z "uno actu" je bila država ustanovljena in že razpuščena, glede na to, da je bila del nemškega rajha. Odnose med obema velikima taboroma so še bolj zaostriili februarski dogodki leta 1934. Leser sicer spregovori pozneje na več mestih tudi o formalnih aktih, ki naj bi sprti strani spravili, iz besedila samega pa precej jasno sledi, da neke dejanske, globinske sprave nikoli ni bilo in so dogodki neizbrisno zgodovinsko dejstvo, prepuščeno presoji posameznika. Stranka je po 15. juliju 1927 postajala vedno bolj brezzobi papirni tiger, kar se je kazalo ob "samoizključitvi" parlamenta 1933. Stranka ni zmogla mobilizirati množice, ni organizirala splošne stavke in je znova z besednim radikalizmom preslepila svoje privrženice. To je bil uvod v dokončen februarski poraz. Interpretacijo tega poraza po Ottu Bauerju ocenjuje kot "poskus terminološko in vsebinsko prikriti in opravičiti lastno neuspešnost in neuspešnost vodstva". Avtorja zelo moti apologija tega dne oziroma omenjenih dogodkov.

Čeprav Leser ocenjuje delovanje številnih voditeljev socialne demokracije in govori o delu "avstromarksistov" - vendar o "avstromarksizmu" šele po prvi svetovni vojni -, sta v ospredju njegovega zanimanja v času do druge svetovne vojne Karl Renner in Otto Bauer. Rennerja ocenjuje kot realnega politika, Bauerja pa kot odločilnega ideologa in političnega nasprotnika kanclerja Ignaca Seipla. Tudi v zadnjem primeru analizira besedno radikalno izražanje stranke in njenega voditelja do znamenitega ženevskega posojila, ki je okrnilo suverenost države, a stabiliziralo njeno gospodarstvo. Stranka in Otto Bauer sta bila proti posojilu, v odločilnem trenutku pa so socialni demokrati v parlamentu glasovali za.

Prvo obdobje avstrijske socialne demokracije po drugi svetovni vojni sta zaznamovala Adolf Schärf kot vicekancler in Oskar Helmer kot notranji minister. Stranko so ustanovili že 14. aprila 1945 v dunajski mestni hiši in pod imenom Socialistična stranka Avstrije je zavestno poudarila vezi s svojo predhodnico, medtem ko se je dva dni zatem ustanovljena Ljudska stranka predstavila kot povsem nova. V javnosti se je Socialistična stranka Avstrije kazala kot "neomadeževana" in je kazala na "omadeževane" nasprotnike, kar je bil eden izmed njenih notranjepolitičnih adutov. Vsako misel na "priključitev" so ji izgnale izkušnje let pod nacizmom. Temeljito je tudi spremenila svoj odnos do meščansko vodene države. Opredelila se je do komunistov in začela iz svojih vrst izključevati vse tiste, ki so zagovarjali "enotno fronto". Notranji minister Helmer je iz varnostnega aparata izključil vse komuniste. Vnet antikomunist je bil tudi Oskar Pollak, eden redkih iz vrst emigrantov, ki jih je stranka sprejela po letu 1945. Po kratki fazi površne denacifikacije se je začel boj za glasove bivših nacistov. Da bi oslabil Avstrijsko ljudsko stranko, je notranji minister Helmer spodbujal nastanek Zveze neodvisnih. Pri volitvah sta Ljudska in Socialistična stranka izgubili enako število mandatov, socialistom pa je uspelo, da so njeni privrženici registrirali le izgube Ljudske stanke. Na primeru Juliusa Deutscha, ki je bil najprepoznavnejši stari funkcionar in se je po vojni lahko vrnil ter smel izdelati še prvi strankin akcijski program, Leser ilustrira "legalizacijo korupcije". Kot vire korupcije navaja protekcijo, privilegije, podkupnine in vodenje podjetij s pomočjo strankinih knjižic. Notranjestrankske probleme in probleme korupcije obravnava na primeru mogočnega Franca Olaha. Bruna Pittermanna, ki je po Schärfu deset let vodil stranko, ocenjuje kot odličnega parlamentarca, manj sposobnosti pa mu prisoja

glede vodenja stranke. Vendar je Socialistična stranka Avstrije pod njegovim vodstvom sprejela nov program, katerega osnutek je izdelal Benedikt Kautsky. Obdobje kanclerja Kreiskega je Leser kritično ocenil v knjigi "Salz der Gesellschaft", iz katere povzema nekatere sklepe. Kreiskega ceni predvsem kot pomembnega mednarodnega politika, manj pozitivno pa ga ocenjuje kot predsednika stranke. Eden izmed očitkov na njegov račun v primerjavi s kanclerjem Klausom (Ljudska stranka) je, da ni znal vzgojiti kompetentnega pomladka. Omenja problematičen odnos Kreiskega in stranke do vidnih nacistov in pravi, da si česa podobnega Ljudska stranka v nobenem primeru ne bi mogla privoščiti. O Fredu Sinowatzu meni, da je bil glede na položaj zveznega kanclerja preobremenjen. Ne omenja pa njegovega delovanja kot ministra za šolstvo, ko je izpeljal številne pozitivne premike, ki so koristili Kreiskemu in stranki. Nekaj podobnega bi lahko rekli za Hertu Firnberg, odgovorno za znanost. Kreiskyjevi uspehi so bili rezultat dokaj uigranega tima. Prehod Socialistične stranke Avstrije, ki se je prav v tem času spet poimenovala v socialdemokratsko, od skupnosti somišljenikov (Gesinnungsgemeinschaft) k namenski zvezi (Zweckverband) povezuje s kanclerstvom Franza Vranitzkega, ki je stranko vodil kot menedžer v podjetju. Njegovemu nasledniku Viktorju Klimi pa namenja le nekaj vrstic. Na primeru Alfreda Gusenbauerja pravi, da socialdemokratska stranka že dolgo ni več demokratična. Svoje mnenje utemeljuje s tem, da je Gusenbauerja določilo za predsednika oziroma kandidata za mesto kanclerja ozko omizje, strankin zbor pa ga je lahko le še potrdil brez protikandidata. Sicer pa Gusenbauerja ne ocenjuje negativno, zameri pa mu vrnitev v toplo gredo velike koalicije, ki jo primerja z "lenuško posteljo". Zveznemu predsedniku Heinzu Fischerju priznava, da je nadvse korekten in da se trudi za zблиžanje nasprotnih stališč, vendar pravi, da ni pripravljen v kakteri koli obliki postaviti pod vprašaj vladajočega sistema. Leser je zagovornik modificirane večinske volilne pravice, ker meni, da bi pospešila potrebne demokratične reforme.

Knjigo bodo brali tako poznavalci obravnavane tematike kot tudi vsi prizadeti. Številni je ne bodo odobraval, ker osvetljuje skrite kotičke mogočne in včasih zelo oblastne stranke. Avtor se je zavestno odrekel znanstvenemu aparatu, da bi bilo delo lažje berljivo in prilagojeno širšemu krogu bralcev. Nedvomno pa ne bo mogel nihče prezreti nekaterih razmišljanj o strankini ideologiji in demokratičnosti.

Avguštin Malle

Iskra Iveljić, Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.
Leykam international d.o.o. Zagreb 2007, 483 strani, ilustrirano

---

Na začetku predstavimo avtorico knjige dr. Iskro Iveljić. Rodila se je leta 1959 v Frankfurtu na Maini; po končani klasični gimnaziji je na zagrebški filozofski fakulteti diplomirala iz zgodovine ter angleškega jezika in književnosti. Nato je od leta 1987 do leta 1990 delala v Hrvaškem državnem arhivu, od leta 1990 do leta 1993 pa na Inštitutu za sodobno zgodovino. Od leta 1993 je zaposlena na oddelku

za zgodovino Filozofske fakultete v Zagrebu. Leta 1998 je doktorirala z disertacijo naslovljeno "Vloga zagrebške gospodarske elite pri modernizaciji Hrvaške (1860-1883)". Leta 2004 je postala izredna profesorica.

Obsežna monografija *Očetje in sinovi* je razdeljena na dva dela. Prvi del predstavlja dognanja, ki jih je avtorica v zvezi z vlogo zagrebške gospodarske elite pri modernizaciji Hrvaške predstavila v doktoratu, drugi del pa prinaša avtoričine novejše raziskave posvečene vsakdanjiku gospodarske elite, družinskemu življenju njenih pripadnikov, položaju žensk, otrok in najstnikov, vizualni reprezentaciji elite ter kulturi smrti. Prvi del zajema časovni lok od leta 1848 do leta 1883, medtem ko drugi del obravnava obdobje od prve polovice 19. stoletja do konca Habsburške monarhije, deloma pa posega tudi v čas med svetovnima vojnama.

Avtorica šteje za gospodarsko elito podjetnike udeležene v več pridobitnih dejavnostih. Tej definiciji so odgovarjali veletrgovci, industrialci, bankirji ter osebe dejavne v posredniških in špedicijskih poslih, prevozništvu ter gradbeništvu. V vrste elite so spadali tudi pripadniki tehnične inteligence, zlasti inženirji. Kot vzorec si je avtorica izbrala okoli 60 najvidnejših zagrebških družin. Drug kriterij pripadnosti eliti pa je bil v posedovanju zajetnega premoženja, o katerem je avtorica sklepala na podlagi letne vsote plačanega neposrednega davka, pripadnosti prvemu volilnemu razredu in količini skupnega kapitala, ki ga je imel podjetnik. Avtorica je ugotovila, da lahko razlikuje dve obdobji razvoja zagrebške gospodarske elite: tradicionalno in moderno. Za tradicionalno gospodarsko elito je bilo značilno, da so jo sestavljali predvsem trgovci in obrtniki različnega nacionalnega porekla. Moderna gospodarska elita je na prizorišče pričela stopati v šestdesetih letih 19. stoletja, sestavljali pa so jo veletrgovci, prvi bankirji, industrialci in posredniki. V procesu modernizacije gospodarskega življenja je pričela stara meščanska elita obrtnikov in trgovcev polzeti navzdol po družbeni lestvici. Med gospodarsko elito se je pričelo uveljavljati vedno več podjetnikov hrvaškega porekla. Iveljičeva se je podrobno posvetila genezi in pojavi prvih pripadnikov moderne elite v Zagrebu.

V čem je avtorica videla vpliv gospodarske elite na modernizacijske procese tako v samem mestu Zagrebu kot tudi celotni hrvaški družbi? Ugotovila je, da so bili podjetniki kot mestni zastopniki zelo dejavni na lokalnem nivoju. Tako je med letoma 1860 in 1883 povprečno tretjina mestnih zastopnikov izvirala iz vrst gospodarske elite. V tej funkciji so podjetniki doprinesli k modernizaciji in urbanizaciji Zagreba, izboljšanju bivanjskih pogojev ter ustanavljanju kulturne in znanstvene infrastrukture mesta. Pripadniki elite so se živahno udeleževali v številnih strokovnih združenjih, ki so imela nalogo oblasti posredovati njihove želje in zahteve. Osrednji forum zagrebške gospodarske elite je predstavljala strokovna inštitucija Trgovsko - obrtna komora, ki je postala osrednja zagovornica gospodarskega napredka Hrvaške ter njene avtonomije in nacionalne integracije. Poleg Trgovsko - obrtne komore je avtorica predstavila še vsa stanovska društva, v katera so se gospodarstveniki združevali. Eno pglavitnih postaj na hrvaški poti v moderno je predstavljala ustanovitev prvih denarnih zavodov, ki so bili ustanovljeni predvsem na pobudo zagrebške poslovne elite. Prva moderna poslovna banka je bila Hrvaška eskomptna banka, ki je nastala v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja, v naslednjih letih pa so ji sledili še nekateri drugi denarni zavodi. Gospodarska elita je modernizacijo spodbujala tudi s prizadevanji za vzpostavitev sodobnega železniškega in cestnega prometnega omrežja. Svoje dosežke so gospo-

darstveniki predstavljali na gospodarskih razstavah doma in v tujini. Posebno poglavje je posvečeno delovanju podjetnikov v politiki in sicer v strankah, saboru ter mestnem zastopstvu. Avtorica je prišla do zaključka, da so bili pripadniki gospodarske elite najbolj dejavni na lokalni ravni, kjer so lahko uveljavili svoje temeljne interese, za delovanje v strankah in saboru pa so pokazali precej manj zanimanja. V okviru modernizacijskih stremeljenj so se gospodarstveniki zavzemali tudi za pospeševanje strokovnega šolstva, zlasti trgovskega. Njihova prizadevanja so obrodila sadove leta 1883, ko je bila v Zagrebu ustanovljena trgovska akademija. Avtorica se je posvetila tudi delovanju gospodarske elite v raznih društvih, zlasti strokovnih, pa tudi športnih, humanitarnih, pevskih, gasilskih itd., katerih največji razmah je zasledila po obnovi ustavnosti v šestdesetih letih.

Na koncu prvega dela se Iveljičeva posveti analizi desetih najpomembnejših družin zagrebske gospodarske elite. Kot zanimivost omenjamo, da med njimi najdemo tudi iz Podčetrтка izvirajočo rodbino Sollar. Vsem družinam je bilo skupno uspešno uresničevanje težnje, da posel, s katerim so se ukvarjale, ostane v družini, kar se je najpogosteje izrazilo v prehodu podjetja od očeta k sinu oziroma sinovom. To ne preseneča, saj so bila družinska podjetja v drugi polovici 19. stoletja med zagrebško elito izjemno priljubljena in razširjena.

Drugi del knjige se začne z analizo položaja žensk v družbi, družini ter gospodarskem življenju, vanjo pa so zajete soproge podjetnikov, njihove hčere ter tudi vdove. Avtorica nadaljuje z obravnavo otrok in najstnikov v meščanski družbi. Obsežno poglavje je posvečeno vsakdanjemu življenju gospodarske elite, kjer avtorica obravnava početje meščanov v družinskem krogu, prostem času in njihovo kulturo bivanja. V okviru obravnave vsakdanjega življenja je posebno podpoglavje posvečeno vizualni reprezentaciji elite (moških, žensk in otrok), ki se je odražala zlasti v portretnem slikarstvu in fotografiji. Temu sledi še podpoglavje o kulturi smrti med meščansko elito, v kateri je opazen še en vidik modernizacijskega poleta 19. stoletja, ki se je v Zagrebu odrazil v urejanju sodobnega pokopališča Mirogoj, ležečega izven mestnega središča, ustanavljanju pogrebniških zavodov in mrtvašnic ter razvoju svojevrstne meščanske kulture smrti.

Ker je knjiga zelo obsežna, smo njeno bogato in raznovrstno vsebino v zgornjih vrsticah bralcu skušali približati le v najbolj grobih obrisih. Poudariti moramo, da temelji zlasti prvi del knjige na veliki količini preštudirane arhivskega gradiva. Iz teksta, ki je poln podatkov lahko razberemo, da je avtorica predelala celoten fond zagrebske Trgovsko - obrtne komore, oddelka za notranje zadeve deželne vlade, dokumente mestne uprave, zapisnike saborskih zasedanj in sej ter rokopisno zapuščino nekaterih vidnejših podjetnikov. Če k temu prištejemo še časopisne vire, dobimo poglobljen in zelo informativen tekst. Medtem, ko se je avtorica v prvem delu knjige naslonila predvsem na arhivsko gradivo, si je v drugem izbrala malce drugačen pristop, ki ima v sebi razen klasične zgodovinarske metode tudi ščepec muzejskega. V drugem delu knjige v ospredje stopi spominska literatura, slikarski in fotografski portreti meščanskih otrok, najstnikov, žena in mož, fotografije meščanskih stanovanj, gradivo Hrvaškega šolskega muzeja, bontoni, trgovski katalogi, reklame, predmeti, ki jih hranijo muzeji (npr. otroške igrače), avtorica pa si je ogledala in analizirala tudi razkošne grobnice elitnih zagrebskih rodbin na mirogojskem pokopališču. Drugačna metodologija je posledica drugačnih tem, ki se jih je Iskra Iveljič v tem delu knjige lotila. Posveti se problematiki nastajanja potroš-

niške družbe, spreminjanja mode, zunanjega izgleda in notranje opreme bivališč gospodarske elite ter njene vizualne reprezentacije navzven. Knjiga je na koncu obogatena s prilogo, vsebujočo podobe (fotografije, dokumente in karikature) v zvezi z izbrano tematiko, ki nam približajo obravnavani čas in prostor.

Kljub očitni dvojnosti knjige ta nikoli ne deluje moteče ali prisiljeno, ampak se oba dela lepo prekrivata in dopolnjujeta, saj prvi prikazuje javno delovanje gospodarskega meščanstva, drugi del pa omogoča vpogled v njegovo zasebnost. Raznovrstnemu gradivu daje kohezijo avtoričin razumljiv in natančen slog pisanja, ki nobenega vprašanja ne pusti odprtega in pojasni vsak zadan problem, ob tem pa nikoli ne izgubi rdeče niti. Na koncu lahko ugotovimo, da je knjiga Iskre Iveljić povsem enakovredna delom sodobne zahodne literature na temo meščanstva. Morda je še toliko bolj dragocena, ker se obširno posveča izključno gospodarskemu meščanstvu. Spoznanja, do katerih je prišla dr. Iskra Iveljić, niso relevantna le za hrvaški oziroma zagrebški prostor, ampak bodo prav prišla vsakemu raziskovalcu meščanstva, saj so bili nekateri pojavi in razvojne smernice meščanstva v 19. stoletju preprosto univerzalni.

Mitja Sunčič

Wolfgang Neugebauer, Der österreichische Widerstand 1938-1945. Edition Steinbauer, Wien 2008, 286 strani

---

Dolgoletni direktor Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporniškega gibanja, Wolfgang Neugebauer, je po številnih krajših prispevkih in temeljnih dokumentacijskih zbirkah z monografijo javnosti predložil zaokroženo podobo avstrijskega protinacističnega odpora. Za razumevanje avstrijskega odpora so pomembna zlasti uvodna razmišljanja avtorja ter kratka in jedrnata poglavja o pogojih odpora, o Avstriji in nacizmu ter represivnem aparatu režima. Na temelju bogate zbirke dokumentov, ki jih hrani arhiv, in obsežne sekundarne literature opisuje odpor vseh strank in njihovih podorganizacij, idejnih skupin, cerkva in verskih skupnosti, judovski odpor, oborožen partizanski odpor koroških Slovencev, odpor Avstrijcev v eksilu, v vrstah vermahta, v koncentracijskih taboriščih, nadstrankarski odpor, ki se je pojavil v sklepni fazi druge svetovne vojne, in boj tistih Avstrijcev, ki so se v enotah zavezniških sil - tudi NOV in POS - borili za obnovo Avstrije. Krajši zapis namenja tudi "Protihitlerjevskemu gibanju Avstrije" pod vodstvom slovenskega komunista Karla Hudomalja. Veliko pozornost posveča še neorganiziranemu individualnemu odporu, ki ga poimenuje ob naslonitvi na zgodovinarja Ernsta Hanischa kot "kolektivno sistemsko opozicijo", kot "odporniško držo". Celostne preglede odpora strank in skupin sklene s posameznimi usodami antifašistov, ki jih praviloma zaznamuje justifikacija ali smrt v koncentracijskih taboriščih ali kaznilnicah.

V uvodnih razmišljanjih piše Neugebauer o začetkih delovanja Dokumentacijskega arhiva, ki je od začetka dokumentiral vse oblike odpora in tematiziral

njegovo zgodovino pisje. Opozarja na Moskovsko deklaracijo iz leta 1943 in pravi, da so zavezniki Avstriji v okviru pogajanj za Avstrijsko državno pogodbo v Londonu zastavili vprašanje o njenem prispevku k osvoboditvi. Zato je Avstrija konferenci 8. februarja 1947 predala dokument, ki je odgovoril na vprašanje in je obenem pomenil dopolnilo k že predani spomenici. Dopolnilni dokument je slonel na podatkih, ki so jih Avstrijci zbirali takoj po vojni in jih potem delno porabili za edicijo "Rot-Weiß-Rot-Buch" (1946). Pravi, da do konca petdesetih let ni izšla nobena publikacija o odporu in da sta šele v začetku šestdesetih let dva projekta presekala s to negativno držo. Prvi projekt je iniciirala vlada z namenom "objave zgodovinskega prikaza o prispevku Avstrije k svoji osvoboditvi v smislu Moskovske deklaracije" vodstvo pa je poverila Ludwigu Jedlicki, pozneje prvemu ordinariju sodobne zgodovine na dunajski univerzi. Delo je slonelo na virih nacističnega sodstva. Pravosodni minister Christian Broda je v pismu zunanjemu ministru Brunu Kreiskemu odločno zahteval, da raziskovalci sodnike in drugo sodno osebje navajajo le z inicialkami. S problemom je bil soočen tudi ministrski svet, ki je odločil v smislu pravosodnega ministra. Raziskava ni bila nikoli objavljena. Sočasno sta leta 1962 Maria Szesci in Karl Stadler pripravila in objavila študijo "Die NS-Justiz in Österreich und ihre Opfer". Neugebauer navaja ugotovitve Gerharda Oberkoflerja, ki je tudi v tem primeru dokumentiral politične posege ministrov Brode in Kreiskega v sam nastanek razprave, in piše: "Tako se je poglavje o komunističnem odporu na zahtevo politikov skrajšalo za četrtnino." Broda je dvakrat odločno zahteval črtanje (13. 2. 1961) oziroma "na vsak način izločanje" (11. 3. 1961) imen sodnikov oziroma posameznih senatov. Kreisky pa je predlagal, da se sodobnih komunističnih publikacij "ne uporabi kot vire". Že na podlagi teh zapisov lahko pritrdimo Neugebauerjevemu mnenju, da povojnega družbenopolitičnega razvoja v Avstriji niso oblikovali antifašisti, temveč mnogo odločilnejše vojna generacija s starimi "tovariši". Do spremembe miselnosti, ki je Avstrijo videla le kot prvo žrtev Hitlerjeve Nemčije in iz tega kovala prednosti, je prišlo šele posledično po aferi Waldheim in govoru kanclerja Vranitzkega leta 1991 v dunajskem parlamentu in leta 1993 v Izraelu. Socialni demokrati sami so vsaj delno svoj odnos do bivših nacistov postavili pod vprašaj šele leta pozneje s knjigo "Der Wille zum aufrechten Gang. Offenlegung der Rolle des BSA bei der gesellschaftlichen Reintegration ehemaliger Nationalsozialisten" (Dunaj, 2004) avtorjev Wolfgang Neugebauerja in Petra Schwarza.

Neugebauer za osnovo svoje razprave jemlje Stadlerjevo definicijo odpora: "Glede zahteve po totalni poslušnosti oblastnikom in sankcij, ki so grozile v primeru prekršitve, moramo vrednotiti vsako opozicijo v tretjem rajhu kot odporiško dejanje - tudi če gre le za individualni poskus ostati pošten." Avtor "anšlus" označuje kot "revolucionarni prevzem oblasti po avstrijskih nacistih" in obenem kot "vojaško okupacijo po nemškem rajhu". Državo vidi kot žrtev, Avstrijce pa tudi kot storilce, zločince, udeležene deloma v vodilnih vlogah pri zločinih nacističnega režima, in kot dobičkarje. Govori o članih stranke, pri čemer meni, da glede na moč in zasidranost avstrijskih nacistov ne moremo govoriti o kolaboracionistih. Identifikacija s sistemom je zdaleč presegala članstvo. V prvih dneh po "anšlusu" so ilegalni državljani in pripadniki avstrijske legije izživljali svoje sovraštvo, judovsko prebivalstvo je bilo soočeno z oblikami pogroma. Pri natančnem opisu represivnega aparata opozarja na denuncianstvo. Usodno pogubne so bile ocene preganja-

nih, ki so jih dajale stranka in njene podorganizacije oziroma nacistični funkcionarji. Opisuje posebna sodišča, ki so bila ustanovljena pri vseh deželnih oblasteh in so bila pristojna za "manjše delikte" v zvezi s t. i. "zakonom o zahrbtnosti" (Heimtücke-gesetz). Omenja tudi veliko število samomorov.

Zanimivo je, da Neugebauer argumentirano razlikuje med "avstrofašizmom" (le v prvem poimenovanju pod navednicami) in nacizmom, kajti velika edicija dokumentov Dokumentacijskega arhiva "Widerstand und Verfolgung ..." po zveznih deželah začena z letom 1934. Neugebauer pravi: "Medtem ko je avstrofašistični sistem stremel po razbitju organiziranih struktur levih strank in svobodnih sindikatov in želel pridobiti delavstvo s političnim in socialnim pritiskom - dva cilja, ki ju je jasno zgrešil -, je nacistični režim meril s precejšnjim uspehom na popolno uničenje organiziranega delavskega gibanja in na popolno integracijo delavstva v sistem. Nacističnemu terorju ni šlo le za razbitje organizacij, temveč tudi za fizično uničenje kadrov nasprotnikov." Ta razlika po mnenju avtorja ne dovoljuje, da bi režima primerjali. Beg tisočev je ožil človeško bazo odpora, številni, ki so negativno ocenjevali nacizem, so se odločili za "čakanje", izjave episkopata in posameznikov - tako tudi Karla Rennerja - so jemale privržencem voljo do odpora. Prebivalstvu je - za razliko od zasedenih območij - manjkal jasen sovražnik. Vendar se je nacistični režim moral soočiti predvsem z dvema - potencialno enako močnima - taboroma: z organiziranim delavskim gibanjem in s katoliško-konservativno-meščanskim taborom. Oba je takoj okrnil z "gigantskim valom aretacij". Približno 8000 Avstrijcev so zaprli v koncentracijska taborišča, predvsem v Dachau. V zvezi s odporom, ki je sledil, in temu sledečemu sodstvu (VGH) govori Neugebauer o "okupacijskem" in argumentira z velikim številom obsojencev v primerjavi z drugimi nemškimi deželami ter meni: "Sistem terorja, ki je bil 1938 vzpostavljen v Avstriji po nemškem fašizmu in z energičnim sodelovanjem njegovih avstrijskih privržencev in ki je bil v naslednjih letih izgrajen in do skrajnosti zaostren, je imel nalogo, da zlomi odborniško voljo vseh dejanskih, potencialnih ali domnevnih nasprotnikov, da zajamči nadzorovanje in zatiranje prebivalstva in s tem uveljavi norme diktature na vseh družbenih področjih."

Neugebauer govori o odporu socialnih demokratov in socialne demokracije kot celote, ki je šele po Moskovski deklaraciji prešla na nacionalne, avstrijske pozicije. Vendar je bil ta odpor daleč prešibek, da bi lahko v kateri koli obliki ogrožal režim. Avtor tako zapiše: "V celoti gledano so se dogodile z begom, deportacijo, represijo in množičnim pomorom, leta trajajočo fašistično propagando in vzgojo, uničenjem organizacij in politično-socialnih miljejev velikanske strukturne spremembe v avstrijski socialni demokraciji (izginotje judovsko-avstromarksističnega-intelektualnega segmenta, prevlada desnega strankinega krila, ki je domala neokrnjeno preстал fašizem, integracija generacij, ki so bile pod nacionalsocialističnim vplivom idr.). Politično je prišlo do dokončne odpovedi perspektivi vsenemške/evropske revolucije in izvršil pohod k liniji demokratične in neodvisne Avstrije, ki so jo komunisti zastopali že leta prej. Za notranjepolitični razvoj so bili stiki, ki so bili navezani v odporu, ječah in koncentracijskih taboriščih (duh taborišč), precej pomemben pogoj za sodelovanje nekdanjih nasprotnikov v državljanski vojni v veliki koaliciji oziroma socialnem partnerstvu v drugi republiki. Tako gledano, čas nacifašizma od 1938 do 1945 pomeni temeljitejšo prelomnico socialdemokratske kontinuitete kot februar 1934 in avstrofašizem med 1934 in

1838." Odpor komunistov oziroma Komunistične partije Avstrije in njenih podorganizacij, zlasti Komunistične mladine, ocenjuje kot najpomembnejši. Nikoli v svoji zgodovini Komunistična partija ni imela takega pomena kot v časih odpora proti Hitlerju. V tem odporu je žrtvovala kadre, po koncu vojne pa ji ni uspelo, da bi zapolnila nastale vrzeli. Večina obsojencev je prihajala iz vrst komunistov. Registriran ilegalni tisk pa je domala 90-odstotno komunističnega izvora. Velike izgube vodstvenega kadra pripisuje dejstvu, da je gestapo znal vriniti zaupnike. Karel Hudomalj je bil bolj previden in je s svojo organizacijo in svojim glasilom *Die Wahrheit* ostal dalj časa neodkrit, slednjič pa so ga tudi izsledili in z njim 35 aktivistov, med katerimi je bil najbolj znan Alfred Migsch, ki je preživel Mauthausen in kasneje postal minister za energijo. Na konkretnih primerih Neugebauer opisuje, na kakšen način se je režim odzval na zbiranje pomoči zaprtim političnim preganjancem in na druge oblike pomoči prizadetim. Obsojeni so bili na dolgotrajne kazni in pogosto na smrt.

Odpor katoliško-konservativno-meščanskega tabora je obremenjevala hipoteka slovesne izjave avstrijskega episkopata o glasovanju 10. aprila 1938 ter sodelovanje Rimskokatoliške cerkve z avstrofašizmom. Sprememba orientacije episkopata ni vznemirjala le Vatikana, ki te politike ni odobral, motila je predvsem vernike. Nacistični režim odločitve avstrijskega episkopata ni nagradil in do zaznavnega preloma oziroma poslabšanja odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in režimom je prišlo v začetku oktobra 1938. Neugebauer povzema ugotovitve Jana Mikruta in Maximiliana Liebmana, ko pravi: "Katoliška cerkev je prišla v težak položaj, kajti nacisti se niso brigali za obstoječe konkordate, za zapisane pravice, za častitljive tradicije; z vsemi sredstvi so hoteli streti duhovno-kulturno moč Cerkev, hlepeli so po njenem posestvu, razlastili so kartuzije in samostane, uničili so katoliško šolstvo in katoliški tisk, mučili so duhovnike in nune enako kot vernike. Približno 1400 zavodov je bilo prizadetih z zaprtjem katoliških zasebnih šol in konviktov. Več kot 5000 redovnikov in redovnic je bilo pregnanih iz razpuščenih kartuzij in samostanov." Glede odpornikov iz desnega tabora pravi, da so v primeru sojenja lahko računali na milejše kazni kot oni iz levega oziroma delavskega. S takimi pa niso mogli računati "jehove priče". Od približno 550 članov so jih ubili 145. Režim jih je ocenjeval kot vojski sovražno zvezo. Na primeru odpora Judov opisuje široko paleto odpora samega in notranjih povezav vseh oblik odpora in njegove zasidranosti v raznih strankah in skupinah. Judi (130.000 jih je pravočasno zapustilo državo) so bili v vrstah zavezniških sil, bili so v vrstah organiziranega delavstva, bili so med "skrivači" predvsem na Dunaju, bili so med partizani, razmišljali so o odporu v obliki jugoslovanskih partizanov, individualno so kljubovali rasističnim zakonom in predpisom, kot izgnanci so se pridruževali odporniškemu gibanju v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem. Kritično piše Neugebauer o Avstrijcih v pregnanstvu, ki so imeli o Avstriji in Avstrijcih pogosto napačne predstave. Domovino in njene prebivalce so prikazovali v ugodnih, lepših barvah. Zgodovinar Siegfried Beer je ugotovil, da se je približno 10.000 Avstrijcev v zavezniških vojskah borilo proti Hitlerju. Enako kritičen je Neugebauer do posameznih odporniških skupin, ki so nastale v zadnjih dneh nacističnega rajha, pri čemer celovških prevzemnikov oblasti iz rok gauhauptmana Natmešniga niti ne omenja. Pravi, da po večini niti niso presegle faze oboroževanja. Več pomena pripisuje odporu nekaterih Avstrijcev v vrstah vermahta in odporniški skupini O5,

ki pa po vojni ni igrala nobene vloge, ker so jo takoj nadomestile tri stranke. Glede oboroženega odpora pravi, da so pobudo zanj dali praviloma komunisti, in povzema, "da so vojaški in politični pomen dosegli le slovenski partizani na Koroškem". Spregovori o "mitu", ki je nastal okoli odporniške skupine v Salzkammergut, spomni se tudi avstrijskih oficirjev, ki so bili vpleteni v dogodke 20. julija 1944, in o vojaški (dunajski) skupini okoli Carla Szokolla ter načelno pravi, "da osvoboditev Avstrije ni bila delo odpora (in to ni mogla biti), temveč izključno dosežek zavezniških vojaških sil. Sama Rdeča armada je na avstrijskih tleh izgubila 27.000 vojakov - znantno več kot štejejo vse žrtve avstrijskega odpora skupaj." Število žrtev nacističnega terorja v Avstriji se po Neugebauerju vse do danes lahko le oceni. Med 65.000 do 70.000 judovskih žrtev, 9000 do 10.000 Romov, 25.000 do 30.000 umorjenih z evtanizijo, 4000 do 5000 žrtev iz vrst politično preganjanih, k temu bi bilo treba prišteti nepoznano število obsojenih in likvidiranih po vojaških in "hitrih" sodiščih. Število zaprtih ocenjuje na 100.000.

V smislu izhodiščne opredelitve odpora Neugebauer podrobno našteva individualna odporniška dejanja. Med te prišteva tudi dejanja pomoči Judom (skrivanje, prehranjevanje, preskrba z lažnimi dokumenti ipd.), sabotaže v obratih, oblike pomoči prisilnim delavcem, kaznjencem in oblike individualnega odpora proti evtanaziji dolgo pred tovrstnim odporom Cerkve in cerkvenih dostojanstvenikov.

Monografija Wolfganga Neugebauerja o Avstrijskem odporu 1938-1945 je pregledno delo. Nudi temeljne informacije o vseh oblikah odpora, govori o organiziranem in individualnem odporu. Ne zanemarja njegovih izhodišč, postavlja ga v družbeni okvir in opozarja na njegove (mednarodne) razsežnosti, skratka, je potreben in dobrodošel priročnik za vse, ki iščejo temeljne informacije in se hočejo poglobljeno posvetiti vprašanjem antinacističnega odpora v Avstriji.

Avguštin Malle

Thomas Greif, Frankens braune Wallfahrt. Der Hesselberg im Dritten Reich. Selbstverlag des Historischen Vereins für Mittelfranken. Ansbach 2007, 630 strani (Mittelfränkische Studien 18)

Thomas Greif je pričujočo diseretacijo zagovarjal na univerzi v Bambergu. Za natis jo je predelal in dopolnil. V svojem delu opisuje pomen "svete gore Frankov", tega kulturnega kraja predvsem v času vzpona in viška nacionalsocializma. Iz raznih zornih kotov in vendar s potrebno pozornostjo na lokalnem kontekstu opisuje zgodovinski in kulturni (kultni) pomen gore Hesselberg, ki je v času nacizma zaznamovala tudi usodo tja nasilno deportiranih približno 300 koroških Slovencev. Ob upoštevanju slovenske literature in spominskih zapisov slovenskih izgnancev lahko govorimo o dveh povsem različnih zgodbah. Slovenski izgnanci namreč poročajo o "sveti gori Frankov" iz drugega zornega kota, kot analizira nastanek mitov in same "kanonizacije" gore avtor monografije.

O slovenskih izgnancih piše Thomas Greif v kratkem ekskurzu (str. 302-307). Upošteva vso bistveno slovensko literaturo in z navajanjem Ferenčevih *Virov (Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945)*, označi značaj taborišč slovenskih izgnancev, ki so le na prvi pogled po svojem režimu in po zaznavanju nekaterih prizadetih odstopala od drugih z represivnejšo upravo. Taborišče Hesselberg je bilo načrtovano le kot prehodno. V primeru nemške zmage bi slovenske deportirance poslali proti vzhodu. Greif popravlja mnenje Schönfeldinger-Siekierzynskijeve (*Kärntens slowenische Kinder. Die Vertreibung von 1942*), da je bilo taborišče zgrajeno prav za koroške Slovence. Barake so bile namreč postavljene za množico delavcev, ki naj bi ob vznožju gore in na njej zgradili razne objekte, ki bi jih uporabljale nacistične organizacije. Te nacistične načrte je leta 1939 prekrižala vojna, delavci pa so morali na fronte. Pred Slovenci so v barakah nekaj mesecev prebivali folksdojčerji iz Volinije in nato Besarabije. Te so potem poslali na Poljsko. Koroški Slovenci so na Hesselberg prispele okoli 20. aprila in tu ostali do julija 1945, ko so jim zavezniki končno omogočili vrnitev v domovino.

Greifova monografija je zanimiva, ker nam nudi dober vpogled v zgodovino drugega najpomembnejšega kulturnega prostora nacizma v tej deželi in sam kult, ki pa se seveda ni mogel kosati z Nürnbergom. Na Hesselbergu je gaulajter Julius Streicher med letoma 1925 (1928) in 1939 zbiral naciste. "Dan Frankov" je leta 1930 počastil, s svojo navzočnostjo firer, ki je ob tej priložnosti goro "kanoniziral". Letnih shodov se je udeležilo do 100.000 privržencev nacizma. Sporočila s "svete gore Frankov" so zadevala čaščenje nacizma in firerja, služila so poveličevanju germanstva, poveličevanju Streicherjevega gaua kot izjemnega, čaščenju kmečkih uporov in kmečkemu stanu; poklicni antisemit Julius Streicher se je na njih izživljal v svojem antisemitizmu in proticerkveni nastrojenosti. Dnevi so potekali po določenem obredu: večer kresovanja je Streicher izkoristil za nagovor Hitlerjevi mladini (HJ in BDM), naslednji dan je sledila ljudska veselica z nagovorom (nagovori), ki so ga (jih) objavili vsi mediji gaua in seveda tudi razni nadregionalna občila. Streicher je vključil v propagiranje tega dneva še film in radio, naposled pa je skušal pomembnost povzdigniti še z glasbo in upodabljačo umetnostjo.

Avtor je knjigi dodal pomembne izvirne vire, med katerimi so izvlečki in povzetki Streicherjevih govorov, izstopa pa izvleček satire Valpurgina noč na Hesselbergu Ursa Liechtija, objavljane v romanu *Wodans Wiederkunft* (Zürich, 1936). Za psevdonimom se je skrival poznejši bavarski ministrski predsednik Wilhelm Hoegner.

Pregnani Slovenci so Hesselberg doživeli negativno in so si očitno za lastno tolažbo daleč od domovine ustvarili svoj "maščevalni" mit. Po pripovedovanju nekaterih izgnancev naj bi bili domačini govorili o tem, da bo deželo in prebivalce zadela nesreča, ko se bo na njihovi "sveti gori" pojavila skupina slovanskih molivcev. Thomas Greif o okoliških prebivalcih pravi, da za "dneve Frankov" niti niso hoteli vedeti. Obnašali so se torej kot številni Nemci in tudi Avstrijci - hoteli so biti nevedni. Po Greifovi monografiji je bila gora pomemben kulturni prostor, "sveta gora Frankov" pa je postala le desetletje pred prihodom tja deportiranih Slovencev.

Avguštin Malle

Silvija Kavčič, Überleben und Erinnern. Slowenische Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück. Metropol Verlag, Berlin 2007, 349 strani / **Silvija Kavčič, Preživele smo in spominjamo se. Slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück.** Publicistično društvo ZAK, Ljubljana 2008, 293 strani, ilustrirano

---

Silvija Kavčič, ki je odraščala v Nemčiji, je leta 2005 s tem delom doktorirala na Svobodni univerzi v Berlinu (Freie Universität Berlin). Disertacija je bila odlikovana z nagrado Jacquesa Rozenberga, ki jo podeljuje Sklad Auschwitz (Prix Fondation Auschwitz - Jacques Rozenberg). Razpravo je objavila 2007 pri založbi Metropol v Berlinu. Pobudo za raziskavo in pisanje o temi, ki jo je obdelala v svoji raziskavi, je dobila po osebnih stikih, ki jih je lahko navezala leta 1995 s 120 nekdanjimi jetnicami koncentracijskega taborišča Ravensbrück iz Slovenije, ko je bila prevajalka ob slovesnosti obletnice osvoboditve tega koncentracijskega taborišča, ki je bilo 90 km od leta 1938 do 1945 severno od Berlina. Nekdanje taboriščnice so ji po eni strani rade volje pripovedovale o svojih izkušnjah v taborišču, po drugi strani pa so kritizirale, da niti v Jugoslaviji niti v samostojni državi Sloveniji ni bilo velikega zanimanja zanje in za njihove spomine. Manjkala je načrtna znanstvena obdelava. Tudi v nemškem jezikovnem prostoru do tega trenutka ni bilo obširne razprave, ki bi se bila posebej ukvarjala s položajem slovenskih žensk v koncentracijskem taborišču Ravensbrück. Med približno 2800 jugoslovanskimi jetnicami v koncentracijskem taborišču Ravensbrück (to je bilo približno 2% vseh jetnic) je bilo okoli 2300 Slovenk.

Slabega četrto stoletja pred velikimi spominskimi svečanostmi, na katerih je Silvija Kavčič spoznala slovenske jetnice Ravensbrücka je v Sloveniji izšel obširen zbornik s spomini nekdanjih jetnic in slikovnim gradivom ter z uvodno studijo urednic Erne Muser in Vide Zavrl.¹ Branje zbornika iz leta 1971 pa odpira glede na časovno oddaljenost številna vprašanja. Spomini, tako se zdi, sledijo enotnemu vzorcu. Poudarjajo politično, solidarno in predvsem junaško ravnanje jetnic, medtem ko moralnih dilem in razlik ter različnosti znotraj skupine, izkušenj izključevanja, obupa in travm ne omenjajo. Tako je nastala osupljivo pozitivna slika preživelih o njihovem času v koncentracijskem taborišču. Ko je Kavčičeva v poznih devetdesetih letih začela z intervjuji za načrtovano razpravo, se je poglobil vtis, da ima v tem primeru opraviti, kljub vsej heterogenosti skupine, s kolektivno naracijo, ki sledi standardiziranim vzorcem pripovedovanja. Vprašanje o pogojih nastanka in izročanju tega vzorca je postalo v pričujočem delu Kavčičeve osrednje. Posledično tudi intervjuji s slovenskimi taboriščnicami (z 31 ženskami), ki jih je vodila Silvija Kavčič med novembrom 1998 in junijem 2003, niso več izključno v središču analize. Osrednjšega pomena so se izkazali osebna zapuščina Erne Muser (shranjena v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani), ene izmed izdajateljic objavljenega zbornika iz leta 1971, zapuščina Mare Čepič (v osebni lasti pri sinu) in objavljena Zbrana dela Angele Vode² ter že omenjeni zbornik iz leta 1971. Že

---

¹ Ravensbrück : FKL : žensko koncentracijsko taborišče [knjigo sta pripravili Erna Muser in Vida Zavrl]. Ljubljana 1971.

² Angela Vode: Spol in upor. Ljubljana 1998 (Zbrana dela Angele Vode ; knj. 1); Značaj in usoda. Ljubljana 1999 (Zbrana dela Angele Vode ; knj. 2); Spomin in pozaba Ljubljana 2000 (Zbrana dela Angele Vode ; knj. 3); Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2004, 2005², 2006³.

publicirano gradivo kot tudi v arhivih in zapuščinah najdene spominske zapise nekdanjih jetnic je bilo treba na novo prebrati iz zornega kota sedaj relevantnih vprašanj. Dejstvo, da je avtorica uporabljala tako zapisane kot tudi ustne izjave nekdanjih jetnic, ki so bile vrhu tega izrečene v različnem časovnem in družbenem (političnem) kontekstu, je omogočalo po eni strani prikazati mnogo bolj diferencirano sliko razmer v koncentracijskem taborišču Ravensbrück, po drugi pa analizirati nastanek kolektivnega v pripovedi. Ta odločitev je poleg tega omogočila izpostaviti prelome v prevladujoči, enotni in polepšani sliki taboriščnega vsakdanjika.

Silvija Kavčič je svoje delo razčlenila na tri dele. Za uvod je izbrala portreta dveh žensk (str. 26-37),³ Mare Čepič (1895-1982) in Angele Vode (1892-1985). Obe sta se rodili pred 1900, po poklicu sta bili učiteljici in živele sta emancipirano družbeno življenje. Že pred napadom na Jugoslavijo sta bili članici komunistične partije in sta pozneje, vsaj delno, sodelovali v odporu Osvobodilne fronte. Obe sta svoje izkušnje in opazovanja v taborišču deloma zapisali že v času, ko sta bili zaprti, oziroma takoj po vrnitvi domov, kar daje njunim spominom posebno vrednost v okviru analize. S tem pa je tudi že konec skupnih značilnosti. Vodetova, s svojo obsežno publicistično dejavnostjo v času med obema vojnama vzornica številnim ženskam, je bila že pred razbitjem Jugoslavije zaradi svoje kritične anti-fašistične drže izključena iz KP. Iz internacije v koncentracijskem taborišču (1944) je bila po posegih (čigavih?) končno predčasno izpuščena. Po prihodu iz taborišča konec avgusta 1944 ni ne poklicno ne politično več ujela koraka s časom. Ostala je izključena iz družbe; na t. i. Nagodetovem procesu leta 1947 je bila obsojena na večletno zaporno kazen in je bila v zaporu do 1952 Čepičeva (v taborišču je bila od začetka decembra 1941) pa je ostala tudi po oprihodu iz koncentracijskega taborišča Ravensbrück politično aktivna. Zaradi svoje osrednje vloge v koncentracijskem taborišču je bila tesno vključena v pripravo omenjenega zbornika Muserjeve in Zavrlove. Vendar tudi ona ni bila deležna uradnega priznanja partije. Obe ženski sta bili zelo pozorni opazovalki dogodkov v koncentracijskem taborišču. Pomembno dejstvo pa je, da sta izhajali iz različnih predelov Slovenije, Čepičeva iz Maribora, Vodetova iz Ljubljane in do kdaj (oz. od kdaj) sta bili v taborišču. Medtem ko Vodetova po 1945 ni smela več objavljati in je svoja razmišljanja lahko zapisala, ne da bi se ozirala na pričakovanja javnosti (spomini na taborišče, ki jih je napisala leta 1946, so ostali v predalu do leta 2000⁴), obstajata dve plati spominov Mare Čepiče - javna in zasebna. V zadnjem primeru so kot na dlani zaznavni prelomi in konflikti znotraj skupine Slovenk in lastnih dilem. Prav spomini Mare Čepič zato za Kavčičevo postanejo pomemben vir, ki ga navaja vedno znova.

Naslednja dva glavna dela v študiji sta Preživetje taborišča (str. 39-117) in Spomin na taborišče (str. 137-190). V obeh delih je v začetnih poglavjih obravnavan tudi družbenopolitični razvoj v Sloveniji, vendar bi si o tem želeli izvedeti le nekaj več, predvsem tudi pri interpretaciji spominov. Avtorica ne upošteva vedno v zadostni meri vprašanja vzročne povezave dogajanj oziroma konkretno ne poimenuje agresorja. Izbrane formulacije puščajo zato plehek priokus (str. 153-155).

³ Navedbe strani sledijo slovenski izdaji.

⁴ Angela Vode: Spomin in pozaba. Ljubljana 2000 (Zbrana dela Angele Vode; knj. 3).

Del Preživetih taborišče je razdeljen v več podpoglavij. V uvodu obravnava Silvija Kavčič politične razmere v Sloveniji med drugo svetovno vojno in pogoje, v katerih je nastalo koncentracijsko taborišče Ravensbrück (str. 42-55). Sam taboriščni vsakdan pa spet raziskuje na podlagi treh specifičnih težišč: katerim oblikam nasilja (str. 58-77) so bile povržene ženske v taborišču (dril, samovolja, strog, vendar ne vselej razviden kazenski sistem, poizkusi na ljudeh v taboriščni bolnici, od 1943 ojačene selekcije in zaradi poteka vojne stopnjevanje nasilja v zimi 1944/45), kako so potekali procesi povezovanja v skupine (str. 78-87) pod deloma zelo različnimi taboriščnimi pogoji in katere možnosti delovanja (str. 88-117) so lahko razvile ženske, predvsem tiste, ki so bile razporejene kot taboriščne funkcionarke. Pri opisu taboriščnega vsakdana se Kavčičeva poleg že objavljene znanstvene literature opira predvsem na pisane spomine. Le redko uporablja rezultate, ki jih je dobila na temelju svojih intervjujev.

Del Spomin na taborišče začne avtorica prav tako s splošnim poglavjem (str. 141-155), ki vsebinsko zajema razpustitev in osvoboditev taborišča Ravensbrück, nevarna pota žensk skozi Nemčijo domov, ki so jih v številnih primerih prehodile same, ter procese družbenopolitičnega prestrukturiranja v Sloveniji. Zelo naglo spoznamo, kakšna razočaranja so morale ženske premagati neposredno po osvoboditvi: hrepeneče pričakovani osvoboditelji (sovjetski vojaki) so bili večasih brutalni posiljevalci. Repatriacija, ki so jo zavlačevali, je ustvarila občutek, da doma niso resnično dobrodošle. In končni prihod - najpogosteje so se ženske vrnile v Slovenijo šele v poznem poletju 1945 - ni bil tako evforičen, ko so si ga zamišljale. Fizično in psihično težko prizadete so si morale pod najtežjimi pogoji spet izbrati mesto v novonastajajoči slovenski družbi. Kakor kaže biografija Angele Vode, predvsem pa analizirani primer, ki ga Kavčičeva opisuje po metodi vzorčne biografске rekonstrukcije Gabriele Rosenthal⁵ (str. 156-176) je bila to s trnjem posuta pot. Ana Pahič, tako Kavčičeva poimenuje žensko, ni pretrpela le koncentracijskega taborišča Ravensbrück. Po svoji vrnitvi se je angažirala v novih državnih organih. Pozimi 1948/49 so jo znova aretirali in do leta 1953 internirali na Golem otoku. Potem je ostala izločena iz družbe. Analiza vzorčnega primera zelo jasno ponazarja - in to ne le zaradi osebne drame -, kakšnim prisilam so bile po vrnitvi izpostavljene nekdanje jetnice koncentracijskih taborišč. Poleg tega kažejo njeni spomini na jetniški vsakdan v Ravensbrücku jasna odstopanja od uradnih pripovedi. V primeru nadaljnjih študij bi bilo zanimivo analizirati različne izkušnje, spomine in refleksije moških in žensk, ki so bili internirani na Golem otoku.

Sklepno poglavje (str. 177-190) opisuje okvirne pogoje, ki so pripeljali do nastanka nekega kvazienotnega spomina, ki še vedno živi celo po več kot petdesetih letih. V ozračju sovražnega razporedenja in sumničenj (pogosto se je govorilo, da je tisti, ki je preživel koncentracijsko taborišče, kolaboriral s SS), v času, v katerem so slavili junaški boj odpornikov (partizanov) in odpornic (partizank), so bili tisti, ki so padli v ujetništvo, zaznamovani bolj kot nesposobneži in so zato živeli v izjemno težkih razmerah. Individualen spomin se je moral prilagoditi vladajočemu junaškemu diskurzu tudi iz ekonomskih vzrokov (str. 183-186).

⁵ Gabriele Rosenthal: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer. Frankfurt am Main 1995.*

Odločitev avtorice, da analizira pisna in ustna spominska poročila ene nacionalne skupine, ki so nastala v različnih družbenopolitičnih kontekstih, odpira nove perspektive. Vendar bi prav izbrani pristop analize spominov skupine, ki se opredeljuje po nacionalnih kriterijih, v tem primeru Slovenk, zahteval bolj poglobljeno razmišljanje o nacionalnih konceptih. Vprašanje, kdo navsezadnje je Slovenec/Slovenka, je sicer načeto, razlaganje pa ostaja bolj površno. Pogosto Kavčičeva uporabi le interni diskurz jetnic (str. 83-85 in str. 248). Na enem mestu navaja različna zaznavanja Vodetove in Čepičeve, katera jetnica je Nemka ("Volksdeutsche"), v nadaljevanju pa ne razloži, zakaj Čepičeva izjavo Vodetove očitno zavestno napačno razume, kakor tudi ne razloži dejstva, zakaj so nemške oblasti Korošice in Štajerke občasno dejansko štele k skupini "Volksdeutsche" (str. 84). Prav dejstvo, ki ga avtorica tematizira, in sicer da slovensko prebivalstvo od razpada habsburške monarhije naprej ni več živelo na nekem sklenjenem državnem ozemlju in da je bila Slovenija - v kakršni koli obliki je že obstajala v prvi Jugoslaviji - vsekakor po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 izničena, ostaja v analizi dejansko zanemarjeno. Zanimiva bi bila v tem pogledu primerjava, s katerimi nacionalnimi oznakami so bile soočene Slovenke na Koroškem (v Avstriji) in v Trstu (Italiji), kako so oblikovale lastne spomine.

Od poletja 2008 je razprava dostopna tudi v slovenščini.⁶ Prevedli sta jo zgodovinarke dr. Mojca Šorn in Tanja Velagič. Obe izdaji se na prvi pogled razlikujeta. Razlika temelji predvsem na zunanji podobi. Slovenska izdaja ima trde platnice in vsebuje obsežno slikovno gradivo o koncentracijskem taborišču Ravensbrück ter skice, ki so jih napravile jetnice. 15 perorisb jetniške bolničarke Violette Rougier Lecoq,⁷ ki so služile pri ravenbrüškem procesu na sodišču kot dokazno gradivo, na predirljiv način dokumentira nasilje in brutalnost jetniškega vsakdana. Nadalje najdemo med ilustracijami še portrete jetnic, ki jih je narisala jetniška zdravnica Aat Breur ter sliko "Božični obed v Ravensbrücku 1944", ki pa jo je Ceija Stojka naslikala šele leta 1994. Vtis delovne knjige, ki ga daje brošurana nemška izdaja, nadomešča kakovostna oprema slovenske izdaje, ki mnogo bolj poudarja družbeno spoštovanje, ki bi ga morale biti deležne bivše jetnice koncentracijskega taborišča Ravensbrück. V prevodu so le malenkostne vsebinske spremembe oz. korekture. Seznam literature je prirejen, pri čemer so bila na eni strani izločena nepriznana dela, npr. "mednarodnopravna" raziskava Dieterja Blumenwita,⁸ na drugi strani pa dodane nove objave, npr. disertacija Barbare Wiesinger o jugoslovanskih partizankah,⁹ ali literatura, ki je posebno pomembna

⁶ Knjigo je izdalo Publicistično društvo ZAK iz Ljubljane, neprofitno, prostovoljno združenje raziskovalcev in publicistov, ki se poklicno ali ljubiteljsko ukvarjajo s proučevanjem zgodovine, antropologije in književnosti, s posebnim ozirom na kritiki vseh oblik totalitarizma in človeške destruktivnosti na eni strani in razvoja humanosti in ustvarjalnosti na drugi strani. Publicistično društvo ZAK je izdajatelj revije Borec. (Op. ur.)

⁷ Violette Rougier Lecoq (1912-2003) je bila internirana v Ravensbrücku od oktobra 1943 naprej. Zaradi znanja nemščine je kmalu postala pomožna bolničarka bloka 10, tako imenovanega tuberkuloznega bloka. Po vojni je bila ena izmed pomembnih prič na prvem ravenbrüškem procesu 1946/47 v Hamburgu.

⁸ Dieter Blumenwitz: *Okkupation und Revolution in Slowenien (1941-1946). Eine völkerrechtliche Untersuchung.* Wien/Köln/Graz 2005; isti, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946).* Mednarodnopravna študija. Celovec 2005.

⁹ Barbara N. Wiesinger: *Partisaninnen. Widerstand in Jugoslawien (1941-1945)* (= L'Homme Schriften 17). Wien/Köln/Weimar 2008.

za Slovenijo. Razširjena je tudi zbirka biograskih podatkov nekdanjih slovenskih jetnic koncentracijskega taborišča Ravensbrück. Priloga vsebuje 117 kratkih življenjepisov.

Brigitte Entner

Horst Schreiber, Nationalsozialismus und Faschismus in Tirol und Südtirol: Opfer Täter Gegner. StudienVerlag, Innsbruck-Wien-Bozen 2008, 447 strani, ilustrirano (Tiroler Studien zu Geschichte und Politik : 8)

Obsežen učbenik oz. učni pripomoček je zanimiv zaradi premišljenega metodičnega in didaktičnega pristopa, pa tudi zaradi tega, ker zgodovino Tirolske povezuje z nacionalno avstrijsko in svetovno zgodovino v "kratkem 20. stoletju". Čeprav zgodovino južne Tirolske obravnava v ločenem poglavju, ki sta ga napisala Gerald Steinacher in Philipp Trafojer, zaznamo le celovito obravnavanje kompleksne tematike. Zgodovina sedaj avtonomne province, ki je kompromisni rezultat poveljnega avstrijsko-italijanskega spora za njeno pripadnost Avstriji oziroma Italiji, je sestavni del tirolske deželne zgodovine. Uporabnost učnega pripomočka, ki ne bo dobrodošel le pri pouku zgodovine, avtorji stopnjujejo na dva načina: kratke in zelo informativne stvarne prikaze dopolnjujejo življenjske zgodbe ljudi, predvsem žrtev. Žrtve nacizma in fašizma dobijo svoj obraz, svojo zgodovino pred največjim civilizacijskim prelomom zgodovine človeštva, med njim in po njem. Poleg tega obsežen glosar uporabnikom natančno tolmači izrazoslovje nacizma in fašizma in jih seznanja z glavnimi akterji zgodovinskega dogajanja ter nacističnimi in fašističnimi organizacijami in institucijami. Knjiga v zavirljivi meri upošteva vlogo žensk v sicer zelo katoliško konservativni tirolski družbi pred drugo svetovno vojno, pri čemer že upošteva razslojenost (kmečki posli, dekletke; delavke, kmetice in meščanke, učiteljice), nadaljuje z opisom njim dodeljene vloge v nacistični ideologiji ter njihovim dejanskim položajem v vojnem času, ko so morale prevzeti vlogo prehranjevalk družin in delovna mesta moških, ki so bili na fronti. Po končani vojni so bistveno prispevale k obnovi dežele in bile po vrnitvi moških s front, predvsem pa po vrnitvi moških iz vojnega ujetništva soočene z zahtevo, da se spet umaknejo iz "javnega življenja" ter prepustijo delovna mesta moškim. Ta boj se je bo mnenju avtorjev mentalno in dejansko sklenil nekako v začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja.

Med življenjskimi zgodbami naletimo tudi na študenta elektrotehnike Dragomirja Salmica iz Čateža (str. 205-206). Prek ljubljanskih in begunjskih zaporov je prišel v delovno vzgojno taborišče Reichenau, katerega območje je danes sestavni del Innsbrucka. V Innsbrucku je na prisilnem delu z jetniki iz številnih drugih držav pospravljajl ruševine, ki so bile posledica številnih bombardiranj, in deminiral bombe, ki niso eksplodirale. Z evropskimi (vključno jugoslovanskimi, slovenskimi) dimenzijami zgodovinskega razvoja smo soočeni domala v vseh poglavjih. Avtorji jih upoštevajo zlasti pri poglavjih o prisilnih delavcih, "domovinski fronti", kon-

centracijskih taboriščih, evtanaziji, pregonu Romov, holokavstu, obravnavi odpora in za povojni čas na primeru preseljenih oseb (DPs) ter diskusije o tem, ali je Avstrija bila le prva žrtev (mit žrtve) ali pa so, in v kaki meri, bili Avstrijci soodgovorni pri zločinih tretjega rajha (teza soodgovornosti).

Oborožen odpor jugoslovanskih oz. slovenskih partizanov v kratkih vrsticah tematizira učni pripomoček na primeru Ericha Ranacherja iz Lienza in Marije Peskoller. Ranacher se je pridružil slovenskim partizanom na južnem Koroškem, Peskoller iz vzhodne Tirolske pa je odpor podpirala. Oba sta postala žrtvi represivnega nacističnega aparata in bila justificirana z nekaterimi drugimi koroškimi Slovenci 23. decembra 1944 v Gradcu. "Slovenske" problematike se Schreiber dotakne še, ko opisuje odnos tirolskega prebivalstva do preseljenih oseb in ko omenja obveznosti Avstrije do nacionalnih manjšin, ki jih je prevzela s podpisom Avstrijske državne pogodbe. Meni, da je tirolsko prebivalstvo videlo v preseljenih osebah predvsem obremenitev in te so bile "dežurni" krivec za veliko pomanjkanje stanovanj, za težavnost dnevne preskrbe in za naraščajočo kriminaliteto. Avtor opozarja, da kaznivih dejanj domačega prebivalstva mediji domala niso tematizirali, kot so napačno poročali tudi o življenju v taboriščih preseljenih oseb. Delno drugo sliko nam nudijo zapisi in poročila slovenskih beguncev. Vendar moramo tudi tu paziti in upoštevati njihovo socialno pripadnost. Slovenski begunci, ki so prihajali iz kmečkih družin, so bili na primer s svojim delom na (vzhodno)tirolskih kmetijah kar zadovoljni, teže so se seveda znašli tisti, ki kmečkega dela niso poznali, pa so bili po uvedbi delovne obveznosti februarja 1946 dodeljeni kmetijam. Tako kot na Koroškem so bili tudi na Tirolskem rajhovski priseljenci kar naenkrat najmanj zaželeni in so jih zasedbene oblasti z odobravanjem domačega prebivalstva hitro zbrale in odpravile v rajh.

Vse prebivalstvo si je po vojni skušalo nadeti vlogo žrtve, kar nikakor ni ustrezalo dejanskemu razpoloženju pred anšlusom in še manj v letih med 1938 in 1945. O tem razpoloženju Schreiber kritično poroča v uvodnih poglavjih, kjer pove, da insitucionalni represivni aparat režima na Tirolskem ni bil velik, vendar je lahko računal s širokim vohunstvom in denuncianstvom članov nacistične stranke in njenih podorganizacij ter številnih funkcionarjev. Tudi antisemitizem je na Tirolskem gradil na tradiciji stoletnega verskega antijudaizma. "Zveza tirolskih antisemitov" je na primer s svojimi statuti, sprejetimi še v monarhiji, presegala vsa določila nürnberških rasnih zakonov. V dneh po anšlusu, zlasti pa v dneh po kristalni noči so domači nacisti obračunali z maloštevilno judovsko populacijo na Tirolskem. Posebej spregovori avtor o vlogi uradne Cerkve do nacizma in pove, da je 11 tirolskih duhovnikov izgubilo življenje v koncentracijskih taboriščih in ječah.

Fašistične represivne ukrepe proti narodnim manjšinam, o katerih razpravljata v posebnem poglavju Steinacher in Trafojer, Slovenci dobro poznajo. Vendar v nobenem učbeniku, ki je v rabi na primer v koroških šolah, ne bomo zasledili dejstva, da je Italija 10. oktobra 1920 uradno anektirala Južno Tirolsko. Po aneksiji je prišlo do oblik etničnega čiščenja. Fašističnih ukrepov na področju šolstva, poitaljančevanja uradov, napisov, deportacij na Liparske in druge otoke. Ti ukrepi se niso dosti razlikovali od onih, ki so bili namenjeni Slovencem in Hrvatom. Dežela je 1923 uradno izgubila svoje ime in postala Alto Adige. Ettore Tolomei je bil tako rekoč na višku svoje "ustvarjalnosti". Fašizem je videl v Južni Tirolski laboratorij, kjer je eksperimentiral s pozneje uveljavljenimi protidemokratskimi ukrepi. Pre-

bivalstvu je hotel vzeti jezik in s tem identiteto. Zapletlo se je glede osvajanja zemlje. Zaradi tega so fašistične oblasti kmečke blagovne in kreditne zadruge postavile pod prisilno upravo in jih vodile na način, ki je peljal v njihovo nelikvidnost in s tem razpust. Razveljavil je posebno pravo za tirolske kmetije in začel z industrializacijo dežele in izkoriščanjem vodnih virov, kar vse je zaradi razlaščenja zemlje močno prizadelo Južne Tirolce. Poitaljančevanju imen je do 1943 podleglo približno 13.500 družin. Nekaj razlik med Južno Tirolsko in Primorjem zasledimo le glede tiska. Avtorja odprto tematizirata velika pričakovanja in še večje razočaranje južnotirolskega prebivalstva kar zadeva nemški rajh. Južne Tirolce, ki so optirali za rajh, je Hitler vpoklical v vermaht. Po septembru 1943 pa je zaukazal ustanovitev nekaj SS-policijskih polkov, sestavljenih iz Južnih Tirolcev, in jih gnal v boj proti italijanskim partizanom. Nič manj kritično ne obravnavata sporov, ki so nastali med optanti in neoptanti in so trajali še desetletja po drugi svetovni vojni. Neoptantom avtorja pripisujeta odločilno vlogo, da so se Južni Tirolci obdržali. Ti neoptanti so kot italijanski državljani po vojni lahko obnovili oziroma ustanovili Južnotirolsko ljudsko stranko, vendar so bili naglo porinjeni v ozadje in odločanje je prešlo v roke "vojne generacije", kar je zaostriło odnose z državo.

Povojna pogajanja postavljata Steinacher in Trafojer v mednarodni okvir, pri čemer upoštevata zaostrovanje in razplet na italijansko-jugoslovanski meji in pišeta o tem, kako je na odločitev, da Južna Tirolska ostane pri Italiji, vplival strah, da bi oblast prevzeli komunisti. Pariška mirovna konferenca oziroma pogodba med Gruberjem in Degasparijem pa je okrepila položaj Avstrije kot države zaščitnice. Zanimivo je, da avtorja ne tematizirata podpore, ki jo je Avstrija nudila Južni Tirolski kot celoti, niti ne podpore, ki so je bili individuano deležni številni Južni Tirolci, saj so bili v marsičem izenačeni z avstrijskimi državljani, na primer glede štipendiranja visokošolcev. Manjka tudi opis, kako spretno so Južni Tirolci znali vse povojno obdobje voditi manjšinsko politiko. Saj nikoli niso dopuščali, da bi zdrsnili na raven objekta, o katerem razpravljata Italija in Avstrija, temveč so uveljavljali v teh pogajanjih tudi svoje poglede, ki jih avstrijski politiki niso mogli ignorirati; kancler Bruno Kreisky pa uradno za nekatere korake niti ni hotel vedeti, kot lahko beremo v njegovih obsežnih spominih. Tudi poglavje o Južni Tirolski ilustrirajo življenjske zgodbe žrtev, storilcev in nasprotnikov.

Čeprav Steinacher in Trafojer ne upoštevata nekaterih dejavnikov južnotirolske zgodovine, ki so po našem mnenju ključna, in je tak pristop med avstrijskimi zgodovinarji, izgleda, dogovorjen, pomeni učni pripomoček bistven prispevek k boljšemu poznavanju novejše zgodovine te avstrijske zvezne dežele in je zgleden, kar zadeva umeščanje regionalne zgodovine v nacionalna in mednarodna dogajanja.

Avguštin Malle

Janko Pleterski, Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev. Modrijan, Ljubljana 2008, 679 strani

---

Založbe na Slovenskem so se šele v zadnjih letih odločile, da v izborih pogosteje objavljajo tudi razprave in članke slovenskih zgodovinarjev. Objave take vrste so bile pred tem privilegij predvsem književnikov, literarnih zgodovinarjev, esejistov in politikov. Med založbami je največjo pozornost piscem zgodovinskih del namenila Slovenska matica (A. T. Linhart, Franc in Milko Kos, Ivan in Bogo Grafenauer, Ferdo Gestrin, Vasko Simoniti, Branko Reisp), največji dosežek pa je zagotovo knjiga Vasilija Melika *Slovinci 1848-1918* (Maribor 2002), v kateri je zbrano domala vse, kar je avtor objavil o obravnavanem času. Knjiga je izšla pri mariborski študentski založbi Litera kot petnajsti zvezek knjižne zbirke *Documenta et studia historiae recentioris*, ki jo je začela izdajati nekdanja mariborska založba Obzorja. V okviru te zbirke je kot drugi zvezek izšel leta 1981 zbornik razprav *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, v katerem je akademik profesor dr. Janko Pleterski objavil spise o "dveh sklopih zgodovinskih vprašanj, ki pa se med seboj prepletata". Prvi sklop je bil posvečen zgodovini Slovencev od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne, drugi pa narodnemu vprašanju pri Slovencih in Jugoslovanih. Tematski princip je določal tudi vsebino druge knjige zbornika objav Pleterskega, izšel je leta 1993 v samozaložbi z naslovom *Senca Ajdovskega gradca* in podnaslovom *O slovenskih izbirah v razklani Evropi*. Avtor je v tej knjigi zbral spise, nastale in objavljene v letih 1990-1992. Objavljeno gradivo je bilo odgovor na mnoge nove poglede na novejšo slovensko zgodovino, na nove razlage v slovenskem zgodovinopisju in javnosti, nastale zaradi odmevov političnega preloma ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let. Dr. Janko Pleterski je v knjigi s simboličnim naslovom, ki je meril na Prešernov Krst pri Savici in na ideološko razcepljenost Slovencev od srednjega veka dalje, obravnaval vprašanja narodnoosvobodilnega boja, kolaboracije, državljanske vojne, narodne sprave in Cerkve na Slovenskem.

Tretja knjiga zbranih spisov akademika Janka Pleterskega *Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* je izšla leta 2008 pri založni Modrijan. S podnaslovom, ki na eni strani postavlja časovne mejnike med knezom Metternichom, snovalcem Kraljestva Ilirija (1816), in francoskim pravosodnim ministrom Robertom Badinterjem, čigar načela so utemeljila mednarodno priznanje slovenske države (1992), zaznamuje časovni razpon obravnave. Metternich je očitno zaznal prebujanje južnih Slovanov in tako tudi Slovencev, Badinter pa spoznal, da je Jugoslavija v procesu razpada in da je čas za arbitražo minil.

Knjiga vsebuje 40 razprav, tri med njimi so bile objavljene tudi v knjigi *Senca Ajdovskega gradca*, vse pa so nastajale v letih 1991-2006 in so bile objavljene v revijalnem in tudi dnevniškem tisku. Tudi tretja knjiga izbranih objav Janka Pleterskega je, podobno kot druga, odgovor in pojasnilo na mnoga pereča vprašanja o slovenski novejši zgodovini.

Vse tri zbirke člankov in razprav Janka Pleterskega zrcalijo podobo časa, v katerem so izšle. Prva v času neposredno po smrti Josipa Broza - Tita pri založbi, ki je danes (žal) ni več. Druga v prvem tranzicijskem obdobju, ko si je avtor očitno

moral izbrati pot samozaložbe. Tretja v letu, ko je minilo dvajset let od aretacij v uredništvu Mladine in dogodkov, ki so sledili; izdala jo je založba, ena izmed tistih, ki tudi zaznamujejo Slovenijo od leta 1990 dalje. Zato je prva knjiga v svojem drugem sklopu še povsem v jugoslovanski stvarnosti, a opozarja na pereča vprašanja o mestu in vlogi naroda v socializmu. Druga knjiga se s temi vprašanji ne ukvarja več, saj je jugoslovanska izkušnja le še predmet zgodovinske obravnave in je v Sloveniji prevladalo skupno stališče, "da se mora prihodnost naroda utemeljiti na svobodnem državljanu in narodni samoodločbi, brez vseh ideoloških omejitev". Tretja knjiga, o kateri na tem mestu poročamo, sledi premisi, ki jo je začrtal v zborniku razprav *Senca Ajdovskega gradca*, katere objava "ni pomenila skoraj nič v političnih polemikah in so se stališča glede preteklosti in sedanjosti soočala še vedno najraje polarizirano", kot ugotavlja Pleterski. Ker pa so se take sodbe in ocene še pojavljale in se še pojavljajo tudi v zgodovinopisju, je nadaljeval z objavo prispevkov, v katerih je želel z revizijo nekaterih stališč iz preddemokratskega obdobja in z vključevanjem rezultatov novih raziskovanj obrazložiti svoj pogled na zgodovino Slovencev v dobršem delu 19. in v celotnem 20. stoletju.

V knjigi *Pravica in moč za samoodločbo* je temeljno vodilo vsebine razlaga poti, ki je vodila Slovence od zametka prvih političnih programov do državne samostojnosti. To vodilo je pisec knjige razložil v svojem referatu O pravici Slovencev do samoodločbe in o moči zanjo iz leta 1994; v knjigi je objavljen na drugem mestu. Referat je s svojim razgledovanjem po zgodovini Slovencev povzel vsebino knjige, z opažanji, trditvami, ocenami in polemičnimi vložki. Nakazal je pot od vznika legitimitete (človekove in narodove pravice) do legalnih dejanj, povezanih z mednarodnim pravom, zlasti uresničevanje samoodločbe, za kar pa je potrebna moč. Izhodišče je ugotovitev, da Slovenci sodijo v kategorijo državotvornih narodov, z lastnim življenjem in naporu so postali subjekt, postali so "zgodovinski" narod, upravičeni do vseh pravic modernega naroda. Dokazovanja za svoje trditve in spoznanja poišče Pleterski v odzivu Slovencev na marčno revolucijo leta 1848. Še močnejše dokazno gradivo pa je pribojevanje lastne države v boju proti fašizmu in nacizmu, "kontinuiteta te države je obstala tudi potem, ko je soustvarila jugoslovansko socialistično federacijo". Četrty zalet pa je pomenil odhod iz te federacije zaradi nasilja v tesni povezanosti z uvajanjem politične demokracije.

Na poti do samostojnosti so morali Slovenci uresničevati najprej načelo o narodni enakopravnosti kot bistvo slovenskega narodnega gibanja, predvsem v habsburškem času, kar pa ni pomenilo, da je bilo uresničevanje tega načela povezano z ustvarjanjem lastne države, saj je bilo treba pred tem pridobiti izkušnje in še kako spoznanje. Naslednja faza je bilo vprašanje skupnosti južnih Slovanov znotraj habsburške monarhije, leta 1918 ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in prizadevanja, da bi se ta država, tudi kar zadeva enakopravnost narodov, demokratizirala. Sledi druga svetovna vojna z udeležbo slovenskega odpora na strani zaveznikov in končno socialistična Jugoslavija. V to zasnovano je avtor umestil svoje prispevke, s katerimi je podrobno gradil podobo Slovenije in Slovencev v avstrijskem času, ko obelodani stališča posameznikov (predvsem Peter Kozler, Peter Radics, Ivan Šušteršič), političnih strank (SLS, JSDS), političnih in idejnih tokov (jugoslovanstvo, razmerje Slovencev do evropskih socialnih gibanj).

Čeprav tega ne zapiše posebej, pa je druga vsebinska sestavina knjige čas druge svetovne vojne. V tem delu so slovenski problemi v večji meri, kar je povsem razumljivo, postavljeni v evropski prostor. Pisec jih razlaga z vključitvijo sočasnih dogajanj pri slovenskih sosedih (Avstrija, Italija) in opozarja na probleme in odnose svetovnih sil (Sovjetska zveza) in državnih oziroma ideoloških skupnosti (Vatikan) do Slovencev. Pleterski se vrača k temam, ki jih je objavil že v knjigi *Senca Ajdovskega gradca*. Vrnitev pomeni, da so predmet avtorjevega zanimanja še vedno problemi slovenskega upora leta 1941 - nastanek Osvobodilne fronte in antikomunizma, vloga slovenske Cerkve in njenih predstavnikov (dr. Gregorij Rožman), sodelovanje z okupatorji, državljanska vojna, domobranstvo in četništvo - teme z močnimi aktualnimi poudarki, zaradi katerih ostaja zgodovina, kar sodim podpisani, služkinja politike tudi v novih, demokratičnih razmerah. Prav ta aktualizacija politike navaja avtorja k polemičnim razmislekom, naslavlja jih na politike in zgodovinarje, ki dopuščajo, da jih vodi politika. Raziskovanje ga privede do tega, da se srečuje z najnovejšimi dogajanja na Slovenskem (plebiscit 1990, državljanska umiritev, pluralizacija slovenske družbe). Akademik Pleterski ugotavlja, da je Osvobodilna fronta pomenila v času okupacije "slovensko rezistenco kot pojem in kot realnost", ob škofu Rožmanu se je kritično lotil tudi dela zgodovinarjev (Tamara Griesser Pečar, France M. Dolinar) in ugotovil, da je škof "danes [1997] problem zgodovine" in kdor hoče ravnati spoštljivo do škofa, ga "mora videti kot človeka, ki je v tej zgodovini živel v svojem času ... Ne delajmo mu krivice s tem, da njegovo tenjo vlačimo še v probleme današnjega časa, ko ne more sam ničesar več reči." Pozornost je namenil tudi preučevanju domobranstva in glede interpretacij izrekel več pomislekov na račun pogledov in zaključkov vodilnega raziskovalca te tematike (Boris Mlakar).

"Namen in cilj zgodovine, kot stroke in kot spoznavanje človeka in pogojev njegovega obstoja, je preteklo dogajanje razumeti." V duhu te avtorjeve trditve je knjiga Janka Pleterskega vsestransko razmišljujoč dokument o novejši slovenski zgodovini in njenih interpretacijah tudi v novem slovenskem zgodovinopisju. Pleterski pripada partizanski generaciji, generaciji, ki je zorela in dozorela v jugoslovanskem socialističnem eksperimentu in ki je doživela njegov polom in demokratične spremembe na Slovenskem. To prehajanje, povezano s političnimi in ideološkimi spremembami, se zrcali v njegovih objavah. V njih se trezno, brez opravičevanj ali celo naglih miselnih preobratov, vključuje v razmere, ki jih prinaša čas. Pri tem daleč presega tiste objave novega slovenskega zgodovinopisja, katerih pisci ne zmorejo preseči ideoloških pregrad, in ker so bili morda nekoč nekoliko zavrti, sprostitev v demokratičnem času ne uspejo kontrolirati. Prepričam sem, da zija med zadnjo knjigo Janka Pleterskega in knjigo Staneta Grande o pogledih na slovensko zgodovino, ki je prišla ob koncu polletnega slovenskega predsedovanja Evropski zvezi med bralce ne le doma, temveč tudi na tujem (prevedena je v angleščino), velika ločnica. Če pa se vprašam po razlogih dvojnega in različnega pogleda, zlasti na novejšo slovensko preteklost (obdobje druge svetovne vojne) in jih iščem med znanostjo, stroko, ideologijo ali politiko, si odgovarjam, da so izidu knjige v založbi Urada vlade za komuniciranje, botrovali nameni dnevne politike.

Dr. Janko Pleterski posredno opozarja, da so tudi zgodovinarji dovzetni za izzive, ki jih ponuja dnevna politika. Ta pa se menja, zlasti ob izidu parlamentarnih volitev. Ali je zato taki rotaciji podvržena tudi usmeritev zgodovinopisja, kar bi se

lahko zrcalilo v javnem življenju, povezanem zlasti z negovanjem zgodovinskega spomina, v šolskih programih in drugje?

Branko Marušič

Stefano Lusa, *La dissoluzione del potere : Il partito comunista sloveno e la democratizzazione della repubblica.* Kappa Vu, Udine 2007, 363 strani

---

Stefano Lusa je zaposlen kot novinar italijanskega programa Radia Koper - Capodistria. Diplomiral je v Trstu, doktoriral pa na Univerzi v Torinu. Je avtor knjige *Italija - Slovenija 1990-1994*, ki je izšla leta 2001, in več razprav o slovensko-italijanskih odnosih in procesu demokratizacije v Sloveniji. Raziskavo, plod katere je ta knjiga, je financirala Fondacija Franche in Diega de Castra.

V pričajoči študiji *Razkroj oblasti : Zveza komunistov Slovenije in demokratizacija republike*, pri kateri moramo upoštevati, da je pisana v italijanščini in zato avtor nekatera dogajanja razlaga širše, da so lahko razumljiva italijanskemu bralcu, je prikazano delovanje Zveze komunistov Slovenije v osemdesetih letih preteklega stoletja, torej v času demokratizacije slovenske družbe, njene transformacije v večstrankarsko družbo in zlasti proti koncu desetletja njenega odhajanja in končno odhoda iz Jugoslavije. Del tega procesa je bila tudi demokratizacija monopolne stranke, ki jo je nato pripeljala do tega, kot je dejal njen tedanji predsednik Milan Kučan na zadnjem kongresu ZKS decembra 1989, da je bila edina partija na oblasti, ki je brez pritiskov demonstracij in nezadovoljstva ljudi stopila na pot pluralizma in napovedala večstrankarske volitve.

Avtor se sprašuje, v čem so se je slovenski komunisti razlikovali od drugih v Jugoslaviji, in ugotovi, da je bila to predvsem navezanost na "nacionalne vrednote", kar pomeni skrb za to, da bodo interesi republike - slovenske države in slovenskega naroda ohranjeni. Seveda njihovo ravnanje ni bilo vedno linearno, so pa ves čas ohranjali linijo odpora do centralizacije in ustvaritve "jugoslovanskega naroda". Ob tem postavi zanimivo ugotovitev, da se slovenski komunisti, ki so delovali v Beogradu, v svojem delovanju niso bistveno razlikovali od tistih iz Slovenske ljudske stranke pred drugo vojno, da so iskali kompromise, poskušali pridobiti koristi in, ko so bili prisiljeni, so popustili pred pritiski drugih.

Slovinci so med letoma 1945 in 1980 v Jugoslaviji dobili pravice, ki jih prej nikoli niso imeli, vključno z vrsto državnih atributov, kot so zastava, parlament in tudi predsednik. Potem ko je ustava iz leta 1974 postavila republike v središče ureditve jugoslovanske države, se je po avtorjevem mnenju federacija spremenila v okroglo mizo, za katero je bilo treba soočiti različne interese in pri kateri ni nihče mogel prevladati. Hkrati pa se je utopični projekt samoupravljanja, ki naj bi tudi gospodarstvo organiziral na drugačnih osnovah, soočil s težkim finančnim položajem, ki je državo pahnil v hudo krizo. Kardeljevo samoupravljanje so resno jemali le Slovenci, ker so se zavedali, da jim sistem daje avtonomijo, ki je prej niso imeli.

Prvo poglavje se začne s Titovo smrtjo in opisovanjem žalovanja, ki je bilo v veliki meri pristno in ki ga simbolizira prisega: "Druže Tito, mi ti se kunemo, da s tvoga puta ne skrenemo". To je bil čas neposredno po 6. vrhu neuvrščenih leta 1979 na Kubi, po katerem se je prek Fidela Castra povečal sovjetski vpliv nanje. Je pa tudi čas, ko se je začela kazati ekonomska kriza in od leta 1980 je bila glavna beseda v Jugoslaviji stabilizacija. Hkrati pa so med 108 pogodbami, ki so jih leta 1980 sklenila slovenska podjetja, kar 87 sklenili z Zahodom in se tako vračali na pot, ki jo je začrtal Stane Kavčič konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let.

Ta leta je zaznamovalo tudi množično vključevanje v članstvo ZKS, v kateri je bilo leta 1974 70.000 članov, leta 1983, ko članstvo doseže maksimum, pa 126.737. Del vključitev lahko pripišemo čustvenemu valu, ki je ljudi zajel po Titovi smrti. Hkrati pa so morali stari člani spoznati, da se stvari spreminjajo. Ko so odšli "očetje domovine", kot zapiše Lusa, katerih volje si nihče ni upal postaviti pod vprašaj, so pisana pravila, ki jih prej ni bilo problem spremeniti, če so menili, da je to politična potreba, postala pomembna. Zakoni, ki so bili večkrat napisani nejasno, so bili tudi dobra podlaga za avtonomijo, ki si jo je Slovenija zagotovila v federaciji. Po drugi strani pa so se jih morali, če so to zahtevali od federacije, seveda držati tudi sami.

V Sloveniji se je vse bolj krepilo prepričanje, da je molzna krava za ostale dele federacije. Nezadovoljstvo se je odrazilo tudi v časopisju, ki je začelo pisati o stvareh, o katerih nekaj let prej ne bi mogli niti misliti. Na slovensko javno mnenje so vplivali zahodni mediji, saj so državljani lahko spremljali italijansko ali avstrijsko televizijo in radio in zlahka potovali v tujino, kjer so lahko videli, kako se tam živi. Širil se je prostor kulture, tako z Novo revijo, knjigami, filmi, ki so postavljali pod vprašaj ortodoksnost revolucije in odpirali nekatere tabu teme, ki so privedle do razprave o režimu in njegovih temeljih. Poleg "meščanske" opozicije se je širil tudi levi val s Tribuno, Mladino, Radiom Študent. Nastajala so alternativna gibanja kot punk, ekološki, NSK, Laibach. Punkerje so oblasti, kot ugotavlja avtor, prepustile silam reda, ki so jih obravnavali kot pijance in berače, kot navadno socialno deviacijo. Za oblasti so bili pravi sovražniki pri Novi reviji, ki so imeli v posesti besedo, ki je edina res lahko spremenila stvari. Novi nadškof Alojzij Šuštar je takoj pokazal, da hoče prenoviti položaj Katoliške cerkve in dati vernikom ustrezen položaj v družbi. Vse bolj so problematizirali tudi 133. člen kazenskega zakonika iz leta 1975, po katerem je bila vsaka kritika lahko razglašena za sovražno propagando, t. i. verbalni delikt.

V Sloveniji je tako od začetka osemdesetih let začela nastajati organizirana opozicija. Vendar pa za republiško vodstvo nevarnost ni prihajala od tistih, ki so hoteli več demokracije in se vrniti na "meščanski" model, ampak od tistih, ki so hoteli centralizirano državo. To nevarnost so zaznali ob krizi na Kosovu leta 1981, v dokumentu, ki so ga maja pripravili organi federacije. Vse to je privedlo do vse večjega oddaljevanja državljanov, pa tudi članov partije, od ideologije režima in nadzor nad članstvom je bil vse manjši. Avtorji nesprejemljivih tez so bili tudi člani Zveze komunistov. Slovenska partija je bila strpna do stvari, ki bi bile v drugih delih države podvržene represiji.

Položaj Slovenije je bil specifičen, saj je mejila na Italijo, ki je bila članica Evropske gospodarske skupnosti in Nata, Avstrijo, ki je bila nevtralna, in Madžarsko, ki je bila članica Varšavskega pakta. V vseh treh državah živi slovenska

manjšina. Povezanost Slovencev naj bi se okrepila zlasti v okviru enotnega kulturnega prostora, ideje, ki je nastala v teh letih. Ta geografski položaj je Sloveniji in Hrvaški prek regionalnih povezav - leta 1978 je nastala skupnost Alpe-Adria - omogočil mednarodne stike in prijateljstva, ki so postala odločilna v trenutku osamosvojitve. Obenem pa je v sedemdesetih letih močno naraslo število priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik, od 58.000 leta 1971 na 135.000 leta 1979.

Kriza federacije je bila večplastna. Gospodarsko so jo državljani občutili zlasti kot pomanjkanje nekaterih proizvodov, kot so kava, olje, pralni praški, bencin, za uvoz katerih ni bilo deviz. Uvedba depozita za prehod meje je Slovenija ocenila kot kršenje mednarodnih pogodb in resno grožnjo enotnemu slovenskemu kulturnemu prostoru. Ukrep je prizadel zlasti Slovence in Hrvate, ker so bile druge meje relativno zaprte. Ljubljana je bila neuspešna pri pojasnjevanju pojma odprte meje, saj so drugi to razumeli le kot enega od slovenskih privilegijev. Po drugi strani pa se je kriza sistema odrazila med branilci ustave in unitaristi, ki so zahtevali, naj federacija temelji na posamezniku in delavcu, ne pa na narodu in republikah, torej na načelu en človek - en glas. Za slovenske komuniste ni bilo nasprotja med razrednimi in nacionalnimi interesi in niso sprejemali dejstva, da je bilo to vprašanje ostanek preteklosti. To tezo so razumeli kot način, da se pripravi teren za "unitaristično hegemonijo".

Demokratski centralizem na jugoslovanskem nivoju je seveda pomenil preglaševanje posameznih republik, ki so imele svoje posebne interese, in je bil zato za Slovence nesprejemljiv.

Eden večjih problemov je bilo usmerjeno izobraževanje. Peticijo z zbiranjem podpisov proti načrtovani reformi so podpisali tudi nekateri člani partije. Povezava med vodstvom ZKS in članstvom je bila vedno slabša in prvo ni uspelo nadzirati drugih. Drug problem so bila t. i. enotna programska jedra, ki so prinašala zmanjšanje števila ur za državotvorne oziroma nacionalne predmete. Odprla se je fronta z Beogradom, v kateri pa stališča predsednika Društva slovenskih književnikov Toneta Pavčka in predsednika predsedstva CK ZKS Andreja Marinca sploh niso bila različna. Če so na eni strani komunisti postajali vse bolj strpni, pa so se intelektualci začeli od partije oddaljevati in sredi osemdesetih let se je začel osip članstva. Hkrati so bili Slovenci vse bolj prepričani, da bi hitro prišli iz krize, če bi bilo odvisno le od njih. Za razmere so tako postajali krivi ali komunisti, ali "južnjaki", ali "oni onstran Sotle", ali Beograd. Samozavest so krepili na različne načine, s sloganom "Slovenija, moja dežela", z uspehi smučarjev itd. Hoteli so drugačno Slovenijo, ki bi se naslanjala na srednjeevropsko tradicijo.

Prvi del knjige je tudi v slovenskem zgodovinopisju novost, saj temeljite obravnave prve polovice osemdesetih let še nimamo. Avtor, ki je delo gradil na obilju arhivskega gradiva, je to delo opravil zelo dobro in je vsaj ta del, če ne celotna knjiga, vreden, da se ga izda v slovenščini v knjižni obliki.

Drugi del knjige se začne z nastopom dveh osebnosti, ki sta bila nato ključna protagonista zadnjih let Jugoslavije. Leta 1986 je bil Milan Kučan izvoljen za predsednika predsedstva ZKS, Slobodan Milošević pa na isto funkcijo v Srbiji. To obdobje, obravnavo katerega avtor začne s poglavjem Zaton komunizma, je bilo že predmet več sintez in raziskav, veliko je tudi spominskih objav. Ne prinaša sicer veliko novega, je pa zelo dober pregled dogajanja in za tujega bralca zelo informativno. Avtor izpostavi, da so federalni organi postajali vse bolj nesposobni, da bi

obvladali položaj, igra med Ljubljano in Beogradom je postajala vse bolj trda, pogledi na prihodnost federacije pa vse bolj različni. Obravnava ključno dogajanje, od štafete mladosti, praznovanja božiča, 57. številke Nove revije do t. i. napadov na JLA, aretacije četverice, izvolitve dr. Janeza Drnovška, dogajanja v Starem trgu na Kosovu, ustavnih sprememb, mitingov, ki jih je proti Slovencem organiziralo srbsko vodstvo, reform predsednika Zveznega izvršnega sveta Anteja Markoviča, večstrankarskih volitev, plebiscita, uveljavitve samostojnosti in vojne za Slovenijo. Pri tem ugotavlja, da je bilo slovensko vodstvo pravzaprav na sredini med federacijo in novo opozicijo, saj sta obe strani pritiskali nanj.

V uvodu si je avtor zastavil vprašanje, kakšna je bila vloga Zveze komunistov Slovenije v procesu demokratizacije, ki je zajel Slovenijo v osemdesetih letih, in kako je pri tem ravnala. V študiji nato odgovori nanj. Lusa zapiše, da je bil "slovenski primer" poseben. Če se je v Romuniji vse zgodilo v enem dnevu, v Vzhodni Nemčiji v nekaj tednih, na Češkoslovaškem v nekaj mesecih, je demokratizacija Slovenije trajala desetletje in pri tem se sama partija (res ne vedno in povsod) ni upirala procesu demokratizacije družbe.

Na koncu še nekaj o arhivskem gradivu. V raziskavi je uporabljeno zlasti gradivo Zveze komunistov Slovenije, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Na temelju arhivskega zakona za to gradivo ne velja tridesetletna omejitev in je v celoti dostopno, z izjemo osebnih dokumentov, uporabo katerih omejuje zakon o varstvu osebnih podatkov. V uvodu se avtor dotakne tudi vprašanja uničevanja dokumentov, ki je bilo predmet razprav zlasti v prvi polovici devetdesetih let preteklega stoletja. Kot nekdanja arhivistka v Zgodovinskem arhivu CK ZKS lahko le pritrdim avtorju, da je vse gradivo, ki ga je hranil arhiv, v njem tudi ostalo.

Nevenka Troha

Dopolnilo

V izvirnem znanstvenem članku *dr. Marka Zajca K zgodovini naborov v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. "V Dravski banovini je že od pamti veka v navadi, da rekruti veseljačijo"*, ki je bil objavljen v *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, št. 1, str. 91-104, je izpadla navedba: "Članek je nastal na podlagi sodelovanja v projektu *Vojaško-civilni odnosi v Sloveniji med obema vojnama* (Projekt št. M6-0180), ki ga je sofinancirala Javna agencija raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (project No. M6-0180 : *Militarycivilian relations in Slovenia between the two World Wars*)".